

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТАВРІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Журнал заснований у 1918 році

**ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Серія: Історичні науки

Том 35 (74) № 1 2024

Видавничий дім
«Гельветика»
2024

Головний редактор:

Попов Вячеслав Жанович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Члени редакційної колегії:

Біла Світлана Ярославівна – кандидатка історичних наук, доцентка кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін історичного факультету Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка;

Городня Наталія Данилівна – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Гриценко Галина Зеновійвна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка;

Каганов Юрій Олегович – доктор історичних наук, доцент, проректор з науково-педагогічної роботи Запорізького національного університету;

Каспрук Ігор Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин, суспільних комунікацій та регіональних студій, проректор з міжнародних зв'язків та проєктної діяльності Львівського університету бізнесу та права;

Кінашук Олексій Дмитрович – аспірант кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету, член Запорізького наукового товариства імені Я.П. Новицького, член Українського товариства з дослідження вісімнадцятого століття;

Козій Олександр Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка;

Космина Віталій Григорович – доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Мальчин Юрій Макарович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Петренко Ірина Миколаївна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки та суспільних наук Вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»;

Русначенко Анатолій Миколайович – доктор історичних наук, професор, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Чеканов Всеволод Юрійович (відповідальний секретар) – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Чирко Богдан Володимирович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Blagovest Njagulov – доцент, заступник директора Інституту історії Болгарської академії наук;

Irena Wodzianowska – доктор історичних наук, доцент кафедри історії та історіографії Східної Європи Інституту історії Люблінського католицького університету Івана Павла II.

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

**Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
(протокол № 14 від 23.05.2024 року)**

Науковий журнал «Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки» зареєстрований Міністерством юстиції України (свідectво про державну реєстрацію друкованого ЗМІ серія КВ № 15712-4183Р від 28.09.2009 року)

Журнал включений до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») з історичних наук (спеціальність 032. Історія та археологія) відповідно до Наказу МОН України від 17.03.2020 № 409 (додаток 1)

Журнал включений до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Сторінка журналу: www.hist.vernadskyjournals.in.ua

ISSN 2663-5984 (print)
ISSN 2663-5992 (online)

© Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського, 2024

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Біліченко Л.С.

ДІЯЛЬНІСТЬ ВІТАЛІЯ КІМА НА ПОСАДІ ГОЛОВИ МИКОЛАЇВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ
ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ ПРОТЯГОМ 2020–2023 РР.
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ УКРАЇНСЬКОЇ ПРЕСИ)..... 1

Вароді Н.Ф.

БЕРЕГОВЕ ЧАСІВ ХРУЩОВА (1953–1964)..... 7

Дояр Л.В.

АФІШНІ ВИДАННЯ УСРР–УРСР ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО
МИСТЕЦТВА 1920–1930-Х РР. (НА МАТЕРІАЛАХ КНИЖКОВОЇ ПАЛАТИ УКРАЇНИ)..... 21

Звонко І.М.

ВТРАТИ ОБОРОННО-ПРОМИСЛОВОГО КОМПЛЕКСУ УКРАЇНИ
В РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКІЙ ВІЙНІ 2014–2016 РР. 29

Зиза М.М.

ОСВОЄННЯ УКРАЇНСЬКИМ КОЗАЦЬКИМ НАСЕЛЕННЯМ ЗЕМЕЛЬ СУЧАСНОЇ
ЛУГАНЩИНИ НАПРИКІНЦІ ХVІ – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХVІІІ СТ.:
ПРИЧИНИ, ПЕРЕБІГ ТА ІСТОРИЧНІ РЕЗУЛЬТАТИ 34

Ілляшенко Ю.Ю., Лисенко А.І., Яшан О.О.

ВІДРОДЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПРАВДИ ПРО БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО
В НОВІТНЮ ДОБУ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ: ІСТОРИЧНИЙ, МУЗЕЙНИЙ,
АРХЕОЛОГІЧНИЙ, СУСПІЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ 39

Кикоть С.М.

НАУКОВО-ОРГАНІЗАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПАВЛА ЖИТЕЦЬКОГО
У СКЛАДІ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО ВІДДІЛУ РОСІЙСЬКОГО
ГЕОГРАФІЧНОГО ТОВАРИСТВА..... 46

Лаврут О.О.

ПРОПАГАНДА ЯК МЕХАНІЗМ ФОРМУВАННЯ СВИТОГЛЯДУ ШКОЛЯРІВ УРСР
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1940-Х–1980-Х РР. 51

Літинський В.В.

ПІДПОРЯДКУВАННЯ ЯК МАРКЕР ПОВЕДІНКИ ВИКОНАВЦІВ
ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ 57

Мілюгін С.Ю.

СПРОТИВ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ХЛІБОЗАГОТІВЕЛЬНИМ ЗАХОДАМ
1932–1933 РР. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ КІРОВОГРАДСЬКОЇ
ОБЛАСТІ)..... 62

Никифоров О.В.

НАУКОВІ ЗАХОДИ ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ ЯК МАЙДАНЧИК
ДЛЯ ОБГОВОРЕННЯ КЛЮЧОВИХ ПИТАНЬ, ВИЗНАЧЕННЯ НАПРЯМКІВ
ТА ПЕРСПЕКТИВ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ З ПРОБЛЕМАТИКИ УПА..... 68

Очеретяний О.О.

ІНТЕРНЕТ-АУКЦІОН ЯК ДЖЕРЕЛО ПОШУКУ МАТЕРІАЛІВ
ЩОДО ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В РОЗВІДЦІ ПІД ЧАС ДРУГОЇ
СВІТОВОЇ ВІЙНИ 74

Петрик Ю.Б., Петрик Т.В.

МІЖНАРОДНА ДІЯЛЬНІСТЬ «УКРАЇНСЬКОГО ГРОМАДСЬКОГО КОМІТЕТУ
РЯТУНКУ УКРАЇНИ» 83

Проданюк Ф.М. СУЧАСНИЙ СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ЗАСНУВАННЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ В ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ.....	91
Турченко Г.Ф., Тоцька С.І. РЕВОЛЮЦІЯ ГІДНОСТІ У М. БЕРДЯНСЬК ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ (ЛИСТОПАД 2013 – ЛЮТИЙ 2014 РР.)	99
Чучалін О.П. КИЄВО-ФЛОРІВСЬКИЙ ЖІНОЧИЙ МОНАСТИР: ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ, СОЦІАЛЬНИЙ СКЛАД ТА ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.....	105
Шишко О.Г. ПОЛІТИЧНИЙ ТЕРОР ПРОТИ ВІЙСЬКОВИКІВ АТИБІЛЬШОВИЦЬКИХ ЗБРОЙНИХ ФОРМУВАНЬ У 1920 Р. (НА ПРИКЛАДІ ОДЕСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)	113
ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ	
Діденко К.В. СТВОРЕННЯ КОМІСІЙ ПОЛІПШЕННЯ ПОБУТУ ВЧЕНИМ У РАДЯНСЬКОМУ СОЮЗІ У 20-ТІ Р. ХХ СТ.	123
Куцька О.М., Жильцов С.Ю. ЗБРОЙНИЙ ЗАКОЛОТ ПВК «ВАГНЕР» (ЧЕРВЕНЬ 2023 РОКУ).....	132
Рамазанов Ш.Ш., Левігас Ф.Л. ДИКТАТОР АДОЛЬФ ГІТЛЕР: НЕЗАСВОЄНИЙ УРОК ІСТОРІЇ.....	143
Русначенко А.М. І ВСЕБІЛОРУСЬКИЙ З'ЇЗД 1917 РОКУ І НАВКОЛО НЬОГО	149
Сокирська В.В., Петриченко Я.В. ВИСВІТЛЕННЯ ОПЕРАЦІЇ КОАЛІЦІЙНИХ СИЛ В ІРАКУ 2003–2011 РР. НА СТОРІНКАХ МІЖНАРОДНИХ МАС-МЕДІА	157
ЕТНОЛОГІЯ	
Дунайна І.Г., Бондаренко М.І. УСНА ІСТОРІЯ СЕЛА ЄРКІВЦІ: ПОЛЬОВІ РОЗВІДКИ	165
ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ	
Alyeva S. STATE STRUCTURE OF THE AZERBAIJAN EMPIRE OF NADIR SHAH IN TURKISH HISTORIOGRAPHY.....	172
Бакуменко О.О., Тавшунський О.М. ІСТОРІЯ РЕГІОНАЛЬНИХ ЗЕМСТВ УКРАЇНИ У ДИСЕРТАЦІЙНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ ДОБИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ	177
Білик Я.О. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ ЯК ІДЕЙНО-КОНЦЕПТУАЛЬНОЇ ТА СОЦІАЛЬНО-КАДРОВОЇ БАЗИ БАГАТОПАРТІЙНОСТІ	185
Гордієнко В.В., Гордієнко Г.М. ІСТОРІЯ ПОВСЯКДЕННОСТІ ЯК ДИСКУРС І ДОСЛІДНИЦЬКА ПРОГРАМА В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ ІСТОРІЄПИСАННІ.....	190
Запорожченко Ю.В. ТРАНСДИСЦИПЛІНАРНИЙ ВИМІР ІСТОРІОГРАФІЇ «ГІБРИДНОЇ» ВІЙНИ. 2014–2024 РР.	196

Калінович О.І., Коркач С.О. АСПЕКТИ АТРИБУЦІЇ ПОРЦЕЛЯНОВИХ ВИРОБІВ ЗАВОДУ А. М. МИКЛАШЕВСЬКОГО ТА МЕЖИГІРСЬКОЇ ФАЯНСОВОЇ ФАБРИКИ ФОНДОВОЇ ЗБІРКИ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОГО ЗАПОВІДНИКА «ПЕРЕЯСЛАВ»	202
Кіосов Д.Д. НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ЗАКЛАДІВ ГРОМАДСЬКОГО ХАРЧУВАННЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.	209
Петрович В.В., Чарікова І.В., Петрович В.С. КАПЕЛАНСТВО В УКРАЇНСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ ФОРМАЦІЯХ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ	216
Тавшунський О.М., Бакуменко О.О. ЕКОТУРИЗМ ЯК НОВА ФОРМА КРАСЗНАВЧО-ТУРИСТИЧНОЇ РОБОТИ.....	222
Чеканов В.Ю. ПРОСТІР І ЧАС ВІЙНИ У ВІДОБРАЖЕННІ ЇХ ЗАСОБАМИ ІСТОРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ.....	227
ІСТОРІЯ НАУКИ Й ТЕХНІКИ	
Ворошилін М.В., Ткаченко О.В., Михайлов О.В. ЖИТТЯ І НАВЧАННЯ ГРИГОРІЯ ПЕРЕДЕРІЯ: ВІД СТУДЕНТА ДО ВЧЕНОГО	233
Ісаєнко Р.В., Ворошилін М.М., Бердничекно Є.О. ПРОМИСЛОВА РЕВОЛЮЦІЯ: ТЕХНІЧНИЙ ТА НАУКОВИЙ ПРОГРЕС У ХVІІ–ХІХ СТОЛІТТЯХ	239
Савчук О.М., Іваненко Д.А. ІСТОРІЯ ЙОГАНА ЗЕГА: ВИНАХІДНИК В ПРОМИСЛОВІЙ НАФТОПЕРЕРОБЦІ ТА ФАРМАЦЕВТИЦІ.....	243
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....	249

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

Bilichenko L.S.

ACTIVITIES OF VITALY KIM AS THE HEAD OF THE MYKOLAIV REGIONAL STATE ADMINISTRATION DURING 2020–2023 (ACCORDING TO THE MATERIALS OF THE UKRAINIAN PRESS) 1

Varadi N.F.

BEREHOVE DURING THE KHRUSHCHEV ERA (1953–1964) 7

Doiar L.V.

POSTER PUBLICATIONS OF THE USSR-USSR AS A SOURCE OF THE HISTORY OF UKRAINIAN ART 1920–1930s. (BASED ON THE MATERIALS OF THE BOOK CHAMBER OF UKRAINE) 21

Zvonko I.M.

LOSSES OF THE DEFENSE AND INDUSTRIAL COMPLEX OF UKRAINE IN THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR 2014–2016 29

Zyza M.M.

DEVELOPMENT OF THE LANDS OF THE MODERN LUGANSK REGION BY THE UKRAINIAN COSSAKS POPULATION AT THE END OF THE XVI-TH – THE FIRST HALF OF THE XVIII-TH CT.: CAUSES, COURSE AND HISTORICAL RESULTS... 34

Illiashenko Yu.Yu., Lysenko A.I., Yashan O.O.

THE REVIVAL OF THE HISTORICAL TRUTH ABOUT BOHDAN KHMELNYTSKY IN THE MODERN DAY OF UKRAINIAN HISTORY: HISTORICAL, MUSEUM, ARCHAEOLOGICAL, SOCIAL POTENTIAL 39

Kykot S.M.

SCIENTIFIC AND ORGANIZATIONAL ACTIVITIES OF PAVLO ZHYTETSKYI AS A MEMBER OF THE SOUTHWESTERN DIVISION OF THE RUSSIAN GEOGRAPHICAL SOCIETY 46

Lavrut O.O.

PROPAGANDA AS A MECHANISM FOR FORMING THE OUTLOOK OF SCHOOL STUDENTS OF THE USSR IN THE SECOND HALF OF THE 1940S–1980S 51

Litynskyi V.V.

SUBMISSION AS A MARKER OF THE BEHAVIOUR OF THE PERPETRATORS OF THE GREAT TERROR 57

Milytin S.Yu.

RESISTANCE OF NATIONAL MINORITIES TO GRAIN PROCUREMENT MEASURES IN 1932–1933 (BASED ON MATERIALS FROM THE STATE ARCHIVE OF KIROVOHRAD REGION) 62

Nikiforov O.V.

SCIENTIFIC EVENTS OF THE DAY OF UKRAINIAN INDEPENDENCE AS A PLACE FOR DISCUSSION OF KEY ISSUES, DETERMINATION OF DIRECTIONS AND PERSPECTIVES OF FURTHER RESEARCH ON THE PROBLEMS OF UPA 68

Ocheretianyi O.O.

INTERNET AUCTION AS A SOURCE FOR SEARCHING MATERIALS REGARDING THE ACTIVITIES OF UKRAINIAN INTELLIGENCIA IN INTELLIGENCE DURING THE SECOND WORLD WAR 74

Petryk Yu.B., Petryk T.V.

INTERNATIONAL ACTIVITIES OF THE “UKRAINIAN PUBLIC COMMITTEE FOR THE RESCUE OF UKRAINE” 83

Prodaniuk F.M. THE CURRENT STATE OF RESEARCHING THE HISTORY AND ACTIVITIES OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE IN DOMESTIC HISTORIOGRAPHY	91
Turchenko G.F., Totska S.I. REVOLUTION OF DIGNITY IN BERDIANSK (NOVEMBER 2013 – FEBRUARY 2014)	99
Chuchalin O.P. THE ASCENSION CONVENT (KYIV): HISTORY OF ORIGIN, SOCIAL COMPOSITION AND FINANCIAL ACTIVITIES BETWEEN THE 19th AND EARLY 20th CENTURIES.....	105
Shyshko O.G. POLITICAL TERROR AGAINST THE COMBATANTS OF ANTI-BOLSHEVIK MILITARY UNITS IN 1920 (ON THE EXAMPLE OF ODESA PROVINCE).....	113
WORLD HISTORY	
Didenko K.V. CREATION OF COMMISSIONS FOR THE IMPROVEMENT OF LIVING FOR SCIENTISTS IN THE SOVIET UNION IN THE 20S OF THE XX CENTURY.....	123
Kutska O.M., Zhyltsov S.Yu. THE PMC “WAGNER GROUP” ARMED REBELLION (JUNE 2023).....	132
Ramazanov Sh.Sh., Levitas F.L. THE DICTATOR ADOLF HITLER: THE UNLEARNED LESSON OF HISTORY.....	143
Rusnachenko A.M. FIRST ALL-BELORUSSIAN CONGRESS IN 1917 AND AROUND IT.....	149
Sokyrska V.V., Petrychenko Ya.V. COVERAGE OF THE OPERATION OF THE COALITION FORCES IN IRAQ 2003–2011 ON THE PAGES OF INTERNATIONAL MASS MEDIA.....	157
ETHNOLOGY	
Dunaina I.G., Bondarenko M.I. ORAL HISTORY OF THE YERKIVTSI VILLAGE: FIELD RECONNAISSANCE	165
HISTORIOGRAPHY, SOURCE STUDIES AND SPECIAL HISTORICAL DISCIPLINES	
Ahyeva S. STATE STRUCTURE OF THE AZERBAIJAN EMPIRE OF NADIR SHAH IN TURKISH HISTORIOGRAPHY.....	172
Bakumenko O.O., Tavshunskiy O.M. THE HISTORY OF REGIONAL ZEMSTVOS OF UKRAINE IN DISSERTATION STUDIES OF THE ERA OF INDEPENDENCE	177
Bilyk Ya.O. THE SOURCE BASE OF NARODNYI RUKH OF UKRAINE: IDEOLOGICAL-CONCEPTUAL AND SOCIAL-PERSONNEL BASE OF MULTIPARTY SYSTEM	185
Hordiyenko V.V., Hordiyenko H.M. HISTORY OF EVERYDAY LIFE AS DISCOURSE AND RESEARCH PROGRAM IN MODERN UKRAINIAN HISTORY WRITING.....	190
Zaporozhchenko Yu.V. TRANSDISCIPLINARY DIMENSION HISTORIOGRAPHY OF “HYBRID” WAR. 2014–2024.	196

Kalinovych O.I., Korkach S.O.

ASPECTS OF THE ATTRIBUTION OF THE PORCELAIN PRODUCTS
OF THE A. M. MIKLASHEVSKY FACTORY AND THE MEZHYYHIRSK FANCY FACTORY
OF THE FUNDS COLLECTION OF THE NATIONAL HISTORICAL AND ETHNOGRAPHIC
RESERVE “PEREIASLAV” 202

Kiosov D.D.

LEGAL REGULATION OF THE ACTIVITIES OF PUBLIC CATERING INSTITUTIONS
OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE SECOND HALF OF THE XIX – THE BEGINNING
OF THE XX CENTURIES 209

Petrovich V.V., Charikova I.V., Petrovich V.S.

CHAPLAINCY IN UKRAINIAN MILITARY FORMATIONS: A HISTORICAL ASPECT 216

Tavshunskiy O.M., Bakumenko O.O.

ECOTOURISM AS A NEW FORM OF LOCAL HISTORY AND TOURISM WORK 222

Chekanov V.Yu.

WAR SPACE AND TIME IN REFLECTION OF THE MEANS OF HISTORICAL RESEARCH 227

HISTORY OF SCIENCE AND TECHNOLOGY

Voroshilin M.V., Tkachenko O.V., Mykhailov O.V.

GRIGORIY PEREDERIY’S LIFE AND EDUCATION: FROM STUDENT TO SCHOLAR 233

Isayenko R.V., Voroshilin M.M., Berdnychenko Ye.O.

INDUSTRIAL REVOLUTION: TECHNOLOGICAL AND SCIENTIFIC PROGRESS
IN THE 17TH–19TH CENTURIES 239

Savchuk O.M., Ivanenko D.A.

THE STORY OF JOHANN ZEG: INNOVATOR IN INDUSTRIAL OIL REFINING
AND PHARMACEUTICALS 243

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS 249

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94»2020/2023»

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/1.1>

Біліченко Л.С.

Чорноморський національний університет імені Петра Могили

ДІЯЛЬНІСТЬ ВІТАЛІЯ КІМА НА ПОСАДІ ГОЛОВИ МИКОЛАЇВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ ПРОТЯГОМ 2020–2023 РР. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ УКРАЇНСЬКОЇ ПРЕСИ)

У статті досліджується діяльність Віталія Кіма на посаді голови Миколаївської обласної державної адміністрації протягом 2020–2023 рр. Встановлено, що протягом 2020–2021 рр. головним досягненням Миколаївської обласної державної адміністрації на чолі з Віталієм Кімом стало залучення на Миколаївщину капітальних інвестицій, ремонт доріг, розробка документації амбітного проекту – так званого «японського моста» через річку Південний Буг. Також Віталій Кім зміг пролобіювати отримання в 2021 р. субвенції із державного бюджету місцевому бюджету на 536 млн грн, а також цільову субвенцію на будівництво дороги довкола обласного центру до портових об'єктів Корабельного району на 300 млн грн. Важливим питанням усього 2021 р. була і боротьба з COVID-19. Зокрема Віталій Кім провів пресконференцію на якій надав журналістам відповіді на питання про боротьбу з поширенням вірусу та стосовно карантинних обмежень «червоної зони» у Миколаївській області. Напередодні вторгнення російських військ на територію України, 22 лютого 2022 р. в Миколаївській обласній державній адміністрації розповіли журналістам, що процес реставрації музичного училища просунувся з «мертвої точки». З'ясовано, що одразу з початком повномасштабної війни України з Російською Федерацією, Віталій Кім почав знімати оптимістичні відео для українців і миттєво став популярним. З ним почали асоціювати фразу з пісні «Доброго вечора, ми з України», яку Віталій Кім використовував у своїх відеозверненнях. Відеозвернення Кіма були сповнені позитивних думок, оптимізму, повсякденності та знуцань над росіянами. Це допомогло багатьом людям зберігати спокій у перші тижні повномасштабної війни. Його навіть жартома називали «заспокійливим». Під час воєнних дій Віталій Кім часто давав інтерв'ю журналістам. Зокрема, у інтерв'ю за червень 2022 р. Кім запевнив, що повернення Україною усіх своїх територій – це питання часу. Після звільнення та деокупації територій Миколаївської області, Миколаївська обласна державна адміністрація проводить роботу з відновлення регіону після руйнівних атак російських військ. Зазначена робота триває і по сьогоднішній час.

Ключові слова: Віталій Кім, Миколаївська обласна державна адміністрація, Миколаївська область, реформи, українсько-російська війна.

Постановка проблеми. Кім Віталій Олександрович – український бізнесмен і політик, з 2020 року обіймає посаду губернатора Миколаївської області, а також з 2022 р. начальника Миколаївської обласної військової адміністрації.

Під час російського вторгнення в Україну у 2022 р. роль Кіма як губернатора Миколаївської області зробила його помітним, оскільки Миколаїв зіткнувся з остаточно невдалою атакою російських військ. Західні джерела, такі як The

Economist, вважали його харизматичним лідером, він щодня публікував відеозйомки ситуації в області, які зібранили прихильників і зробили його популярною постаттю в усій Україні через його дотепність і глузування з росіян. 29 березня 2022 р. його офіс був уражений російською ракетою під час авіаудару, убивши щонайменше 37 людей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогоднішній момент у вітчизняній історич-

ній науці немає узагальнюючих робіт з даної тематики у консолідованому вигляді, із широкою ретроспективною огляду інформації, в яких розкривається діяльність Віталія Кіма на посаді голови Миколаївської обласної державної адміністрації протягом 2020–2023 рр. Існує лише праця Л. Біліченко [1] у якій розкривається внесок Віталія Кіма у боротьбу проти російської агресії та відбудову Миколаївської області після окупації.

Постановка завдання. Мета статті – дослідити на основі матеріалів української преси діяльність Віталія Кіма на посаді голови Миколаївської обласної державної адміністрації протягом 2020–2023 рр.

Виклад основного матеріалу. З 25 листопада 2020 р. головою Миколаївської обласної державної адміністрації стає український підприємець корейського походження Віталій Олександрович Кім. До нього цю посаду займав Олександр Васильович Стадник.

Новими заступниками начальника Миколаївської обласної державної адміністрації були призначені: Ігор Валерійович Кузьмін (відповідає за «Велика будівництво» та медицину), Георгій Олександрович Решетілов (відповідає за АПК та екологію), Микола Миколайович Марінов (відповідає за фінанси, економіку та туризм), Олександр Олександрович Трайнтлі (відповідає за соціальну сферу), Юрій Ісаєвич Гранатуров (відповідає за культурну сферу) [12, с. 2].

Згідно статті у журналі «Кореспондент»: «Кім – уроженець Миколаєва. Закінчив Миколаївський університет кораблебудування ім. Макарова за спеціальністю «економіка підприємств, займався бізнесом – мав частку долі у клубі «Ushuaia», працював у компанії Укрпромресурс. У політику прийшов, ставши волонтером у президентській кампанії Володимира Зеленського. Під час місцевих виборів – 2020 р. очолив штаб «Слуги народу». Пройшов у депутати Запорізької міської ради. Ставши головою ОДА, повноваження з себе не склав, так як згідно закону про державну службу, обидві посади можна обіймати одночасно. Кім зміг пролобіювати отримання в 2021 р. субвенції із державного бюджету місцевому бюджету на 536 млн грн, а також цільову субвенцію на будівництво дороги довкола обласного центру до портових об'єктів Корабельного району на 300 млн грн...» [2, с. 27].

Головним досягненням за 2021 р. Віталій Кім вважав залучення на Миколаївщину капітальних інвестицій. За його словами, прямі капітальні інвестиції на 411 млн доларів – це суттєвий зріст.

Серед них основні підприємства, які реалізували власні проекти, у тому числі і лідер серед підприємств по надоям молока в Україні ТОВ «Промінь».

Ще одним успішним досягненням був ремонт майже 300 км автодоріг. За рік служба автомобільних доріг освоїла 2,5 млрд грн на ці цілі. За словами Віталія Кіма: «Аби зупинити руйнування доріг, в області встановлені та працюють чотири системи зважування у русі, у наступному році готуються до запуску ще п'ять. Розроблений та затверджений проект для відстойника фур неподалік Матвіївки. На даний момент йде розробка документації амбітного проекту – так званого «японського моста» через річку Південний Буг, біля Миколаєва. Також найближчими планами є реалізація проекту будівництва чотирьох-смужної автодороги на Одесу. Для цього вже проведена робота з геокадастром з питанням розширення траси.

Область чекає, що Міська рада направить субвенцію на розвиток обласного комунального підприємства «Миколаївський міжнародний аеропорт». Область хоче також залишити турецькі авіалінії в Миколаєві та анонсувати новий київський рейс. Планується на початку 2022 р. реконструкція дорослої та дитячої обласних лікарень. Окрім того, у наступному році буде необхідним реконструювати і яхт-клуб. У цей проект увійде і дитяча спортивна школа.

Вирішене питання і з фінансуванням МБК «Миколаїв». А на початку нового року миколаївську баскетбольну команду очолить новий тренер...» [10, с. 1–3].

16 квітня 2021 р. біля будівлі Миколаївської обласної державної адміністрації за присутності Віталія Кіма, відбулося урочисте передання шести автомобілів екстренної швидкої допомоги структурним підрозділам КНП «Миколаївського обласного центру екстренної медичної допомоги і медицини катастроф» Миколаївської обласної ради [16, с. 1].

Важливим питанням усього 2021 р. була і боротьба з COVID-19. Зокрема Віталій Кім провів пресконференцію на якій надав журналістам відповіді на питання про боротьбу з поширенням вірусу та стосовно карантинних обмежень «червоної зони» у Миколаївській області [6, с. 3].

Напередодні вторгнення російських військ на територію України, 22 лютого 2022 р. в Миколаївській обласній державній адміністрації розповіли журналістам, що процес реставрації музичного училища просунувся з «мертвої точки». Обласна рада виділила кошти на проектну документацію

для реставрації фасаду та капітального ремонту будівлі музичного училища [11, с. 2]. Однак, цим планам завадило вторгнення російських військ на територію України 24 лютого 2024 р.

23 лютого 2022 р. у Миколаївській обласній державній адміністрації відбувся брифінг, присвячений введенню надзвичайного стану. Він став одним із відповідей на агресію РФ, зокрема на введення російських військ на територію Донецької та Луганської областей. Перед журналістами виступили голова Миколаївської обласної державної адміністрації Віталій Кім, міський голова Олександр Сенкевич та начальник Національної поліції у Миколаївській області Сергій Шайхет.

Віталій Кім підкреслив, що надзвичайний стан дозволяє оперативно реагувати на загрози. На території області запрацюють оперативні штаби під керівництвом голови обласної державної адміністрації. У їх склад увійдуть мери міст області, представники силових структур, органи влади та місцевого самоврядування [7, с. 1].

Одразу з початком повномасштабної війни, Віталій Кім почав знімати оптимістичні відео для українців і миттєво став популярним. З ним почали асоціювати фразу з пісні «Доброго вечора, ми з України», яку Віталій Кім використовував у своїх відеозверненнях. Він почув пісню з такою назвою за кілька місяців до повномасштабного вторгнення, і вона йому сподобалася.

Відеозвернення Кіма були сповнені позитивних думок, оптимізму, повсякденності та знуцань над росіянами. Це допомогло багатьом людям зберігати спокій у перші тижні повномасштабної війни. Його навіть жартома називали «заспокійливим» [1, с. 130–138].

Під час воєнних дій Віталій Кім часто давав інтерв'ю журналістам. Зокрема, у інтерв'ю за червень 2022 р. Кім запевнив, що повернення Україною усіх своїх територій – це питання часу. На питання журналістів, про те, що саме Миколаїв та Запоріжжя найближчі міста які можуть атакуватися росіянами, Кім відповів: «Це не найбільш цінні для них міста, просто вони стоять на їхньому шляху. Це просто перші міста, які вони можуть використовувати як плацдарми, аби просуватися та розвивати наступ. Вони б і у Київ, і у Львів пішли, якби могли.

Ну, у Харків вони досі увійти не можуть, хоча він взагалі поруч із кордоном.

Але вони пробували, Харків просто дуже велике місто, його важко окупувати.

У Миколаєві у них теж не буде варіантів. Місто розташоване між двох річок, і якщо щось буде

назрівати, ми просто два моста підірвемо. Миколаїв у такому випадку – це просто глухий кут, бо їм доведеться обходити річку.

Вважається, що якщо росіяни оточать Миколаїв, це відкриє їм рух на Одесу.

У їхніх планах було увійти до Вознесенська, побудувати переправи та рухатися у бік Одеси. Розраховували, що Миколаїв сам здасться, коли потрапить в оточення. Але цього не сталося і саме у Миколаїв їхній прорив вкрай маловірний [15, с. 1–2].

Також, на думку Віталія Кіма: «Зараз війна перейшла у фазу, коли ми в активному захисті, але щодо поточної інформації – більш в рутинну. Я розумію, що журналісти питають, які успіхи, де просунулися. Це все може шкодити нашому успіхові та плану військових. Тому ми тут склали, разом з військовими, і з місцевим самоврядуванням, з журналістами таку систему, яка не дає витік, що насправді відбувається. Інформація подається лише тоді і в тій кількості, яка не буде шкодити військовим в їхній майбутній і теперішній операції, яка відбувається.

Тому зараз інформаційна війна дуже впливає на реальні події. Це перше.

По-друге, через те, що зараз йде війна, в тому числі артилерії, і підходить високоточна артилерія, первинна інформація для дорозвідки дуже важлива, потрібна для корегування. Тому ми перейшли в режим приховування об'єктивної інформації по військових діях.

А всіх навпаки цікавлять результати, які є. Перш за все, ми маємо для первинного результату не давати інформацію яка є зараз у військових на передовій...» [9, с. 1–2].

Після звільнення та деокупації територій Миколаївська обласна державна адміністрація проводить роботу з відновлення регіону після руйнівних атак російських військ. Так, у вересні 2022 р. Віталій Кім разом з Миколаївським міським головою Олександром Сенкевичем та головою Миколаївської обласної ради Ганною Замасєвою обговорили з міністром у справах міжнародного розвитку та Північного співробітництва Королівства Данія Флеммінгом Меллером Мортенсенем, участь Данії у відбудові Миколаєва та України загалом. Наразі інформація про об'єкти, які постраждали та потребують відновлення чи реконструкції, міститься на спеціальній онлайн-платформі та постійно оновлюється. У співпраці зі Світовим банком розробляється методологія підрахунку кошторисної вартості відбудови кожного об'єкта. Віталій Кім представив пану міні-

стру Fast Recovery plan, який передбачає першочергову відбудову житла, шкіл, дитячих садочків, лікарень та комунальної інфраструктури.

Також, протягом 1–14 листопада 2022 р. Миколаївська обласна державна адміністрація на чолі з Віталієм Кімом невпинно відновлювали життєдіяльність нещодавно деокупованих територій Миколаївщини та Херсонщини. Зокрема, відбувся візит Президента України Володимира Зеленського до Миколаївської та Херсонської областей. При ньому в Херсоні 14 листопада відбулось урочисте підняття Державного Прапора України в Херсоні. Бо Херсон – це Україна. В межах робочої поїздки Президент України Володимир Зеленський відвідав гуманітарний штаб, що діє при Миколаївській ОВА. Після цього в Херсон пішла колона з допомогою. Так, гумштаб відправив до нещодавно звільненого міста вісім фур із понад 100 тонн харчових продуктів (з них більш як 2,5 тисячі продуктивних наборів від посольства України в Республіці Молдова), воду, дорослі та дитячі гігієнічні набори, медичні засоби тощо. Також від Миколаївщини у Херсон було передано машину швидкої медичної допомоги. Завдяки злагодженій координації дій Миколаївської ОВА та Укрзалізниці в період 12–14 листопад здійснено обстеження та розмінування залізничних колій і полоси відводу, на ділянці від м. Миколаєва до м. Херсону, протяжністю 50 км. 14 листопада відбувся перший рейс пасажирського потягу Миколаїв – Київ. Було завершено аварійний ремонт автомобільних доріг на в'їзді до Снігурівки та розпочато запуск газу у домівки жителів. Також продовжується обстеження двох газопроводів у селах Котляреве та Пришиб.

16 січня 2023 р. постраждала Очаківська та Чорноморська громади отримали будматеріали від Миколаївської обласної військової адміністрації, яка доставила допомогу двом громадам у вигляді будівельних матеріалів для відновлення пошкоджених будівель. Так, Очаківська громада отримала близько 2500 листів ОСБ та понад 240 листів передали Чорноморській громаді.

27 квітня 2023 р. Віталій Кім зустрів у Миколаєві єврокомісара із питань гуманітарної допомоги та управління кризовими ситуаціями Янеза Ленарчича. Разом з керівником Офісу Віцепрем'єрки з питань європейської та євроатлантичної інтеграції Дмитром Каплуном, головою Миколаївської обласної партійної організації «Слуга народу» Олександром Пасічним, першим заступником голови Миколаївської обласної ради Антоном Табунщиком та європейськими парт-

нерами відвідали ряд важливих об'єктів. Так, на хабі з розподілення гуманітарної допомоги обговорили напрямки подальшої роботи та її надання у найкоротші терміни. Також ознайомили єврокомісара з наслідками ракетних обстрілів рф по цивільній та критичній інфраструктурі Миколаєва [1, с. 130–138].

6 червня 2023 р. начальник ОДА Віталій Кім та голова правління Сбербанку Сергій Наумов підписали Меморандум про співробітництво щодо відновлення та розвитку бізнесу в регіоні [8, с. 3].

Про стан реалізації проєктів відбудови об'єктів інфраструктури у Миколаївській області під час брифінгу з Віталієм Кімом на початку серпня 2023 р., стало відомо, що постановою Кабінету Міністрів України для Миколаївської області виділено 220 531 тис. грн для здійснення закупівель будівельних матеріалів (покрівельні матеріали, металопластикові вікна, скло, плівка та інші) для аварійно-відновлювальних робіт на об'єктах, які пошкоджені внаслідок бойових дій [3, с. 2].

19 вересня 2023 р. у Миколаєві вперше пройшов Конгрес місцевих та регіональних влад при Президентові України. Голова Миколаївської ОВА Віталій Кім разом з першим заступником голови Миколаївської обласної ради Антоном Табунщиком повідомили про підсумки роботи конгресу під час брифінгу який відбувся у той же день. Зокрема, як повідомив Віталій Кім: «Основні питання – це водопостачання міста та районів області, в яких його не було. А також створення альтернативного живлення водою міста Миколаїв – є певні корективи, про які поки що неможливо говорити. Але я розповім про один з проєктів, які ми хочемо реалізувати додатково – це відновлення роботи Жовтневого водосховища. У нас має бути резервне водопостачання в місті. І саме Жовтнєве водосховище до 2006 р. забезпечувало цю потребу. Сьогодні є проблеми з водою ще й тому, що у нас немає резервного водосховища. Цей проєкт на перспективу, і він повинен бути реалізованим. Мова йде про Дніпровську воду. Будемо шукати підтримки Уряду та просити Президента про підтримку...» [5, с. 2].

Також при Миколаївській обласній військовій адміністрації планується створення робочої групи, завданням якої буде забезпечення прозорості та підзвітності діяльністю публічних органів [14, с. 2].

28 жовтня 2023 р. відбувся брифінг за участю начальника обласної державної адміністрації Віталія Кіма. Голова ОДА розповів про проведення закупок та використанні бюджетних коштів.

Повідомив про підписання меморандуму з представниками правоохоронних органів по контролю за цим процесом.

У ході прес-конференції голова Миколаївської ОДА підкреслив, що Миколаївська область стала лідером за ефективністю використання внебюджетних коштів. Від підкреслив, що завдяки коштам спонсорів та меценатів повністю відновили велику частину медичних закладів, а також успішно відремонтували 13 мостів за минулий рік.

Голова ОДА пояснив свою політику економії бюджету, тим що його ціль зберегти резерви для більш серйозних викликів, які можуть у будь-який момент виникнути в умовах воєнного часу.

Віталій Кім також розповів як Миколаївська область допомагає військовим. Перш за все задовольняються усі заявки військових, у тому числі у закупівлі приладів. У цьому напрямку область лідирує у порівнянні з іншими регіонами, при цьому ресурси формуються, в основному за рахунок спонсорської допомоги та донатів. Хоча із обласного бюджету теж виділяються великі суми.

У бесіді з журналістами, Віталій Кім повідомив про підготовку «антишахедних» загонів для захисту об'єктів критичної інфраструктури. Центральна влада ініціювала створення таких загонів та виділила додаткові фінанси [4, с. 1–2].

10 листопада 2023 р. у Миколаїв з робочим візитом прибула делегація на чолі з міським головою міста Талліна Михайлом Килвартом. У рамках візиту відбулася зустріч з начальником Микола-

ївської обласної державної адміністрації Віталієм Кімом. Передусім Віталій Кім виразив вдячність гостям за переданий на потреби населення Миколаївщини генератор, який знадобиться у разі відключень електроенергії. Також начальник обласної державної адміністрації розповів членам делегації про гуманітарну ситуацію у місті та області. Рівні пошкодженної інфраструктури, проведенні освітнього процесу та про потреби населення Миколаївщини.

У свою чергу Михайло Килварт запевнив, що їх візит в Миколаїв підтверджує намір і у подальшому продовжити партнерство з регіоном та здійснювати всесторонню підтримку з метою забезпечення гуманітарних потреб мешканців [13, с. 2].

Висновки. Таким чином, з листопада 2020 р. новим очільником Миколаївської області стає підприємець Віталій Олександрович Кім. Протягом 2020–2021 рр. головним досягненням Миколаївської обласної державної адміністрації на чолі з В. Кімом стало залучення на Миколаївщину капітальних інвестицій, ремонт доріг, розробка документації амбітного проекту – так званого «японського моста» через річку Південний Буг. З початком повномасштабного вторгнення російських військ на територію України, Віталій Кім очолив область у скрутні для неї часи і перетворився в очільника Миколаївської обласної військової адміністрації. Перед Віталієм Кімом, окрім військової справи, постало питання ще й відбудови Миколаївської області після руйнівних атак російської армії.

Список літератури:

1. Біліченко Л. Віталій Кім – символ спротиву Півдня України у українсько-російській війні (2022–2023 рр.). VI Міжнародна науково-практична конференція «Scientific paradigm in the context of technologies and society development». 2023. № 80. С. 130–138.
2. Віталій Кім. Кореспондент. 2021. «13 (877) (9 июля). С. 27.
3. «Війна ще триває, а відновлення області вже почалось». Південна правда. 2023. № 37 (24310) (3 серпня). С. 2.
4. Вопросы для губернатора. Південна правда правда. 2023. № 50 (24323) (2 листопада). С. 1–2.
5. Вперше на Миколаївщині – Конгрес місцевих та регіональних влад. Південна правда. 2023. № 44 (24317) (20 вересня). С. 2.
6. Для лечения больных с COVID-19 не хватает медперсонала. Південна правда. 2021. № 23 (24146). (27–30 березня). С. 3
7. К режиму чрезвычайного положения. Вечерний Николаев. 2022 (24 февраля). С. 1.
8. Меморандум для поддержки бизнеса. Південна правда. 2023. № 24–25 (2429–24299) (8 червня). С. 3.
9. Ми пройшли стани, коли «все пропало і «ми всім надавали». Зараз стан «треба тяжко працювати заради перемоги». Південна правда. 2022. «20–21 (24239–24240) (14 липня). С. 1–2.
10. Мирошниченко А. Отчет за минувший год. Глава Николаевской ОГА о проделанной работе и планах на следующий год. Південна правда. 2021. № 92 (4215). (11–14 грудня). С. 1–3.
11. Музучилище: «Мертвя точка пройдена. Вечерний Николаев. 2022 (22 февраля). С. 2.
12. Названы новые губернаторские замы. Південна правда. 2021. № 5 (24128). (21 січня). С. 2.
13. Николаев посетил мэра Таллина. Південна правда. 2023. № 52 (24325) (16 листопада). С. 2.

14. При Миколаївській ОВА створять робочу групу «Прозорість та відкритість». Південна правда. 2023. № 47 (24320) (12 жовтня). С. 2.

15. «Снарядів нам не вистачає, решта – дрібниці». Південна правда. 2022. № 18 (24237) (16 червня). С. 1–2.

16. Скорая допомога Николаецины пополнилась автомобилями. Південна правда. 2021. № 29 (24152) (17–20 квітня). С. 1.

Bilichenko L.S. ACTIVITIES OF VITALY KIM AS THE HEAD OF THE MYKOLAIV REGIONAL STATE ADMINISTRATION DURING 2020–2023 (ACCORDING TO THE MATERIALS OF THE UKRAINIAN PRESS)

The article examines the activities of Vitaliy Kim as the head of the Mykolaiv Regional State Administration during 2020–2023. It is established that during 2020–2021 the main achievement of the Mykolaiv Regional State Administration headed by Vitaliy Kim was the attraction of capital investments to the Mykolaiv Oblast, road repair, development documentation of the ambitious project – the so-called «Japanese bridge» across the Southern Bug River. Vitaly Kim was also able to lobby for the receipt in 2021 of a subvention from the state budget to the local budget in the amount of UAH 536 million, as well as a targeted subvention for the construction of a road around the regional center to the port facilities of the Ship District in the amount of UAH 300 million. The fight against COVID-19 was also an important issue in 2021. In particular, Vitaly Kim held a press conference at which he gave journalists answers to questions about the fight against the spread of the virus and about the quarantine restrictions of the «red zone» in the Mykolaiv region. On the eve of the invasion of Russian troops on the territory of Ukraine, on February 22, 2022, the Mykolaiv regional state administration told journalists that the process of restoring the music school had progressed from a «dead point». It turned out that immediately after the start of Ukraine's full-scale war with the Russian Federation, Vitaly Kim started shooting optimistic videos for Ukrainians and instantly became popular. The phrase from the song «Good evening, we are from Ukraine», which Vitaly Kim used in his video messages, began to be associated with him. Kim's video messages were full of positive thoughts, optimism, everydayness and mockery of the Russians. This helped keep many people calm during the first weeks of full-scale war. It was even jokingly called «calming». During the hostilities, Vitaly Kim often gave interviews to journalists. In particular, in an interview for June 2022, Kim assured that Ukraine's return of all its territories is a matter of time. After the liberation and de-occupation of the territories of the Mykolaiv region, the Mykolaiv regional state administration is working to restore the region after the devastating attacks of the Russian troops. This work continues to this day.

Key words: Vitaly Kim, Mykolaiv regional state administration, Mykolaiv region, reforms, Ukrainian-Russian war.

Вароді Н.Ф.

Закарпатський угорський інститут імені Ференца Ракоці II

БЕРЕГОВЕ ЧАСІВ ХРУЩОВА (1953–1964)

У роботі охарактеризовано політичне, економічне та соціальне становище Берегове хрущовської доби. Надається деталізований огляд життя в Береговому за часів радянської влади під проводом М. Хрущова, висвітлюються різні аспекти міського буття того часу – від політичних змін та економічних кампаній до культурного життя й побутових реалій місцевих мешканців, зокрема угорської громади. Окрім того, в роботі виділено роль ідеологічної роботи й підсумки перепису населення 1959 р. та наслідки грошової реформи 1961 р. В дослідженні приділено необхідну увагу темам будівництва житла, торгівлі, охорони здоров'я, освіти, не залишено осторонь прикордонні відносини. В часи М. Хрущова (1953–1964) в Береговому дедалі помітнішими стали ознаки політичного послаблення. Період правління М. Хрущова увійшов в історію Радянського Союзу та міста Берегового як епоха, протягом якої відбулися значні зміни в усіх сферах політичного, культурного, соціального та економічного життя. В епоху М. Хрущова демократичні прагнення змішувалися з бюрократичними, авторитарними традиціями та агітаторською політикою. Друга половина 1950-х рр. була періодом наростання інтенсивних змін у соціальній сфері Берегового. Партійно-державне керівництво намагалося поліпшити рівень життя та економічне становище. З цією метою було втілено численні постанови та реформи. Угорська національна меншина в регіоні зазнавала утисків і русифікації, незважаючи на деякі культурні поступки. Її права були серйозно обмежені, зокрема щодо освіти рідною мовою та культурного самовираження. Попри жорсткий контроль, угорська інтелігенція намагалася зберегти свою культурну ідентичність через літературу, мистецтво, освітні ініціативи. Радянська влада намагалася інтегрувати Закарпаття шляхом розвитку економічних та культурних зв'язків з іншими регіонами СРСР. Радянська пропаганда та ідеологічний контроль були дуже сильними в усіх сферах життя Берегового – економіці, політиці, культурі. Відзначалися численні свята з демонстраціями для прославлення режиму. Перспективним є порівняння ситуації в Береговому та інших закарпатських містах в окреслений період.

Ключові слова: Берегове, Закарпаття, М. Хрущов, повсякдення, культура, ідеологічна робота, прикордонні відносини, періодичне видання.

Постановка проблеми. Берегове за більш ніж 900-річне існування пройшло через численні непрості періоди історії й пережило чимало випробувань. Буремні події ХХ ст. позначилися на образі міста, воно пододало чимало труднощів, сліди яких зберігаються досі. Після приєднання Закарпаття до УРСР, тодішній Берегас став районним центром під назвою Берегове [112], або, як зазначено в джерелах, окружним центром, тому звідси, як з місця багатьох подій та зустрічей, здійснювалося управління життям району.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти історії Берегового часів М. Хрущова розглядали А. Бенедек [3], Ш. Добош [115], Д. Дупка [42; 43], однак вона не ставала окремим предметом всебічного поглибленого дослідження.

Постановка завдання. Мета дослідження полягає в тому, щоб всебічно охарактеризувати

політичне, економічне та соціальне становище Берегового хрущовської доби.

Основним джерелом матеріалів для дослідження були публікації тогочасної районної газети Червоний Прапор.

Виклад основного матеріалу

Будні. Після смерті генералісімуса Й. В. Сталіна 5 березня 1953 р., в боротьбі трьох тріумвіратів за владу, переможцем вийшов М. С. Хрущов (1953–1964), після чого в м. Берегове також дедалі помітнішими стали ознаки політичного послаблення.

З 27 березня 1953 р., а потім з травня 1955 р., завдяки широкому застосуванню амністії, були звільнені особи, засуджені до 5 років позбавлення волі, жінки, які доглядали за дітьми до 10 років, чоловіки, старші за 55 років і жінки, старші за 50 років, а також для засуджених до тривалішого терміну ці терміни було скорочено вдвічі [101, с. 213].

У 1955–1956 рр. повернулися з місць позбавлення волі й отримали прописку в Береговому 152 особи. З них 21 раніше не жили в Береговому, а 46 раніше були мешканцями інших населених пунктів Закарпаття. Більшість засуджених, звільнених за амністією, знайшли роботу, принаймні за повідомленнями, надісланими до Києва [23, арк. 5].

У липні 1953 р. Пленум ЦК КПРС виключив із лав сталінського міністра внутрішніх справ Л. Берію за «злочинну антипартійну та антидержавну діяльність» [15, арк. 6–10; 17, арк. 1–162]. За наказом згори, в усіх колективах Берегового провели збори, на яких учасники теж засудили зрадника й закликали до пильності та ефективнішої роботи. А 12 липня 1953 р. відбувся 8-й пленум Берегівського районного комітету УКП, на якому «[...] 20 ораторів гнівно й обурено висловилися щодо зрадницьких дій Берії, мерзенного ворога партії та радянського народу. Товариш Шепя, голова колгоспу імені Сталіна, назвав зрадника ганебним [...]» [35, арк. 1–261].

14 березня 1954 р. відбулися вибори до Верховної Ради Радянського Союзу [17, арк. 20–22]. Мешканці Берегового на цих виборах могли проголосувати за Федора Цанька, а на виборах до Національної ради – за Івана Тур'яницю, з майже стовідсотковою явкою та цілковитою одностайністю, що вже стало звичним [28, арк. 1–15].

27 лютого 1955 р. відбулися вибори до Верховної Ради СРСР і до місцевих рад, або, як їх тоді називали, до «советів». Із 60 представників райради 22 були угорцями. В міській раді 20 із 59 представників були угорцями.

З 14 по 25 лютого 1956 р. проведено 20-й партійний з'їзд Комуністичної партії СРСР [114, с. 1, 3]. 30 червня 1956 р. оприлюднено ухвалу Президії ЦК КПРС «Про подолання культу особи та його наслідків» [21, арк. 5–9]. З кінця лютого 1956 р. в місті відбулася низка маршів, мітингів і виступів, пов'язаних зі з'їздом [22, арк. 1–53], те саме було темою пленуму Берегівського райкому УКП 20 березня 1956 р. [108].

З квітня 1956 р. для полегшення становища трудящих влада в передвихідні й передсвяткові дні скоротила робочий день до 6 год. [89].

З 1 жовтня 1956 р. чоловіки могли виходити на пенсію після досягнення 60 років за наявності щонайменше 25 років стажу, а жінки – з 55 років за наявності 20 років стажу. Мінімальний місячний розмір пенсії за віком встановлювався в сумі 300 крб., а максимальний – 1200 крб. [127]. Окрім того, було встановлено пенсії по інвалідності.

З 1 січня 1957 р. робітникам і службовцям промислових підприємств, будівництва, транспорту і зв'язку місячна заробітна плата встановлювалася на рівні понад 300–350 крб. Окрім того, було скасовано прибутковий податок зі студентів та податок на холостяків, самотніх і малосімейних громадян, які отримували платню або стипендію 370 крб. на місяць [123].

3 березня 1957 р., в день виборів до місцевих рад, мешканці Берегового делегували 33 угорських депутатів до районної ради¹ та майже 40 – до міської². У районі вперше понад половина представників місцевих рад були угорцями [101, с. 231].

У місті було чудово налагоджене громадське харчування, тобто працювали ресторани, 9 їдальень, 14 закусокних, 5 буфетів, 5 шкільних буфетів, їдальні самообслуговування [94]. 19 травня 1957 р. на вулиці Леніна відкрилася кондитерська – 93-й торговельний заклад міста, де можна було придбати різноманітні смачні тістечка, шоколадні цукерки, морозиво, кисле молоко, какао, чай, каву, масло, молоко, сметану, сиропи та мінеральну воду. Великою сенсацією в місті стало відкриття в травні 1958 р. дієтичної їдальні в складі їдальні № 8, де під наглядом фахівців за допомогою шеф-кухаря Чехіля на день готували 10–15 різних дієтичних страв за рекомендаціями лікарів. Тут люди, які сиділи на дієті, мали можливість отримати консультацію спеціаліста щодо харчування [97].

Магазин посуду мав відділ самообслуговування, тому покупці могли довго вибирати, не затримуючи продавця, який більше уваги приділяв обслуговуванню покупців електроприладів та інших товарів. Окрім того, зріс товарообіг у книгарнях [6].

На другому тижні травня 1960 р. промислова артіль «Вперед» відкрила перший у місті пункт прокату. Люди могли взяти напрокат велосипеди, мотоцикли, пральні машини, пилососи та багато іншого. Пункт прокату відразу став популярним [53].

16 березня 1958 р. на чергових виборах до Верховної Ради СРСР [70] кандидатом у депутати від Берегівського району був Ф. Цанько [66].

15–22 січня 1959 р. в СРСР провели національний перепис населення. Анкети включали 15 запитань, серед яких – про зв'язок з головою сім'ї, належність до соціальної групи, національність, рідну мову, зайнятість, освіту. Відповіді

¹ Наприклад: Ференц Бакош, Вільма Бігорі, Віктор Бак, Емма Бак, Іштван Ботош, Гізелла Горват, Лайош Ковач [122].

² Наприклад: Ержебет Бако, Дьордь Данч, Дюло Керені, Ласло Ковач, Маргіт Ковач, Бертолон Ліннер, Імре Ірен, Йозеф Молнар, Ержебет Паладі [122].

на всі запитання фіксувалися на підставі висловлювань опитаних, без перевірки документів. До цього процес надання відповіді пояснювався в (стінних) газетах [93]. За даними перепису населення, в Береговому проживало 25711 осіб і це було єдине місто на Закарпатті з угорською більшістю³.

1 березня 1959 р. відбулися вибори до Верховної Ради УРСР і місцевих рад [36, арк. 1–45]. Список обраних з'явився на першій сторінці 6 березня 1959 р.⁴

22 вересня 1959 р. розпочато перше міське автобусне сполучення між різними частинами міста та прилеглими селами. Один автобус курсував між офісною будівлею Виноградного радгоспу та допоміжною фермою Міжгосподарської будівельної ради в Бучі, з 11 зупинками, тоді як інший автобус курсував між Яноші та Мужієвим з 5 зупинками [73]. А в перших числах жовтня також стартував новий автобусний маршрут між Ужгородом і Береговим через Чоп, який курсував двічі на день [75].

На всіх підприємствах було створено дієві «громадські суди», які засуджували антигромадські вчинки, такі як пияцтво та бійки. Зловмиснику доводилося відповідати перед усім населеним пунктом. Вважалося, що суд, який складався з виборних членів, був дуже ефективною формою виховання мас, оскільки люди, які брали участь у ньому, на власні очі бачили й на власні вуха чули те «обурення, з яким чесні громадян проти порушників соціалістичної законності» [86]. Окрім того, перед народними дружинами стояло велике завдання: виявляти факти порушення соціалістичної законності й передавати їх для розгляду суспільним судам [86].

1 грудня 1959 р. М. Хрущов і його делегація прибули до Будапешта на 7-й з'їзд Угорської соціалістичної робітничої партії [121]. Після конгресу 8 грудня Янош Кадар супроводжував М. Хрущова назад до СРСР, тобто на Закарпаття. У промові на залізничному вокзалі Чапи Кадар розповів, що вже бував на Закарпатті під час революції 1956 р. «Я відвідав цей регіон близько трьох років тому, коли угорський народ переживав велику біду. Ми прийшли просити братської допомоги у радянського народу. Ми отримали цю допомогу і цим перемогли контрреволюцію» [120]. На зустрічі також було присутнє міське керівництво Берегового.

³ 14287 угорців, 2136 росіян, 6681 українець, 78 білорусів, 181 узбек, 50 казахів, 951 євреї, 1347 інших національностей [27, арк. 1].

⁴ Серед представників, обраних до міської ради Берегова, є: Андраш Комаромі, Пал Пушкаш, Іда Папп, Йозеф Сіладі, Кароль Секелі, Вілма Варга [77].

14 січня 1960 р. Верховна Рада СРСР Ухвалила постанову «Про скорочення Збройних Сил Радянського Союзу на 1 мільйон 200 тисяч чоловік» [3]. Після цього мирний наступ, який оголосив М. Хрущов, був у центрі уваги ЗМІ [58]. У Береговому частина демобілізованих бійців улаштувалася трактористами в Берегівську міську торгівлю.

У січні 1960 р. відповідно до рішення «Про заходи щодо подальшого поліпшення медичного обслуговування та охорони здоров'я населення СРСР» збільшено виробництво кількості лікарняних ліжок, ліків, медичних інструментів та інших лікарських засобів. Згідно з рішенням, їхні витрати мали покриватися за рахунок коштів, що залишилися у результаті скорочення збройних сил [87]. Всі від двох місяців до 20 років мали бути щеплені проти поліомієліту, який забрав багато жертв у селах з 1957 р. У першому кварталі 1960 р. в Береговому також почали широко використовувати вакцину «Сабіна» проти поліомієліту [98]. До послуг мешканців була широка мережа закладів охорони здоров'я. На січень 1964 р. в Береговому було 475 лікарняних ліжок. Окрім того, діяли поліклініка, стоматологічна амбулаторія, декілька аптек. Велика увага приділялася лікуванню туберкульозу. Для цього відкрили окремі лікарні. У Береговому також діяла обласна психіатрична лікарня [79].

З року в рік багато нагород отримували працівники сільського господарства [29, арк. 1–143]. Так, на першому тижні березня 1960 р., згідно з Указом Президії ВР СРСР про «Відзначення відзнаками та медалями трудівниць Закарпаття», Берегове мало двох нагороджених: Магда Габор – нагороджена орденом Леніна, найвищою урядовою нагородою, майстер Швейної фабрики з пошиття одягу та Житко Олена – нагороджена медаллю «За героїчну працю», робітниця Деревобробного комбінату [42].

З початку квітня 1961 р. польоти над містом стали популярною недільною розвагою. Гелікоптери щонеділі вивозили в політ близько 100 дорослих і дітей [67].

Вже 1961 р. активно діяла жіноча рада. Особливо велику роль вона відіграла у створенні дитячих закладів і ясел. Влітку було організовано кілька ясел і дитячих садочків, що полегшило життя жінкам, які працювали на полях. Окрім того, учасниці ради організували курси крою та шиття, відвідування кіно, театру, заохочували колег-працівниць у колгоспах, на заводах і фабриках до збільшення виробництва тощо [113].

Чистоту і порядок у місті забезпечувала постанова від 1 березня 1961 р., згідно з якою, серед іншого, щоранку підмітали тротуари перед будинками та установами; було заборонено спускати стічні води в канал Верке тощо. Хто порушував постанову, отримував 5 крб. штрафу або 7 днів примусових робіт [49].

Товариство охорони природи, засноване 1958 р. разом з Мисливським товариством, уже 1961 р. налічувало 1200 членів і робило все для виховання любові до природи. Його роботу доповнювало Товариство мисливців і рибалок, яке налічувало 850 членів [45; 63].

Влітку 1961 р. було оновлено й міський пляж. Купальщики могли придбати газети та книги на пляжі за допомогою працівників пошти. На березі каналу Верке, перед загальноосвітньою школою № 1 облаштували дитячий майданчик [110]. Працювали перукарні. Особливо хорошу репутацію серед гостей заслужив Йозеф Біро, працівник перукарні Комбінату комунальних підприємств № 5 [128]. А на другому тижні червня 1961 р. на території Швейної фабрики відкрився перший сувенірний магазин, де можна було придбати, серед іншого, стильні сумочки, носові хустинки, туристичне обладнання, купальники, нижню білизну, керамічні сувеніри, парфуми [38].

Різноманітні види спорту мали давню традицію в місті. З 1950-х рр. відбувалися регулярні змагання між молодими футбольними командами. З їх учасників вийшли гравці місцевих великих команд, а деякі з них навіть приєдналися до команд СРСР, як-от Чаба Кахлік, воротар харківського «Авангарду», або Іштван Секеч, Ласло Секеч, Іштван Морваї, Ласло Кішгеді, Іштван Фегер, Самуель Кота та ін. Серед чудових тренерів слід відзначити Габора Єнея, Лайоша Вараді, Яноша Носала та Аттілу Лушанського [1, с. 68]. Діяло районне спортивне товариство та різні спортивні товариства (наприклад, «Колгоспник» і «Авангард»). Серед іншого, вони організували районний турнір з баскетболу, обласні змагання працівників сільського господарства тощо. Популярними були легка атлетика, волейбол, баскетбол, теніс, футбол. Відомий тенісний тренер Кароль Сас навчав молодь на чотирьох тенісних кортах міста [9].

Указом Президії ВР УРСР від 15 червня 1961 р. «Про посилення боротьби з особами, які відсторонюються від суспільно-корисної праці та ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя» вживалися заходи щодо осіб, які «займалися приватною підприємницькою діяль-

ністю, жебракували, спекулювали, жили не на доходи від своєї праці, на які купували машини, будинки, дачі та наймали робітників» [88]. В указі зазначалося, що вони підлягають переселенню за рішенням районного чи міського народного суду в спеціально відведене місце на 2–5 років з конфіскацією нетрудового доходу. Їх необхідно було перевиховувати за місцем переселення. Якщо переселенець зразковою поведінкою та чесною працею довів покращення, то після відбуття половини терміну переміщення народний суд за участю громадських організацій міг відправити його додому. Працевдатних осіб, які внаслідок систематичного вживання алкогольних напоїв стали фактичними п'яницями, неналежною поведінкою створили ненормальні умови співжиття в сім'ї та квартирі, відсилали на рік виправних робіт за рішенням суду. Як повідомляє районна газета, мешканці міста позитивно сприйняли це рішення [59]. У Береговому вердикти виголошували на зборах, які скликали будинкові опікуни або вуличні комітети міського округу, розмір їх вирішувався відкритим голосуванням. Під час винесення вироків в обхід суду обвинувачені не могли запросити адвоката для захисту. Всюди, зокрема й у Береговому, були люди, які через заздрість і злобу мстилися іншим за допомогою цього указу.

17 вересня 1961 р. було створено районний радіовузол, який спочатку виходив лише по неділях і повідомляв про відмінні успіхи в роботі найкращих заводів і колгоспів, про роботу передових тваринників, а також уміщував новини про спортивні успіхи та культурне життя [78].

17 жовтня 1961 р. відкрито XXII з'їзд КПРС, який прийняв нову партійну програму та організаційний статут партії. У новій програмі ставилися нереальні цілі, наприклад, за 20 років завершити будівництво основ комуністичного суспільства в країні [118]. Після цього фраза «Сьогоднішнє покоління радянських людей буде жити при комунізмі» стала крилатою [90].

У червні 1963 р. відбувся XXII Партійний Конгрес. Адже в них ідеться про «нові перемоги радянського народу, досягнення вітчизняної науки і техніки, блискуче життя будівників комунізму» тощо [68].

З 17 липня 1963 р. Міське комунальне підприємство Берегового запровадило регулярне вивезення сміття по понеділках, середах і п'ятницях з 6 до 9 год. ранку. Вони просили громадян вивозити сміття до сміттєвоза у визначений для вулиці час [69].

Також поліпшилася співпраця з сусідніми регіонами [24, арк. 8; 26, арк. 1–34]. До початку 1960-х рр. увійшло в практику збирання обкомів партії, що діяли в прикордонних зонах різних країн, і прийняття щорічних оперативних планів щодо кордону. Оскільки Берегове було прикордонним, воно теж відіграло у цьому велику роль [32, арк. 25]. Сюди приїжджали переважно, щоб обмінятися досвідом, обговорити розвиток різних методів роботи [30, арк. 1–18].

У прийнятому 13 липня 1964 р. законопроекті згадувалося, що колгоспників, які після призначення пенсії не припиняють працювати в колгоспі, слід заохочувати. Також встановлювалася допомога колгоспникам у разі вагітності та пологів, тобто вони отримували 56 днів оплачуваної відпустки до і після пологів. Передбачалося підвищити заробітну плату працівникам народної освіти на 25%, спорту та охорони здоров'я – на 23%, торгівлі – на 15%.

Подання 1963 р. Радянський гніт після 1945 р. не дав можливості організувати інтелектуальне життя залишків угорської національної частини Закарпаття та розвинути їхні таланти. Інститути й організації захисту інтересів меншин, традиційні форми національного існування, організовані для самооборони, припинили існування [4, с. 58]. Стало неможливим функціонування регіональної інституційної системи, різноманітні літературні та інтелектуальні форуми не відновились [2, с. 93–94]. Однак, щойно це давала змогу зробити політична ситуація, то рішучіше, то несміливо, але все більше й більше подавалися ознаки національного пробудження.

Завдяки тісній співпраці, рішучості та наполегливій волі боротися за інтереси угорців, в інтелектуальних колах було сформульовано документи, відомі лише як Подання, перше з яких було надіслано владі 1963 р. як своєрідний сигнал, що ця спільнота не поступилася, попри все, в боротьбі за права.

8 січня 1963 р. в квартирі Гізелли Дравай, відомої як одного з авторів підручників закарпатської угорської мови, берегівська інтелігенція – Янош Кіш Ковач, Гізелла Дравай, Берталан Біро, Йожеф Надь, Йожеф Хусті, Іштван Боднар та їх колеги уклали Подання СКП до КБ Хрущову, копію якого надіслали першому секретарю ЦК УКП Миколі Підгорному [31, арк. 25–28]. Окрім Гізелли Дравай, у написанні листа брав участь Дьєрдь Чанаді з Червоного Прапора. Він також був відповідальним редактором угорськомовної газети в Берегівському районі. Копію листа художниця

Анна Горват зберегла для нащадків вбудованою в керамічній скульптурі [44].

В основному поданні автори виклали запит на автономію в 6 пунктах і визначили скарги та проблеми угорців Закарпаття [40, с. 142]. Серед іншого підкреслили, що лише мізерний відсоток молодих угорців може закінчити коледж. Причина цього в тому, що вимоги до знання російської та української мов є високими поза межами вступних іспитів. Де б не була молодь, те, що вона практично не володіє українською мовою, є для неї недоліком, а також її становище ускладнюється тим, що на території повіту для неї рідко є можливості працевлаштуватися, тому доводиться розійтися по повітах, де живуть росіяни та українці. Автори Подання скаржилися, що в угорських ліцеях на Закарпатті працюють переважно українські вчителі, які дуже погано володіють угорською мовою, що немає угорського театру, угорського фольклорного ансамблю, незалежної щоденної газети та журналу угорською мовою. Угорців серед лідерів майже немає.

Розробники Подання побачили, що одним із варіантів вирішення проблеми може бути наявність у регіоні угорськомовного закладу вищої освіти, тому звернулися з проханням відкрити угорську кафедру в Ужгородському національному університеті [31, арк. 26–27].

1963 р. в СРСР уже існували різні форми автономії. З приводу цього виникло перше Подання [39, с. 143]. У формуванні брала участь секретар КБ УКП А. Скаба, за вказівкою А. Скаби укладачів його допитали та оголосили їм догани, але ніяких проваджень проти них не порушили [31, арк. 30].

Подання мало позитивні наслідки: у вересні 1963 р. в Ужгородському університеті засновано кафедру угорської філології [40, с. 143].

Зображення економічної ситуації. 1954 р. розпочалось освоєння цілини, яке поширилось і на закарпатські комсомольські організації. Рішення Пленуму СКП КБ було таке: «Про подальше зростання посівів зернових культур в країні, а також про обробіток цілинних земель і перелогів». Як підкреслювалося в рішенні, від успіху розвитку зернового господарства залежало подальше піднесення всіх галузей сільського господарства, задоволення все нових потреб населення і всього господарства [25, арк. 54; 91]. За півроку юнаків навчали поводитися з тракторами та різними тракторними машинами в Берегівському інституті підготовки механізаторів. Після іспиту на механізатора їх відправляли обробляти перелоги Казахстану, Сибіру й Уралу, щоб «створити достаток

їжі та сировини для своєї країни» [48]. Більшість випускників Берегівського ПТУ механізації сільського господарства було направлено до Казахстану [54].

Молоді люди переважно могли повернутися додому лише через багато років. Як і ті, хто також *«подав добровільні заяви»*, їздили працювати на шахти Донбасу за так званим *«комсомольським паспортом»* [109]. Тим, хто *«добровільно»* записувався в далеку дорогу, влаштовували урочисті проводи. Не могли не підкреслити, що серед абітурієнтів спостерігається велика конкуренція та завищення передплати [71; 72]. Публікувалися гучні статті про користь програми й ентузіазм молоді [37, арк. 28], але насправді це було не так.

У серпні 1955 р. в радіусі 6 км від боєнь було заборонено забивати тварин удома. Порушників указу карали штрафом до 100 крб. або виправними роботами на місяць, а забиту тварину конфіскували. Втім, *«чорних»* порізів у Береговому було чимало [101, с. 220].

У 1950–1960-х рр. радянське керівництво засадило Закарпаття садами та виноградниками [34, арк. 26]. Так, у жовтні 1955 р. голова КБ УКП ухвалила постанову *«Про заходи щодо подальшого розвитку виноградарства в колгоспах і радгоспах району»*. Відповідно до цього, між 1956 і 1961 рр. в Берегівському районі необхідно було посадити 1200 га нових виноградників. При цьому за два роки надолужити капітал, якого бракувало на розріджених насадженнях як у колгоспах, так і в радгоспах. Було замінено не менше, ніж 2530000 капіталів. Переважно європейські сорти: трамінер, леанька, рислінг, фурмінт тощо. Підкреслювалася їхня велика перевага над ізабеллою [5]. Не вистачало необхідних умов і засобів, щоб виконати завдання.

Державні облігації щороку створювали серйозні фінансові проблеми робітникам, тому в районній газеті 10 квітня 1957 р. з'явилося оголошення М. Хрущова, згідно з яким *«з 1958 р. необхідно припинити видачу державних позик»* [124].

31 травня 1956 р. було оголошено нове завдання: *«У найближчі роки ми наздоженемо США за виробництвом м'яса, молока та масла на душу населення»* [126]. Через кілька днів, 5 червня 1957 р., розпочалася кампанія під гаслом *«За 400 і 100»*, згідно з якою на кожні 100 га землі в країні має бути вироблено 400 ц молока та 100 ц м'яса [13]. Після цього ці два числа регулярно з'являлись у газетах.

Пленум ЦК СКП, що відбувся 25–26 лютого 1958 р., ухвалив постанову *«Про дальший розви-*

ток колгоспного ладу і реорганізацію машинно-тракторних станцій» [76]. Відповідно до цього ліквідовувалися машинно-тракторні станції, а їхні машини й технічне обладнання пропонувалися для закупівлі колгоспам. Цим було покінчено з довголітньою несприятливою ситуацією, коли трактори та машини були власністю МТС, а механізатори працювали за наймом у колгоспах [43]. У результаті реорганізації МТС зв'язок між сільським господарством і промисловістю розширився. На Берегівській МТС працювало понад 60 робітників, більшість з яких вступила до колгоспів [7]. Безсумнівно, це покращило використання машинного парку, але машин не вистачало.

У вересні 1959 р., щоб виправдати очікування XXI Партійного Конгресу, щодо збільшення виробництва м'яса, почали розводити водоплавну птицю, тобто 2000 гусей і качок на фермі, побудованій поруч з каналом Верке, але вони також тримали курей, тому хотіли зробити внесок у розвиток народного господарства з надлишком 7000 кг м'яса [14].

Піонери Тросницької ЗОШ започаткували у школах кролівництво з великим розмахом, коли мали бути створені кролеферми та кролівничі учнівські бригади, які у вільний від роботи час працювали на кролефермі [41].

1 березня 1960 р. за постановою Ради Міністрів СРСР було знижено роздрібні ціни. Так, електричні швейні машини – 20%, фотоапарати – 30%, мисливська зброя – 25%, скутери марки «Вятка» – 18% [125].

3 січня по березень 1961 р. співвідношення грошової одиниці довелося збільшити в десять разів і ввести в обіг нові гроші. У рамках грошової реформи з 1 січня ввели нові банкноти: 1, 3, 5, 10, 25, 50, 100 крб., а також 1, 2, 3, 5, 10, 15, 25, 50 коп. і 1 крб. у формі розмінної монети [28, арк. 1–47; 62; 85]. У Береговому, окрім банку та ощадної каси, було створено два обмінних пункти.

В районі працювали центральна та 16 ощадних кас, куди все більше осіб вкладали гроші [52].

15 березня 1961 р. в колгоспах і радгоспах Берегівського району розпочався місяць винограду та фруктів. За цей час запланували посадити ще 100 га виноградників і садів. Особливо великою подією було те, що 25 березня 1961 р. в Астеї, маленькому селі на радянсько-угорському кордоні, в радгоспі всього за кілька сотень метрів від кордону, два *«братні народи»* заклали спільний фруктовий сад, який назвали Садам Дружби [56]. Пізніше Сад Дружби став місцем культурних і професійних зустрічей людей, що жили по обидва

боки кордону, а також місцем політичних зустрічей керівників Берегівщини та прикордонних регіонів.

Берегівська виноробня виробляла різноманітні фірмові смачні вина: «Променисте», «Берегове», «Закарпатський рислінг», «Закарпатська троянда», «Середнє» тощо. До північних районів Радянського Союзу, столиці України, Донбасу та багатьох інших районів їх розвозили переважно у вагонах. Виноробня виробляла від 38000 до 40000 пляшок різних вин на день. 1960 р. на міжнародній винній виставці в Будапешті «Закарпатська троянда» отримала срібну медаль, але вина також були на міжнародному ярмарку в Познані [8].

Партія і уряд ще з 1954 р. заявляли, що хочуть ліквідувати нестачу житла. Житловий район Берегового було розширено. В різних частинах міста побудували ряди сімейних будинків, в результаті чого за 10 років було зведено майже 20 вулиць [46]. Так, 1960 р. згідно з Указом «Про розвиток житлового будівництва в Радянському Союзі» було побудовано 100 квартир для робітників швейної фабрики, машиноремонтний завод, цегельно-черепичний завод, комбінат харчової промисловості, промисловий комбінат, тютюновий ферментаційний завод, артіль «Вперед» та інші фабрики, а також 24-квартирні будинки та, за ініціативою харків'ян, почалося будівництво 2–4-квартирних будинків на вул. Мужайській [61]. Також на вул. Мужайській на 12 га збудовано школу-інтернат на 300 дітей [55]. У другій половині листопада 1961 р. завершилося також будівництво спільного житла на 240 осіб у Берегівському виноградному радгоспі [57]. 28 листопада 1961 р. на засіданні міської ради представників трудящих з доповіддю «Про стан індивідуального та промислового житлового будівництва в місті» виступив голова виконкому Й. Копін. Це свідчить про те, що за роки радянської влади в місті звели багато житлових масивів. Для понад 926 сімей постали нові будинки [74].

16 травня 1963 р. вийшов наказ: «Підвищити відповідальність за згодовування хліба і хлібобулочних виробів, закуплених у державних і кооперативних магазинах, худобі і птиці» [50]. Відповідно до нього, годівля худоби хлібом, борошном, крупами та іншими хлібобулочними виробами, купленими в державних і кооперативних магазинах, мала бути повсюдно заборонена. Той, хто порушував указ уперше, карався штрафом у сумі 10–50 крб. і конфіскацією куплених продуктів. Якщо хтось систематично порушував його і не

займався «суспільно-корисною» працею, його могли покарати позбавленням волі до року або виправними роботами, або штрафом до 200 крб.

9 грудня 1963 р. розпочав роботу черговий пленум КБ КППС, одним із питань порядку денного, а отже, основною темою, було: «Прискорення розвитку хімічної промисловості – головна умова стимулювання сільськогосподарського виробництва та підвищення добробуту людей» [64]. Суть полягала в тому, що розвиток сільського господарства неможливий без знання хімії, без якого не можна добитися постійного рясного врожаю. Тому великий акцент зробили на викладанні агрохімії. З цією метою голови колгоспів відкрили школу агрохімії для агрономів і бригадирів, а також створили міжколгоспні агрохімічні лабораторії [81]. У колгоспі взимку було організовано курси, на яких молодь навчалася поводити тракторами, комбайнами, автомобілями, доїльними й стригальними апаратами, зрошувальною технікою, а також використанню хімії та хімікатів у колгоспному виробництві [84].

Берегове дуже просунулося в епоху Хрущова. Було засновано кілька нових заводів, і безробіття в місті майже повністю зникло [82]. До найбільших підприємств належали Берегівська меблева і Швейна фабрики; Цегельно-черепичний, Шкіряний, Верстаторемонтний, Ремонтно-механічний, Майоліковий гончарний, Виноробний, Млиновий, Сирний і Комбікормовий заводи; Сушильно-калібрувальний цех; Тютюновий ферментер; Друкарня, комбінат харчової промисловості, хлібобулочний комбінат, Авторемонтна майстерня, та ін. [92].

Культурне життя, свята. Перша угорська літературна сторінка з'явилась у районній газеті «Червоний Прапор» у серпні 1953 р., це були рубрики «Літературний Жанр» з віршами Рози Бакош, Дердя Лешко, Шандора Бігарі, Розалії Лендел та «Справжній американець» Тіхамера Івана з його розповіддю [119]. У журналі регулярно з'являються вірші, замальовки, оповідання тощо від угорських поетів і письменників.

3 січня 1954 р. преса була насичена святкуванням 300-річчя єднання України та Росії [83], а також це було одним із головних питань порядку денного міських партійних зборів [16, арк. 1–104]. Для організації та проведення свята створено урядовий комітет. Під керівництвом Кириченка (перший секретар КБ УКП між червнем 1953 і груднем 1957 рр.), якому під час підготовки доповідали про кожну мить [18, арк. 15, 23], 300-річчя було нарешті відзначено у травні 1954 р. після

довгих, детальних приготувань [19, арк. 1–44]. З цієї нагоди 22–23 травня в Береговому відбувся парад, а на площі Ворошилова (нині – площа Ференца Ракоці) – районний пісенно-танцювальний захід. Під час організації керівники заводів, колгоспів і фабрик були зобов'язані проводити соціалістичні змагання в інших радянських республіках, які потім надсилали один одному свої зобов'язання, обмінювалися делегаціями через певні проміжки часу для вивчення результатів змагань та застосовували корисний досвід у виробництві [33, арк. 1–32]. Так Берегівська швейна фабрика зв'язалася з московською швейною фабрикою «Червона швачка» № 16, а Шкіряна фабрика – з колективом Ленінградського шкіряного комбінату імені Комінтерну [101, с. 1–216].

Восени 1954 р. Будинок культури представив комедію угорської театральної групи А. Симукова під керівництвом Анни Надаш «*Відставний капітан*», у якій колектив показав життя, працю і кохання простих радянських людей. Головного героя, капітана гвардії Сергія Ускова, зіграв Отто Шобер. Міклош Рац, Міклош Майор, Дьюла Тілл, Ержебет Туроці, Ева Шомоді також зіграли ролі у виставі, ця постановка вразила глядачів і журналістів [60]. Через кілька місяців розширений колектив під керівництвом Віктора Тіпота представив комедійну оперету «*Разом з тобою*». Згодом вони потішили любителів театру ще багатьма незабутніми вечорами.

Угорське літературне життя розгорталося все швидше. Вільмош Ковач був одним із найвідоміших представників угорської літератури того часу. 26 грудня 1954 р. в районній газеті було опубліковано його перший вірш «*Осінній малюнок*» [47], після чого він друкувався регулярно і ставав усе більш відомим.

У листопаді 1955 р. любителі мистецтва могли помилуватися роботами кількох молодих художників на виставці в Будинку культури. Серед інших, картини Яноша Варги – «*У глибині лісу*», «*Бактятський Хутір*», «*Боржавський підвісний міст*», пастелі Елеонори Хаби – «*Пам'ятник Героям*», «*Вулиця Квасівська*», «*Верховинське літо*», «*Гірське озеро*», «*Лісова дорога*» Пала Йоановича, «*Старе дерево*» Йожефа Гараньї. Проте багато хто критикував їх, оскільки це були переважно портрети, натюрморти, пейзажі, а не «*зображення повсякденного життя людей, творців нашого щасливого сьогодні, будівників комунізму, праці, що йде на колгоспних полях*», чи не «*виноградники, будівництва [...] визволення*

з-під ярма капіталізму, Боротьба за об'єднання з Радянською Україною [...]» [100].

28 квітня 1957 р. в Береговому відбулася Всесвітня зустріч молоді. Попередньо скрізь було організовано місцеві зустрічі молоді. Показати свої таланти з'їхалися колективи поціновувачів мистецтва з міст та сіл. 27 квітня естафети вирушили до Берегового з п'яти напрямків до міського стадіону. На пишній церемонії колективний хор супроводжував духовий оркестр меблевої фабрики під керівництвом диригента Йожефа Хусті [12].

1 травня 1956 р. в Береговому святковий мітинг відбувся на площі Ворошилова, де ще стояв пам'ятник Сталіну, але його вже не вінчали. Виступили: Ф. Когутич – голова виконавчого комітету міської ради, Й. Бубряк – секретар Берегівського райкому партії, І. Шчадей – голова виконкому Берегівської райради та ін. А читачі могли дізнатися з газети, наскільки перевищили план промислові підприємства, що діяли в місті [80].

В кінці травня 1956 р. охочі могли побачити більшу, ніж будь-коли, виставку художників міста, тобто 130 робіт семи художників, переважно етюди та ескізи. Критики зазначили, що: «*Йозеф Гараньї представляє на виставці багато акварелей, які захоплюють відвідувачів своїми точними малюнками та унікальними зображеннями природи та об'єктів [...] Акварелі Міклоша Делі та менші олійні картини також вирізняються своєю оригінальністю, такі як “Долина Латориці” [...] виділяється своїм стилем молодий Зіхерман, який має всі можливості стати хорошим художником, у його роботах вірне зображення природи поєднується з цікавими та оригінальними кольоровими рішеннями. [...] Характерний стиль малювання Елеонори Хаба полягає в тому, що вона використовує переважно відтінки фіолетового кольору у своїх картинах, які надають її роботам індивідуального характеру, але роблять їх децю одноманітними. [...] Янош Варга економно використовує сірі тони, його картини мають тепло і душевність. [...] Твори Вешелені свідчать про хороші таланти живописця. [...] Твори молодого Іллеша також публікуються...*» [51].

3 літа 1958 р. кінолюби міста могли дивитися широкоформатні фільми в кінотеатрі імені Пушкіна [102].

14 липня 1959 р. районна бібліотека переїхала на остаточне місце на площу Героїв, там проводилося багато заходів та зустрічей письменників і читачів. Окрім 45000 томів, читач міг вибрати з 63 вітчизняних і закордонних газет і журналів,

з яких 19 були угорськими. Кількість угорських книг перевищувала 14,5 тис. томів [101, с. 235].

7 серпня 1959 р. радянська делегація повернулася з 7-ї Всесвітньої зустрічі молоді у Відні. На українсько-угорському кордоні сотні берегівчан чекали на молодих людей і проводжали їх до залізничного вокзалу, де на площі відбувся мітинг, під час якого члени делегації СРСР А. Кириченко, а потім – М. Голуб виступили з промовами. Потім відбувся концерт Воронезького російського народного хору [65].

12 жовтня 1959 р. в Будинку культури відкрилася традиційна осіння виставка образотворчих художників міста, на якій було представлено багато нових робіт. Йозеф Гараньї («Молотьба», «Лісопилка»), Янош Варга («Сосновий ліс», «Гірський струмок»), Міклош Делі («Відпочинок», «Дорожник») та ін. Окрім живопису, публіка могла вперше побачити керамічні роботи Анни Горват («Підліток, що сидить», «Казка», «Гармоніст», «Підмітальна пані») [105], яка незабаром стала заслуженим діячем мистецтв України та визначальною особою культурного життя Берегового [101, с. 236].

29 листопада 1959 р. в Народному театрі було представлено пісенну гру «Лунає ліс» Ференца Фаркаша. Саме в цій п'єсі берегівській публіці представився Іштван Фараго, партнеркою якого була Ержебет Хомокі, але на сцені в цей час також з'явилися Маргіт Галанта та Янош Сотер [103].

З 10 по 20 грудня 1959 р. в Україні проходили дні угорської культури. З цієї нагоди на заводах і в колгоспах Берегівського району відбулися вечори дружби, щоб представити результати багатства і культури Угорської Народної Республіки. У клубах та бібліотеках організували фото- та книжкові виставки, провели читання про досягнення угорського народу й День книги, де продавали класику угорської літератури та твори сучасних угорських письменників, а також книги українських письменників, перекладені угорською мовою [116]. 16 грудня в районному будинку культури виступив колектив угорських артистів, яких від мешканців Берегівського району привітали директор районного будинку культури Отто Шобер, а потім – скрипаль Андраш Шімор, соліст гурту. Першим виступав симфонічний оркестр Угорського радіо, переможець 6-ї Всесвітньої зустрічі молоді [106].

1960 р. у відбудованому Робітничому будинку відкрили районний музей. У вітринах замінили фотографії, старі плакати, окремі номери Робітничої Газети, численні антикваріати та матеріали, що свідчать про швидкий розвиток економіки, куль-

тури та освітньої мережі району [99]. Основою його археологічної та медальєрної колекції стала приватна колекція Ференца Горвата. У створенні музею брали участь учитель історії Міклош Делі, скульптор Анна Горват, художник Йозеф Гараньї та багато колекціонерів-ентузіастів з Берегового. Керівником музею стала Анна Горват [11].

Група місцевих інтелектуалів – Гізелла Дравай, Меньхарт Рейсманн, Йозеф Бланар, Анна Горват, Імре Кіш – заснували угорський культурний університет у Береговому на кшталт народного коледжу. Тут близько трьох сотень студентів могли пізнати угорську та світову культуру [95, с. 62]. Університет культури працював паралельно з україномовним університетом культури. Її заявленою метою було допомогти людям розширити знання в різних галузях науки і тим самим «виховати високоосвічених радянських людей». На сесіях університету студентам читалися лекції на суспільно-політичні, медичні, літературні, музичні, технічні та інші теми. Навчальна програма була складена так, щоб здобувачі отримували корисні знання для роботи й повсякденного життя. Перше засідання культурного університету відбулося 9 вересня 1960 р. у великій залі районного будинку культури. Засідання проходили раз на місяць і були відкриті для всіх охочих [10].

22 жовтня 1961 р. місто відзначало 150-річчя від дня народження Ференца Ліста. З цієї нагоди 24 жовтня у музичній школі влаштували масштабний вечір Ліста [96].

Наприкінці вересня 1963 р. в Будинку культури вперше організували пересувну виставку найбільших фотоаматорів району, яка вирізнялася багатством, різноманітністю та художньою якістю. Охочі могли ознайомитися з роботами М. Штанченка, М. Попіка, І. Оросі, Ф. Перема та ін. [104].

13 вересня 1964 р. відбувся перший міжнародний фестиваль дружби. Після промов партійних лідерів, які презентували на площі Героїв «великі економічні успіхи минулих років», на сцені вишикувався хор у національних костюмах 21 народу, один за одним виступали мистецькі колективи, а потім відбулися спортивні змагання [107].

Значного розвитку набуло культурне життя міста. Дедалі більше відвідували театри, кіно, бібліотеки, музеї, виставки, концерти, а також кілька іноземних, переважно угорських, мистецьких колективів відвідали Берегове [111].

Висновки. Після приєднання Закарпаття до УРСР, тодішній Берегсас став районним центром під назвою Берегове. В часи М. Хрущова

(1953–1964) в Береговому також дедалі помітнішими стали ознаки політичного послаблення. Період правління М. Хрущова увійшов в історію Радянського Союзу та міста Берегового як епоха, протягом якої відбулися значні зміни в усіх сферах політичного, культурного, соціального та економічного життя. Реформаторський принцип Хрущова мав як об'єктивні, так і суб'єктивні причини. Зміни обґрунтовував увесь попередній хід розвитку. Трансформацію системи, відому як «хрущовська відлига», розпочали для того, щоб врятувати імперію від серйозної кризи. Тож в епоху М. Хрущова демократичні прагнення змішувалися з бюрократичними, авторитарними традиціями та агітаторською політикою. Друга половина 1950-х рр. була періодом наростання інтенсивних змін у соціальній сфері Берегового. Партійно-державне керівництво намагалось поліпшити рівень життя та економічне становище. З цією метою

було втілено численні постанови та реформи. Угорська національна меншина в регіоні зазнавала утисків і русифікації з боку радянської влади, незважаючи на деякі культурні поступки. Її права були серйозно обмежені, зокрема щодо освіти рідною мовою та культурного самовираження. Попри жорсткий контроль, угорська інтелігенція намагалась зберегти свою культурну ідентичність через літературу, мистецтво, освітні ініціативи. Радянська влада намагалась інтегрувати Закарпаття шляхом розвитку економічних та культурних зв'язків з іншими регіонами СРСР. Радянська пропаганда та ідеологічний контроль були дуже сильними в усіх сферах життя Берегового – економіці, політиці, культурі. Відзначалися численні свята з демонстраціями для прославлення режиму.

Перспективним є порівняння ситуації в Береговому та інших закарпатських містах в окреслений період.

Список літератури:

1. Балог Ш. *Гонимі доли*. Ужгород-Будапешт, 1992.
2. Бенедек А. С. *Справжня історія. Історико-культурний нарис Закарпаття*. Будапешт: ІКВА, 1993.
3. Бондаренко Ж. Трудящі району з ентузіазмом вітають подальше масштабне скорочення збройних сил СРСР. *Червоний Прапор*. № 16 (1960/9). 21 січня 1960 р. С. 2.
4. Ботлік Й., Дупка Д. *Тут... Факти, дані, документи з життя закарпатських угорців 1918–1991*. Будапешт: Мандат, 1991.
5. Ботос І. За посадку 1200 га нових виноградників. *Червоний прапор*. № 11 (1955/79). 3 жовтня 1955 р. С. 2.
6. Брацюн П. У нашому місті. У книгарні великий оборот. *Vörös Zászló / Червоний прапор*. № 13 (1957/67). 7 червня 1957 р. С. 4.
7. Верес Г. Питання, підняте свого часу. *Червоний Прапор*. № 14 (1958/29). 7 березня 1958 р. С. 2.
8. Вереш Г. Берегівське вино відоме на весь світ. *Червоний прапор*. № 17 (1961/53). 3 травня 1961 р. С. 1.
9. Вереш Г. Будній день на спортивному майданчику. *Червоний Прапор*. № 17 (1961/66). 4 червня 1961 р. С. 3.
10. Вереш Г. Для широкої аудиторії. *Червоний Прапор*. № 16 (1960/103). 30 серпня 1960 р. С. 4.
11. Вереш Г. У міському етнографічному музеї. *Червоний Прапор*. № 17 (1961/38). 23 березня 1961 р. С. 4.
12. Глеба Е. За 400 і 100. *Червоний прапор*. № 13 (1957/51). 28 квітня 1957 р. С. 3.
13. Глеба Е. За 400 і 100. *Червоний Прапор*. № 13 (1957/66). 5 червня 1957 р. С. 2.
14. Дарчі В. Розвивається птахівництво. *Червоний прапор*. № 15 (1959/104). 3 вересня 1959 р. С. 2.
15. Державний архів Закарпатської області (Держархів Закарпатської обл.). Ф. 1. Оп. 1. № 2118.
16. Держархів Закарпатської обл. Ф. 1. Оп. 1. № 2140.
17. Держархів Закарпатської обл. Ф. 1. Оп. 1. № 2237.
18. Держархів Закарпатської обл. Ф. 1. Оп. 1. № 2457.
19. Держархів Закарпатської обл. Ф. 1. Оп. 1. № 2513.
20. Держархів Закарпатської обл. Ф. 1. Оп. 1. № 2809.
21. Держархів Закарпатської обл. Ф. 1. Оп. 1. № 2810.
22. Держархів Закарпатської обл. Ф. 1. Оп. 1. № 2875.
23. Держархів Закарпатської обл. Ф. 1. Оп. 1. № 2881.
24. Держархів Закарпатської обл. Ф. 1. Оп. 1. № 3011.
25. Держархів Закарпатської обл. Ф. 1. Оп. 1. № 3029.
26. Держархів Закарпатської обл. Ф. 1. Оп. 1. № 3067.
27. Держархів Закарпатської обл. Ф. 1. Оп. 1. № 3457.
28. Держархів Закарпатської обл. Ф. 1. Оп. 5. № 93.

29. Держархів Закарпатської обл. Ф. 1. Оп. 5. № 107.
30. Держархів Закарпатської обл. Ф. 1. Оп. 5. № 555.
31. Держархів Закарпатської обл. Ф. 1. Оп. 5. № 567.
32. Держархів Закарпатської обл. Ф. 1. Оп. 5. Од. зб. 694.
33. Держархів Закарпатської обл. Ф. 1. Оп. 5. № 2457.
34. Держархів Закарпатської обл. Ф. П-179. Оп. 1. Од. зб. 2801.
35. Держархів Закарпатської обл. Ф. П-195. Оп. 19. Од. зб. 51.
36. Держархів Закарпатської обл. Ф. П-179. Оп. 19. Од. зб. 64.
37. Держархів Закарпатської обл. Ф. Р-1545. Оп. 1. Од. зб. 93.
38. Дравай Г. У сувенірній крамниці. *Червоний прапор*. № 17 (1961/72). 15 червня 1961. С. 2.
39. Дупка Д. *Автономні прагнення на Закарпатті*. Ужгород-Будапешт: Інтермікс, 2004.
40. Дупка Д. *Каральна діяльність радянської влади на Закарпатті (1944–1991)*. Ужгород-Будапешт: Інтермікс, 2014.
41. Дьюла В. Я створив кролячу ферму. *Червоний прапор*. № 16 (1960/31). 12 березня 1960 р. С. 3.
42. Іван О., Шварц Л. Вітаємо вас з нагоди високої урядової нагороди *Червоний Прапор*. № 16 (1960/31). 12 березня 1960 р. С. 1.
43. Інгулинець Й. Корисно та економно. *Червоний Прапор*. № 14 (1958/29). 7 березня 1958 р. С. 2.
44. Інтерв'ю з Дьєрдьєм Чанаді, 2002.
45. Каравасв Г. Вони пожвавили свою діяльність. *Червоний Прапор*. № 17 (1961/51). 27 квітня 1961 р. С. 2.
46. Ковач Е. Назустріч новим горизонтам. *Червоний прапор*. № 15 (1959/26). 2 березня 1959 р. С. 1.
47. Ковач В. Осіння картина. *Червоний прапор*. № 10 (1954/103). 26 грудня 1954 р. С. 3.
48. Комлоші Б. За обробку цілинних земель і перелогів. *Червоний Прапор*. № 10 (1954/29). 11 квітня 1954 р. С. 1.
49. Копін Я., Вішчак І. Постанова виконкому Берегівської міської ради представників трудящих від 1 березня 1961 р. про оздоровлення міста. *Червоний прапор*. № 17 (1961/34). 18 березня 1961 р. С. 4.
50. Коротченко Д., Зленко А. Указ Президії Верховної Ради Української РСР Про посилення відповідальності за зараження худобою і птицею хліба і хлібобулочних виробів, закуплених у державних і кооперативних магазинах. *Червоний прапор*. № 19 (1963/70). 21 травня 1963 р. С. 1.
51. Луштіг К. У дусі творчого розвитку (Нотатки про виставку художників нашого міста). *Vörös Zászló*. № 13 (1957/63). 29 травня 1957 р. С. 4.
52. Молнар В. Заощадження мешканців зростають. *Червоний прапор*. № 14 (1958/35). 21 березня 1958. С. 3.
53. Надь І. В пункті прокату. *Vörös Zászló / Червоний прапор*. № 16 (1960/57). 14 травня 1960 р. С. 4.
54. Надь І. Вони їдуть на цілину. *Червоний Прапор*. № 14 (1958/57). 14 травня 1958 р. С. 2.
55. Орел А. Тут буде школа-інтернат. *Червоний прапор*. № 14 (1958/60). 21 травня 1958 р. С. 2.
56. Орел А. У саду дружби. *Червоний прапор*. № 17 (1961/39). 30 березня 1961 р. С. 3.
57. Поліщук І. Вивчаючи програму партії. *Червоний прапор*. № 17 (1961/141). 25 листопада 1961 р. С. 2.
58. Польнер Й. Робітники району одноставно схвалюють зовнішню політику радянського уряду. *Червоний прапор*. № 15 (1959/116). 30 вересня 1959 р. С. 2.
59. Порохнавець. Трудящі району ухвалюють Указ Президії Верховної Ради СРСР. *Червоний прапор*. № 17 (1961/73). 17 червня 1961 р. С. 2.
60. Пушкаш П. «Відставний капітан» на сцені Kultúrház. *Червоний прапор*. № 10 (1954/70). 2 вересня 1954 р. С. 4.
61. Пушкаш П. Вони втілюють контури партії в реальність. Більше квартир для робітників. *Червоний Прапор*. № 16 (11/1960). 26 січня 1960. С. 3.
62. Рашинський Я. Наш радянський карбованець. *Червоний прапор*. № 16 (1960/67). 7 червня 1960 р. С. 2, 4.
63. Ройко Ф. Охороняємо природу. *Червоний Прапор*. № 17 (1961/51). 27 квітня 1961 р. С. 2.
64. Сн. 9 грудня 1963 року, тобто післязавтра, в Москві починає роботу пленум ЦК КПРС. На пленарному засіданні КБ обговорюється актуальне питання: «Про подальший розвиток хімічної промисловості та широке використання хімічних речовин і матеріалів у народному господарстві». *Червоний прапор*. № 19 (1963/156). 7 грудня 1963 р. С. 1.
65. Сн. А VII. ВІТ радянської делегації в м. Берегово. *Червоний Прапор*. № 15 (1959/96). 14 серпня 1959 р. С. 4.
66. Сн. Агітація за кандидатів. *Червоний прапор*. № 14 (1958/20). 14 лютого 1958. С. 1.
67. Сн. Аероплан на окрузі. *Червоний прапор*. № 17 (1961/45). 13 квітня 1961 р. С. 4.
68. Сн. Газети та журнали для кожної родини. *Червоний прапор*. № 19 (1963/75). 1 червня 1963 р. С. 2.

69. Сн. До уваги громадськості. *Червоний прапор*. № 19 (1963/94). 16 липня 1963 р. С. 4.
70. Сн. Звернення ЦК КП(б)У до всіх виборців, робітників і робітниць, селян і селянок, радянської інтелігенції, воїнів Радянської Армії і Флоту. *Червоний Прапор*. № 14 (1958/19). 12 лютого 1958 р. С. 1–3.
71. Сн. Комсомол на чолі з Донбасом. *Червоний Прапор*. № 11 (1955/45). 5 червня 1955 р. С. 1.
72. Сн. Комсомол повів на Донбас. *Vörös Zászló*. № 11 (1955/45). 23 червня 1955 р. С. 1.
73. Сн. Міське автобусне сполучення в Берегові. *Червоний Прапор*. № 15 (1959/111). 23 вересня 1959 р. С. 4.
74. Сн. На засіданні міськради. *Червоний прапор*. № 17 (1961/143). 30 листопада 1961 р. С. 2.
75. Сн. Новий автобусний маршрут. *Червоний Прапор*. № 15 (1959/120). 9 жовтня 1959 р. С. 4.
76. Сн. Новий етап у розвитку сільського господарства. *Червоний Прапор*. № 14 (1958/28). 5 березня 1958 р. С. 1.
77. Сн. Оголошення Берегівського райвиборчкому про результати виборів Берегівської районної Ради представників трудящих. *Червоний прапор*. № 15 (1959/28). 6 березня 1959 р. С. 1.
78. Сн. Ось Берегівський радіовузол. *Червоний прапор*. № 17 (1961/115). 23 вересня 1961 р. С. 4.
79. Сн. Охорона здоров'я. *Червоний прапор*. № 20 (1964/7). 16 січня 1964 р. С. 2.
80. Сн. Першотравневе свято в Берегові. *Червоний Прапор*. № 12 (1956/36). 4 травня 1956 р. С. 2.
81. Сн. Пленум ЦК КПРС Доповідь тов. Н. С. Хрущова. *Червоний прапор*. № 19 (1963/158). 12 грудня 1963 р. С. 1–2.
82. Сн. Про наш район. *Червоний прапор*. № 19 (1963/158). 12 грудня 1963 р. С. 3.
83. Сн. Про утворення Урядового комітету з підготовки та проведення святкування 300-річчя злуки України і Росії. *Червоний Прапор*. № 10 (1954/3). 10 січня 1954 р. С. 1.
84. Сн. Професія механізатора, хімічна наука для всієї молоді робітників села. Звернення комсомольців і молоді колгоспу прикордонної служби до всіх юнаків і дівчат колгоспів і радгоспів району. *Червоний Прапор*. № 20 (1964/2). 4 січня 1964 р. С. 2.
85. Сн. П'ята сесія Верховної Ради СРСР. *Червоний прапор*. № 16 (1960/54). 7 травня 1960 р. С. 1–2.
86. Сн. Товариський суд – важливий засіб виховання мас. *Червоний прапор*. № 15 (1959/115). 27 вересня 1959 р. С. 1.
87. Сн. Турбота про здоров'я радянських людей. *Червоний Прапор*. № 16 (10/1960). 23 січня 1960 р. С. 1.
88. Сн. У Президії Верховної Ради Української РСР. *Червоний Прапор*. № 17 (1961/72). 15 червня 1961 р. С. 1.
89. Сн. Указ Президії Верховної Ради СРСР про скорочення робочого часу робітників і службовців у передвихідні та передсвяткові дні. *Червоний прапор*. № 12 (1956/21). 11 березня 1956 р. С. 1.
90. Сн. Україна йде до комунізму. *Червоний Прапор*. № 17 (1961/132). 3 листопада 1961 р. С. 2.
91. Сн. Цілина і пустки на службі народу. *Червоний Прапор*. № 10 (1954/26). 1 квітня 1954 р. С. 1.
92. Сн. Як ваш завод виконує державний план? *Червоний прапор*. № 20 (1964/5). 11 січня 1964 р. С. 2.
93. Сн. Як відповідати на запитання перепису IV. *Червоний прапор*. № 15 (1959/2). 4 січня 1959 р. С. 3.
94. Телепаніч Й. Поліпшимо роботу мережі громадського харчування. *Червоний прапор*. № 13 (1956/110). 24 жовтня 1956 р. С. 3.
95. Федінець Ч. *Розділи з історії угорської народної освіти на Закарпатті (1938–1991)*. Будапешт: Міжнародний центр угорських досліджень, 1999.
96. Ференц Ліст (до 150-річчя від дня народження). *Червоний Прапор*. № 17 (1961/128). 24 жовтня 1961 р. С. 4.
97. Хайтер З. Дієтична їдальня в м. Берегово. *Vörös Zászló / Червоний прапор*. № 14 (1958/54). 7 травня 1958 р. С. 3.
98. Хартман Е. Новий ефективний метод захисту від поліомієліту. *Червоний Прапор*. № 16 (1960/26). 1 березня 1960 р. С. 3.
99. Хорват Ф. Нова культурна установа міста. *Червоний Прапор*. № 16 (1960/12). 23 лютого 1960 р. С. 4.
100. Чорний Й. На районній виставці художників-любителів мистецтва, *Червоний Прапор*. № 11 (1955/91). 13 листопада 1955 р. С. 2.
101. Чонаді Д. *У вирі доленосних років*. Ужгород: Поліпрінт, 2004.
102. Чатлош Й. У Берегові є широкоекранний кінотеатр! *Червоний Прапор*. № 14 (1958/96). 13 серпня 1958 р. С. 2.
103. Чато Д. Лунає ліс. *Червоний Прапор*. № 15 (1959/142). 4 грудня 1959 р. С. 2.
104. Чато Д. На виставці художніх фотографій. *Червоний Прапор*. № 19 (1963/125). 26 вересня 1963 р. С. 4.
105. Чато Д. На районній виставці образотворчого мистецтва. *Червоний Прапор*. № 15 (1959/122). 14 жовтня 1959 р. С. 4.

106. Чато Д. Працівники району високо оцінюють успіхи угорської літератури та мистецтва. Великий концерт дружби. *Червоний прапор*. № 15 (1959/149). 19 грудня 1959 р. С. 4.
107. Швед А., Брацун П., Поляк В. Для людства жаданої мети. Фестиваль у Берегові. *Червоний Прапор*. № 20 (1964/110). 15 вересня 1964 р. С. 3.
108. Шош А. Пленум райкому партії. *Vörös Zászló*. № 12 (1956/24). 22 березня 1956 р. С. 3.
109. Юрченко В. З комсомольським паспортом – на Донбас. Вони будуть шахтарями. *Червоним прапором*. № 11 (1955/41). 22 травня 1955 р. С. 1.
110. Csato G. Подбаймо краще про літній відпочинок робітників. *Червоний Прапор*. № 17 (1961/57). 11 травня 1961 р. С. 4.
111. Csato G. Dódi. *Червоний Прапор*. № 19 (1963/158). 12 грудня 1963 р. С. 4.
112. Dobos S. Beregszász története a helyi historiográfiában. II. *Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Leloczkú Tivadar Intézetének tanulmánygyűjteménye*. Ужгород: Поліпрінт, 2012. С. 27–42.
113. Iszák O. Давайте відродимо роботу жіночих рад. *Червоний прапор*. № 17 (1961/51). 27 квітня 1961 р. С. 2.
114. С.п. XX з'їзд ЦК Комуністичної партії Радянського Союзу. *Червоний Прапор*. № 12 (1956/17). 26 лютого 1956 р. С. 3.
115. С.п. Висунення депутата до Верховної Ради СРСР. *Vörös Zászló / Червоний Прапор*. № 10 (1954/11). 7 лютого 1954 р. С. 1.
116. Сп. Вічна дружба. *Червоний прапор*. № 15 (1959/147). 15 грудня 1959. С. 1.
117. Сп. Зустріч із кандидатом у депутати Данько Ф. Sz. *Червоний прапор*. № 14 (1958/26). 28 лютого 1958 р. С. 1.
118. Сп. Конгрес побудови комуністичного суспільства. *Червоний Прапор*. № 17 (1961/126). 19 жовтня 1961 р. С. 1–2.
119. Сп. Літературна колонка. *Червоний прапор*. № 9 (1953/71). 30 серпня 1953 р. С. 3.
120. Сп. Микита Сергійович Хрущов і Янош Кадар на Закарпатті. *Червоний прапор*. № 15 (1959/145). 10 грудня 1959. С. 1–3.
121. Сп. На конгресі Угорської соціалістичної робітничої партії. *Червоний прапор*. № 15 (1959/143). 5 грудня 1959 р. С. 1.
122. Сп. Оголошення Берегівської районної виборчої комісії по виборах Берегівської районної ради депутатів трудящих про результати виборів Берегівської районної ради депутатів трудящих 3 березня 1957 р. *Vörös Zászló*. № 13 (1957/29). 8 березня 1957 р. С. 2.
123. Сп. Постанова Ради Міністрів СРСР, ЦК КПРС і Центральної Ради Профспілок Радянського Союзу «Про підвищення заробітної плати малооплачуваних робітників і службовців». *Vörös Zászló / Червоний прапор*. № 22 (1956/92). 12 вересня 1956 р. С. 1.
124. Сп. Про державні позики. *Червоний Прапор*. № 13 (1957/44). 12 квітня 1957 р. С. 2.
125. Сп. Про зниження державних роздрібних цін на деякі суспільні товари. *Червоний прапор*. № 16 (1960/27). 3 березня 1960 р. С. 1.
126. Сп. У найближчі роки ми наздоженемо США за виробництвом м'яса, молока та масла на душу населення. *Червоний Прапор*. № 13 (1957/64). 31 травня 1957 р. № 1.
127. Сп. У Раді міністрів СРСР. *Vörös Zászló*. № 22 (1956/39). 11 травня 1956 р. С. 1.
128. Сп. Як вас обслуговують? *Червоний прапор*. № 17 (1961/66). 1 червня 1961. С. 3.

Varadi N.F. BEREHOVE DURING THE KHRUSHCHEV ERA (1953–1964)

The paper characterizes the political, economic, and social situation in Berehove during the Khrushchev era. It provides a detailed overview of life in Berehove during the Soviet rule under N. Khrushchev, highlighting various aspects of urban life at that time – from political changes and economic campaigns to cultural life and everyday realities of local residents, including the Hungarian community. Moreover, the work highlights the role of ideological work and the results of the 1959 population census and the consequences of the 1961 monetary reform. The study pays necessary attention to housing construction, trade, healthcare, education, and does not leave aside border relations. During the times of N. Khrushchev (1953–1964), signs of political relaxation became increasingly noticeable in Berehove. The period of N. Khrushchev's rule went down in the history of the Soviet Union and the city of Berehove as an era during which significant changes took place in all spheres of political, cultural, social, and economic life. In the Khrushchev era, democratic aspirations mingled with bureaucratic, authoritarian traditions, and agitational policies. The second half of the 1950's was a period of intensifying changes in the social sphere of Berehove. The party-state leadership sought to improve living standards and economic conditions. To this end, numerous resolutions and reforms were implemented. The Hungarian national minority in the region faced oppression and Russification, despite some cultural con-

cessions. Their rights were seriously limited, particularly regarding education in their native language and cultural self-expression. Despite strict control, the Hungarian intelligentsia tried to preserve their cultural identity through literature, art, and educational initiatives. The Soviet authorities attempted to integrate Transcarpathia by developing economic and cultural ties with other regions of the USSR. Soviet propaganda and ideological control were very strong in all spheres of life in Berehove – economy, politics, culture. Numerous holidays with demonstrations were held to glorify the regime. A promising area for further research is a comparison of the situation in Berehove and other cities of Transcarpathia during the outlined period.

Key words: *Berehove, Transcarpathia, N. Khrushchev, everyday life, culture, ideological work, border relations, periodical publication.*

Дояр Л.В.

Державний архів друку Книжкової палати України імені Івана Федорова

АФІШНІ ВИДАННЯ УСРР–УРСР ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО МИСТЕЦТВА 1920–1930-Х РР. (НА МАТЕРІАЛАХ КНИЖКОВОЇ ПАЛАТИ УКРАЇНИ)

У даній статті порушено проблему тематичного вмісту образотворчих друків України міжвоєнного періоду. Мета представленої розвідки полягає в актуалізації проблеми дослідження вітчизняних друкованих видань, а головне завдання у вивченні дотепер недосліджених, по більшості, раритетних через свій замалий наклад афішних видань УСРР–УРСР, збережених у фондосховищах Книжкової палати України. Дана розвідка написана відповідно до вимог наукової методології, спирається на принципи історизму, всебічності та об'єктивності, застосовує загальні (опис, аналіз, синтез, узагальнення, класифікація) та спеціальні (періодизації, історико-порівняльний, контент-аналіз) методи наукового дослідження. Наукова новизна представленої праці доведена фактами неопрацьованості афішно-анонсної друкованої продукції УСРР–УРСР та відсутністю фундаментальних праць з історії постерних друків України. Результатом проведеного дослідження стало встановлення маловідомих фактів з історії актуальних на сьогоднішній день синтетичних (кінематограф, цирк) та застарілих (вечори літературного мовлення та театралізованого читання) жанрів українського мистецтва, їх тематичних та змістовних пріоритетів, публічних артикуляцій, авторського та виконавського представлення мистецьких творів тощо. У науковий обіг введено дотепер неживані експонати порічних колекцій афішно-анонсних друків, що їх зберігає Державний архів друку Книжкової палати України, на підставі чого порушено проблему наявних протиріч у висвітленні окремих фактів з історії українського мистецтва. Перспективою для подальших студійвань авторка вважає написання монографічної праці, яка б розкривала історичні контексти постерних (афішних) друків України. Практичне значення вже здобутих результатів полягає у можливості їх застосування у майбутній студії.

Ключові слова: Книжкова палата України, Державний архів друку, друкована продукція, постерні друки, афіша, анонс, формат друку, наклад друкованого видання.

Постановка проблеми. Роль друкованого джерела для історика-дослідника важко переоцінити, адже, воно, одночасно, уособлює в собі мотив і підставу для фахового пошуку, уміщує інформацію, що передбачена для аналізу та узагальнення, розкриває фактографічний та персоналіфікований зміст історичної події тощо. Книжкова палата України, яка, на сьогоднішній день, зберігає близько 15 млн одиниць друкованої продукції, володіє значним потенціалом малодосліджених джерел з вітчизняної історії, у тому числі, з історії українського мистецтва міжвоєнного періоду. Особливо актуальними серед останніх, з огляду на їх неопрацьованість, є постерні видання, зокрема, афішно-анонсні друки УСРР–УРСР 1920–1930-х рр.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема друкованого джерела у вивченні історії українського мистецтва 1920–1930-х рр. має солідну історіографію. Остання почала складатися

вже в 20-х рр. минулого століття. Так, у 1928 р. Державне видавництво України, що діяло у тогочасному столичному Харкові, накладом у 3 тис. примірників видало «Нариси з історії мистецтва кіно» Леоніда Скрипника [11]. На сьогоднішній день, історіографія зазначеної проблеми уміщує такі позиції, як: загальні (універсальні енциклопедії і довідники) та галузеві (видові, жанрові, персоналізовані довідники) праці, колективні та одноосібні монографічні дослідження, підручники та навчально-методичні посібники, видання інструктивно-прикладного та наочного характеру, різноаспектні наукові статті тощо. Серед існуючого загалу варто виокремити 6-титомну енциклопедію під редактуванням М.П. Бажана [6], 5-титомні енциклопедичні видання під редактуванням А.В. Кудрицького [9] та Г.А. Скрипник [7], енциклопедичний довідник «Митці України» [10], біографічний довідник «Мистецтво України» [8], фундаментальні дослідницькі праці Г. Стельма-

шук [12], Р. Берези [3] та ін. Найбільш повно, на сьогоднішній день, досліджено плакатний компонент українських друків міжвоєнного періоду, зокрема, у написаній на матеріалах Наукової бібліотеки України імені В.І. Вернадського монографії І.І. Золотоверхової [5], історико-мистецьких розвідках А.В. Авраменко [2], А.В. Будника [4] та ін.

Постановка завдання. Поза увагою сучасних дослідників все ще залишаються афішно-анонсні видання, які, на наш погляд, уміщують науково затребувану інформацію. Отже, спираючись на здобутки попередників, авторка поставила за мету дослідити афішно-анонсні друки УСРР–УРСР 1920–1930-х рр., що зберігаються у фондах Книжкової палати України і віддзеркалюють розвиток синтетичних (кіно, цирк) та розмовних (театралізоване літературне читання) жанрів тогочасного вітчизняного мистецтва.

Виклад основного матеріалу. Розповідаючи про «друкованих свідків» у справі розвитку вітчизняного кіномистецтва 1920–1930-х рр., мусимо зізнатися, що значна частина кінематографічних анонсів і афіш того часу, на жаль, не надійшла до сховищ Державного архіву друку. Так, попри діюче розпорядження про надсилання обов'язкового примірника, Книжкова палата України не має афіші до фільму «В пазурах Радвлади», яку власноруч намалював фундатор українського кіно Олександр Петрович Довженко (1894–1956). Щасливим власником цієї афіші, судячи з ілюстрації, експонованої у вищезазначеній праці І.І. Золотоверхової, є НБУ імені В.І. Вернадського. Натомість, у фонді образотворчих видань Книжкової палати України є кіноафіші 1920–1930-х рр., відсутні у названому художньому альбомі НБУВ, та такі, що вдало доповнюють його 100-екземплярну експозицію міжвоєнного періоду. Зокрема, в Державному архіві друку зберігається унікальна (у чорно-білих кольорах) афіша прем'єрного показу sensationної стрічки «Акули Нью-Йорка» у Москві за участю Чарльза Гучинсона [1, од. зб. 26–018]. Фільм складався з 8-ми частин і, на той час, потрактовувався, як «торжество світового кінематографу». Кінофільм був сповнений різноманітними трюками і зажив шаленої популярності. Окрім артикуляції гучної прем'єри, афіша інформувала глядачів про можливість послухати розважальну музику: у столичному кінотеатрі «Червона зірка» перед демонстрацією фільму грав духовий оркестр під управлінням П.М. Фіхтенгольца, а у кінотеатрі імені М. Фрунзе – духовий оркестр під управлінням Л.Я. Могилевського. Афіша повідомляла, що музиканти виконували

«фокстрот, шиммі, ту-степ, он-степ, вальс-блү, американський джебанд» [оригінал тексту нами збережений – Л.Д.], а глядачі перед переглядом фільму могли із задоволенням потанцювати. В Радянській Україні стрічку демонстрували кілька років, про що свідчить опрацьована нами афіша, в якій повідомлялося, що 30 серпня 1928 р. у приміщенні Малого театру, розмішеного на вулиці Воровського, 38, буде демонструватися «американський трюковий шедевр» «Акули Нью-Йорка» [1, од. зб. 28–040]. Квиток на фільм коштував 15 коп.

Абсолютним афішним раритетом Книжкової палати України є плакат-анонс української німої кінострічки «Черевички» [1, од. зб. 27–012], що вийшла на екрани у 1928 р. Фільм з циклу творів М. Гоголя «Вечори на хуторі поблизу Диканьки» (сценарій – Леоніда Гуревича (на афіші зазначено Гуревич), оператор – Борис Завелєв (на афіші Завелєв)) створив легендарний режисер німого кіно Петро Іванович Чардинін (1872–1934), художнє оформлення стрічки (у тому числі, і її афішне представлення глядачеві) здійснив видатний український художник Василь Григорович Кричевський (1873–1952) (вищезазначена колекція НБУВ володіє іншою кольоровою версією фільму, а саме, афішним плакатом «Черевички» у виконанні художника А. Бельського). Фільм був відзнятий у 1927 р. 1-ою фабрикою Держкіно, що працювала в Одесі. Плакат про кінотворчість ВУФКУ, виданий у Києві накладом у 3 тис. примірників, на сьогоднішній день становить бібліографічну рідкість, тим більше, що сам фільм не зберігся. Акторська трупа стрічки була доволі представницькою: так, у ролі Панаса (кума багатого козака Чуба) виступив відомий український режисер, актор театру і кіно Микола Захарович Надемський (1892–1937) (не пройшло й десяти років, як митець став жертвою сталінського терору і це попри те, що він був відданим радянській владі, брав участь у більшовицькому повстанні на київському заводі «Арсенал» у січні 1918 р.); у ролі Чорта виступив представник української дипломатії першої половини 1920-х рр., згодом, артист капели «Думка», актор театру імені Івана Франка Дмитро Леонтійович Капка (1898–1977); у ролі Шинкарки знялася в подальшому відома українська письменниця, поетеса, казкарка і сценаристка Марія Михайлівна Романівська (1901–1983). Серед інших слід назвати таких виконавців, як: А. Симонов (Голова), А. Харитонов (Чуб), П. Цихомович (Вакула), Ганна Горічева (Солоха), Г. Галіна (Оксана) (за нашим припущен-

ням, то була Г.В. Галіна – актриса театру «Першої української музичної комедії»), Володимир Лісовський (диякон), С. Ардт (Катерина II), І. Коррадо, М. Шевельова (дворові), А. Белов (Пацюк).

Варто підкреслити, що сюжет фільму був дуже далеким від оригінального змісту повісті М. Гоголя «Ніч перед Різдом». Вочевидь, що містичні мотиви письменника у тогочасній Україні були, м'яко кажучи, не актуальними, автори кінострічки «звільнили» гоголівську оповідь від фантастичних пригод. Переказ подій було представлено як дивовижний сон коваля Вакули, що добряче хильнув у Пацюка. Закоханому хлопцю наснилося, що нечистий переніс його до царського палацу у Санкт-Петербурзі, і там він власноруч стягнув з ніг імператриці Катерини II її венценосні черевички, щоб подарувати їх своїй улюбленій нареченій Оксані. В реальності ситуація виявилася дуже комічною, адже п'янений коваль стягнув уві сні черевички з ніг пузатого Пацюка, а не Катерини II. Тож, коли він перед Оксаною розгорнув пакунок з буцімто «царициними черевичками», там лежало брудне і стоптане пацюкове взуття. Слід зазначити, що прем'єра фільму спочатку відбулася у Києві (13 лютого 1928 р.) і лише згодом у Москві (27 березня 1928 р.).

Фонд образотворчих видань Книжкової палати України володіє тотожним до НБУВ (і це єдиний збіг між постерними колекціями названих установ, якщо брати до уваги працю І.І. Золотоверхової) екземпляром кіноафіші, що анонсувала радянський фільм «Лавина» (інша назва стрічки «Полундра»), який розповідав про диверсійну роботу колишнього білогвардійця на радянській метеорологічній станції [1, од. зб. 28–008]. Цінність даного плакату полягає у тому, що сам кінофільм, як і названа вище стрічка «Черевички», на сьогоднішній день, не зберігся. Автором «Лавини» був відомий режисер, сценарист і актор Іван Миколайович Перестіяні (1870–1959), який на момент створення чергового німого шедевра працював на Одеській кіностудії. Разом з акторами Ніною Лі та Миколою Пановим майстер відзняв і себе в одній з головних ролей. Видана літературним відділом Державного видавництва України на замовлення Київського окрліта афіша позначена оригінальним підписом автора «К. Болотов». Під цією скромною фіксацією стояла відома в українському кіномистецтві постать режисера, сценариста і художника Костянтина Григоровича Болотова (1892–1934), який на той час перебував у штаті Київської кінофабрики Всеукраїнського фотокіноуправління. На афішу було нанесено друковану

печатку «ВУФКУ», датовану 1928 р., та напис «Виробництво Держкіно, фабрика Одеса». Варто також зазначити, що сценарістом фільму був відомий український режисер, людина зі складною, але історично багатою біографією Гліб Дмитрович Затворницький (1902–1961): колишній деніконець (1919 р.) та працівник театру Леся Курбаса (1921 р.) у 1938 р. був заарештований за вживання наркотиків (!), а у 1949 р. засуджений на 25 років за співпрацю з гітлерівцями, адже, митець не виїхав з окупованої німцями столиці УРСР, створив у Києві театр-студію «Гроно», з якою гастролював теренами Третього Рейху, і, навіть, зустрічався з Павлом Скоропадським. Здається, що життєвий шлях Г.Д. Затворницького є найкращим з написаних ним сценаріїв.

Ще одним плівковотраченим, але збереженим в афішному друці, є художній фільм Амвросія Максиміліановича Бучми (1891–1957) «За стіною» (інші варіанти назв: «Мова стін», «Хто вона?», «Невдалий роман»), знятий у 1928 р. на Одеській кіностудії ВУФКУ [1, од. зб. 28–038]. В головних ролях виступили сам сценарист і режисер Амвросій Бучма (у ролі письменника Януша Торчинського) та Марія Дюсіметьер (у ролі Марти). Окрім того, на афіші вказано актора Кочієвського. На сьогоднішній день, зазначена афіша є унікальною, адже, не представлена в інших постерних колекціях України.

В 1932 р. Київська кінофабрика «Українфільм» випустила фільм режисера І.В. Животовського «Шлях вільний» [1, од. зб. 33–095] (його друга назва – «Рейд»). Сценаристом фільму був Ю.А. Мокрієв, оператором – Г. Александров, художниками – В. Кричевський та В. Обозянський. У фільмі брали участь відомі українські актори: Дмитро Мілютенко (виконував головну роль – командира партизанського загону Петраша), Олександр Хвиля (виконував роль начальника дивізії Кирьяна), Олександр Чуверов (у ролі комісара загону Вірного), Михайло Гайворонський (виконував роль куркуля), Іван Кононенко-Козельський (у ролі кавалериста). Варто підкреслити, що серед фільмів українського німого кіно, які оформлював Василь Кричевський, дана стрічка не фігурує. Отже, завдяки збереженому у Книжковій палаті України постерному друку нами вписано ще один рядок у біографію видатного митця.

Судячи з афіші, випущеної 1,5 тисячним накладом у Чернігові [1, од. зб. 27–024], з 23 січня невказаного року на екранах кінотеатрів УСРР почалася демонстрація нового звукового фільму «Молодість». Знаючи, що даний фільм вийшов

у 1934 р., афіша, вочевидь, видана на початку 1935 р. Між тим, друкований анонс кінострічки таврований 1927-им роком, тож, зберігається у базі 1927 року! Як таке могло статися?! Безумовно, найпростішою відповіддю є технічна помилка. І вона таки була, адже, база фонду образотворчих видань складалася зі значним запізненням, тож, працівники, вочевидь, поплутали рік надходження даної афіші. Та на цьому наші дослідницькі поневіряння не завершилися: наукова робота перетворилася на справжній історичний детектив, у якому крапку, на наш погляд, ставити зарано. Перше, що викликає запитання у змістові чернігівської афіші, це цитата керівника «Держкіно» Печорного – як відомо, в 1930 р. самостійні республіканські кінематографічні установи були ліквідовані, а індустрія кіно УСРР була підпорядкована всесоюзній організації «Союзкіно». Тож, вжита цитата могла бути актуальною лише за тих обставин, якщо афішу було видано у період до 1931 року. Використання ж застарілого вислову маловідомого радянського функціонера є нетиповим явищем для радянських постерних друків – традиційно актуальними були лише цитати класиків марксизму-ленінізму. По-друге, фільм «Молодість» був створений українським режисером (за народженням маріупольцем) Леонідом Луковим за сценарієм Володимира Розенштейна, і на чернігівській афіші фігурує саме це, справжнє прізвище сценариста, тоді як у самому фільмі та в описах до нього вказується псевдонім В.А. Розенштейна – Володимир Алексєєв. Оператором фільму був Олексій Панкрат'єв, а от що стосується особи композитора, то тут, як і у випадку з датуванням афіші, виникла серйозна проблема, адже, композитором стрічки на чернігівській афіші вказаний Таранов, вочевидь, знаменитий український композитор, педагог, професор з 1939 р. Гліб Павлович Таранов (1904–1989), який дійсно писав музику до кінофільмів. Між тим, у сучасних кіноописах у якості композитора стрічки «Молодість» позначають радянського мистецтвознавця і композитора, випускника Київської консерваторії, учня Бориса Лятошинського Ігора Федоровича Белзу (1904–1994). У біографічних даних Г.П. Таранова його участь у фільмі «Молодість» також не підтверджується [10, с. 567]. Тоді, яким же чином до нестоличної чернігівської типографії потрапила афіша такого суперечливого змісту?! Запитань більше, ніж відповідей, і розпочатий нами пошук варто продовжити... Слід зазначити, що ролі у фільмі виконали нині відомі українські актори, зокрема, зірка українського німого кіно

Іван Коваль-Самборський (1893–1962) та кінематографічний втілювач образу Михайла Грушевського у фільмі «Родина Коцюбинських» (1970 р.) Лаврентій Масоха (1909–1971) (він же ад'ютант групенфюрера Мюллера Шольц у стрічці Т. Ліознової «Сімнадцять миттєвостей весни»). Окрасою українського фільму стала й знаменита радянська актриса, рижанка Міллі Таут-Корсо (1899–1984).

У 1936 р. Київська кіностудія «Українфільм» випустила звуковий художній фільм «Том Соєр», відзнятий за однойменним твором американського письменника Марка Твена [1, од. зб. 37–301]. Сценарій до стрічки написала Н. Шестакова, режисером був Лазар Френкель, сорежисером вищезгадуваний Гліб Затворницький, звукорежисером – В. Кучвальський, композитором – заслужений діяч мистецтв А. Крейн, оператором – Вовченко, а звукооператором – А. Демиденко. В головних ролях знялися заслужена артистка К. Половикова, артисти Вейланд Родд, Є. Самойлов, Д. Милютенко, Ллойд Петерсон, А. Загорський, Є. Мільтон та 14-тирічний підліток Котя Кульчицький (1922–1997), який згодом став відомим українським вченим у галузі медицини. Афішу, виконану українським художником-плакатистом Йосипом Веніаміновичем Кузьковським (1902–1970), було надруковано на Книжковій фабриці Партвидаву ЦК КП(б)У накладом у 1 тис. примірників.

Афіша у виконанні художника Человського, видана Київською кіностудією у 1936 р., повідомляла, що «Українфільм» підготував новий музичний фільм під назвою «Українські пісні» [1, од. зб. 37–362]. Як відомо, впродовж 1935–1936 рр. в УСРР виходив кіноальманах «Українські пісні на екрані». Керівником цього творчого проекту був неперевершений Іван Кавалерідзе. В афіші, що зберігається у Книжковій палаті, міститься анонс документальної стрічки «Українські пісні». З тексту плакату зрозуміло, що фільм складався з раніше відзнятих стрічок, зокрема, музичного фільму «Пісня про пана Лебеденка» (1936 р., режисер Б. Каневський), короткометражних стрічок «Веснянка» та «Над річкою бережечком» (1936 р., режисер В. Кучвальський). Загальне керівництво цією роботою здійснив Іван Петрович Кавалерідзе (Кхварідзе) (1887–1978), позначений на афіші як «режисер-орденоносець». У фільмі взяли участь народний артист і також орденоносець, оперний співак України, носій «ніжного басу» Іван Сергійович Паторжинський (1896–1960) та актор кіно Степан Васильович Шагайда (1896–1938).

У 1937 р. київська кіностудія «Українфільм» відзняла звуковий художній фільм «Справжній товариш», про що повідомляла відповідна авторська (художник Кузьковський) афіша, видана українською та російською мовами [1, од. зб. 37–408]. Афішу було видано на Книжковій фабриці Партвидаву ЦК КП(б)У у Києві накладом у 4 тис. примірників. Сценарій до стрічки написала відома дитяча поетеса Агнія Львівна Барто (1901–1981). Режисерську роботу виконали А.З. Окунчиков і Л.А. Бодік, операторську – Н.Л. Кульчицький і З.М. Чернявський. Музику до фільму написав композитор, заслужений діяч мистецтв А.А. Крейн. Акторський склад стрічки був доволі представницьким: народний артист М. Тарханов, заслужений артист Б. Добронравов, вищезгадуваний актор С. Шагайда. Останній зіграв у фільмі відповідальну роль директора школи, але незабаром був заарештований як «ворог народу». Слід зазначити, що у якості учасника театру «Березіль», очолюваного ще одним «ворогом народу» Лесе́м Курбасом, актор навряд чи міг уникнути катівень НКВС. У січні 1938 р. відомий в УСРР–УРСР виконавець кіноартист С.В. Шагайда (справжнє прізвище Шагардін) був розстріляний.

Отже, афішні друки, попри їх лаконізм і рекламне призначення, суттєво поглиблюють наші уявлення про початковий етап розвитку українського кіномистецтва.

Особливо захоплюючим і традиційно демократичним видом мистецтва вважається цирк. Свою функцію і призначення останній виконував і в досліджуваній авторкою період. Як і кінематограф, цирк належить до синтетичних видів мистецтва, адже, втілює у собі поєднання спортивних досягнень людини з творчими здобутками різних мистецьких галузей.

Варто підкреслити, що в 1920–1930-х рр. в УСРР–УРСР надзвичайно активно розвивалися усі види циркового мистецтва, набув поширення їх синтез з важкоатлетичними та гімнастичними видами спорту. Поєднання сили, мужності і художньої краси стало перевагою циркових шоу. Суспільна затребуваність і довгоочікуваність виступів майстрів циркового мистецтва яскраво доведена змістом афіші «Французька боротьба + циркова програма» [1, од. зб. 27–018]. Видана накладом у 500 примірників у місті Сталіно (сучасна назва міста Донецьк) афіша повідомляла глядачам про те, що квитки на виставу можна придбати не лише у касі цирку, але й у магазині кавказьких мінеральних вод, що розташовувався на вулиці Артема. Загалом, традиція поширення

білетних кас на територію усього населеного пункту розпочалася саме з цирку, як найбільш популярної серед різних верств населення форми культурного відпочинку. Відповіддю на підвищений попит глядачів, власне, і стала широка мережа білетних кас у великих містах.

Захоплюючий інтерес у відвідувачів циркових вистав викликали майстри ілюзійного жанру. Серед тогочасних видань фонду образотворчих друків Книжкової палати України є афіша гастролей ансамбля ілюзії «Полі-сан» Сталінської обласної філармонії [1, од. зб. 28–037], видана Першою поліграфічною фабрикою у місті Сталіно накладом у 600 примірників. Одеська обласна естрада у 1930 р. анонсувала гастролі ілюзіоніста-маніпулятора Макса Беєра [1, од. зб. 30–065]. Афіша, датована 1932 р., повідомляла про можливість побачити «Дива Кіо» [1, од. зб. 32–234].

Окрім ілюзій, глядацька аудиторія радянської України мала можливість насолодитися виступами циркових гімнастів і акробатів. Так, афіша 1937 р., видана у Харкові накладом у 1,5 тис. примірників, сповіщала про гастролі канатоходців [1, од. зб. 37–016]. Видана Книжковою фабрикою Партвидаву ЦК КП(б)У у Києві афіша анонсувала виступ Жанни Берсе, зокрема, її феєричний танок квітів [1, од. зб. 37–031]. Інформативно лаконічною є афіша, що висвітлювала виступ колективу циркових акробатів «Демон» [1, од. зб. 37–032].

З середньовічних часів особливістю цирку, як виду мистецтва, була його пересувна форма існування. В досліджуваній нами період в Україні, подекуди, вже існували стаціонарні приміщення цирку, зокрема в Одесі (з 1894 р.) та у Харкові (з 1906 р.). У міжвоєнний період поширеною була практика, коли трупи циркових артистів розміщувалися у клубах (робітничих, дитячих тощо). Наявність бодай яких власних приміщень дозволяла колективам працювати за планом і організувати свою гастрольну діяльність. Окрім того, на гастролі можна було запрошувати популярних артистів (так, окрасою циркових вистав сумнозвісного 1937 р. в Україні стали гастролі коміка-жонглера Сашина [1, од. зб. 37–161]).

Велике гастрольне турне по СРСР регулярно здійснював колектив Одеського театру «Мюзик-Холл» [1, од. зб. 27–025]. У липні 1927 р. друкарня «Червоний шлях» міста Зінов'євськ (сучасна назва міста Кропивницький) накладом у 100 примірників видала афішу про гастрольний виступ цирку «Гігант», на арені якого мали відбутися борцівські бої між чемпіоном світу Петром Криловим та спортсменами (Володимир Гайдученко,

Семен Урін, Іван Круц), що прийняли від нього виклик [1, од. зб. 27–038]. Варто нагадати, що Петра Федотовича Крилова (1871–1933) називали «королем гір», він був справжнім багатирем. Протистояти російському велетню зголосився Іван Семенович Круц (1906–1968) – український цирковий артист, борець, важкоатлет, який умів ловити шиєю 45-тикілограмову кулю! Згодом, І.С. Круц пережив нацистську окупацію у своєму рідному Миколаєві, за що у 1945 р. опинився за ґратами, був звинувачений у державній зраді. Тож, знайдена нами афіша висвітлює найкращі роки у житті артиста, адже, незабаром його біографію затьмарили жорстокі і такі несправедливі випробування...

Визнаним і дуже популярним цирковим жанром першої половини ХХ ст. була танцювальна акробатика. Так, дніпропетровська друкарня імені 25-річчя ВКП(б) у квітні 1930 р. видала анонс про виставу, у якій передбачалась участь виконавців акробатичних танців Дмитра Зубовського та Олени Чекалової-Зубовської [1, од. зб. 30–041].

Зосередженням різних жанрів циркового мистецтва у досліджуваний період був «Мюзик-Холл» під керівництвом Г.Я. Коваленка [1, од. зб. 30–006]. За висловом тогочасних рекламодавців, вистави цього колективу являли собою свято «спорту, рекорду, трюків». У програмі виступали майстри усіх циркових видів і жанрів, а виставу обов'язково супроводжувала «музика наживо» – одночасно з цирковими артистами на манежі грав духовий оркестр. Циркова програма названого мюзик-холу складалася з виступів жонглерів, акробатів, еквілібристів, повітряних гімнастів, дресирувальників тварин, майстрів буфонади тощо.

Циркове мистецтво, перш за все, дарувало радість дітям. На пам'ять своїм юним одноліткам від малолітньої повітряної гімнастики Сонетти Віланд було видано афішу у місті Рикове (сучасна назва: селище міського типу у Генічеському районі Херсонської області) [1, од. зб. 29–033]. Афішу накладом в 1 тис. примірників було надруковано Херсонським окружним відділом з видавництва літератури. У досліджуваний період для малечі проводилися «Веселі дитячі ранки за участю артистів цирку». Саме так було написано в афіші про вистави, підготовлені режисером Сі у Лі (директором від циркового сектору Народної освіти при ньому був М. Гершуненко) [1, од. зб. 32–203].

Як свідчать афішні видання, Держцирк УСРР влаштував для глядачів такі форми розваги, як «Огляд звірів». Про один із них повідомлялося в афіші, що зберігається у фонді образотворчих видань Книжкової палати [1, од. зб. 32–201]. Під час проведення заходу експонувалися різноманітні тварини, у тому числі, і рідкісні, а саме: леви, левиці, бурі сибірські та гімалайські ведмеді, полярний білий ведмідь, вовки, доги, африканський тигровий удав довжиною у 5 метрів. Виставка діяла впродовж дня (10.00–18.00), тож, відвідати її могли усі охочі. Тим більше, що пільгова ціна квитка (30 коп.) розповсюджувалася не тільки на дітей, але й на червоноармійців, повна вартість вхідного квитка становила 50 коп.

Подібні огляди звірів проводили не тільки циркові установи, але й зоопарки. Так, Миколаївська друкарня імені Леніна 20 серпня 1928 р. видала афішу про недовготривалу роботу у місті пересувного звіринця [1, од. зб. 28–035]. У друці, зокрема, повідомлялося, що ціни на вхідні квитки знижені і не перевищують 20 коп. для дітей та 30 коп. – для дорослих. Про пересувну зоологічну виставку, підготовлену науковцем В.М. Корерманом, повідомляла й афіша, видана у 1928 р. у місті Єнакієво [1, од. зб. 28–031].

Популярною формою культурного дозвілля 1920–1930-х рр., судячи зі змісту афішно-анонсних друків УСРР–УРСР міжвоєнного періоду, були різноманітні творчі вечори, а саме: вечори музичного мовлення та літературного читання. Забутий, фактично, анахронічний на сьогоднішній день жанр вирізнявся специфічною манерою виконання, адже, поєднував будь-який літературний твір з елементами театральної драматургії, сольного співу, декоративного живопису та інструментального музичного супроводу. Інакше кажучи, даний вид мистецтва, як і попередні опрацьовані нами кінематограф і цирк, був синтетичним. Однак, на відміну від них, усі названі прояви таланту, як правило, втілювала одна-єдина людина, що надавало даному культурному заходу особливої інтимності та камерності.

Нерідко вечори літературного мовлення об'єднували у собі художнє читання і конференс, що наближало захід до формату циркової вистави. Так, в подібному амплуа в Україні виступав артист естради та цирку Євген Нежинов. На афіші з його ім'ям повідомлялося, що митець під час свого виступу демонструє художнє читання, гумор-сатиру і конференс [1, од. зб. 27–041].

Про поширення зазначеного жанру свідчить афіша, присвячена виконавцю театралізованого оповідання Михайлу Дмитровичу Звездичу [1, од. зб. 30–008]. Актор виконував сценічне читання творів О.С. Пушкіна («Гусар»), М. Горького («Фома Гордєєв», «Челкаш»), Гі де Мопассана («Порт»). Театралізовані оповідання Звездича супроводжувалися сценічною грою із застосуванням музики, пісень, колокольного звону, актор використовував гудок, рожок, свисток, відповідні костюми. «Луганська правда» 13 жовтня 1928 р. писала, що Звездич, завдяки своїм артистичним вмінням, «в усій повноті» передавав і виявляв «художні переваги літературних творів». Глядачі міста Артемівська говорили, що Звездич «просуває літературу в широкі маси», а кореспондент газети «Червона Керч» 14 грудня 1928 р. у захваті вигукнув, що «артист М.Д. Звездич – це найкраще, що було у нас до цих пір у даній галузі». Афішу, присвячену концертам майстра розмовного жанру, було видано Державною друкарнею міста Вовча, накладом у 500 примірників. В аналогічному жанрі на сценах та циркових манежах України гастролював російський актор театру та кіно, заслужений артист республіки Володимир Васильович Максимов (справжнє прізвище Самусь) (1880–1937) [1, од. зб. 32–210]. Під акомпанімент піаніста Б. Бітова він виконував музичне читання відомих літературних творів. Афіши, що повідомляли про концерти В.В. Максимова, видавала Державна українська філармонія.

У міжвоєнний період набуло поширення мистецтво сатиричного розмовного жанру. Так, зусиллями Одеської обласної естради в столиці гумору з великим успіхом виступив сатирик Яків Воїнов [1, од. зб. 30–066]. На Полтавщині відбулися вечори сатири Петра Соколіна [1, од. зб. 31–005], а у 1932 р. в УСРР гастролював фельєтоніст-сатирик К.К. Михайлов [1, од. зб. 32–200].

Мусимо підкреслити, що усі названі імена майстрів літературного мовлення, на сьогоднішній день, є маловідомими, а сам вид мистецтва став маловживаним і, фактично, втраченим.

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок. Отже, віддзеркалене в афішах кіномистецтво УСРР–УРСР 1920–1930-х рр. перебувало на стадії національного становлення, переживало період технологічної трансформації (від німих стрічок до звукового кіно) і вирізнялося появою зіркових постатей як в акторському середовищі, так і в колі творців кінематографу. Як могутній засіб комуністичного виховання різ-

новікового населення, український радянський кінематограф перебував під пильним оком цензуроорієнтованих органів влади, а працівники кінематографічної галузі, як і інших видів мистецтва, з яскравих представників культурного відродження України одним розчерком безжального пера перетворювалися на «ворогів народу». Попри невелику на той час фільмографію, УСРР–УРСР була одним із центрів всесоюзної кінематографічної галузі, про що свідчать не тільки відзняті стрічки, але й широке коло задіяних фахових митців (сценаристів, режисерів, операторів, композиторів, акторів тощо). Кіно, через його масовість та особливий психологічний вплив на глядача, знаходилося на вістрі тогочасного культурного життя республіки.

У порівнянні з кінематографом, ідеологічний тиск щодо циркового мистецтва був значно меншим – специфіка циркового видовища передбачала гармонійне поєднання естетики тіла, краси музичного звуку та декоративного оформлення, демонструвала могутність людини у протистоянні з небезпечними для життя тваринами-хижаками, її особисту мужність у подоланні страху, безсилля, болю. Український радянський цирк 1920–1930-х рр., в умовах посилення тоталітарного тиску на суспільство, на наш погляд, виконував роль майданчика для артикуляції найяскравіших почуттів та рефлексій. Оскільки, циркові вистави були дещо віддаленішими від настирливої ідеологічної імплікативності, глядачі, на деякий час, залишали світ реальності і поринали у казку.

Літературне мовлення, що було поширеним в 1920–1930-х рр., безумовно, мало спільні риси з сучасним театром одного актора (безпосередній контакт з глядачем, творча багатоаспектність, здатність миттєво перевтілюватися, тримати увагу глядача від початку до кінця вистави). Водночас, мала місце і суттєва різниця: якщо митці мовлення допомагали малоосвіченому глядачеві швидко і нетрадиційно прочитати літературний твір, запам'ятати його героїв, зрозуміти фабулу і перебіг подій, то актори сучасних моноспектаклів, перш за все, спираються на аналітичні здібності глядача, заздалегідь ознайомленого зі змістом повісткування. Вечори літературного мовлення виконували комплексну (просвітницьку, естетичну, етичну) функцію. При цьому, як репертуарно, так і в виконавському форматі вони були обмежені засадничими вимогами комуністичного виховання.

Список літератури:

1. Державний архів друку Книжкової палати України. Фонд образотворчих видань 1926–1937 рр.
2. Авраменко А.В. Радянський плакат 1920–30-х рр. як засіб пропаганди / А.В. Авраменко // Наукові записки НаУКМА. Т. 101: Теорія та історія культури, 2010. – С. 66–76.
3. Береза Р. Мистецька слава України: у пошуку євшан-зілля/ Роман Береза. – Львів: Апріорі, 2021. – 544 с.
4. Будник А.В. Нестандартні види видовищних плакатів 1920–30-х рр. і способи їх донесення до глядача/ А.В. Будник// Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті. Вип. 3. – 2015. – С. 22–26.
5. Золотоверхова І.І. Український радянський кіноплакат 20–30-х рр./ І.І. Золотоверхова. – Київ: Наукова думка, 1983. – 128 с.
6. Історія українського мистецтва в 6 т. / [Гол. ред. кол. М.П. Бажан]. – Київ: Головна редакція УРЕ, 1966–1970.
7. Історія українського мистецтва в 5 т. / [Гол. ред. Г.А. Скрипник]. – Київ: ІМФЕ ім. М. Рильського НАН України, 2006–2011
8. Мистецтво України: біографічний довідник / [За ред. А.В. Кудрицького]. – Київ: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1997. – 700 с.
9. Мистецтво України. Енциклопедія в 5 т. / [Відп. ред. А.В. Кудрицький]. – Київ: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1995–1998.
10. Митці України. Енциклопедичний довідник / [За ред. А.В. Кудрицького]. – Київ: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1992. – 848 с.
11. Скрипник Л.Г. Нариси з історії мистецтва кіно / Л.Г. Скрипник. – Харків: ДБУ, 1928. – 94 с.
12. Стельмашук Г. Українські митці у світі. Матеріали до історії українського мистецтва ХХ ст. / Галина Стельмашук. – Львів: Апріорі, 2019. – 520 с.

Doiar L.V. POSTER PUBLICATIONS OF THE USSR-USSR AS A SOURCE OF THE HISTORY OF UKRAINIAN ART 1920–1930s. (based on the materials of the Book Chamber of Ukraine)

The purpose of the presented research is to update the problem of researching domestic printed publications, and the main task is to study the so far unresearched, mostly rare due to their small circulation, poster publications of the USSR-Ukrainian Soviet Socialist Republic, preserved in the archives of the Book Chamber of Ukraine. This intelligence is written in accordance with the requirements of modern methodology, is based on the principles of historicism, comprehensiveness and objectivity, applies general scientific (description, analysis, synthesis, generalization, classification) and special (periodization, historical-comparative, content analysis) methods of scientific research. The scientific novelty of the presented work is proven by the fact that the poster and announcement printed products of the USSR-Ukrainian Soviet Socialist Republic have not been developed and the lack of fundamental works on the history of poster prints in Ukraine. The result of the conducted research was the establishment of little-known facts from the history of currently relevant synthetic (cinematography, circus) and outdated (evenings of literary broadcasting and theatrical reading) genres of Ukrainian art, their thematic and content priorities, public articulations, authorial and performing presentation of artistic works, etc. Previously unused exhibits of the vintage collections of poster and announcement prints, which are kept by the State Print Archive of the Book Chamber of Ukraine, were introduced into scientific circulation, on the basis of which the problem of existing contradictions in the coverage of certain facts from the history of Ukrainian art was raised. The author considers the writing of a monographic work, which would reveal the historical contexts of Ukrainian poster prints, to be a perspective for further studies. The practical significance of the already obtained results lies in the possibility of their application in the future studio.

Key words: *Book Chamber of Ukraine, State Archive of Prints, printed products, poster prints, poster, announcement, print format, print run.*

УДК [351:86+94](477)
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/1.4>

Звонко І.М.

Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного

ВТРАТИ ОБОРОННО-ПРОМИСЛОВОГО КОМПЛЕКСУ УКРАЇНИ В РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКІЙ ВІЙНІ 2014–2016 РР.

У статті проаналізовані втрати оборонно-промислового комплексу України на початковому етапі російсько-української війни в 2014–2016 рр. Встановлено, що під час проведення антитерористичної операції Збройні сили України не змогли в повній мірі протистояти РФ через відсутність системності у планах реформування оборонної сфери, відсутність у своєму арсеналі сучасного озброєння та військової техніки яка б відповідала вимогам сучасності. Поряд із тим підкреслено, що до 2014 року більшість оборонних підприємств держави зберігали свою життєздатність в основному завдяки експортним замовленням, що в майбутньому призвело до відсутності будь-якого стимулу для внутрішньої модернізації та розробки нових, інноваційних продуктів.

З'ясовано, що втрата оборонних підприємств України в Криму й на Сході країни вплинула на функціонування оборонної галузі, унеможливила доступ до ресурсів, що були важливими для повноцінного розвитку ОПК, поставила під загрозу здатність країни відстоювати свою територіальну цілісність.

Визначено, що на фоні втрачених оборонних підприємств в ході російсько-української війни відбулися суттєві втрати в озброєнні та військовій техніці. Так, найбільші втрати в підрозділах на початку проведення АТО в 2014 р. припали саме на броньовану техніку.

Досліджено, що керівництвом країни було введено низку управлінських рішень спрямованих на удосконалення виробництва, постачання озброєння та військової техніки. Водночас виконання завдань технічного забезпечення військових частин під час проведення АТО показав, що система технічного забезпечення військ у повному обсязі не була готова до виконання покладених на неї завдань. А наявний на той час склад ремонтно-відновлювальних органів не зміг охопити в повному обсязі поточний і середній ремонт, повноцінно розгорнути збірні пункти пошкоджених машин, раціонально їх розподілити й ешелонувати у зони відповідальності.

Ключові слова. російсько-українська війна, антитерористична операція, оборонно-промисловий комплекс, Збройні сили України, озброєння та військова техніка, оборонні підприємства, військово-промисловий комплекс.

Постановка проблеми. Більшість розвинутих країн розглядають оборонно-промисловий комплекс (ОПК) як ключовий компонент стратегії національної безпеки та оборони країни. Саме цілеспрямована політика держави щодо забезпечення обороноздатності через відповідну розбудову ОПК вважається одним із основних напрямів державної діяльності у сфері національної безпеки та оборони. Зниження рівня забезпечення армії сучасною військовою технікою та озброєнням нового покоління може призвести як до зниження боєздатності армії в цілому, так і до затримки в програмах реформування ОПК.

До 2014 р. проблеми української оборонної галузі практично не вирішувались. Більшість підприємств зберігали свою життєздатність завдяки експортним замовленням, оскільки їхні вироби були популярні на міжнародному ринку, переважно завдяки доступній ціні для покупців.

Спостерігалася повна відсутність стимулу для внутрішньої модернізації та розробки нових, інноваційних виробів. Як результат, на початок проведення Антитерористичної операції (АТО) в 2014 р. підрозділи Збройних Сил не змогли в повній мірі протистояти ворогові, так як мали в своєму арсеналі озброєння та військову техніку (ОВТ), яка не відповідала сучасним вимогам.

У квітні 2014 року, Олександром Турчиновим, що на той час виконував обов'язки президента України, підписано Указ щодо виконання рішення, прийнятого під час засідання Ради національної безпеки і оборони України (РНБО) яке стосувалося «невідкладних заходів для подолання терористичної загрози та збереження територіальної цілісності» [10]. Зоною проведення антитерористичної операції стали Донецька та Луганська області, а також Ізюмський район та місто Ізюм у Харківській області.

Поряд з тим, варто зауважити, що початку проведення АТО передувала збройна окупація Криму Російською Федерацією 20 лютого 2014 року, в результаті якої вітчизняні підприємства та установи оборонної галузі опинилися під цілковитим контролем ворога, це своєю чергою, унеможливило доступ до ресурсів, що були важливими для повноцінного розвитку вітчизняного ОПК.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми діяльності оборонно-промислового комплексу України досить активно висвітлюються різними науковцями, експертами в галузі оборонної політики. Більшість дослідників оборонної проблематики – це фахівці з військового будівництва, юридичних наук, військово-політичні експерти. Зокрема Сальніков О. [12] розглядав роль ОПК в системі національної безпеки. Господарсько-правові заходи реформування ОПК України в умовах кризової ситуації в економіці досліджував Семенишин А. [13]. Серед дослідників деяких аспектів реформування оборонної галузі також варто виокремити Горбуліна В., Шеховцова В., Шевцова А. [5].

Попри чималі напрацювання в даній галузі, все ще залишаються актуальні питання, які потребують свого предметного розгляду. Зокрема, зважаючи на обмежену кількість інформації щодо втрат в ОПК, обумовлену, перш за все, воєнним станом, питання щодо заподіяної шкоди оборонній галузі України в результаті російської агресії вимагатиме ретельного розгляду науковцями у майбутньому. Своєю чергою, автором статті досліджувалися втрати в оборонно-промисловому комплексі саме на початковому етапі російсько-української війни.

Постановка завдання. Мета статті полягає у висвітленні втрат оборонно-промислового комплексу України на початковому етапі російсько-української війни з 2014 по 2016 р., які в подальшому вплинули на обороноздатність країни в цілому.

Вклад основного матеріалу. Після розпаду Радянського Союзу Україна отримала приблизно 30% військово-промислового комплексу (ВПК) СРСР та близько 20% його наукових центрів. ОПК України включав 1840 підприємств, 700 з яких спеціалізувалися на виробництві переважно військової продукції. Та попри це оборонна галузь не стала самодостатньою системою, оскільки підприємства на яких виконувалася заключної стадія виробництва розташовувалися в РФ. Як результат, поступово відбулося скорочення кількості оборонних підприємств в Україні. Вдалося зберегти лише ті пріоритетні групи виробництва, які могли

конкурувати на міжнародному ринку військово-технічної продукції і послуг [9, с. 15]. Поряд з тим, повноцінний розвиток вітчизняного ОПК гальмувався через недосконалу стратегію управління, відсутність коштів на новітні розробки, стару технологічну базу.

Захоплення Криму Російською Федерацією 20 лютого 2014 року стало справжнім викликом для вітчизняного ОПК. Так, моніторингова група редакції BlackSeaNews та «Інститут Чорноморських стратегічних досліджень» виокремили 13 втрачених підприємств, які раніше входили до складу державного концерну «Укроборонпром». До переліку втрачених віднесено «Суднобудівний завод «Море», ДП «Феодосійський оптичний завод», публічне акціонерне товариство «Завод «Фіолент», ДП «Конструкторсько-технологічне бюро «Судокомполит», ДП «Науково-дослідний інститут аеропружних систем», ДП «Євпаторійський авіаційний ремонтний завод», ДП «Севастопольське авіаційне підприємство», державне підприємство «Склопластик», ДП «Феодосійський судномеханічний завод Міністерства оборони України», ДП «Центральне конструкторське бюро «Чорноморець», державне підприємство «Спеціальна виробничо-технічна база «Полум'я», ДП «Науково-дослідний центр «Вертолїт», ДП «Конструкторське бюро радіозв'язку».

У квітні 2014 року, міністр оборони РФ Сергій Шойгу, на засіданні колеги міністерства, висловив намір завантажити промисловість окупованого півострова державними замовленнями, підкресливши важливість «ефективного використання виробничо-технологічного потенціалу оборонної промисловості Криму». Відтак країною-агресором активно розглядалися пропозиції щодо раціонального використання оборонних підприємств. Планувалося, що повноцінне їх завантаження розпочнеться після виконання всіх формальних процедур, таких як ліцензування та перереєстрація. Термін «формальні процедури», передбачав передусім, примусове позбавлення власності українських державних та приватних підприємств.

Таким чином, вже протягом перших місяців окупації Криму всі підприємства оборонного комплексу були «націоналізовані» РФ, а згодом перебували в оренді російських підприємств або ж входили до потужних російських корпорацій. Водночас варто підкреслити, що провідні підприємства оборонно-промислового комплексу РФ, завжди перебували в конкурентному протистоянні один з одним за отримання державних оборонних замовлень. Саме тому політичне

рішення найвищого керівництва РФ про необхідність не лише розподілу обсягів виробництва з кримськими підприємствами, але й взяття на себе відповідальності за їх технічне оновлення було сприйняте неоднозначно. Як виявилось, інтегрувати кримські підприємств у структуру оборонних корпорацій РФ стало досить непростим завданням [3].

У результаті військової агресії РФ в 2014 р. було втрачено контроль й над низкою підприємств ОПК України в Донецькій і Луганській областях. Відтак близько 20 оборонних підприємств залишилося на непідконтрольній Україні частині Донбасу.

Серед втрачених варто виокремити Луганський патронний завод, підприємство «Топаз» що спеціалізувалося на виробництві станцій радіотехнічної розвідки «Кольчуга», підприємства з виробництва вибухових речовин для боєприпасів (спеціальної хімії), підприємства з ремонту авіаційної техніки і електроніки [14]. І це далеко не весь перелік.

Після створення РФ маріонеткової терористичної організації «Луганська народна республіка» постало питання щодо майбутньої діяльності Луганського патронного заводу. Вже в липні 2015 р. розпочала працювати тимчасова адміністрація що взяла на себе функцію управління Приватним акціонерним товариством «Луганський патронний завод». У березні 2016 р. на інформаційних ресурсах колаборантів з'явилася інформація щодо відновлення діяльності заводу та про забезпечення «народної міліції» боєприпасами [8].

Водночас у Головному управлінні розвідки Міністерства оборони України повідомляли, що з Донецької та Луганської області, повністю або частково вивезено до РФ обладнання більше ніж з 20 підприємств, серед яких зазначався Луганський патронний завод, а також підприємство «Топаз», Луганський машинобудівний завод, Харцизький машинобудівний завод та інші. Також повідомлялося, що обладнання 13 підприємств було повністю або частково розграбовано, а металеві конструкції вирізано на металобрухт [6].

На фоні втрачених оборонних підприємств України в ході російсько-українсько війни спостерігалися суттєві втрати в озброєнні та військовій техніці (ОВТ). Станом на 26 березня 2014 р. прапор РФ здійнявся на 51 судні ВМС України. З-поміж захоплених можемо виокремити підводний човен «Запоріжжя» (U01), Корабель управління «Славутич» – (U510) великий десантний корабель «Кос-

тянтин Ольшанський» (U402), середній десантний корабель «Кіровоград» (U401), Морський тральщик «Чернігів» (U310), Морський тральщик «Черкаси» – (U311), Корвет «Вінниця» (U206), Корвет «Луцьк» (U205), Корвет «Хмельницький» (U208), Корвет «Тернопіль» (U209), Ракетний корвет «Придніпров'я» (U155), Ракетний катер «Прилуки» (U153), Рейдовий тральщик «Генічеськ» (U360), Корабель управління «Донбас» (U500), Водолазне судно «Почаїв» – U701, Рятувальне буксирне судно «Кременець» U705, Пошуково-рятувальне судно «Ізяслав» – U706, Протипожежний катер «Борщів» – U722, Транспорт «Джанкой» – U754, Транспорт «Судак» – U756, Танкер «Бахмач» (U759) та інші. Загалом Україна зберігала контроль лише над 10 кораблями [11].

Досить масштабними стали втрати ЗСУ у бронетехніці. Відповідно до інформації інформаційно-консалтингової компанії Defense Express (згідно з даними що отримала компанія від Міністерства оборони України) під час проведення Антитерористичної операції (АТО) з 2014 року до першої половини 2016 року було зафіксовано 2 576 випадків пошкодження бронетанкової зброї та техніки. З цієї кількості 391 одиниця належала до категорії незворотних втрат, її відновлення було неможливим. До переліку пошкоджених належали танки, бойові машини піхоти, бронетранспортери та інші типи броньованої техніки [4].

З початком російсько-української війни перед керівництвом країни постало нагальне питання щодо оперативного забезпечення ЗСУ озброєнням та військовою технікою. Для виконання запланованих завдань було введено низку управлінських рішень, спрямованих на удосконалення виробництва та постачання ОВТ. Рішення стосувалися спрощення порядку попередньої оплати на закупівлю, модернізацію та ремонт озброєння, військової та спеціальної техніки під час особливого періоду, введення надзвичайного стану та в період проведення антитерористичної операції; врегулювання порядку прийняття на озброєння (постачання) Збройних сил України озброєння та військової техніки іноземного виробництва, визначення механізм вилучення і передачі озброєння тощо.

Державному концерну «Укроборонпром» вдалося відпрацювати певні заходи з відновлення і постачання у війська ОВТ, було організовано взаємодію Міністерства оборони з підприємствами вітчизняного ОПК, налагоджено співпрацю з органами виконавчої влади, благодійними органі-

заціями, волонтерами щодо матеріально-технічного забезпечення військ [1, с. 23–25].

Ситуація з експортом зброї на початковому етапі російсько-української війни також зазнала значних змін. Країна стала активно користуватися зброєю для вирішення своїх внутрішніх проблем, це призводило до того що, частину експортних контрактів довелося тимчасово призупинити. Для порівняння, у 2016 році експрокурор Ю. Луценко повідомляв, що протягом періоду з 2005 по 2014 роки було продано військового майна, техніки та зброї на суму майже 2 мільярди доларів США. Зокрема мова йшла про 202 літаки, 232 гелікоптери, 714 бойових машин піхоти і бойових транспортних засобів, 832 танки, 4930 автомобілів, 28555 одиниць ракетно-артилерійського озброєння, а також 1 мільйон 824 тисячі одиниць стрілецької зброї та боеприпасів. Однак в останні роки виручка від продажу зброї значно скоротилася. Наприклад, якщо в 2012 році Україна отримала 1,5 мільярда доларів США від експорту, то в 2015 році ця сума становила лише 342 мільйони доларів США. Якщо ж розглядати питання імпорту, то починаючи з 2014 року, уперше в історії незалежної України військові почали значно активніше закуповувати зброю, боеприпаси та обладнання за кордоном [7, с. 55–57].

Та попри позитивні зрушення аналіз щодо виконання завдань технічного забезпечення військових частин під час проведення АТО показав, що система технічного забезпечення військ у повному обсязі не була готова до виконання покладених на неї завдань. А наявний на той час склад ремонтно-відновлювальних органів не зміг охопити в повному обсязі поточний і середній ремонт, повноцінно розгорнути збірні пункти пошкоджених машин, раціонально їх розподілити й ешелонувати у зони відповідальності.

Питання залучення державних підприємств до виконання ремонтних робіт, які проводилися в зоні проведення АТО залишилося також відкритим. Це зумовлювалося як втратою ремонтними підприємствами кваліфікованого персоналу, здатного виконувати всебічний аналіз технічного стану військової техніки, так і обов'язковістю укладення угод, що ускладнювало оперативну організацію капітального ремонту військової техніки, перехід ремонтних підприємств на посиленний робочий графік.

Водночас техніка, що надходила з підприємств національної економіки, мала низький ресурс експлуатації та приховані дефекти. Близько половини транспортних засобів, які знаходилися на обліку у військових комісаріатах і призначені для доукомплектування, виявилися технічно несправними. Таким чином, через неналежний технічний стан ОВТ вчасно привести військові частини у бойову готовність стало надскладним завданням [2, с. 60–61].

Висновки. Підсумувавши, можемо сказати що агресія РФ вплинули на повноцінне функціонування оборонної галузі України, спричинили руйнацію оборонних підприємств та виробничого обладнання. У військовому вимірі така ситуація поставила під загрозу здатність країни відстоювати свою територіальну цілісність та гідно відповідати на потенційні загрози з боку агресора. Зважаючи на те що в умовах російсько-української війни ОПК став однією з головних цілей для ракетних та бомбових ударів ворога, постало питання щодо ефективного захисту оборонних підприємств, оперативного впровадження відповідних заходів і стратегій що унеможливило б руйнацію вітчизняного оборонно-промислового комплексу.

Список літератури:

1. Біла книга-2014. Збройні Сили України. Київ, 2015. Міністерство оборони України. С. 23–25. URL: <http://surl.li/rakei/surl.li/ra> (дата звернення 20.01.2024).
2. Біла книга антитерористичної операції на Сході України (2014–2016). Київ, 2017. Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського. С. 60–61. URL: <http://surl.li/rakjj> (дата звернення 20.01.2024).
3. Виробництво військової продукції РФ на захоплених кримських заводах у 2014–2022. BlackSeaNews. 2022. URL: <https://www.blackseanews.net/read/197114#>(дата звернення 20.01.2024).
4. Втрати Збройних Сил України у бронетехніці у 2014–2016 роках. DefenseExpress. 2020. URL: <http://surl.li/gvahw> (дата звернення 10.01.2024).
5. Горбулін В.П., Шеховцов В.С., Шевцов А.І. Входження ОПК України в європейський оборонно-промисловий простір : наук.-аналіт. зб. Київ, 2015. С. 5–10. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/spa_2015_1_3. (дата звернення 11.01.2024).
6. До Росії вивезено обладнання понад 20 промислових гігантів Донбасу. Уніан. 2016. URL: <https://www.unian.ua/economics/industry/1283121-do-rosiji-vivezeno-obladnannya-ponad-20-promislovih-gigantiv-donbasu-rozvidka.html>. (дата звернення 12.01.2024).

7. Дідич О.Р. Основні проблеми оборонно-промислового комплексу та шляхи їх подолання. Ефективність державного управління. 2023. С. 55–57.
8. Казахський слід в історії Луганського патронного заводу. Нові подробиці про ЛПЗ. Informnapalm. 2017. URL: <https://informnapalm.org/ua/kazahskyy-slid-v-istoriyi-luganskogo-patronnogo-zavodu/> (дата звернення 07.01.2024).
9. Матюшенко І.Ю., Бунтов І.Ю., Ковальчук К.В. Оборонно-промисловий комплекс України: перспективи розвитку та місце на світовому ринку озброєнь. Науковий журнал проблеми економіки. 2011. № 3. 15 с.
10. «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України». Указ Президента України Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 13 квітня 2014 року №405/2014. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/405/2014#Text>
11. Російські окупанти захопили 51 корабель ВМС України (список). Іб.уа. 2014. URL: https://lb.ua/news/2014/03/26/260769_rossiyskie_okkupanti_zahvatili_51.html (дата звернення 10.01.2024).
12. Сальнікова О. Ф. Роль оборонно-промислового комплексу в системі національної безпеки. Електронний журнал. Державне управління: удосконалення та розвиток. 2014. № 4. URL: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=706>. (дата звернення 10.01.2024).
13. Семенишин А. В. Правові засади необхідних для ОПК України реформ в умовах кризи [Електронний ресурс]. Право та інноваційне суспільство : електрон. наук. вид. 2014. № 2. URL: <https://apir.org.ua/wp-content/uploads/2014/12/Semenyshyn.pdf> (дата звернення 10.01.2024).
14. Як працюють захоплені військові заводи під контролем угруповань «ЛНР» та «ДНР»? Радіо Свобода. 2018. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29530434.html> (дата звернення 07.01.2024).

Zvonko I.M. LOSSES OF THE DEFENSE AND INDUSTRIAL COMPLEX OF UKRAINE IN THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR 2014–2016

The article analyzes the losses of the defense-industrial complex of Ukraine at the initial stage of the Russian-Ukrainian war in 2014–2016. It was established that during the anti-terrorist operation, the Armed Forces of Ukraine are not required to fully oppose the Russian Federation, due to access to their arsenal of modern weapons and military equipment that met the requirements of modern times. At the same time, it was emphasized that until 2014, most defense enterprises maintained their viability thanks to export orders. This situation led to the absence of any incentive for internal modernization and development of new, innovative products.

It was found that the loss of defense enterprises of Ukraine in the Crimea and the East of the country affected the functioning of the defense industry, prevented access to resources that were important for the full development of the defense industry, and endangered the country's ability to defend its territorial integrity.

It was determined that against the background of the lost defense enterprises during the Russian-Ukrainian war, there were significant losses in weapons and military equipment. Thus, the largest losses in units at the beginning of the anti-terrorist operation in 2014 fell on armored vehicles.

Researched that the country's leadership introduced a number of management decisions aimed at improving the production and supply of weapons and military equipment. At the same time, it was emphasized that the performance of tasks of technical support of military units during the anti-terrorist operation showed that the system of technical support of the troops was not fully ready to perform the tasks assigned to it. And the composition of the repair and restoration bodies available at that time failed to fully cover the current and medium repairs, to fully deploy the assembly points of damaged cars, to rationally distribute them and echelon them to areas of responsibility.

Key words: *Russian-Ukrainian war, Anti-terrorist operation, defense-industrial complex, Armed Forces of Ukraine, weapons and military equipment, defense enterprises, military-industrial complex.*

Зиза М.М.

ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»

ОСВОЄННЯ УКРАЇНСЬКИМ КОЗАЦЬКИМ НАСЕЛЕННЯМ ЗЕМЕЛЬ СУЧАСНОЇ ЛУГАНЩИНИ НАПРИКІНЦІ XVI – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТ.: ПРИЧИНИ, ПЕРЕБІГ ТА ІСТОРИЧНІ РЕЗУЛЬТАТИ

У статті комплексно розглядається процес освоєння земель сучасної Луганщини українським козацьким населенням наприкінці XVI – у першій половині XVIII ст. Детально проаналізовані останні наукові праці представників української історіографії, у яких розглядалися різні питання, досліджуваної проблеми. Визначені головні причини та історичні передумови масових переселень українців до східних регіонів сучасної України. Показаний перебіг та головні етапи українського освоєння луганського краю. Розглянуто процес складування та розвитку господарчого життя, зокрема – виробництва керамічного посуду та металургійної галузі. Також розглядаються відносини між козацьким суспільством Луганщини із царською московською владою. Автор відстоює думку, що попри лояльність місцевого українського населення до російського уряду, порушення ним прав козацької автономії викликало незадоволення та масштабні повстання. Зокрема, у статті показаний початковий період повстання 1707 р. під керівництвом Кіндрата Булавіна.

Внаслідок проведеного дослідження, автор дійшов до висновків, що ідеологічний міф російської пропаганди про визначальну цивілізаторську роль Росії у процесі освоєння Луганщини наприкінці XVIII ст. значно применшує роль українського козацького населення, яке активно освоювало регіон починаючи з кінця XVI ст. У існуючих тут українських анклавів – Ізюмському та Острогозькому полку Слобідської України та Кальміуської паланки Запорізької Січі – активно розвивалося господарче життя, окремі галузі якого ставали товарними. У регіоні була створена низка стабільних козацьких поселень, управління яких будувалося на основі козацької політичної автономії, якої обіцяла дотримуватися московська влада. Попри лояльність українського населення Луганщини до Москви, порушення обіцянок щодо дотримання козацьких прав та привілеїв, викликало масштабні повстання, зокрема, повстання Кіндрата Булавіна у 1707 р. Поразка козаків обумовила початок нового етапу у історичному розвитку української Луганщини, який розглядатиметься у наступних наукових публікаціях.

Ключові слова: Луганщина, козаки, українське населення, Слобідська Україна, Кальміуська паланка.

Постановка проблеми. Сучасна Луганщина є одним з ключових об'єктів російської збройної агресії, яка здійснюється під приводом того, що край, починаючи з кінця XVIII ст. освоювався переважно за допомогою Російської імперії, що цілком виправдовує Кремль у його намірах захоплення цієї території. Поширені російські історичні міфи дозволяють розглядати окупацію області, як відновлення історичної справедливості. Успішна протидія їх поширенню передбачає, серед іншого, наукове переосмислення історії краю, зокрема, створення детальних та комплексних досліджень, у яких розглядається внесок українського населення у цивілізаційне освоєння краю, який у епоху середньовіччя та ранішньо-модерного

часу був кордоном / «фронтиром» між Великим князівством Литовським (з середини XVI ст. – Річчю Посполитою), Московським князівством та Кримським ханством (з кінця XV ст. – вассалом Османської імперії).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Довгий час досліджувана тема залишалася майже поза увагою представників української історіографії та була лише справою життя для невеликої кількості краєзнавців-ентузіастів. Досить помітним були дослідження провідного регіонального дослідника С. Каленюка, результати яких були зібрані та опубліковані у книзі «Сліди на сакмі : краєзнавчі розвідки» [2].

Вельми помітний внесок у вивчення української історії краю зробили вчені Луганського наці-

онального університету імені Тараса Шевченка – В. Курило, О. Набока, О. Забудкова.

Зокрема, О. Набока, спільно із Інститутом археології НАН України, студентами та аспірантами Луганського національного університету імені Тараса Шевченка проводив археологічне вивчення предметів матеріальної культури та побуту населення Луганщини XVIII – початку XX ст.: кераміки, об'єктів кам'янорізного мистецтва, залишків кустарного ливарного виробництва. Результатом цих розвідок став висновок про те, що вищезгадані предмети побуту створювалися за технологіями, характерними для центральної України модерної епохи. У цілому ж хід дослідження, його головні аспекти, викладені у статті, написаною спільно з М. Алексеєвою, Д. Лебедєвим, та А. Овчаренко «Археологічні дослідження побутового та господарчого життя українського населення Луганщини у XVII–XVIII ст.» [9].

Окремі аспекти цієї теми були також докладно розглянуті В. Курило, у спільній із В. Подовим монографії «Історія Донбасу» [11].

Результатом дослідницьких зусиль вищезгаданих науковців у вивченні цієї теми стала публікація у 2023 р. колективної монографії «Нариси історії Луганщини» [3], провідною темою якої був цивілізаційний внесок українців в освоєння Луганської області.

Слід відзначити також, що різні аспекти питання, яке розглядається у статті, неодноразово ставали об'єктом обговорення між провідними науковцями-краєзнавцями у ході роботи міжнародної науково-практичної конференції «Луганщина: краєзнавчі розвідки», яка, починаючи з 2015 р. регулярно проходить під егідою Луганського відділення Спільки краєзнавців України та ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» [Дивись, наприклад: 4, 5, 6, 7, 8].

Великий внесок у процесі вивчення українського гончарного мистецтва на Луганщині у висвітлюваний період зробила українська дослідниця Людмила Овчаренко. У фундаментальній монографії «Макарово-ярівський осередок гончарної освіти в Україні» вона докладно розглянула процес становлення та розвитку керамічного виробництва у селі Макарів Яр на півдні Луганщини, яке було провідним центром цієї галузі господарства, яка швидко набуло масштабів товарного.

Джерельною базою цієї статті виступили наукові твори провідних українських істориків, у яких розглядаються ті чи інші питання української історії Луганщини у період, який розглядається.

Найбільш системно історію українського освоєння луганського краю, як частини «Севрської України» та Слобідської України висвітлював у фундаментальній праці «Історія Слобідської України» [1] видатний харківський вчений Д. Багалій. Зокрема, ним були розглянуті причини та перебіг початкової колонізації цього регіону, починаючи з кінця XVI – початку XVII ст.

Постановка завдання. Отже, у останні роки процес вивчення цивілізаційної ролі українського населення господарчого та військово-політичного освоєння Луганщини у XVII–XVIII ст. значно активізувався. Разом із тим, залишаються ще багато лакун та пробілів у вивченні цієї теми. Також важливим вважаємо, спираючись на вже сформовані уявлення в українській історіографії про проблему, яка вивчається, створення комплексної картини життя українців на території луганському краї у досліджуваній період. У останньому полягає мета цієї наукової статті.

Виклад основного матеріалу. На фоні поступового занепаду Золотої Орди у XIV ст., розпочався повзучий наступ східнослов'янських державних утворень – удільних князівств, які з'явилися на уламках Київської Русі, у період, який розглядається, визнали себе васалами Великого князівства Литовського. Мова йде, насамперед, про Чернігово-Сіверське князівство – «Сіверську Україну» за висловом видатного українського історика Д. Яворницького. Вірогідно, що в умовах активізації степової політики великого князя Литовського Вітовта (1350–1430) у другій половині XIV ст. чернігово-сіверські князі посунули східні та південні кордони своєї вотчини до західного берегу річки Сіверський Донець. Археологічні дослідження, які проводилися у нинішньому Щастинському районі Луганської області Інститутом археології НАН України показують, що у цей період, у районі поселення Нижньотепле існувало прикордонне укріплення, яке, мабуть і було першим форпостом на межі литовсько-татарського кордону [3, с. 39]. Про це поселення згадує і луганський краєзнавець С. Каленюк [2, с. 11].

Проте, литовський вплив на Луганщині не став системним, оскільки на початку XVI ст. значна кількість чернігово-сіверських васалів Великого князівства Литовського перейшли під владу Московської держави, викликавши серію воєн між цими країнами, які тривали майже сторіччя. Д. Багалій при цьому відзначав, що Вільно ще довго не міг змиритися із втратою цієї частини земель, які стали ареною московсько-литовської боротьби. За його словами, сюди часто прихо-

дили литовські загопи, які руйнували на той час некріпкі московські загопи [1, с. 37].

Вірогідно, що основу цих загонів склали «черкаси», або «ворівські козаки» – вихідці з українських земель, які обрали для себе небезпечне, але вільне життя на південно-східному прикордонні Литви із Московією та Ногайсько-кримською ордою [2, с. 11].

Тільки у другій половині XVI ст. Литва остаточно відмовилася під претензій на землі чернігово-сіверського прикордоння. Проте і тодішня Москва не мала сил освоювати край, через який проходила межа між із ворожим Кримським ханством. Як відзначав С. Каленюк, цей кордон проходив річкою Сіверський Донець і річний брід у районі сучасних міст Лисичанськ та Сєверодонець використовувалися військами татар для перетину річки та подальших походів на московські землі [2, с. 11].

Не маючи сил тримати великі прикордонні сили, Москва робила ставку на залучення до охорони засічної межі козаків з України, яких, разом із родинами, запрошували заселяти та освоювати цю територію, надаючи за це традиційний комплекс політичних та економічних прав.

Початок першої масової хвилі переселень українського населення на землі «підмосковської України» приходить на 90-ті рр. XVII ст. У цей період відбулося чергове загострення ворожечі із польськими шляхтою та магнатами, яке вилилося у низку козацько-селянських повстань, зокрема – під керівництвом Криштофа Косинського (1545–1593) та Северина Наливайка (р. н. невідомий – 1597). Поразка повстань, страх перед можливими репресіями з боку шляхти зумовлювали те, що місцеві козаки, разом із родинами, потягнулися до нинішніх Харківської, Сумської та частини Луганської областей, де царська влада готова давати їм традиційні привілеї, насамперед скасування пільг, на заняття промислами: винокурінням та видобутком солі.

Подальші повстання першої половини XVII ст., Національно-визвольна війна під приводом Богдана Хмельницького (1648–1657) та «Руїна» (1657–1687) спричинили ще кілька хвиль переселень. Саме у цей період формувалися перші стабільні козацькі поселення, які увійшли до Острогозького та Изумського полків Слобідської України. Серед них: Закотне, Закам'янка, Осинове, Біловодськ, Старобільськ, Сватова Лучка, ті ін. [3, с. 46].

Освоюючи нові землі, де влада московського царя майже не відчувалась, українські пересе-

ленці відтворювали тих господарчих навичок та звичок до яких вони звикли на своїй колишній батьківщині.

Їхні поселення, як відзначають О. Набока, В. Курило та О. Забудкова, як правило, засновувалися на пологому лівому березі річок – Сіверський Донець, Айдар, Кальміус, Деркул, у той час як зазвичай більш високий правий берег, який часто складався із крейдяного виступу («Пристін») використовувався у оборонних та сакральних цілях. Насамперед, оскільки «Пристіни» були домінуючою висотою над рівнинною степовою місцевістю, на його вершині ставили спостережні вишки – т. зв. «хфігури». Завдяки такому використанню, такі «гори» отримували назви, що походили від назв військових споруд. Зокрема, домінуюча над старовинним козацьким селом Закотне на Новопсковщині височінь, до сьогоднішнього дня має назву «Форпостна» [3, с. 51].

Одночасно «Пристіни» використовувалися для будівництва тут сакральних об'єктів – церков, монастирів та печер святих печерників. Залишки таких крейдяних печер, які ще у XIX ст. використовувалися у якості церков та монастирів і сьогодні можна побачити поруч із селом Преображенне на Сватівщині та у горі Пристін, поблизу від містечка Новопсков [9, с. 46, с. 55].

Активно розвивалося господарче життя українських козацьких поселень. Серед ремісничих галузей у цей період стало помітним, зокрема, ливарне виробництво. В. Курило, О. Набока та О. Забудкова, спираючись на архівні матеріали археологічних експедицій Луганського краєзнавчого музею, які сьогодні зберігаються у фондах Інституту археології НАН України, стверджують, що спроби налагодити металургію, зокрема, виробництво зброї, здійснювалося ще у XVII ст. У їхній спільній монографії опубліковані результати археологічної експедиції, проведеної у липні 1858 р. Луганським краєзнавчим музеєм під керівництвом І. Йоффе, поблизу від села Осинове на Новопсковщині. Науковцями було досліджено археологічний об'єкт «Рудня», де було знайдено залишки матеріалів та знарядь праці, які свідчили про те, що тут довгий час розвивалося залізоплавильне виробництво, які хронологічно відносяться до XV–XVI, або XVII ст. Опитування місцевих старожилів, дозволили І. Йоффе стверджувати, що об'єкт «Рудня» був побудований та використовувався «черкесами». Саме так довгий час називали вихідців з України, які освоювали край у вищезгаданих сторіччях [3, с. 74].

Проте, найголовнішою технологією, яка була привнесена українськими переселенцями на територію сучасної Луганщини було виробництво білоглиняного керамічного посуду. В ході археологічних розвідок, проведених у 2020–2021 рр. у різних районах області (с. Зориківка на Міловщині та с. Лимарівка на Біловодщині), під егідою Інституту археології НАН України, було вивчено залишки керамічного посуду XVIII–XIX ст., які на думку провідних археологів – експертів Л. Чміль та Л. Мироненко були зроблені, відповідно до технологій, поширених у центральній Україні [3, с. 69].

Проте найголовніші центри виробництва білоглиняного керамічного посуду оформилися у першій половині XVIII ст., на півдні сучасної Луганської області. Зокрема, наприкінці XVII ст. тут було створено поселення запорозьких козаків під керівництвом Макара Безрідного, яке адміністративно належало до Кальміуської паланки Запорізької Січі. За твердженням провідної української дослідниці Людмили Овчаренко ще до заснування села, починаючи з XVII ст. на його місці вже існували запорізькі інфраструктурні пункти. «1600 року через цю місцевість пролягав так званий «секретний козацький шлях» із Запорізької Січі на р. Дон та р. Кагальник; 1650 року запорозькі пікети вже стояли поблизу с. Суходіл, а від 1660-го – частину цього пікету розпорядженням Коша було переведено на околиці майбутнього села Макарів Яр, звідки до Бахмутської фортеці доставляли продукти харчування» [10, с. 16], – відзначала дослідниця.

Село, назване на честь його засновника – Макаровим Яром – згодом стало провідним центром гончарного виробництва. Розташоване на високому правому березі річки Сіверський Донець, із багатьма виходами глини село було заселено гончарями, які спеціалізувалися на виробництві та продажі керамічного посуду. Як відзначала Людмила Гончаренко, виробництво кераміки з'явилося у Макаровому Яру наприкінці XVII ст. Спираючись на «Збірку статистичних свідчень по Катеринославській губернії», 1886 р., дослідниця стверджувала, що гончарний промисел був перенесений у село або з Харківської губернії, або з середини XVIII ст. «захожалими людьми», або «литвинами» [10, с. 17].

Масштабні археологічні дослідження гончарного виробництва у Макаровому Яру були здійснені у 2008 р., під науковим керівництвом О. Стадник. Науковцями було детально вивчено об'єкт «Білоусове джерело» – місцевість, де у

великих крейдяних виходах до сьогоднішнього дня збереглися залишки великих отворів, які починаючи з XVIII ст. для обжигу виготовлених гончарних виробів [3, с. 71].

Як зазначалося вище, Макарів Яр адміністративно належав до Запорізької Січі. Разом із схожими поселеннями запорозьців, які виникли на Луганщині наприкінці XVII – у першій половині XVIII ст.: Камінний Яр, Оріхове, Вергунка, Кам'яний Брід, Підгірне, Красний Кут, Чорнухіне та ін., село входило до складу до Кальміуської паланки, яка охоплювала, серед іншого, південь сучасної Луганської області.

Таким чином у XVIII ст. Луганщина входила до складу двох українських утворень: Січі та Слобідської України (Ізюмського та Острогоського полків).

Попри те, що козацьке суспільство обох частин Луганщини визнавало політичне покровительство московського царя, воно вимагало від російської влади обіцянок щодо дотримання встановлених козацьких прав та привілеїв. Спроби царів порушити існуючу систему домовленостей могли спровокувати повстання. Одним з наймасштабніших став збройний виступ під керівництвом Кіндрата Булавина, якому вдалося об'єднати донське, слобідське та запорозьке рядове козацтво. Повстання, яке почалося на початку жовтня 1707 р. у селі Шульгінка, сучасної Луганської області було спровоковано спробами царського уряду Петра I, заради мобілізації на війну із Швецією, порушити дані козакам обіцянки щодо недоторканості усіх тих, кому вдалося втекти від пригноблень на козацькі території. Восени 1707 р. на Луганщину було відправлено російський каральний на чолі із впливовим царським сановником Юрієм Долгоруким, завданням якого було виловити козаків, які нещодавно опинилися у слобідських та донських козацьких поселеннях, вздовж річки Айдар. У відповідь, 7 жовтня 1707 р. Булавін, на чолі тоді нечисельного загону, раптово напав на російський загін, який саме розташувався на постій у Шульгінці. Солдат та офіцерів було вирізано, а Долгорукому було відрубано голову.

Хоча цей перший загін Булавина був розгромлений поблизу від сіл Закотне, Піски та Булавинівка, але він згодом мобілізував нових добровольців з запорозьців та слобожан [3, с. 60].

Відзначимо, що Луганщина у наступному після початку повстання році стала краєм, де повстання Булавина давалося з особливою жорстокістю. До 30–40-х рр. XVIII ст. край практично знелюднів.

Висновки. Отже, ідеологічний міф російської пропаганди про визначальну цивілізаторську роль Росії у процесі освоєння Луганщини наприкінці XVIII ст. значно применшує роль українського козацького населення, яке активно освоювало регіон починаючи з кінця XVI ст. У існуючих тут українських анклавах – Ізюмському та Острогозькому полку Слобідської України та Кальміуської паланки Запорізької Січі – активно розвивалося господарче життя, окремі галузі якого ставали товарними. У регіоні була створена низка стабіль-

них козацьких поселень, управління яких будувалося на основі козацької політичної автономії, якої обіцяла дотримуватися московська влада. Попри лояльність українського населення Луганщини до Москви, порушення обіцянок щодо дотримання козацьких прав та привілеїв, викликало масштабні повстання, зокрема, повстання Кіндрата Булавіна у 1707 р. Поразка козаків обумовила початок нового етапу у історичному розвитку української Луганщини, який розглядатиметься у наступних наукових публікаціях.

Список літератури:

1. Багалій Д. І. Історія Слобідської України. Х. : «Основа», 1990. 712 с.
2. Каленюк С. Сліди на сакмі : краєзнавчі розвідки. Лисичанськ: ТОВ «Лисичанська друкарня», 2014. 311 с.
3. Курило В. С., Набока О. В., Забудкова О. А. Нариси історії Луганщини. Полтава, Київ: Талком, 2023. 301 с.
4. Луганщина: краєзнавчі розвідки: матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф., 24 квіт. 2018 р., Старобільськ. Старобільськ, 2018. 230 с.
5. Луганщина: краєзнавчі розвідки: матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф., 19 квіт. 2019 р., Старобільськ. Старобільськ, 2019. 267 с.
6. Луганщина: краєзнавчі розвідки: матеріали III Всеукраїнської наук.-практ. Конф., 23 квітня 2020 р., м. Старобільськ. Старобільськ, 2020. 243 с.
7. Луганщина: краєзнавчі розвідки : матеріали IV Всеукраїнської наук.-практ. конф., 22 квіт. 2021 р., Старобільськ. Старобільськ, 2021. 217 с.
8. Луганщина: краєзнавчі розвідки : матеріали V Всеукраїнської наук.-практ. конф., 18 трав. 2023 р., Лубни. Лубни, 2023. 170 с.
9. Набока О. В., Алексєєва М. О., Лебедев Д. В., Овчаренко А. В. Археологічні дослідження побутового та господарчого життя українського населення Луганщини у XVII–XVIII ст. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2021. № 4 (342). С. 142–158.
10. Овчаренко Л. Макарово-ярівський осередок гончарної освіти в Україні. *Опішне: Українське Народознавство*, 2007. 160 с.
11. Подов В. І., Курило В. С. Історія Донбасу. Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2009. 300 с.

Zyza M.M. DEVELOPMENT OF THE LANDS OF THE MODERN LUGANSK REGION BY THE UKRAINIAN COSSACKS POPULATION AT THE END OF THE XVI-TH – THE FIRST HALF OF THE XVIII-TH CT.: CAUSES, COURSE AND HISTORICAL RESULTS

The article comprehensively examines the process of development of the lands of the modern Luhansk region by the Ukrainian Cossack population at the end of the XVI-th – in the first half of the XVIII-th ct. Were analyzed the latest scientific works of representatives of Ukrainian historiography, which considered various issues of the researched problem. Are determined the main reasons and historical prerequisites for the mass migration of Ukrainians to the eastern regions of modern Ukraine. Are shown the course and main stages of the Ukrainian development of the Luhansk region. Considered the process of warehousing and development of economic life, in particular, the production of ceramic dishes and the metallurgical industry. Also considered the relationship between the Cossack society of Luhansk region and the tsarist Moscow authorities.

The author advocates the opinion that despite the loyalty of the local Ukrainian population to the Russian government, its violation of the rights of Cossack autonomy caused discontent and large-scale uprisings. In particular, the article shows the initial period of the uprising of 1707 under the leadership of Kindrat Bulavin.

As a result of the conducted research, the author came to the conclusion that the ideological myth of Russian propaganda about the determining civilizing role of Russia in the process of development of Luhansk Region at the end of the XVIII-th ct. significantly downplays the role of the Ukrainian Cossack population, which actively developed the region starting from the end of the XVI-th ct. In the Ukrainian enclaves that exist here – the Izyum and Ostrogoz regiments of Slobid Ukraine and the Kalmius palanka of Zaporizhzhya Sich – economic life was actively developing, some branches of which became commercial.

Key words: Luhansk region, Cossacks, Ukrainian population, Slobid Ukraine, Kalmius palanka.

УДК 929(477.46) Хмельницький
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/1.6>

Ілляшенко Ю.Ю.

Черкаський державний технологічний університет

Лисенко А.І.

Черкаський державний технологічний університет

Яшан О.О.

Черкаський державний технологічний університет

ВІДРОДЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПРАВДИ ПРО БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В НОВІТНЮ ДОБУ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ: ІСТОРИЧНИЙ, МУЗЕЙНИЙ, АРХЕОЛОГІЧНИЙ, СУСПІЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ

Статтю присвячено проблемі відродження історичної правди про гетьмана України Богдана Хмельницького в новітній період вітчизняної історії, її висвітлення через призму сучасних досліджень музезнавчої та археологічної наук. Зазначено основні віхи на шляху відновлення в українському суспільстві зацікавленості щодо неординарної постаті засновника та очільника Української козацької держави – не лише як політика, а й людини.

Автори акцентують увагу на важливості наукової та культурної місії єдиного в Україні музею Богдана Хмельницького, що є складовою Національного історико-культурного заповідника «Чигирин», заснованого на честь 400-річчя з дня народження гетьмана на Черкащині, в місті Чигирині, на батьківщині гетьмана та в осередку українського державотворення.

Про важливість історичної постаті Богдана Хмельницького не лише для науковців, а й для всього українського суспільства засвідчено й на найвищому державному рівні: Президентом України підписано розпорядження про створення історико-архітектурного комплексу «Резиденція Богдана Хмельницького» (2003 р.), Кабінетом Міністрів України прийнято Постанови «Про затвердження Комплексної програми розвитку історико-архітектурного комплексу «Резиденція Богдана Хмельницького» на 2004–2010 роки» (2004 р.) та історико-культурологічної програми «Золота підкова Черкащини» (2006 р.).

Простежено процес пошуку місця поховання Богдана Хмельницького. Археологічні дослідження в цьому напрямку здійснювалися не одноразово, однак, лише спільними зусиллями археолого-геофізичної експедиції, що працювала протягом 2018–2019 рр. в Суботіві, родинному мастку Хмельницьких, виявлено під Іллінською церквою підземну споруду, що, за оптимістичними прогнозами науковців, може виявитися усипальницею гетьмана.

Ключові слова: Богдан Хмельницький, історична правда, Музей Богдана Хмельницького, Національний історико-культурний заповідник «Чигирин», археологічні пошуки поховання гетьмана.

Постановка проблеми. В роки незалежності перед вітчизняними науковцями відкрилися значні горизонти для об'єктивного та більш глибокого вивчення історичної постаті Богдана Хмельницького, його ролі в державотворчих процесах в Україні середини XVII ст. Для української держави цей досвід є безцінним, адже розбудова громадянського суспільства, що базується на засадах демократизму, відкритості, гуманізму, можлива лише за умови наявності власних національних традицій державотворення. Оскільки особистісний фактор є невід'ємною частиною історичного

процесу, перед вітчизняними науковцями постало нелегке завдання: відродити й донести до українського суспільства й усієї світової спільноти правдиву картину життя та діяльності Богдана Хмельницького – не заангажовану догматами ідеології, не перекручену, не обмежену рамками «політичного курсу». Його реалізація, на нашу думку, можлива шляхом популяризації непересічної постаті гетьмана музейними установами України, а також поширення серед широких кіл громадськості об'єктивної інформації, що базується на новітніх даних історії та археологічної науки

й дає можливість наблизитися до розкриття таємниць життя та смерті Богдана Хмельницького.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографія теми дослідження характеризується наявністю значної кількості праць, покликаних реалізувати одне з першочергових завдань сучасної вітчизняної науки – відродити історичну правду про Богдана Хмельницького, оскільки кожна сторінка біографії гетьмана має глибинний зв'язок з життям українського народу. Робота з реалізації цього завдання розпочалася в перші роки незалежності, яскравим свідченням чого є відкриття в 1995 р. у м. Чигирин єдиного в Україні музею Богдана Хмельницького, що увійшов до складу Національного історико-культурного заповідника «Чигирин». Ця подія набула великої ваги, оскільки саме музейні установи є осередком духовної спадщини народу та його національної ідентифікації. На сьогоднішній день існує багато публікацій, пов'язаних з історією становлення музею та заповідника, а також їх діяльністю. У зв'язку з цим варто назвати праці М. Андрущенко [1], О. Пискун [21], Т. Нераденко [19–20], С. Кілессо [3–4], Г. Мартинової [17].

Особливу групу серед історіографічного доробку праць про Богдана Хмельницького становлять наукові розвідки, присвячені вивченню питання про місце останнього спочинку великого гетьмана, що донині залишається без правдивої відповіді, не зважаючи на свідчення історичних джерел та неодноразові пошуки поховання Б. Хмельницького. Велика кількість напрацьованих, присвячених проблемі пошуку усипальниці Богдана Хмельницького, належить професору В. Лазуренку [7–16]. Ця проблема є наріжною й для інших українських дослідників – Н. Кукси, Я. Діденко [5–6], К. Бондар [2].

Наявність значної кількості історіографічних матеріалів підтверджує важливість досліджуваної проблеми й відкриває значні можливості для більш повного та детального її вивчення.

Постановка завдання. Автори статті мали на меті: висвітлити окремі заходи щодо відродження історичної правди про Богдана Хмельницького, які відбуваються в площині музейної діяльності; схарактеризувати процеси пошуку місця поховання гетьмана, з'ясувати їх важливість як для археологічної науки та історії, так і для українського суспільства в цілому.

Виклад основного матеріалу. Одним із перших кроків у напрямку відродження історичної правди про Богдана Хмельницького стала монографія В. Смолія та В. Степанкова «Богдан

Хмельницький (Соціально-політичний портрет)», присвячена багатовимірному дослідженню його історичної постаті, що відбулося на основі вивчення величезного пласту документальних матеріалів. Науковцям вдалося здійснити різнопланову оцінку особи гетьмана – як людини, політика, полководця, дипломата, державотворця. У цій праці, чи не вперше в історичній науці, здійснено об'єктивний підхід до аналізу чинників, що вплинули на формування світоглядних позицій Б. Хмельницького, спричинили еволюцію його поглядів на процеси українського державотворення, зумовили вибір політичних союзників. Усі висновки підтверджуються фактами, що базуються на документальних матеріалах епохи Національно-визвольної війни середини XVII ст., свідченнях сучасників і свідків тих подій [25].

Праця В. Смолія та В. Степанкова відродила зацікавленість українців до постаті Богдана Хмельницького та його ролі в державотворчих процесах. А для науковців вона стала відправною точкою для нових досліджень, пошуків історичної правди про життя та діяльність великого гетьмана.

Сьогодні вагомий внесок у справу відновлення історичної правди про забуті, цілеспрямовано спотворені чи, взагалі, приховані сторінки історії українського народу, її широкою популяризації здійснюють музейні установи. Експозиції, що розповідають про життєвий шлях Богдана Хмельницького, його боротьбу за становлення української держави, є гордістю багатьох музеїв нашої країни. Особливе місце серед них посідає Музей Богдана Хмельницького, що є складовою Національного історико-культурного заповідника «Чигирин». Історія створення музею бере свій початок у 1993 р., коли з нагоди святкування 400-річчя з дня народження Богдана Хмельницького, що виповнювалося у 1995 р., було видано Розпорядження Президента України щодо «заходів увічнення пам'яті Б. Хмельницького й українського козацтва» [22].

На основі архівних матеріалів проектною групою на чолі з академіком архітектури С. Кілессо розроблено план відновлення приміщення колишніх Присутственних місць. Саме в цій будівлі 25 грудня 1995 р., в переддень святкування ювілею, відкрито єдиний в Україні музей Богдана Хмельницького. Ця подія стала знаковою, адже відкриття музею відбулося саме в Чигирині – на батьківщині гетьмана та в епіцентрі українського державотворення. Постійна виставка музею (через брак коштів) була оформлена лише в 2006 р. Серед 10 залів музею надзвичайного змістового

навантаження набуває експозиція залу «Богдан Хмельницький – творець Української держави». Сучасне зібрання музею нараховує 2 тис. експонатів. Щороку (до повномасштабного вторгнення) музей приймав більше 20 тис. відвідувачів як з України, так і з усього світу, що свідчить про зростання його популярності та авторитету. 2006 р. музей Богдана Хмельницького брав участь в україно-голландському проєкті «Матра / Музеї України», а 2008 р. переміг у конкурсі аудіо-візуальних програм у номінації «Візитна картка», що проходив у рамках II Всеукраїнського музейного фестивалю в м. Дніпро. У 2010 р. він став учасником міжнародної виставки «Україна – Швеція на перехрестях історії» (Український музей, м. Нью-Йорк), демонструючи найкращі експонати музейної колекції [21, с. 20–27].

Вшанування пам'яті гетьмана Богдана Хмельницького в Чигирині не обмежилось відкриттям музею. Однією з малодосліджених сторінок історії періоду Української Козацької держави є резиденція Богдана Хмельницького, яка розташовувалася в гетьманській столиці – місті Чигирині. Хоча, саме вона була тим місцем, де найбільш активно відбувалися процеси державотворення самостійної України в середині XVII ст. Тут Б. Хмельницький, що стояв на чолі гетьманської держави, приймав іноземних послів і написав понад 300 своїх універсалів. Тут перебував гетьманський уряд, військова канцелярія, державна скарбниця й архів. У Чигирині відбувалися козацькі ради, що вирішували долю держави і всього українського народу.

Відбудова резиденції Богдана Хмельницького стала предметом уваги дирекції Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» з самого початку його діяльності – з 1989 р. Влітку того року було проведення археологічне шурфування ділянки під Замковою горою. Розвідку проводила кандидат історичних наук, професійний археолог Т. Нераденко.

З 1996 р. фахівцями Київського науково-дослідного інституту теорії та історії архітектури і містобудування здійснювалася цілеспрямована робота зі створення науково-обґрунтованої концепції розвитку заповідника. За її підсумками, у 2001 р., затверджено документ «Наукові дослідження і розробка генерального плану розвитку історико-культурного заповідника «Чигирин», спеціальний розділ якого присвячений пропозиціям щодо відтворення гетьманської резиденції в Чигирині [18].

Важливою віхою стало підписання Президентом України наприкінці 2003 р. розпорядження

про створення історико-архітектурного комплексу «Резиденція Богдана Хмельницького». 2 червня 2004 р. Кабінетом Міністрів України було прийнято Постанову № 721 «Про затвердження Комплексної програми розвитку історико-архітектурного комплексу «Резиденція Богдана Хмельницького» на 2004–2010 роки» [24]. Про пріоритетність відбудови резиденції Богдана Хмельницького в Чигирині засвідчила й історико-культурологічна програма «Золота підкова Черкащини», що була затверджена Постановою Кабінету Міністрів України у травні 2006 р. [23]. Відкриття першої черги резиденції відбулося у жовтні 2009 р. Процес реконструкції гетьманської резиденції в Чигирині продовжується до цього часу.

Як бачимо, в сучасній Україні досить активно здійснюється робота щодо відродження та популяризації історичної минувшини, зокрема тих її сторінок, що сягають доби Хмельниччини. Та найбільш глибоким, на нашу думку, свідченням поваги до Богдана Хмельницького, вшанування пам'яті про нього не лише як державотворця, а й людини, що присвятила своє життя боротьбі за волю України, за інтереси її народу, є важлива місія сучасних науковців, що полягає у пошуках справжнього місця поховання великого гетьмана.

Професійні археологічні дослідження Іллінської церкви у Суботіві – усипальниці гетьмана України Богдана Хмельницького – здійснювалися у 1921–1922 рр., 1970 р., 1971 р., 1973 р., 2005–2006 рр., 2018–2019 рр. Результати цих досліджень сьогодні перебувають у полі зору фахівців-істориків.

Так, на основі детального, розгорнутого аналізу звітів та інших матеріалів археологічних розвідок, проведених у Суботіві, доктор історичних наук, професор, В. Лазуренко здійснив комплексне дослідження проблеми пошуку місця поховання Богдана Хмельницького. Результати цієї кропіткої роботи знайшли своє відображення у монографії «У пошуках крипти великого державотворця України Богдана Хмельницького. Поховання гетьмана України Богдана Хмельницького в Іллінській церкві у с. Суботів: від столітніх досліджень, легенд та міфів до сучасних наукових гіпотез» [15]. Та це далеко не єдина наукова робота, за допомогою якої вчений намагається наблизитися до розкриття однієї з найбільших таємниць української історії. У його науковому доробку значна кількість публікацій [28–34], серед яких – стаття «Чи буде розкрито таємницю місця останнього спочину Богдана Хмельницького?» у всеукраїн-

ському журналі «Пам'ятки України. Національна спадщина» [15], спеціальний випуск якого (№ 1–3, 2020 р.) цілком присвячений постаті Богдана Хмельницького та результатам новітніх досліджень з пошуку місця поховання видатного українського державотворця.

На сторінках книги «У пошуках крипти ...» науковець подає детальну інформацію про кожну археологічну експедицію, що здійснювала роботи в Іллінській церкві й на прилеглий до неї території, та на основі звітних документів робить аргументовані висновки стосовно результатів діяльності кожної з них. Так, згідно звіту про археологічні розкопки 1921–1922 рр., професор Української академії наук Г. Стелецький начебто знайшов прах Богдана Хмельницького: «... Стелецький розібрав частиною в самій церкві поміст з правого боку входу, де під помостом ним знайдено було пусту нішу, а із зовнішнього боку церкви, у вітварної стіни, ним було вскрито приватну могилу поховання минулого століття, де в кутку ним було знайдено якісь попалені кістки, які ... признав за кістки Богдана Хмельницького ...». Кістки і мідну дошку з написом про поховання гетьмана, що була розміщена в церкві над імовірною могилою гетьмана, Г. Стелецький «демонстрував на лекції у Чигирині». Це твердження про віднайдення поховання Б. Хмельницького було справжньою авантюрою та фальсифікацією й не мало жодного наукового підґрунтя. До того ж, розкопки в церкві не проводилися взагалі – було знято лише шар штукатурки зі стіни. Тож, загальний висновок був таким: «... поховання гетьмана в самій церкві під помостом зараз нема ...» [15, с. 53]. Минуло понад сто років з часу розкопок Г. Стелецького, але його «... дослідження, проведені в Іллінській церкві, становлять неабияку інтригу і для сучасних дослідників» [5, с. 50].

Наступні спроби знайти поховання гетьмана, здійснені за радянських часів, не принесли бажаних результатів. Аналізуючи результати археологічних експедицій Р. Юри та П. Горішнього, здійснених на початку 70-х рр. ХХ ст., В. Смолій та В. Степанков у праці «Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет)» зазначають, що в ході розкопок в Іллінській церкві було знайдено п'ять чоловічих поховань ХVII ст. Експертиза встановила, що вік одного з похованих понад 60 років, інших – понад 40 років. Історики припускають, що відкрита у церкві яма невідомого походження може бути пограбованим і викинутим похованням [25, с. 595]. Однак, ці знахідки не відкривають таємниці могили самого гетьмана.

У книзі «Архітектурні та мистецькі скарби Богданового краю» українського архітектора та мистецтвознавця С. Кілессо наведено креслення з трьома похованнями з Іллінської церкви [4].

Однак, у своєму дослідженні В. Лазуренко опонує вченим, стверджуючи, що в Іллінській церкві знайдено не п'ять, а чотири поховання й одну яму; креслення ж, наведено С. Кілессо, є помилковим, і зроблене «ще й на не розкопаних у свій час місцях» [15, с. 49].

У ході експедиції 2005–2006 рр. здійснено ультразвукове дослідження, яке виявило в Іллінській церкві порожнини на глибині 10–13 м, а сама порожнина має глибину 2–2,5 м. Це, на думку завідувачки відділу «Суботівський історичний музей» Національного історико-культурного заповідника «Чигирин», дослідниці історії Іллінської церкви Н. Кукси, засвідчує наявність підземних ходів, прокладених між церквою та садибою Б. Хмельницького [6, с. 30–31]. Також дослідження дало результати, що вказували на наявність споруди під землею.

Нові дослідження, здійснені протягом 2018–2019 рр. підтвердили висновки попередньої експедиції. З ініціативи громадської організації «Фонд Великий Льох» у церкві в Суботіві та на прилеглий до неї території здійснено геофізичні дослідження за допомогою найсучасніших методів та обладнання. На основі отриманих результатів археолого-геофізичною групою Київського національного університету імені Тараса Шевченка створено тривимірну модель-реконструкцію підземної споруди під Іллінською церквою. Учасниця групи К. Бондар стверджує: «Передбачувана підземна споруда має особливості конструкції і розташування, характерні для усипальниць як католицької, так і православної традицій. Це – глибоко закладений склеп, розташований посередині нави і споруджений підземним способом (тобто без порушення цілісності стелі)» Висновок геофізика досить оптимістичний: «Не виключено, що підземна споруда є склепом-усипальницею гетьмана України Богдана Хмельницького ...» [2, с. 64, 66].

Сенсаційна заява вчених викликала суспільний резонанс. 8 липня 2019 р. в Інституті історії Національної академії наук України (м. Київ) відбулася Українська науково-практична конференція «Усипальниця гетьмана Богдана Хмельницького: історія, міфи, сучасний стан», учасниками якої прийнято звернення до української громадськості та Міністерства культури України». У зверненні, проєкт якого написав український історик, директор

Науково-дослідного інституту козацтва Т. Чухліб, йшлося про необхідність «пошуку та відновлення могил видатних діячів України ... Адже основним місцем пам'яті кожного народу є могили предків, а ставлення до них суспільства показує як національну зрілість самого суспільства, так і його державотворчий потенціал» [15, с. 62].

Учасники конференції, акцентуючи увагу на надзвичайно важливому моменті консолідації української нації – питанню про необхідність створення в Україні «Пантеону своїх героїв-засновників», констатували: «Відтак початком практичного втілення ідеї створення Національного Пантеону вважаємо максимальне сприяння ініціативам вчених Міністерством культури України щодо локалізації місця поховання Великого Гетьмана Богдана Хмельницького в Іллінській церкві у с. Суботів Чигиринського району Черкаської області, а також його подальшої музеєфікації згідно з чинним законодавством України» [15, с. 66].

Висновки. Отже, сучасна парадигма української історичної науки вимагає принципово

нових підходів до вивчення минулого нашого народу. Відродження історичної правди є тим підґрунтям, що надає можливість неупередженої оцінки постаті Богдана Хмельницького. Сьогодні в арсеналі української історіографії багато праць, у яких подано об'єктивний аналіз державотворчої складової діяльності гетьмана, причин та мотивів його політичних кроків. Усі ці судження базуються на вивірених даних історичних джерел та підтверджених фактів. Пошуки історичної правди відбуваються не лише на теоретичному рівні. Більшою мірою вони сьогодні відбуваються у площині практичної діяльності учених. Підтвердженням цього є відкриття єдиного в Україні музею Богдана Хмельницького у межах Національного історико-культурного заповідника «Чигирин», створення в колишній столиці гетьманської держави історико-архітектурного комплексу «Резиденція Богдана Хмельницького», а також кропітку роботу з виявлення місця поховання українського гетьмана та державотворця, що є проявом найглибшої поваги до його непересічної постаті.

Список літератури:

1. Андрущенко М.П. Національний історико-культурний заповідник «Чигирин»: майбуття. *Національний історико-культурний заповідник «Чигирин»: історія, сьогодні, майбуття*. Черкаси-Чигирин, 2002. С. 77–89.
2. Бондар К. Сто років наукових пошуків. Результати археологічних та геофізичних досліджень в Іллінській церкві-усипальниці Богдана Хмельницького в Суботіві. *Пам'ятки України: національна спадщина*. 2020. № 1–3. С. 59–66.
3. Кілессо С. «Чигирине, Чигирине, мій друже єдиний ...». Черкаський край – земля Богдана і Тараса. *Культурол. зб.* Київ : Українські пропілеї, 2002. С. 339–358.
4. Кілессо С. Архітектурні та мистецькі скарби Богданового краю. Київ : Техніка, 2000. 144 с.
5. Кукса Н., Діденко Я. Усипальниця гетьмана Богдана Хмельницького у подорожніх нотатках ХІХ – середини ХХ ст. *Пам'ятки України: національна спадщина*. 2020. № 1–3. С. 42–51.
6. Кукса Н.В. Церква і ім'я Святого Пророка Іллі в Суботіві: минуле, реалії, перспективи усипальниці Богдана Хмельницького. *Чигиринщина в історії України. Зб. 1. Суботів: минуле і сучасність*: матеріали Першої історико-краєзнавчої учнівської конференції. Черкаси, 2006. С. 30–31.
7. Лазуренко В.М. Історичні джерела і сучасні наукові розвідки про поховання гетьмана України Богдана Хмельницького у контексті українського державотворення. *Витоки та становлення козацького руху на етнічних землях України. Постать Івана Виговського в контексті української історії*: матеріали Третьої Всеукраїнської науково-історичної конференції, м. Бар, 14 груд. 2019 р. Вінниця : ПП Балюк І.Б., 2019. С. 204–209.
8. Лазуренко В.М. Літописна необачність чи свідомо фальсифікація української історії. 1664 рік : таємниця осквернення могили і праху великого українського державотворця Богдана Хмельницького. *Освіта і наука у мінливому світі : проблеми та перспективи розвитку*: матеріали ІІ Міжнародної наукової конференції, м. Дніпро, 27–28 бер. 2020 р. Частина ІІ. Дніпро : СПД «Охотнік», 2020. С. 112–116.
9. Лазуренко В.М. Новітні пошуки крипти великого державотворця Богдана Хмельницького як наближення суспільства до усвідомлення необхідності створення пантеону національної Пам'яті українських героїв. *Культурно-історична спадщина України: перспективи дослідження та традиції збереження*: матеріали ІІ-ої Всеукраїнської науково-практичної конференції (з міжнародною участю) (м. Черкаси, 10–11 жовтня 2019 р.). Черкаси : ФОП Гордієнко Є.І., 2019. С. 150–155.
10. Лазуренко В.М. Створення Пантеону пам'яті великого державотворця України Богдана Хмельницького: безпековий аспект. *Безпека в сучасному світі*: матеріали Міжнародної наукової конференції, м. Дніпро, 27–28 вер. 2019 р. Дніпро : СПД «Охотнік», 2019. С. 147–150.

11. Лазуренко В.М. Столітні наближення і віддалення українського суспільства від розкриття таємниці місця поховання великого гетьмана України Богдана Хмельницького. *Вісник гуманітарного наукового товариства: наукові праці*. Випуск 20. Черкаси : ЧПБ імені Героїв Чорнобиля НУЦЗ України. 2020. С. 52–58.

12. Лазуренко В.М. Сучасний історіографічний погляд на проблему встановлення дати закінчення земного життя та локалізацію поховання гетьмана України Богдана Хмельницького. *Гуманітарний вісник: зб. наук. праць*. Серія: Історичні науки. Число 31. Вип. 15. Черкаси : ЧДТУ. 2019. С. 5–14.

13. Лазуренко В.М. Сучасний погляд на історичні події 1664 року. Наруга над прахом великого українського гетьмана Богдана Хмельницького : була чи не було? *Гуманітарний вісник: зб. наук. праць*. Серія: Історичні науки. Число 32. Вип. 16. Черкаси : ЧДТУ. 2020. С. 5–12.

14. Лазуренко В.М. Сучасні дослідження, направлені на пошук крипти гетьмана Богдана Хмельницького, як реальне наближення суспільства до усвідомлення необхідності створення Пантеону національної пам'яті українських героїв. *Актуальні проблеми сучасного культурно-освітнього простору* : збірник статей і матеріалів Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (6–7 листопада 2019 р.). Полтава : ПНТУ імені В. Г. Короленка, 2019. С. 74–76.

15. Лазуренко В.М. У пошуках крипти великого державотворця України Богдана Хмельницького. Поховання гетьмана України Богдана Хмельницького в Іллінській церкві у с. Суботів : від столітніх досліджень, легенд та міфів до сучасних наукових гіпотез. Черкаси : Вертикаль, видавець Кандич С.Г., 2019. 76 с.

16. Лазуренко В.М. Чи буде розкрито таємницю місця останнього спочину Богдана Хмельницького? *Пам'ятки України: національна спадщина*. 2020. № 1–3. С. 52–58.

17. Мартинова Г.П. Деякі аспекти діяльності Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» в сучасних умовах. *Чигиринщина : історія і сьогодення*: матеріали науково-практичної конференції, м. Черкаси, 17–18 трав. 2006 р. Черкаси : Вертикаль, 2006. С. 25–29.

18. Наукові дослідження і розробка генерального плану розвитку історико-архітектурного заповідника «Чигирин» / Андрущенко М.П. та ін. Київ, 2001. 13 с.

19. Нераденко Т.М. «Золота Підкова Черкащини». Туристсько-краєзнавча подорож Черкащиною для учнівської молоді України. Черкаси : Брама-Україна, 2006. 108 с.

20. Нераденко Т.М. Археологія Чигиринщини. Черкаси : видавець Чабаненко Ю.А., 2012. 506 с.

21. Пискун О.О. Музей Богдана Хмельницького в Чигирині: історія та сьогодення. *Пам'ятки України : історія та культура*. 2011. №5-6. С. 20-27.

22. Про відзначення 400-річчя від дня народження Б. Хмельницького: Розпорядження Президента України від 19 лютого 1993 р. № 15/93. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/15/93-%D1%80%D0%BF#Text> (дата звернення : 23.03.2024 р.).

23. Про затвердження Державної програми «Золота підкова Черкащини» на 2006-2009 роки : Постанова Кабінету Міністрів України від 15 травня 2006 р. № 671. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/671-2006-p#Text> дата звернення : 23.03.2024 р.).

24. Про затвердження Комплексної програми розвитку історико-архітектурного комплексу «Резиденція Богдана Хмельницького» на 2004-2010 роки : Постанова Кабінету Міністрів України від 2 червня 2004 р. № 721. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/721-2004-%D0%BF#Text> (дата звернення : 23.03.2024 р.).

25. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький (Соціально-історичний портрет). 2-ге вид. перероб. К. : Либідь, 1995. 624 с.

Illiashenko Yu. Yu., Lysenko A. I., Yashan O. O. THE REVIVAL OF THE HISTORICAL TRUTH ABOUT BOHDAN KHMELNYTSKY IN THE MODERN DAY OF UKRAINIAN HISTORY: HISTORICAL, MUSEUM, ARCHAEOLOGICAL, SOCIAL POTENTIAL

The article is devoted to the problem of reviving the historical truth about the Hetman of Ukraine Bohdan Khmelnytskyi in the latest period of national history, its coverage through the prism of modern museological and archaeological research. The main milestones on the way to restoring interest in the Ukrainian society to the extraordinary figure of the founder and leader of the Ukrainian Cossack state – not only as a politician, but also as a person – are indicated.

The authors emphasize the importance of the scientific and cultural mission of the only Bohdan Khmelnytsky museum in Ukraine, which is a component of the National Historical and Cultural Reserve «Chyhyryn», founded in honor of the 400th anniversary of the hetman's birth in Cherkasy Oblast, in the city of Chyhyryn, in the hetman's homeland and in center of Ukrainian state formation.

The importance of the historical figure of Bohdan Khmelnytskyi not only for scientists, but also for the entire Ukrainian society has been confirmed at the highest state level: the President of Ukraine signed an order on the creation of the historical and architectural complex «Residence of Bohdan Khmelnytskyi» (2003), the

Cabinet of Ministers of Ukraine adopted Resolutions «On the approval of the Comprehensive Program for the Development of the Historical and Architectural Complex «Bohdan Khmelnytskyi Residence» for 2004–2010» (2004) and the Historical and Cultural Program «Golden Horseshoe of Cherkasy» (2006).

The process of finding the burial place of Bohdan Khmelnytskyi was traced. Archaeological research in this direction was carried out more than once, however, only with the joint efforts of the archaeological-geophysical expedition, which worked during 2018–2019 in Subotov, the family estate of the Khmelnytskyi, an underground structure was discovered under the Illinsky Church, which, according to the optimistic forecasts of scientists, may turn out to be tomb of the hetman.

Key words: *Bohdan Khmelnytskyi, historical truth, Museum of Bohdan Khmelnytskyi, National Historical and Cultural Reserve «Chigyrin», archaeological search of the hetman's burial.*

Кикоть С.М.

Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав»

НАУКОВО-ОРГАНІЗАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПАВЛА ЖИТЕЦЬКОГО У СКЛАДІ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО ВІДДІЛУ РОСІЙСЬКОГО ГЕОГРАФІЧНОГО ТОВАРИСТВА

У статті зроблена спроба аналізу науково-організаційної діяльності видатного вітчизняного мовознавця П. Житецького у складі Південно-Західного відділу російського географічного товариства. Приділено увагу значенню вищевказаної наукової інституції для структуризації національного громадсько-політичного та інтелектуального рухів у другій половині XIX ст. Показано роль ученого у створенні Південно-Західного відділу російського географічного товариства та висвітлено його основні напрацювання як одного з найактивніших членів вищевказаної установи.

У статті прослідковані передумови створення Південно-Західного відділу російського географічного товариства і показано його важливе значення для консолідації вітчизняної наукової еліти та подальшого розвитку українського національного руху другої половини XIX ст. Автор зосередив увагу на комплексі мовознавчих питань, які розробляв П. Житецький у складі Південно-Західного відділу російського географічного товариства. Висвітлена участь П. Житецького в роботі III Археологічного з'їзду у Києві, де вчений виступив із доповіддю, присвяченою визначній рукописній пам'ятці староукраїнської мови XVI ст. – Пересопницькому Євангелію. У висновках узагальнюється роль і значення Південно-Західного відділу російського географічного товариства для українського національного руху другої половини XIX ст. та внесок П. Житецького у формування і функціонування наукового товариства в контексті його науково-організаційної діяльності.

Методологічною основою дослідження були історико-порівняльний метод, методи аналізу та синтезу, що використовувалися на основі принципів історичного об'єктивізму.

Ключові слова: П. Житецький, Південно-Західний відділ російського географічного товариства, науково-організаційна діяльність, організаційна робота, наукові дослідження.

Постановка проблеми. XIX століття відкрило нову сторінку у процесі консолідації української модерної нації, актуалізувавши питання національної самосвідомості та національної ідеології. В умовах тривалої бездержавності, русифікаторської політики царату, спрямованої на нівелювання української культури, зусилля національно свідомої інтелігенції зосереджувалися на справі оборони історичного буття українського народу, визначенні його національно-культурної ідентичності [7, с. 150].

Незважаючи на постійний тиск російської імперії, громадське і наукове життя наддніпрянських українців другої половини XIX ст. було достатньо насиченим та різноманітним. Цьому сприяли міжособистісні інтелектуальні зв'язки українських науковців, громадських та культурних діячів. Серед тих, хто формував такі інтелектуальні мережі, був і відомий український мовознавець, лексикограф, педагог, громадський діяч Павло Житецький.

Важливою складовою науково-організаційної діяльності П. Житецького була його активна участь у роботі Південно-Західного відділу російського географічного товариства (далі – Відділу) – першого в Україні, за твердженням Н. Міщанчук, спеціалізованого наукового центру, резонансного проєкту на шляху захисту української національної самобутності й конструювання ідентичності нації засобом наукового аргументу [8, с. 42].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науково-організаційна діяльність П. Житецького у складі Південно-Західного відділу російського географічного товариства певною мірою висвітлена у працях І. Житецького [1], Ф. Савченка [12], А. Катренко [6], Н. Побірченко [10] та ін. Більш детально це питання було розкрито у дослідженні О. Казакевич [5]. Документи і матеріали, що стосуються доробку П. Житецького як члена Відділу містяться у 2 томах «Записок» [3; 4], що були опубліковані впродовж кількох років існування наукового товариства. Незважаючи на наявність

вищевказаних наукових розвідок, проблема науково-організаційної діяльності П. Житецького у складі Південно-Західного відділу російського географічного товариства потребує подальшого, більш ґрунтовного дослідження.

Постановка завдання. Метою статті є визначення ролі та місця Павла Житецького у формуванні та функціонуванні Південно-Західного відділу російського географічного товариства в контексті його науково-організаційної діяльності.

Виклад основного матеріалу. Відкриття Південно-Західного відділу російського імператорського географічного товариства стало важливим етапом у розвитку українського національного руху другої половини XIX ст. Неможливість відкритої культурно-громадської діяльності після Валуєвського циркуляра 1863 р. змушувала діячів українського національного руху вдаватися до використання легальних органів та інституцій, в межах яких можливе подальше продовження культурної діяльності на українському ґрунті. Науковий характер майбутнього центру українського руху обумовлювався, по-перше, складом його учасників, серед яких переважали викладачі й випускники, студенти університетів, вчителі гімназій, творча інтелігенція, а по-друге, традиціями створення й діяльності в Києві численних наукових товариств [13, с. 106].

Ідея відкриття установи, в рамках якої можна було б легально проводити українознавчі дослідження, сформувалася в середовищі київських українофілів у другій половині 60-х рр. XIX ст. У зазначений період була проведена відповідна підготовча робота. Зокрема, був розроблений проект статуту Південно-Західного відділу, що був складений за зразком інших, раніше утворених відділів російського географічного товариства. Серед завдань Відділу було визначено проведення досліджень зі статистики та етнографії, пошук та публікація відомостей про Україну, які зберігаються у місцевих архівах та приватних осіб, організація експедицій з метою вивчення країни, а також збирання і збереження навчальних посібників: книг друкованих та рукописних, актів, карт і етнографічних предметів. Під проектом статуту Відділу свої підписи поставили 30 осіб, серед яких провідні діячі Київської громади: П. Житецький, В. Антонович, Ф. Вовк, М. Лисенко, К. Михальчук, О. Русов, П. Чубинський та ін. Впродовж тривалого часу Рада російського географічного товариства у Петербурзі вважала за недоцільне відкриття Південно-Західного відділу. Зазначалося, що відкриття Південно-Західного відділу

можливо лише за умови його повного забезпечення матеріальними засобами [5, с. 274].

Незважаючи на ці обставини, відкриття Південно-Західного відділу все ж таки відбулося у Києві 13 лютого 1873 р. З приводу цієї події П. Житецький зауважив: «Се був справді великий здобуток для нашої справи, котра здобула собі твердий легальний ґрунт для свого розвою» [12, с. 13].

Незважаючи на порівняно недовгий час існування Відділу, наукова та культурно-просвітницька діяльність його членів значно сприяла консолідації борців за українську справу. У порівнянні з іншими відділами російського географічного товариства Південно-Західний був єдиним, чия діяльність мала національний характер, натомість у роботі інших відділів брали участь майже винятково приїжджі вчені [12, с. 101]. Ця наукова інституція стала одним із перших легальних осередків, що об'єднавши у своєму складі патріотично налаштовану інтелігенцію з багатьох регіонів України, відігравали значну роль у загальному русі української справи та її культурно-наукових досягнень кінця XIX ст. [8, с. 44].

Незважаючи на визначені Статутом межі діяльності Південно-Західного відділу, що включали територіально Київський навчальний округ (тобто Київську, Полтавську, Чернігівську, Подільську та Волинську губернії) [12, с. 235], значна частина її представників прагнула охопити дослідженнями і західноукраїнські території, усвідомлюючи значення таких студій для реалізації національних аспірацій українців.

Незважаючи на нетривалий період існування Південно-Західного відділу (лютий 1873 – червень 1876), зусиллями його членів була зроблена значна науково-дослідницька і культурно-освітня робота. Зокрема, було створено власну бібліотеку, у якій зберігалось понад тисяча книг, видано два томи «Записок» та організовано географічно-етнографічний музей, кількість експонатів якого перевищувала три тисячі. Відділ сприяв розгортанню українського національного руху. Варто відмітити, що члени товариства друкували зібрані матеріали та результати своїх розвідок і досліджень у виданнях, які виходили великими для того часу накладками, серед яких: «Вестник Европы», «Известия русского географического общества», «Исторический вестник», «Киевлянин», «Киевский телеграф», «Журнал Киевской Духовной Академии» – видання, добре відомі на той час в європейському науковому середовищі. А власні видання Відділу, зокрема щорічник

«Записки Юго-Западного отдела русского географического общества», відразу стали визначними фактами наукового та культурного життя усєї Європи [9, с. 94].

13 лютого 1873 р. в залі Державного Банку відбулось перше засідання Відділу, на якому головував князь О. Дондуков-Корсаков, генерал-губернатор Київської, Подільської і Волинської губерній. Поряд із П. Чубинським, Н. Бунге, О. Русовим, В. Беренштамом, М. Лисенком, В. Шульгіним, П. Житецький був одним із фундаторів Відділу.

6 березня 1873 р. була розглянута програма для збирання статистичних та етнографічних відомостей складена П. Чубинським і О. Русовим. Вона виявилась недостатньо докладною, у зв'язку з чим була створена комісія під керівництвом В. Борисова для складання більш детального документу. Розробка проблем фізичної географії доручалася М. Константинову, О. Русов і Ф. Вовк повинні були займатись питаннями етнографії, а В. Рубінштейн – статистики. Мовознавчі питання мав розробляти П. Житецький [5, с. 275].

Наприкінці 1873 р. Відділом було проведено заходи щодо вшанування пам'яті М. Максимовича, який помер незадовго до цього. На засіданні 18 листопада 1873 р., присвяченого пам'яті М. Максимовича, було виголошено чотири промови: М. Драгоманова, В. Антоновича, М. Левченка й П. Житецького. Павло Гнатович зазначив, що М. Максимович «був насадителем філологічної науки у Києві», звернув увагу на ті роботи М. Максимовича, які стосувалися слов'янських «наріч», відмітив значення нововведень вченого у галузі філології. П. Житецький також вказав на основну тезу М. Максимовича щодо значення малоросійського наріччя. «На його думку, це основне наріччя, старобутне і самостійне: воно жило на київському півдні раніше, ніж зародилось історичне життя в російській землі і сама земля ця пішла звідси з півдня на північ» [11, с. 80]. Безумовно, ці погляди були особливо близькими П. Житецькому, який усе своє життя присвятив вивченню українських діалектів і доведенню самотності української мови.

П. Житецьким було запропоновано зібрати бібліографічний і біографічний матеріал М. Максимовича, а також усі твори вченого, розпорошені у різних виданнях для бібліотеки Відділу. Ця пропозиція була одностайно схвалена, а для її реалізації на цьому ж засіданні було обрано комісію, до складу якої крім П. Житецького увійшли В. Антонович, М. Драгоманов, М. Левченко, О. Рогович, П. Чубинський. Зусиллями членів комісії впро-

довж наступних трьох років було підготовлено і видано три томи творів М. Максимовича. Надзвичайно вагомий внесок зробив П. Житецький для впорядкування останнього, третього тому, який вміщував філологічні праці вченого.

14 серпня – 3 вересня 1874 р. в Києві відбувся III Археологічний з'їзд, у роботі якого активну участь взяли члени Південно-Західного відділу. Це був перший археологічний з'їзд, що відбувся на території України. Київ на той час був не тільки великим науковим центром, але й основним із об'єктів історико-археологічного дослідження. Жодне з давньоруських міст не мало тоді настільки добре розробленої джерельної бази. Саме ці обставини і визначили вибір Києва місцем проведення чергового археологічного з'їзду.

Доречно зауважити, що цей захід набув українознавчого спрямування, незважаючи на задум організаторів перетворити його у всеслов'янський конгрес. Активно цьому посприяли саме члени Південно-Західного відділу, організувавши поміж іншим відповідну культурну програму для учасників з'їзду. До неї увійшли такі заходи, як проведення екскурсій по Дніпру, огляд української археологічної виставки, перегляд виступу народного хору з кобзарем О. Вересаєм тощо.

З доповідями, що стосувалися місцевої проблематики, виступали В. Антонович («О монете с именем Владимира»), Ф. Вовк («О малорусской орнаментике»), М. Драгоманов («Следы дружинного быта в малорусских колядках»), П. Житецький («О Пересопницком евангелии XVI в.»), П. Лебединцев («О Софийском соборе») та ін. За твердженням Ф. Савченка, «з'їзд був блискучим виявом тієї високої наукової організованості, тих досягнень з боку наукового осередку «Старої Громади» – Відділу Географічного Товариства у Києві, що саме дійшов свого найвищого розквіту» [12, с. 162]. Національно свідомі вчені сподівалися, що археологічний з'їзд сприятиме подальшому розвитку української науки, розвитку «українофільської справи в росії». Однак, навпаки, як згодом зазначав М. Грушевський, характеризуючи тогочасну суспільно-політичну ситуацію в Україні, «Археологічний з'їзд 1874 р., що дійсно випав блискучою маніфестацією наукових засобів і аргументів українства, роздражнивши ним його ворогів, пхнув їх до нових «засобів боротьби» [12, с. 163].

Варто відмітити, що доповідь П. Житецького отримала надзвичайно високу оцінку з боку вітчизняних і зарубіжних вчених-філологів. Дослідження П. Житецького було однією з перших спроб пояснити особливості мови видатної

пам'ятки української культури. У своїй розвідці учений розкрив мовні та палеографічні особливості пам'ятки і виявив у її тексті багато рис живого народного мовлення, показавши велике значення її для вивчення історії української літературної мови.

російська імперія бачила надзвичайну небезпеку в діяльності наукового товариства, оскільки воно з перших днів розгорнуло активну культурно-просвітницьку та науково-дослідну роботу, сприяло консолідації українських національних сил. У зв'язку з цим, після завершення археологічного з'їзду 1874 р. частина членів Південно-Західного відділу (в тому числі і П. Житецький), були звинувачені у тому, що поширюють ідеї українського сепаратизму і являються соціалістами. У пресі почали з'являтися відповідні звинувачення, зокрема у газеті «Киевлянин». Свою позицію члени Відділу публікували на сторінках «Киевского телеграфа», відповідаючи на критику «Киевлянина». «Киевский телеграф» – це газета, яка до самого свого закриття у 1876 р. друкувала звіти засідань Південно-Західного відділу. Серед 14 осіб, які обіцяли своє співробітництво «Киевському телеграфу» у заяві від редакції, надрукованій у першому числі газети 1 січня 1875 р., значилося й ім'я П. Житецького.

У 1874 р. публікації, в яких III Археологічний з'їзд звинувачувався у недостатньому науковому рівні доповідей і політичній заангажованості, з'явилися у польській пресі. З 1875 р. в Петербург систематично надходили доноси щодо політичної неблагонадійності членів Відділу та звинувачення їх у українському сепаратизмі [5, с. 276].

У 1875 р. відбуваються зміни у керівництві Відділом. 7 лютого 1875 р. свої повноваження склав П. Чубинський, а в травні керівником Відділу став В. Антонович. Навесні 1875 р. на знак протесту проти напрямку діяльності Відділу зі складу його членів вийшли М. Юзефович і В. Шульгін.

Незважаючи на несприятливі зовнішні і внутрішні фактори робота наукового товариства продовжувалась. Так, впродовж 1875 р. відбулось 8 засідань Відділу. Була створена комісія для складання нової етнографічної програми, до складу якої увійшли В. Антонович, В. Беренштам, Ф. Вовк, П. Житецький, М. Зібер, О. Класовський, М. Константинович, Т. Маковецький, П. Чубинський. З етнографічними матеріалами,

які надходили до Відділу, знайомились всі його члени, а потім відповідно до наукових інтересів «члени гуртка розподіляли... розробку матеріалу». П. Житецький таким чином отримував інформацію щодо діалектів української мови, а також лексикографічні матеріали. Було започатковано складання III тому «Записок», до якого мала увійти доповідь П. Житецького «О формах мало-руського глагола», з якою Павло Гнатович виступив на одному з засідань Відділу.

Протягом 1875–1876 рр. політична ситуація навколо діяльності Південно-Західного відділу вкрай загострилася у зв'язку з постійними наклепами на членів товариства. Фатальною для Відділу виявилася поїздка до Петербургу М. Юзефовича, і його донесення Олександрові III. 18 травня 1876 р. було видано Емський указ, який забороняв українську мову в багатьох сферах життя (церква, музика, театр, книгодрукування). Ще раніше було заборонено видання «Киевского Телеграфа».

Ці обставини унеможливили подальшу діяльність Відділу і в червні 1876 р. він був закритий, на підставі причетності його членів до українофільського руху і поширення книжок і підручників українською мовою.

Висновки. Отже, Південно-Західний відділ російського географічного товариства об'єднав навколо себе національно свідому інтелігенцію і став першим на українських теренах офіційним науковим та культурно-освітнім центром з яскраво вираженим національним характером. Завдяки утворенню й поширенню різноманітних культурно-освітніх та наукових практик українське інтелектуальне співтовариство значною мірою сприяло структуризації національного громадсько-політичного та інтелектуального рухів у другій половині XIX ст.

Констатуємо, що П. Житецький був одним з найактивніших членів Південно-Західного відділу російського географічного товариства. Видатний мовознавець активно долучався до різних заходів Відділу, збирав лексикографічні матеріали, досліджував діалекти української мови тощо. Надзвичайно важливе значення мало упорядкування і видання праць М. Максимовича, що стало можливим саме завдяки ініціативі П. Житецького. Можемо стверджувати, що П. Житецький зробив істотний внесок у розвиток українознавчих студій другої половини XIX ст.

Список літератури:

1. Житецький І. Південно-Західний відділ Географічного Товариства у Києві (з приводу 50-річчя його закриття в 1876 р.). *Україна*. 1927. Кн. 5. С. 31–36.

2. Житецький П. І. З історії київської української громади. *Записки наукового товариства імені Т. Г. Шевченка*. 1913. Т. 116. С. 182.
3. Записки Юго-Западного отдела русского географического общества. 1874. Т. 1. 552 с.
4. Записки Юго-Западного отдела русского географического общества. 1875. Т. 2. 647 с.
5. Казакевич О. Діяльність П. Г. Житецького у Південно-Західному відділі російського імператорського географічного товариства. *Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія 6. Історичні науки*. 2004. Вип. 1. С. 274–278.
6. Катренко А. М. Український національний рух XIX ст. Ч. II. 60–90-ті роки XIX ст. Київ, 1999. 189 с.
7. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: [в 2 т.]. Київ: Основи, 1994. Т. 1. 530 с.
8. Міщанчук Н. Українські інтелектуальні комунікації М. Лисенка у складі Південно-Західного відділу російського географічного товариства (1873–1876). *Грані*. 2021. Т. 24. № 10. С. 41–53.
9. Оверчук О. Європоцентризм наукових пошуків Південно-Західного відділу російського географічного товариства. *Studia methodologica*. 2015. № 41. Р. 93–97.
10. Побірченко Н. С. Павло Житецький – український вчений, педагог, громадський діяч. Київ, 1997. 36 с.
11. Речь П. И. Житецкого. *Записки Юго-Западного отдела русского географического общества*. 1874. Т. 1. С. 80.
12. Савченко В. Заборона українства 1876 р. До історії громадських рухів на Україні 1860–1870-х рр. Київ-Харків, 1930. 414 с.
13. Юцевич П. Участь О. Ф. Ліндфорса у роботі Південно-Західного відділу імператорського російського географічного товариства. *Історія науки і біографістика*. 2020. № 4. С. 102–115.

Kykot S.M. SCIENTIFIC AND ORGANIZATIONAL ACTIVITIES OF PAVLO ZHYTETSKYI AS A MEMBER OF THE SOUTHWESTERN DIVISION OF THE RUSSIAN GEOGRAPHICAL SOCIETY

The article attempts to analyze the scientific and organizational activities of the prominent national linguist P. Zhytetskyi as part of the South-Western Department of the Russian Geographical Society. Attention is paid to the importance of the above-mentioned scientific institution for structuring the national socio-political and intellectual movements in the second half of the nineteenth century. The author shows the role of the scientist in the creation of the South-Western Department of the Russian Geographical Society and highlights his main achievements as one of the most active members of the above-mentioned institution.

The article traces the prerequisites for the creation of the South-Western Department of the Russian Geographical Society and shows its importance for the consolidation of the national scientific elite and the further development of the Ukrainian national movement of the second half of the XIX century. The author focuses on a set of linguistic issues that P. Zhytetskyi developed as part of the South-Western Department of the Russian Geographical Society. The author also highlights P. Zhytetskyi's participation in the III Archaeological Congress in Kyiv, where the scientist made a report on the outstanding manuscript of the Old Ukrainian language of the sixteenth century – the Peresopnytsia Gospel. The conclusions summarize the role and significance of the South-Western Department of the Russian Geographical Society for the Ukrainian national movement of the second half of the nineteenth century and P. Zhytetskyi's contribution to the formation and functioning of the scientific society in the context of its scientific and organizational activities.

The methodological basis of the study was the historical and comparative method, methods of analysis and synthesis, which were used on the basis of the principles of historical objectivism.

Key words: P. Zhytetsky, South-Western Department of the Russian Geographical Society, scientific and organizational activities, organizational work, scientific research.

Лаврут О.О.

Донецький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти

ПРОПАГАНДА ЯК МЕХАНІЗМ ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ ШКОЛЯРІВ УРСР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1940-Х–1980-Х РР.

У статті зацентовано на реалізації гасел радянської влади, що покликана була здійснювати пропаганда. Вона мала широкий спектр дії і стосувалася усього населення. Задля формування майбутнього слухняного громадянина вона використовувала різні механізми. Однією із інституцією, де це відбувалося, стала школа. Від першого до останнього класу діти мали пройти декілька етапів у вихованні. У роботі зазначено, що підґрунтям цього стали з'їзди ЦК КПРС, ЦК ВЛКСМУ, конференції, з'їзди із залученням партійних діячів, науково-педагогічної, педагогічної і батьківської спільноти. Вони виступали ретрансляторами панівної ідеології і стали авторитетами, через які здійснювалася пропаганда.

Наступний етап здійснювався безпосередньо у школі. Її місія полягала у творенні такої людини, яка б була розвиненою, сумлінною, працьовитою, переконаною у перевагах комуністичного ладу. Учні мали стати провідниками ідей комунізму, із матеріалістичним і комуністичним світоглядом. У дослідженні зазначено, що здійснення цього відбувалося через систему уроків, позакласні заходи, візуалізацію освітнього процесу. Інструментами виховної роботи стали урочна, позакласна і позашкільна діяльність: гуртки, збори загонів і дружин, комсомольські вечори, книжкові виставки, літературні ранки, бесіди, доповіді, лекції. Вони знайомили учнів з питанням літератури, мистецтва, культури поведінки, організовували загальношкільні вечори відпочинку, культпоходи в кіно, театр, екскурсії, виставки книг, читацькі конференції, літературні диспути, вечори дружби між класами.

Попри потужну роботу існували і її недоліки. Вони полягали у відсутності її планування, організації роботи, зокрема кабінетів політичної освіти, політінформаторів у школах. Педагоги недостатню увагу приділяли змісту інформації, їм бракувало власних життєвих прикладів. Це свідчило про незацікавленість учасників і формальність заходів, що відбувалися.

Ключові слова: школа, учні, педагоги, пропаганда, організація, пропаганда, ідея.

Постановка проблеми. В умовах російсько-української війни актуальним стає вивчення витоків, напрямів і впливів пропаганди, коли агресор звертається до історії, так званої і «спільної історії», пропонуючи не лише згадати, а й акумулювати це у сучасному житті, особливо до радянської історії, яка характеризувалася своєю заангажованістю та ідеологічністю. Одним із механізмів цього була пропаганда, яка покликана сформувати «правильний» світогляд населення, чим займалися ще з дитячих років. Важливою ланкою при цьому залишалася школа, яка здійснювала різні функції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему пропаганди вивчали різні дослідники. О. Куцька розглядає питання пропаганди із позиції етимології, порівнюючи її із агітацією, інформаційно-психологічною війною і виділяє спільні і відмінні у них риси. Як зазначає авторка, влада використовувала пропаганду як розповсюдження і утвердження радянських постулатів. Вона виявлялася у ідеологічній, психологічній та комуні-

кативній сутності. Перше – у формуванні відповідного світогляду, друге – у можливому тиску та дії на внутрішні переконання, третє – у постійній взаємодії суб'єктів, а переважно об'єктів цієї пропаганди, оскільки члени суспільства не могли вплинути на потужний всеохопний пресинг з боку влади і її виконавців – пропагандистів і залишалися виконавцями або пасивними спостерігачами [20, с. 3].

Д. Павлов справедливо називає політичну пропаганду способом розповсюдження влади, а підпорядкування – його наслідком. Пропаганда може бути спрямована на окремі групи населення, а потім – на все через них. Кінцевим результатом пропаганди є відображення тої поведінки і думок, які необхідні владі. Реципієнт стає впевнений у власному виборі, хоча цей вибір обмежений і до нього підштовхує пропаганда. Основними значеннями виступали ворог і перемога у всіх її проявах, навіть якщо вона мала примарний вияв. Пропаганда могла об'єднувати і могла роз'єднувати, мобілізувати, мотивувати до діяльності або безді-

альності [24, с. 30–37]. А. Гребенюк зупинилася на вивченні характерних особливостей антиукраїнської пропаганди, приділивши більше увагу сучасній історії: розповсюдження неправдивих поглядів у різних сферах життєдіяльності, штучне пов'язування із реальним світом, переорієнтовуючись на інші цінності, маніпуляції із використанням ЗМІ [5, с. 128–139]. С. Драбюк визначає види пропаганди та механізми їх дії на суспільство, наголошуючи на необхідності протидії дезінформації з точки зору правознавства [15, с. 153–157].

Пропаганда засобами популярних кінострічок та ЗМІ стала предметом дослідження Г. Мариниченко, яка зупинила свою увагу на періоді десталінізації [22, с. 142–146]. О. Лук'яненко охарактеризував погляди педагогів, які виявилися у карикатурах, що відображали наслідки Другої світової війни і часів «гонки озброєнь» [21, с. 126–128]. Питання формування радянського світогляду знайшли відображення у працях Ю. Каганова [19, с. 186–194]. Автор приділив увагу так званій «радянській обрядовості», механізмам формування «радянської людини» [17, с. 63–77; 18].

Постановка завдання. Проте питання діяльності саме школи у цьому контексті залишилось майже поза увагою дослідників. Тому, метою наших пошуків є вивчення ролі пропаганди на формування світогляду учнівства у другій половині 1940-х–1980-х рр. Завдання роботи полягають у характеристиці історіографічної та джерельної бази дослідження; впливу на свідомість дітей засобами партійних настанов; демонстрації потужного пресингу на школярів, що призводило до деконструкції їх внутрішнього світу; окреслення перспектив дослідження.

Виклад основного матеріалу. Пропаганда, яка відбувалася у школах УРСР протягом другої половини 1940–1980-х рр. була внутрішньою, оскільки спрямована на споживача, який мешкав у країні. Вона стосувалася певних категорій населення: соціальних, вікових, культурних. Мова йде про педагогів, школярів і їх батьків, які так чи інакше мали відношення до життя своїх дітей, котрі представляли різні групи населення і ставали безпосередніми або опосередкованими ретрансляторами провладних ідей та моделей поведінки. Вершиною айсберга стали різного роду зібрання, засідання, куди долучали відносно незначну кількість потенційних виконавців, агітаторів і пропагандистів, які із їх стін виносили назагал гасла і орієнтовні шляхи їх реалізації. Це були Пленуми ЦК Компартії СРСР і УРСР, Пле-

нуми ЦК ВЛКСМ, конференції тощо. Їх спектр був незліченним [26, с. 1].

Одним із механізмів впливу на освітню діяльність стали з'їзди КПУ та ЛКСМУ. Комсомольські та піонерські організації мали послуговуватися їх настановами. Так, 29–30 липня 1958 р. на черговому Пленумі ЦК ВЛКСМ розглядалися питання про участь комсомольських організацій у виконанні рішень травневого пленуму ЦК КПРС. На XVII з'їзді ВЛКСМ зазначалося, що комсомольські організації республіки повсякденно допомагатимуть школі виховувати в учнів глибоке розуміння ролі і величі людини праці, прагнення поповнити «ряди робітничого класу і колгоспного селянства», поєднуючи навчання з працею і оволодівати досягненнями науки і техніки. При цьому обов'язком комітетів комсомолу мало стати виховання в учнів «державного підходу до навчання», як до відповідальної праці, першочергового громадського обов'язку, виконання якого вимагало зусиль і наполегливості, підвищення «знаку якості» атестату про середню освіту [4, с. 71]. Школярі мали керуватися «Примірним переліком умінь і навичок для піонерів». У комуністичному вихованні мало значення формування основ матеріалістичного світогляду. Школа покликана була сформувати такі переконання, які б відображалися у їх поведінці через повсякденну діяльність і працю, протиставляючи матеріалістичний і ідеалістичний світогляд. Останнє розглядалося як породження експлуататорськими класами мракобісся і релігії, для яких вони були засобами економічного і духовного пригноблення людини [23, с. 3].

Це підкреслювалося і на Всесоюзній науково-методичній конференції з проблем піонерського руху, що відбулася у Москві 1963 р. Учасниками її стало 1 200 осіб: вожаті, учителі та керівники шкіл, працівники комсомольських органів і позашкільних закладів – шефи-виробничники, науковці та представники громадськості. Учасникам були запропоновані доповіді: «Про роботу піонерської організації на сучасному етапі комуністичного будівництва» (Л. К. Балясна), «Школа і піонерський рух» (заступник міністра освіти РРФСР М. П. Кашин), «Педагогічна наука і проблеми піонерського руху» (президент АПН РРФСР І. А. Каїров) та «Радянська громадськість, сім'я і піонерська організація» (член президії Педагогічного товариства УРСР О. П. Кондратюк). Тобто, питання набувало не лише актуальності для радянського керівництва, але воно, долучаючи таких авторитетів педагогічної і психоло-

гічної науки, демонструвало власну підтримку вихованню [16, с. 3]. 26 грудня 1978 р. у Києві відбулася республіканська науково-практична конференція: «Творчий розвиток ленінських принципів кадрової політики в творах товарища Л.І. Брежнєва “Мала Земля”, “Відродження”, “Цілина”». Тому, такі впливи були потужними на школу і її учасників [28, с. 1].

Пропагандистська діяльність полягала не лише у нищенні так званих «антирадянських фальсифікацій», а й роз'ясненню переваг соціалістичного ладу перед капіталістичним, протиставляючи «ми» – «вони»; формуванні однобокого підходу до оцінки суспільних явищ, вихованні непримиренного ставлення до виявів інакшості в ідеології, поведінці та цінностях [14, арк. 66]. Для цього потрібен був потужний апарат виконавців. Лише у школах м. Києва та області на 1971/1972 н.р. працювало майже 730 первинних партійних організацій, які об'єднували 8 тис. комуністів. На січневих канікулах «партійні ватажки» збиралися на семінари-наради, де долучали й інструкторів міськомів і райкомів партії, міському і обкому ЛКСМУ, обласного і міського відділів народної освіти. Школу продовжували підтримувати науковці-педагоги, які з одного боку стали виконавцями волі правлячої партії, але з іншого – спрямовували діяльність освітньої сфери. З доповідями на зустрічах виступали заступник завідуючого відділом науки і навчальних закладів ЦК КПУ, доктор педагогічних наук, професор Б. С. Кобзар, віце-президент АН УРСР, академік АН УРСР І. К. Білодід, секретар ЦК ЛКСМУ І. С. Хоменко, перший заступник голови правління Спілки письменників України Ю. М. Збанацький, директор Інституту філософії АН УРСР, член-кореспондент АН УРСР В. І. Шинкарук, на такі теми: «Про завдання партійних організацій шкіл з подальшого розвитку загальноосвітньої школи в зв'язку з підготовкою до XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України», «Про основні напрямки розвитку суспільних наук в Академії наук УРСР», «Про заходи по дальшому організаційно-політичному зміцненню комсомольських організацій шкіл і підвищенню їх ролі в навчально-виховному процесі», «Образ сучасника в новітній українській літературі, творча праця майстрів слова», «Науково-технічна революція та проблеми формування нової людини» [25, с. 3].

У матеріалах для виступу на Львівському обласному зльоті учнівських трудових об'єднань 24 листопада 1979 р. зазначалося про так зване «оновлення західноукраїнських земель у вересні

1939 р., що стало втіленням в життя ленінської національної політики». Це виявлялося у русифікації краю зокрема і УРСР вцілому, знищенні української культури, духовності та історії, насаджуванні радянських ідеологем та міфів, які брали початок від попередніх епох, зокрема про «братні народи», «допомогу» і «дружбу» [11, арк. 29].

Дитячі та молодіжні організації розглядалися як механізм утілення влади засобами ідей про гігантоманію, важливість виконання завдань п'ятирічок, тому пропаганда була спрямована й на ознайомлення і участь в економічному житті країни [27, с. 1]. Про це акцентував секретар ЦК ВЛКСМ В. Ю. Семичастний: «Про прискорення розвитку хімічної промисловості і особливо виробництва синтетичних матеріалів та виробів з них для задоволення потреб населення і потреб народного господарства» [4, с. 71], звертаючи увагу на дитячу працю на виробництві, колгоспах і радгоспах, що характеризувалося як громадянська зрілість радянської людини [10, арк. 71]. Саме школа мала створити таку людину, яка б була розвиненою, сумлінною, працьовитою, переконаною у перевагах комуністичного ладу [29, арк. 47].

Ця місія, у першу чергу, покладалася на педагогів, котрі ставали «провідниками ідей комунізму, формували у них матеріалістичний світогляд і комуністичну свідомість» [23, с. 3]. Тому, учителі роз'яснювали учням матеріали з'їздів КПРС і КПУ, які вивчалися й на уроках історії, мови, літератури, географії, біології, хімії, на виховних заходах. З учнями проводили спеціальні години, доречі, за рахунок інших, що було неприпустимо. На уроках одним із найефективніших методів вивчення цих матеріалів вважалася розгорнута бесіда учителя з коментуванням. Тут простежується нав'язування необхідних думок та ідей дітям [2, с. 2].

Класні керівники щотижня проводили для учнів політінформації, щоденно – бесіди, доповіді, лекції, знайомили учнів з питанням літератури, мистецтва, культури поведінки, організовували загальношкільні вечори відпочинку, культпоходи в кіно, театр, екскурсії, виставки книг, читацькі конференції, літературні диспути, вечори дружби між класами. На останніх висвітлювалася успішність учнів, відвідування, дисципліна, проходив огляд художньої самодіяльності дітей [12, арк. 24].

Здійснювався контроль за використанням в освітньому процесі радянської символіки, «виховання радянського патріотизму, пролетарського інтернаціоналізму, ідейної переконаності, гор-

дості за свою Батьківщину» [7, арк. 5]. Засобами цього стало колективне або групове обговорення, визначення власної позиції до подій та явищ суспільства. У школах діяли центри політичної інформації, які були оформлені радянською символікою, матеріалами з'їздів партії [3, с. 3].

Потужно працювали засоби масової інформації, видавалася у великій кількості друківана продукція, розрахована на широкі маси читачів. Тому, користувалися й періодичною пресою, де вивчали статті, коментарі до положень з'їздів, нарад та інших зібрань. На уроках використовували й наочність – географічні карти, діаграми, різні малюнки, основні визначення учні записували у зошит. Використовувався весь арсенал виховної роботи: урочна, позакласна і позашкільна діяльність: гуртки, збори загонів і дружин, комсомольські вечори, книжкові виставки, літературні ранки, присвячені темі «Морального кодексу будівника комунізму»: «Тобі жити в комунізмі», «Людина людині – друг, товариш і брат», «Твоє ім'я – комсомолец». Учні створювали фотомонтажі, альбоми, листівки, стінгазети, де демонстрували життя і «досягнення радянської людини», науки та культури [1, с. 2].

Робота піонерської організації здійснювалася відповідно до вимог Всесоюзного маршруту «Завжди наготові» [13, арк. 4]. Комсомольці на зборах обговорювали таку тематику: «Знання потрібні в житті, як гвинтівка в бою», «Ударною працею і відмінним навчанням ознаменуємо вирішальний рік дев'ятої п'ятирічки» [13, арк. 7]. У матеріалах про роботу Жмеринської середньої школи № 1 імені І. Я. Франка зазначалися численні теми, над якими працювали педагоги закладу, серед них такі: «Виховання комуністичного ставлення до праці та навчання», «Інтернаціональне та атеїстичне виховання учнів», «Виховання самостійних навиків на уроках мови», «Вивчення творчості Т. Г. Шевченка у зв'язку з відзначенням 150-річчя з дня народження», «Країна Рад: роки творення», «Програма миру – в дії» [6, Арк. 22].

Педагоги на собі відчували посилення ідейно-політичного виховання через «підвищення власного теоретичного рівня, педагогічної майстерності та загальної культури, використовуючи для цього систему партійного просвітництва, народні університети, семінари, науково-практичні конференції». Звертали увагу на вжиття заходів щодо подолання низької успішності учнів, поліпшивши індивідуальну роботу зі школярами та їх батьками, надаючи допомогу слабким учням та другорічникам. До цього долучали відділи пропаганди

і агітації, міські чи районні відділи освіти, профспілкові та партійні організації [8, арк. 4].

Зі школярами працювали й ветерани війни, праці, випускники шкіл, передовики виробництв, колгоспів і радгоспів, зустрічі з якими пояснювалися необхідністю підвищення ідейного рівня виховання учнів на основі «революційних та бойових традицій радянського народу». Освітній простір візуалізовувався музеями, піонерськими кімнатами з відповідною символікою та гаслами. Зокрема, центром зі створення шкільних музеїв і кутків став Львівський палац піонерів, де працювало 40 учнів лекторів-екскурсоводів. За три роки його відвідало понад 10 тисяч школярів міста та області. До 40-річчя піонерської організації імені В. Леніна у палаці організували музей піонерської слави [1, с. 2].

Центром позакласної роботи Комунарської середньої школи № 1 Ворошиловградської області був університет з громадсько-політичної дії. Його роботу спрямовувало партійне бюро, комітет комсомолу і рада дружини. Цю школу ставили у приклад, адже за останні два роки 19 її випускників обрано секретарями первинних організацій у колективах. 32 – секретарями комсомольських організацій, близько 100 були пропагандистами та політінформаторами [30, с. 1].

Попри потужне інформаційне насичення пропагандою шкільного життя, влада була незадоволена результатами. Це свідчило про незацікавленість і формальність заходів, що відбувалися. Прикладом таких явищ була робота у школах Оратівського району Вінницької області, де політінформації проходили формально, часто зводилися до переказу газетних статей окремими учнями. Було відсутнє їх планування. Не у всіх закладах створені і працювали на бажаному рівні кабінети політичної освіти, не організоване навчання політінформаторів і у школах, і у Будинках піонерів. Класні керівники недостатню увагу приділяли змісту інформації, їм бракувало власних життєвих прикладів. Так, у Скоморошківській середній школі учні в анкетах не змогли назвати «показників виробничих досягнень колгоспів та передових людей праці» [7, арк. 8].

Але поставали деякі питання щодо роботи організацій: яка їх взаємодія із комітетом комсомолу? яка взаємодія із радою дружини? чи існувала виборність до учнівського комітету, який принцип мав бути? яким чином можна було чи ні уникнути дублювання діяльності різних організацій? [14, арк. 94]. Адже на школу покладалося виконання соціального замовлення з усві-

домленням комуністичних ідеалів [29, арк. 47]. Недостатньо реалізовувалися основні принципи «Морального кодексу будівника комунізму», що пояснювалося відсутністю «атмосферою творчості і дерзання», низьким рівнем внутрішньоспілкової роботи [13, арк. 4].

Під час бесіди з піонерами та комсомольцями виявлялося, що вони не знали про життя своїх одноліток у СРСР. Школярі не були обізнані з вимогами маршруту «Завжди напоготові», не знали, коли створена піонерська організація, що означає піонерський галстук. Підсумки роботи за маршрутом не висвітлювалися і не оголошувалися. Піонерські газети на вітрині вивішувалися час від часу. Комсомольці не знали про пленуми ВЛКСМ. У школах була відсутня агітація з питань розвитку народної освіти в СРСР [13, арк. 9]. Робота комсомольських організації мала здійснюватися відносно планів роботи, які були

однобокими та сухими. Заходам бракувало актуальності [9, арк. 10]. Скаржилися на повільну роботу із «впровадження соціалістичної обрядовості» у практику шкіл. Часто у закладах освіти були відсутні сценарії, методичні розробки на допомогу класним керівникам з цього питання [7, арк. 29].

Висновки. Отже, механізм пропаганди у радянському суспільстві був потужним і спрямований на усе населення. Споживачем і водночас виконавицею пропаганди була школа. Вона покликана реалізувати основні її постулати і напрями, що відбувалося в самих навчальних закладах та поза ними. Учителі, учні, їх батьки ставали і суб'єктами і об'єктами цього упродовж другої половини 1940-х–1980-х рр. Перспективами дослідження може стати більш глибоке вивчення певного питання пропаганди, питання протидії їй у шкільному середовищі.

Список літератури:

1. Берегти честь змолоду. *Радянська освіта*. 1963 р. 7 вересня (№ 71). С. 2.
2. Брік В. Учням про історичний з'їзд *Радянське Прикарпаття*. 1962 р. 6 лютого (№ 94). С. 2.
3. Гавриленко Т. І зміст, і форма. З досвіду організації політичного інформування учнів у школах Смілянського району на Черкащині *Радянська освіта*. 1981. 17 жовтня (№ 83). С. 3.
4. Гіренко А.М., Перший секретар ЦК ЛКСМ України. Піввіку з іменем Леніна. *Радянська школа*. 1974. № 7. С. 71.
5. Гребенюк Алла. Антиукраїнська пропаганда: характерні риси та поняття. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. 2021. Вип. 61. <https://doi.org/10.15407/np.61.128>, Scopus Author ID: 57 2221495 С. 128–139.
6. Державний архів Вінницької області. Ф. Р 4997. Оп. 7. Спр. 10. 97 арк.
7. Державний архів Вінницької області. Ф. Р 4897. Оп. 7. Спр. 2397. 29 арк.
8. Державний архів Запорізької області. Ф. Р 4492. Оп. 1. Спр. 27. 30 арк.
9. Державний архів Запорізької області. Ф. Р 4492. Оп. 1. Спр. 124. 179 арк.
10. Державний архів Львівської області. Ф. Р 163. Оп. 9. Спр. 999. 71 арк.
11. Державний архів Львівської області. Ф. Р 163. Оп. 9. Спр. 1279. 62 арк.
12. Державний архів Львівської області. Ф. Р 1869. Оп. 1. Спр. 765. 32 арк.
13. Державний архів Миколаївської області. Ф. Р 2817. Оп. 6. Спр. 757. 124 арк.
14. Державний архів Одеської області. Ф. Р 3107. Оп. 1. Спр. 424. 194 арк.
15. Драбюк С. С. Пропаганда та її види. Шляхи протидії пропаганді. Електронно-наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». С. 153–157. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.01.28>
16. Зданевич В. В похід за знання, піонерія. *Радянська освіта*. 1963. 16 лютого (№ 13). С. 3.
17. Каганов Ю. О. Діти–майбутні будівничі комунізму: ідеологічна казуїстика шкільної освіти в Україні (1950-ті–1991 рр.). *Грані*. 2018. Випуск 21. № 1. С. 63–77.
18. Каганов Ю. О. Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія / Наук. ред. Турченко Ф. Г. Запоріжжя: Інтер-М, 2019. 432 с.
19. Каганов Ю. О. Радянські свята та обряди у контексті ідеологічної політики в Україні другої половини ХХ ст. *Zaporizhzhia Historical Review*. 2013. № 1 (36). С. 186–194.
20. Куцька Олеся. Агітація, пропаганда, інформаційно-психологічна війна: історія виникнення термінів, їх значення та взаємозв'язок. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія*. 2017. Вип. 1(3). С. 3–10. С. 6.
21. Лук'яненко О. В. Антизахідна істерія у карикатурах освітян УРСР повоєнного семиліття (1). *Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник»*. Історичні науки. 2014. Вип. 87. С. 126–128.
22. Маринченко Г. М. Антирелігійна пропаганда засобами кіно та радіо за часів хрущовської «відлиги» (за матеріалами південних областей УРСР). *Науковий вісник Миколаївського національного університету*

імені В. О. Сухомлинського. *Історичні науки*. 2013. Вип. 35. С. 142–146. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmd_u_2013_3_35_23 (дата звернення: 16.03.2024).

23. Миронов М. Формування в учнів комуністичної свідомості. *Радянська освіта*. 1958. 2 серпня (№ 823). С. 3.

24. Павлов Д. М. Політична пропаганда як засіб здобуття, утримання та реалізації влади. *Politology bulletin*. 2018. Вип. 81. С. 30–37. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pv_2018_81_6 (дата звернення: 17.03.2024).

25. Пащенко О. Вчаться партійні ватажки. *Радянська освіта*. 1971. 13 січня (№ 3). С. 3.

26. Пленум ЦК ВЛКСМ. *Радянська освіта*. 1958. 2 серпня (№ 823). С. 1.

27. Про перебудову роботи та завдання комсомольських організацій України по виконанню рішень листопадового пленуму ЦК КПРС і грудневого Пленуму ЦК КПРС України. Постанова Пленуму ЦК КП України. *Радянська освіта*. 1963. 23 лютого (№ 14). С. 1.

28. Справжня енциклопедія партійної роботи. *Радянська освіта*. 1978. 30 грудня (№ 104). С. 1.

29. Центральний державний архів громадських організацій України. Ф. Р 1. Оп. 32. Спр. 275. 147 арк.

30. Шарун Т., Павленко Ю. Досвід схвалено. *Радянська освіта*. 1985. 16 липня (№ 60). С. 1.

Lavrut O.O. PROPAGANDA AS A MECHANISM FOR FORMING THE OUTLOOK OF SCHOOL STUDENTS OF THE USSR IN THE SECOND HALF OF THE 1940S–1980S

The article focuses on the implementation of the slogans of the Soviet government, which was called propaganda. In order to form a future obedient citizen, she used various mechanisms. One of the institutions where this was done was the school. From the first to the last grade, children had to go through several stages in education. The paper states that the basis for this was the congresses of the Central Committee of the CPSU, the Central Committee of the VLKSMU, conferences, congresses with the involvement of party figures, the scientific and pedagogical, pedagogical and parental community. They acted as repeaters of the dominant ideology and became authorities through which propaganda was carried out.

The next stage was carried out directly at school. Her mission was to create such a person who would be developed, conscientious, hardworking, convinced of the advantages of the communist system. The students were to become the leaders of the ideas of communism, with a materialistic and communist outlook. The study indicated that this was done through a system of lessons, extracurricular activities, and visualization of the educational process. The tools of educational work were classroom, extracurricular and extracurricular activities: circles, gatherings of squads and wives, Komsomol evenings, book exhibitions, literary mornings, conversations, reports, lectures. They familiarized students with the issue of literature, art, culture of behavior; organized school evenings of rest, cult trips to the cinema, theater, excursions, book exhibitions, reading conferences, literary debates, evenings of friendship between classes.

Despite the powerful work, there were also its shortcomings. They consisted in the lack of its planning, organization of work, in particular offices of political education, political informants in schools. Teachers paid insufficient attention to the content of information, they lacked their own life examples. This indicated the lack of interest of the participants and the formality of the events taking place.

Key words: school, students, teachers, propaganda, organization, propaganda, idea.

УДК 94:[351.74НКВД:316.62]((47+57):477)“1937/1938“
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/1.9>

Літинський В.В.

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

ПІДПОРЯДКУВАННЯ ЯК МАРКЕР ПОВЕДІНКИ ВИКОНАВЦІВ ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ

У статті охарактеризовано прояви поведінки підпорядкування працівників органів НКВД за матеріалами архівно-кримінальних справ. На основі аналізу архівно-кримінальних справ вперше охарактеризовані маркери поведінки виконавців терору в історичному аспекті. Методологія дослідження ґрунтується на принципах конкретно-історичного та міждисциплінарного підходу, об'єктивності, джерелознавчого та історіографічного аналізу. Застосовані біографічний, проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний методи. Однією з психологічних особливостей працівників НКВД можна вважати їхню схильність до підпорядкування. Підпорядкування виступає як динамічна модель виживання в системі. Коли людина ставала членом органів держбезпеки, вона практично втрачала здатність виробити власний стиль поведінки, тим більше його зберегти, вона наслідувала корпоративні норми, особливо в ситуаціях зі складними завданнями, і тому часто діяла не відповідно до власних думок. При поясненні власної поведінки працівники НКВД застосовували різноманітні стратегії, щоб не лише виправдати себе, але й згладити певну розбіжність між своїми діями та своїм уявленням про себе. Такий підхід може свідчити про те, що працівники, які були віддані своїй ролі в організації, мали тенденцію адаптувати свої переконання та цінності до вимог цієї ролі. Підпорядкування виступає як ключовий елемент тоталітарної системи, яка ставить за мету зробити людину абсолютно покірною та слухняною, створюючи умови, за яких її життя можливе лише в певних межах, з яких неможливо вийти, і що може стати причиною пристосування виконавців до історичних обставин, в яких вони працювали. Яскравою ознакою є дегуманізація жертви, що виправдовувала або раціоналізувала вбивства. Жертви часто зображувалися дуже загрозливими і крайні заходи щодо них могли бути виправдані, щоб відвернути потенційну небезпеку, яку вони становлять. Таким чином, дегуманізація жертв могла передбачати, що вони заслуговують на екстремальне поводження. Додатковими характеристиками поведінки виконавців терору є: орієнтація на владу, штучна солідарність і згуртованість, культ «наси́льства», внутрішній конфлікт, пристрасть та страх віктимність. Важливим інструментом совєтської ідеології був культ «ненависті» та його компоненти, які могли виступати як проявом, так і каталізатором поведінки підпорядкування.

Ключові слова: Великий терор, НКВД, виконавець, репресії, соціальна психологія, підпорядкування, насилля, ідеологія, тоталітаризм.

Постановка проблеми. Офіційною причиною терору, за думкою совєтського керівництва, була широка змова, яку очолювали відступники з партійного керівництва та яка пронизувала всі сфери життя тогочасного суспільства. Розкриття цієї змови та «зінання» її керівників стали причиною судових переслідувань і покарань. Як репресивна система ламала людину, як себе закріплювала. Аналіз поведінки осіб, які були виконавцями Великого терору, а потім стали його «жертвами», дозволяє виявити особливості совєтської системи покарань. Кадрові справи, які були одними з найбільш утаємничених документів совєтських спецслужб, тепер доступні для дослідників. Таким чином, увага досліджень масових репресій частково перенеслася на аналіз діяльності посадових

осіб, які несли відповідальність за виконання репресивних заходів на різних рівнях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Існує низка досліджень поведінки виконавця Великого терору 1937–1938 рр. але вони не є зібраними в один цілісний наратив. Тому існує необхідність скласти комплексну картину з особливостей поведінки, зокрема підпорядкування, виконавців терору в аспекті історичних обставин, які склалися у 1937–1938 рр. в УРСР. Науковці здебільшого зосереджуються на історичній складовій процесів масових репресій, значно менші акценти зроблені у площині історичної психології, соціології та психології.

Окремі зарубіжні історики [14], соціологи [5; 7], психологи [4; 12] звертаються у своїх дослі-

дженнях до аналізу поведінки злочинців, характеристики ідеології, як каталізатора насилля, реакцій індивіда на авторитет та владу, орієнтування на керівництво, згуртованість та інші інструменти підпорядкування. Дослідження виключно загального характеру, хоча й не стосуються безпосередньо виконавців терору, але з використанням інших історичних аналогій дають змогу зрозуміти особливості поведінки людини у певних обставинах, вплив ідеології на світогляд людини.

Українські науковці у своїх працях розкривають особливості судових процесів над виконавцями терору та характеризують особливості, пов'язані з аналізом працівниками НКВД власної поведінки. Дослідники В. Васильєв та Р. Подкур аналізують підґрунтя злочинності виконавців та акцентують на зростанні суспільної ксенофобії у 1930-х рр., що є важливим для розуміння особливостей підпорядкування, як маркера поведінки совєтської людини [15]. О. Довбня присвятила увагу теоретичному аналізу, характеризуючи причини притягнення до відповідальності працівників НКВД [2].

Важливим джерелом є опубліковані документи судових процесів (протоколи допитів, звинувачувальні висновки, протоколи засідань військових трибуналів та їх ухвали, рішення Військової колегії Верховного суду СРСР тощо) кримінального покарання працівників органів НКВД УРСР, звинувачених у порушеннях соціалістичної законності у 1937–1938 рр. Документи містять описи різноманітних видів злочинів, скоєних співробітниками НКВД під час Великого терору, що розкриває діяльність органів НКВД, прокуратури та судових органів у питаннях кримінального покарання та їхні конкретних наслідків [6; 9; 10].

Постановка завдання. Мета статті – розкрити особливості поведінки підпорядкування виконавців Великого терору на основі аналізу архівно-кримінальних справ.

Виклад основного матеріалу. Одним зі способів пояснити злочинні дії в 1937–1938 рр. в СРСР є зосередження на характеристиці вбивць, зокрема на певних знакових рисах. Доречним є розрізнення між трьома процесами соціального впливу – підпорядкуванням, ідентифікацією та інтерналізацією, – описане американським психологом Г. Келманом [1, р. 55].

Важливим у розумінні підпорядкування як маркера поведінки є визначення історичного контексту судових процесів над виконавцями терору. О. Довбня стверджує, що причинами притягнення до відповідальності працівників НКВД, почина-

ючи з 1939 р., були такі передумови: перенесення відповідальності за порушення «соціалістичної законності» з партійних структур на органи державної безпеки, мінімізація соціального невдоволення, що виникало внаслідок масових репресивних заходів та зловживань співробітників НКВД, припинення діяльності прямих виконавців каральних заходів, виключення потенційних критиків з лав НКВД. У період з 1939 по 1941 роки відбулося оновлення особового складу підрозділів органів державної безпеки [2, с. 252].

Німецький дослідник радянського терору М. Юнге зауважує, що чекістів засуджували за службові злочини і це головне звинувачення, висунуте на їхню адресу з боку влади, замінило, починаючи приблизно від осені 1938 р., звинувачення політичної природи, як правило, у троцькізмі, які практично завжди використовували в разі засудження чекістів та інших представників партійно-державних еліт [3, с. 75].

Американський соціальний психолог С. Мілгрем, спираючись на особливості поведінки людини у певних історичних обставинах, стверджував, що емоційне ухиляння може сприяти виживанню людей, які вигідно адаптуються до ієрархічних ситуацій та організованої соціальної діяльності. Як наслідок, на його думку, людина розвинула еволюційний потенціал до послуху. Це є не простим інстинктом слухняності, а саме потенціалом слухняності, що є динамічним, мобільним до впливів суспільства і ситуацій [4, р. 327].

При аналізі поведінки підпорядкування/слухняності слід брати до уваги мотивацію вступу до органів держбезпеки. Чекіст міг стати членом організації таємної поліції не лише тому, що вона могла задовільнити його потреби, а тому, що каральна система власне і формувала ці потреби, як і життя загалом.

При аналізі поведінки підпорядкування/слухняності слід брати до уваги мотивацію вступу до органів держбезпеки. Чекіст міг стати членом організації таємної поліції не лише тому, що вона могла задовільнити його потреби, а тому, що каральна система власне і формувала ці потреби, як і життя загалом. Відтак працівник міг перекладати відповідальність на організацію або ж групу чи окрему людину, полегшуючи, на власну думку, собі життя. Ця перспектива показує, як організації зла можуть з часом змінювати людей, що входять до них [5, р. 221].

З 1920-х рр. у СРСР почалися процеси з формування «нової людини». При цьому кожна (майже

кожна) особа перебувала у певній структурі і мала програму дій та поведінки. З року в рік інструкції з добору кадрів до органів дедалі рідше нагадували про відданість справі пролетаріату. Керівники ЧК, а згодом ГПУ-НКВД насамперед опікувалися іншим – вмінням працівників бути дисциплінованими, виконувати всі доручення, зберігати секретність у будь-якій справі. Особа мала відповідати критеріям, які були визначені.

Варто зазначити, що при поясненні власної поведінки чекісти зверталися до різноманітних варіантів стратегій, щоб не тільки виправдати себе, але й зм'якшити певну невідповідність між тим, що вони чинили, і тим, ким себе вважали. У намаганні виправдати себе наскрізною є віктимність виконавця, а також деформація психіки людини внаслідок вчинених дій, які можна простежити зі слів одного з виконавців: «Я не можу казати цифри, але я сам перестріляв тисячі людей. Це стало відображатися на здоров'ї. Дійшло до того, що два рази я намагався стріляти в себе. Ходив по вулиці і раптом починаєш бігти, здається, що за тобою біжать розстріляні. Прийдеш на роботу, а працювати не можеш, підеш, вб'єш пташку чи кішку, і потім працюєш» [6, с. 387].

Ще одним аспектом підпорядкування є те, що працівник міг виконувати певні дії, які, на його думку, хотіли зробити інші, аби отримати позитивну відповідь чи похвалу від влади [1, р. 99]. Виконуючи або формуючи злочинні накази, особа могла здійснювати поведінку, з якою внутрішньо не погоджувалася, але вираження злочинних дій було необхідним для досягнення бажаного соціального ефекту.

Окрім того, у системі згуртованості можна виділити певні парадигми щодо контролюючого впливу на життя людини, орієнтації людини на владу та ідеологічної прихильності. Соціологом Т. Блассом було розглядає реакції індивіда на авторитет: довіра, моральні судження та їх рівень, стан соціального інтелекту та наявність індивідуальних відмінностей у ворожості ставлення до ворога [7, р. 405]. Також науковець зазначає, що сформовані системи релігійних переконань, які за своєю суттю підкреслюють божественний вплив і владу, можуть бути особливо важливими у формуванні реакції людини на світський вплив і владу. Заперечивши існування Бога, проводячи антирелігійну політику, советський режим за допомогою штучних ритуалів та практик у світогляді людини намагався стати заміником будь-якої релігії. Відбувалася особлива орієнтація на владу. Як наслідок – розв'язання власних проблем вбачалося

у зверненні до влади керівництва, яке володіло значною мірою всім, що мала або ж могла мати людина. З останніх слів заступника начальника УНКВД по Житомирській області Г. Гришина-Шенкмана на судовому засіданні Військового трибуналу військ НКВД Київського округу: «Привезли одразу 100 людей і всіх на розстріл – це дуже важка справа, і тому я звертав увагу, головним чином, на те, щоб не розконспірувати операцію, так як це могло нанести великої політичної шкоди партії» [6, с. 383]. З наведених слів службової конспірування можна розглядати як один з механізмів згуртованості. Людина в першу чергу ставила на головне місце інтереси партії, орієнтуючись на її політику, при цьому зовсім не йдеться про особисті наслідки.

Американський психолог з насильства Е. Стауб пропонує розглядати орієнтацію на владу як одну з характеристик пересічних людей, які стають вбивцями [8, р. 88]. При цьому варто зазначити, що не всіх виконавців можна назвати «пересічними» людьми, які випадково потрапили до органів, про що свідчать слова начальника УНКВД по Київській області О. Р. Долгушева: «Я, орденоносець, керував забезпеченням проведення першотравневої демонстрації, котра пройшла дуже вдало, і моя робота отримала схвалення. Три-чотири місяці працював начальником охорони при секретарі ЦК КП(б)У Хрущові, і при відвіданні ним Одеси особисто запобіг теракт проти нього. Ось це, і також моя суспільна робота в партжитті і являлись основою мого висунення» [9, с. 158].

Частина працівників органів держбезпеки могла бути людьми з високим рівнем орієнтування на владу та віддати перевагу ієрархічним відносинам, де існує чітке структурування та розмежування сфер впливу та управління. Їм міг подобатися послух та влада. Для поведінки таких людей характерні порядок і передбачуваність. Все ж не слід відкидати індивідуальні відмінності в орієнтуванні на владу, що все ж можуть впливати на те, як чекісти могли ставитися до людей з різним авторитетом та статусом, або навіть сприйняття ними ідеологій та інших компонентів соціального світу. Прикладом слугує цитата колишнього працівника органів УНКВД Г. А. Тимошенка: «З 1937 року у нас складалася така ситуація. Якщо би хтось з керівництва сказав, що це злочин – я би цього не зробив. Я боявся вдома спати, щоби не проговоритися уві сні перед дружиною. *Якщо я винен, покарайте мене, але дайте відновити здоров'я, котре я втратив у боротьбі з ворогами, і я буду захищати советські кордони. Я хочу ще жити,*

працювати і дати совєтській владі користь» (курсив автора) [6, с. 292]. Простежується серйозна деформація, яка відбулася з працівником та деконструкт нормальності людини.

Однією з ключових ознак, яка простежується при розгляді протоколів судових процесів над виконавцями терору, є наявність культу «насилля» як можливого наслідку впливу ідеології.

Мова у совєтській системі виступала як носій інформації ідеологічної та цензурованої, структурованої, також як засіб засвоєння смислів говоріння та мовлення, створення дискурсу, нарративу. Зі слів працівників НКВД, є зрозумілим, що лексичне клеймо «ворога» міцно закріпилося у спілкуванні і могло бути теж одним із пояснень насильницької поведінки: «Можливо, що застосування в допитах так званого «третього ступеня» до ворогів народу (знову ж таки, до дійсних ворогів) допустиме, принаймні, в окремих випадках, мені здається, це заперечувати не можна» [10, с. 345].

Люди використовували таку лексику, яка могла бути додатковим стимулом до формування або ж переформування певної групи, яка часто було обрана владою та щодо якої створювалися стереотипи, яка ідеологічно оголошувалася «нечистою». У цих процесах вони змінювали спектр, через який розглядали себе. Очевидним з розповідей про скоєні дії працівниками є те, що слова щодо шкідництва і безпеки країни, порядку ввійшли в повсякденний нарратив та використовувалися для конструювання себе як жертви іншої групи, обставин, наказів верхівки, або як потенційних рятівників совєтської нації [11, р. 92].

Професор психології Р. Стернберг стверджує, що найпотужнішою силою, яка лежить в основі масових убивств і геноциду, є ідеологія «ненависті», яку ретельно плекають і формують, щоб досягти цілей, свідомо, планомірно і систематично [12, р. 13]. Ідеологія в СРСР певною мірою ґрунтувалася на ненависті і поширювалася через закони і суди, соціальне навчання і пропаганду, яку поширювали засоби масової інформації.

Совєтська людина, незважаючи на створений образ колективності і згуртованості, залишалася глибоко самотньою. Такою людиною було легко маніпулювати, адже через розривання зв'язків із зовнішнім світом чи власними рідними індивід міг легко підпорядковуватися наказам влади. Останнє слово співробітника УНКВД по Житомирській області Ігнатенка: «Я знав, що борюся з ворогами народу і не шкодував свого життя. З 1931 року я працював на виконанні спецзавдань. Найбільш чорнову роботу я виконував. Сам я зобов'язаний був прати

собі, так як я був весь в крові і боявся кому- небути дати свою білизну» [6, с. 387]. Робота в органах часто передбачала ведення ізольованого життя через неможливість приховати її наслідки та особливості. Історик І. Кашу також зазначає, що дух загальної підозри і недовіри до близьких або знайомих людей ефективно впливав на співробітників НКВД, переконував їх у тому, що вони роблять «праве і потрібне діло». Тих, хто не виконував накази і не отримував необхідну кількість зізнань, вважали «слабкими», натомість «передовики» терору слугували прикладом для наслідування [13, с. 179].

Ш. Фіцпатрік стверджувала про особливе місце чуттєвої інформації на особу, що було сформоване в тоталітарному суспільстві [14, р. 111]. Життя людини знаходилося в руках тих, хто володів досьє, будувалося тими, хто його складав. Людиною вважалася проекція або відображення досьє.

У підсумку варто зазначити, що особливою небезпекою є поєднання трьох компонентів ненависті у загальній системі підпорядкування. При такому симбіозі ненависники відчували потребу знищити свого ворога. Одним із аспектів є зростання суспільної ксенофобії, що сприяло масовим пошукам «ворогів», що було основним завданням діяльності органів держбезпеки. Їх співробітники постійно поширювали твердження про глобальні зміни, якими пояснювали чи не всі труднощі життя [15, с. 39]. Ідеологія ненависті впливала на людину через пропаганду, що відіграло важливу роль у поширенні ідей масових вбивств. Такий вид пропаганди функціонував для того, щоб заперечити близькість чекіста до обвинуваченого, розпалити жагу ненависті і сформувати схильність до хибних переконань щодо жертви, які нав'язалися шляхом формування фальшивих припущень, стереотипних образів.

Висновки. Збірник документів «Відлуння Великого терору» містить велику кількість документів, які дають змогу охарактеризувати особливості поведінки працівників органів НКВД у 1937–1938 рр., зокрема маркери підпорядкування, та простежити особливості скоєних дій виконавцями терору. З аналізу історичних обставин можна простежити процес переходу людини від «виконавця» до «жертви» системи. Підпорядкування притаманне загальній системі тоталітаризму, аби зробити людину повністю покірною та слухняною, структурувавши її життя та визначивши межі, за які не можливо вийти, і могло стати причиною пристосування виконавця до тих історичних обставин, у яких доводилося працювати.

Список літератури:

1. Kelman C., Hamilton V. Lee. Crimes of Obedience: Toward a Social Psychology of Authority and Responsibility. New Haven, Conn.: Yale University Press, 1989. 382 p.
2. Довбня О. Притягнення співробітників УНКВД по Ворошиловградській області до кримінальної відповідальності за порушення «соціалістичної законності» під час «Великого терору». *З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ*. 2015, № 2. С. 258–298.
3. Юнге М. Цапи відбувалися пручаються. Процеси над порушниками «соціалістичної законності» в Миколаївській області в 1939–1941 рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2015 № 2. С. 6.
4. Milgram S. The Individual in a Social World: Essays and Experiments. Addison Wesley, 1977. P. 324–332.
5. Waller J. Becoming Evil: How Ordinary People Commit Genocide and Mass Killing. Oxford University Press, 2002. 221 p.
6. Відлуння Великого терору. Збірник документів у трьох томах. Т. 2: Документи з архівних кримінальних справ на співробітників органів НКВД УРСР, засуджених за порушення соціалістичної законності (жовтень 1938 р. – червень 1943 р.). Кн. 1. К.: Видавець В. Захаренко, 2018. 728 с.
7. Blass T. Understanding Behavior in the Milgram Obedience Experiment: The Role of Personality, Situations, and Their Interactions. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1991. № 6. P.398–413
8. Staub E. The Roots of Evil. New York: Cambridge University Press, 1989. 354 p.
9. Відлуння Великого терору. Т. 2: Документи з архівних кримінальних справ на співробітників органів НКВД УРСР, засуджених за «порушення соціалістичної законності» (жовтень 1938 р. – червень 1943 р.). Кн. 2. К.: Видавець В. Захаренко, 2019. 824 с.
10. Відлуння Великого терору. Збірник документів у трьох томах. Том. 3: Чекісти Сталіна в лещатах «соціалістичної законності». Его-документи 1938–1941 рр. К.: Видавець В. Захаренко, 2019. 936 с.
11. Rafter N. The Crime of All Crimes: Toward a Criminology of Genocide. NYU Press, 2016. 320 p.
12. Sternberg R. J. A duplex theory of hate: Development and application to terrorism, massacres, and genocide. *Review of General Psychology*, 2003. 7(3). P. 299–328. DOI: 10.1037/1089-2680.7.3.299
13. Кашу І. «Чистка» співробітників НКВД Молдавської РСР після «Великого терору» 1937–1938 рр.: справа Івана Тарасовича Широкого-Майського. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2015, № 2. С. 171–179.
14. Fitzpatrick S. Tear off the Masks!: Identity and Imposture in Twentieth-Century Russia. Princeton University Press, 2005. 345 p.
15. Васильєв В., Подкур, Р. Радянські карателі. Співробітники НКВД – виконавці «Великого терору» на Поділлі. НАН України. Інститут історії України. К.: Видавець В. Захаренко, 2017. 240 с.

Litynskyi V.V. SUBMISSION AS A MARKER OF THE BEHAVIOUR OF THE PERPETRATORS OF THE GREAT TERROR

The article describes the manifestations of subordinate behaviour of NKVD officers based on the materials of archival criminal cases. Based on the analysis of archival and criminal cases, the markers of the behaviour of terror perpetrators are characterised for the first time in the historical aspect. The research methodology is based on the principles of a specific historical and interdisciplinary approach, objectivity, source and historiographical analysis. The biographical, problematic and chronological, comparative and historical methods are used. One of the psychological features of the NKVD employees is their tendency to subordination. Subordination acts as a dynamic model of survival in the system. When a person became a member of the state security services, he or she practically lost the ability to develop his or her own style of behaviour; let alone maintain it; he or she followed corporate norms, especially in situations with complex tasks, and therefore often acted not in accordance with his or her own thoughts. When explaining their behaviour, NKVD officers used a variety of strategies to not only justify themselves but also to smooth out a certain discrepancy between their actions and their perception of themselves. This approach may indicate that employees who were committed to their role in the organisation tended to adapt their beliefs and values to the demands of that role. Subordination is a key element of a totalitarian system that aims to make a person absolutely submissive and obedient, creating conditions under which their life is possible only within certain limits from which it is impossible to escape, and which can lead to the adaptation of performers to the historical circumstances in which they worked. A striking feature is the dehumanisation of the victim, which justified or rationalised the killings. Victims were often portrayed as highly threatening and extreme measures against them could be justified to avert the potential danger they posed. Thus, the dehumanisation of victims could imply that they deserved extreme treatment. Additional characteristics of the behaviour of terror perpetrators include: a focus on power; artificial solidarity and cohesion, a cult of «violence», internal conflict, passion and fear of victimisation. An important tool of Soviet ideology was the cult of «hatred» and its components, which could act as both a manifestation and a catalyst for submissive behaviour.

Key words: Great Terror; NKVD, perpetrator, repression, social psychology, subordination, violence, ideology, totalitarianism.

Мілютин С.Ю.

КЗ «Ліцей «Науковий» Кропивницької міської ради»

СПРОТИВ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ХЛІБОЗАГОТІВЕЛЬНИМ ЗАХОДАМ 1932–1933 РР. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Мета статті – комплексно проаналізувати спротив представників національних меншин хлібозаготівельним заходам у 1932–1933 рр. на території сучасної Кропивниччини. Методологія дослідження ґрунтується на принципах історизму, системності, науковості, верифікації, авторської об’єктивності, а також на використанні загальнонаукових методів аналізу, синтезу, узагальнення. Новизна статті полягає в тому, що вперше на основі архівно-кримінальних справ та оперативних звітів керівників районних відділів ДПУ комплексно проаналізовано участь національних меншин у спротиві хлібозаготівельним заходам 1932–1933 рр. на території, що нині входить до складу Кіровоградської області. Висновки. На основі першоджерел доведено, що учасники спротиву хлібозаготівельним заходам використовували переважно пасивні методи боротьби та індивідуальні форми спротиву: словесну критику соціально-економічної політики влади, приховування зерна, заклики кидати роботу в колгоспах та їхати працювати на виробництво. Визначено, що з-поміж колективних методів спротиву переважав саботаж, а епіцентрами спротиву хлібозаготівельним заходам стали такі населені пункти: Вільшанка, Добре, Диківка, Зибкове, Мала Вільшанка і Мала Мазниця. З-поміж національних меншин найбільший спротив чинили болгари та молдавани, поодинокий – росіяни і поляки. Установлено, що індивідуальний та колективний спротив не мав помітного впливу на виконання хлібозаготівельного плану через низку факторів: роботу розгалуженої мережі секретних співробітників ДПУ, які інформували начальство про випадки невдоволення діями влади з-поміж селян; репресії або перебування за кордоном більшості тих, хто міг організувати дієвий спротив хлібозаготівельним заходам; погіршення продовольчої ситуації в селах, що унеможливило ефективний та активний спротив діям влади.

Ключові слова: спротив, Голодомор, національні меншини, хлібозаготівлі.

Постановка проблеми. Соціально-економічні експерименти радянського комуністичного тоталітарного режиму неодноразово провокували масові селянські виступи. Після остаточного утвердження влади більшовиків на території України спротив селян набув найбільшого масштабу в 1930 р. й був спровокований згоранням нової економічної політики та впровадженням суцільної колективізації сільського господарства. Керівництво СРСР комбінувало репресивні методи й короткотривалі економічні послаблення, що дало змогу придушити селянські виступи, однак, як засвідчують подальші події, Йосип Сталін не збирався відмовлятися від ідеї суцільної колективізації. У 1932 р. на УСРР було накладено непосильний хлібозаготівельний план, який спричинив загибель мільйонів людей. Перспектива залишитися без продуктів харчування й померти від голоду спонукала людей чинити опір хлібозаготівельним заходам. З-поміж учасників спротиву хлібозаготівлям 1932–1933 рр. за етнічною

належністю переважали українці, однак на основі аналізу архівно-кримінальних справ можна стверджувати, що болгари, молдавани, поляки та росіяни теж не стояли осторонь. Донині спротив національних менших хлібозаготівлям під час Голодомору на території сучасної Кропивниччини не став предметом дослідження науковців, що спробуємо виправити в запропонованій історичній розвідці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Основою джерельної бази дослідження є індивідуальні та групові архівно-кримінальні справи, які мають різний ступінь достовірності. Зокрема, індивідуальні справи менш сфальсифіковані порівняно з груповими. В основі індивідуальних архівно-кримінальних справ лежить інформація, надана сільрадами, представниками партійно-господарського активу, таємними інформаторами й випадковими свідками. У випадку з індивідуальними справами здебільшого фальшували інформацію про соціальне походження підозрюваного

і його майновий стан. Для підсилення обвинувачення підозрюваному могли приписати належність у минулому до Армії УНР, Добровольчої армії або участь у повстанському русі. Групові справи побудовано за іншим принципом, тому вони відрізняються за доказовою базою, переважно здобутою в результаті застосування співробітниками ДПУ заборонених методів слідства. Обвинуваченим, які проходили в групових справах за неодноразово апробованим шаблоном, інкримінували участь у контрреволюційній організації, що чинила спротив хлібозаготівельним заходам, поширювала антирадянську агітацію та займалася шкідницькою діяльністю, виконуючи інструкції закордонного центру для організації повстання й повалення чинної влади. Вигадуючи контрреволюційні організації, влада перекладала відповідальність за погіршення ситуації в селі на міфічних внутрішніх та зовнішніх ворогів.

Додаткову інформацію про спротив під час Голодомору можна отримати з оперативних звітів районного керівництва ДПУ, створених з інформаційною метою для обмеженого кола осіб. Їх надсилали до РПК, а також обласному та республіканському керівництву ДПУ. Попри специфіку цієї групи джерел вони не уникли фальсифікацій, оскільки їхні автори, щоб похизуватися ефективністю виконаної роботи, вдавалися до дублювання й гіперболізації інформації.

Фрагментарно історію спротиву національних меншин хлібозаготівельним заходам під час Голодомору на території, що нині входить до складу Кіровоградської області, представлено в монографії журналістки Світлани Орел [22] та статті історика Сергія Мілютіна [20].

Постановка завдання. Мета статті – комплексно дослідити спротив національних меншин хлібозаготівельним заходам 1932–1933 рр. на території сучасної Кропивниччини. Для досягнення поставленої мети слід виконати такі завдання: на основі доступної джерельної бази розглянути особливості індивідуального та колективного спротиву; проаналізувати географію цього явища; визначити, як змінювалися методи протидії хлібозаготівлям залежно від погіршення продовольчої ситуації.

Виклад основного матеріалу. Перш ніж перейти до аналізу спротиву національних меншин хлібозаготівельним заходам 1932–1933 рр., важливо визначити обставини формування етнічного складу території, що нині входить до складу Кіровоградської області. Зокрема, ще до поділів Польщі на північ від р. Тясмин та на захід

від р. Синюха в межах сучасної Кропивниччини компактно проживали поляки. У другій половині XVIII – першій половині XIX ст. з ініціативи царського режиму на територію краю масово переселилися болгари, молдовани, німці, серби й росіяни-старообрядці. З розвитком нових галузей промисловості до краю приїжджали поодинокі працівники з Європи, які з різних причин осіли переважно у великих містах. Під час Першої світової війни на території краю з'явилися біженці з Польщі та західноукраїнських земель. Не слід ігнорувати й військовополонених з армій країн Четвертинного союзу, які після завершення Першої світової війни не бажали або не могли покинути Україну. Також зазначимо, що з Польщі та Болгарії до УСРР приїздили комуністи-ідеалісти, які помилково вважали, що в країні рад вони зможуть реалізувати свій потенціал чи долучитися до будівництва «справедливого безкласового суспільства».

У 1932 р. болгари компактно проживали в таких населених пунктах: Вільшанка, Діцулово, Добре, Доброіванівка, Лозуватка, Мала Вільшанка, Мала Мазниця, Новостанкувате й Станкувате. Станом на 2009 р., за підрахунками Світлани Проскурової, болгари склали 9,7% населення Вільшанського району [23, с. 227]. До ХХ ст. більшість молдован асимілювалася, винятком були лише мешканці с. Диківки на Знам'янщині та окремі родини, які проживали в Новоукраїнці та прилеглих селах. Німці порівняно з болгарами і молдаванами асимілювалися повільніше, що можна пояснити насамперед відмінністю мови та релігії. З-поміж населених пунктів, де переважало німецьке населення, варто виділити Альт Данциг, Найфельд і Шпрінгфельд. За переписом населення 1926 р. на території Зінов'євського округу проживала 1701 особа німецької національності [21, с. 115–117]. Незначна кількість поляків проживала в Зінов'євську, а також селах Гайворонського й Голованівського районів. Росіяни-старообрядці склали більшість у селах Зибкове, Злинка і Клинци. Крім того, росіяни та євреї становили вагомий відсоток серед міського пролетаріату й службовців.

Улітку 1932 р. у Москві прийнято рішення накласти на УСРР хлібозаготівельний план. З різних мотивів першими проти нового плану виступили представники партійно-господарської верхівки. Одним із них був Олександр Мартинович, якого співробітники ДПУ спочатку записали росіянином [15, арк. 7], а пізніше – українцем [15, арк. 10]. Начальник Знам'янського РВ ДПУ

Блогін інформував очільника РПК, що заступник керівника РІК Мартинович, член КП(б)У, в присутності заступника завідувача заготзерна Безпальчанського та інших чиновників, обговорюючи план хлібозаготівель, повідомив: «У цьому році Україна остаточно втратить свою опору, якщо в минулому році колгоспи ще не розвалилися, то в цьому році колгоспи розваляться остаточно». При цьому він додав, що 1 серпня спробує піти у відпустку й назад у район не повернеться [18, арк. 67]. У серпні 1932 р. О. Мартиновича направили у с. Макариха для виконання обов'язків уповноваженого з хлібозаготівель. На основі проведених підрахунків врожайності він повідомив, що план виконати неможливо [15, арк. 3]. Свідок у справі О. Мартиновича – член КП(б)У Степан Давиденко – запевнив співробітників ДПУ, що Мартинович демонстрував бажання затримувати вивезення хліба з деяких колгоспів. Зокрема, повідомляв, що колгосп «Своя праця» виконав план з вивозу жита, тому вивозити жито із цього колгоспу не слід [15, арк. 1]. За матеріалами ДПУ, О. Мартинович розпорядився видати натураванси в колгоспах «Перебудова» й «Червоний шлях» [15, арк. 3]. Його однопартійці – Макар Неумивака й Матвій Фоменко – кваліфікували вчинок як саботаж хлібозаготівель [15, арк. 5–6].

Проти виконання хлібозаготівельного плану виступав також етнічний болгарин, голова колгоспу імені В. Молотова у с. Чорний Ташлик Олександр Станков. Співробітники ДПУ спробували максимально дискредитувати його. Зокрема, в архівно-кримінальній справі є інформація, що О. Станков погано ставився до колгоспників, вживав алкоголь у товаристві одноосібників [8, арк. 18] та продавав колгоспне борошно на ринку в Первомайську [8, арк. 30]. Попри фальсифікацію з тієї ж таки справи можна довідатися, що О. Станков саботував вивезення зерна з колгоспу, оскільки не хотів залишати колгоспників без хліба [8, арк. 30]. Один із свідків стверджував, що він таємно від районного керівництва розпорядився випікати хліб, який вночі роздавав колгоспникам [8, арк. 9]. Інший свідок запевнив, що нарахував уночі не менше п'яти випадків видачі натуравансів колгоспникам [8, арк. 18]. На момент арешту О. Станкова підзвітний йому колгосп виконав план на 86,4% [8, арк. 34], попри це йому інкримінували саботаж хлібозаготівельних заходів і засудили до трьох років позбавлення волі.

Також хлібозаготівельний план викликав невдоволення в рядових колгоспників та одноосібників. Особливо критично про план висло-

вилися молдовани Диківки – Андрій Бургаз [5, арк. 9], Василь Верлан [2, арк. 9] і Василь Ордатій [4, арк. 10]. За матеріалами ДПУ, А. Бургаз публічно заявив: «Хай плани виконує той, хто за них голосував, а ми не голосували й виконувати не будемо» [5, арк. 9]. Критикуючи хлібозаготівельний план, селяни апелювали до того, що спроба його виконати неминуче спричинить до погіршення продовольчої ситуації. Зокрема, член колгоспу ім. Й. Сталіна – етнічний болгарин Микола Сарданов із селища Вільшанка – попереджав, що держава забере хліб, а колгоспники залишаться голодними [9, арк. 28]. Ще радикальніше висловилася жителька хутора Діцулово болгарка Софія Сарданова, яка стверджувала, що колгосп весь хліб вивезе й доведеться вмирати з голоду [11, арк. 3]. Не менш критично про хлібозаготівлі висловився поляк Петро Прошковський, який на момент арешту мешкав у Голованівському районі. Як засвідчують матеріали архівно-кримінальної справи, він стверджував, що влада буде політику на шлунках робітників і на спинах селян, а люди в цей час пухнуть з голоду. Перебуваючи у в'язниці, чоловік розповів співкамерникам анекдот такого змісту: «До Сталіна на осла приїхав Ісус Христос. Ісус піднявся до Сталіна в кабінет і запитує, що треба для вступу в партію, Сталін йому відповідає – треба подати заяву. У цей момент осел починає голосно ревити. Ісус встає і йде, Сталін йому каже: «От куди ви йдете? Не вийде з вас партійця, якщо ви на одного осла звертаєте увагу. Он у мене тисячі ослів ревуть, а я й уваги не звертаю» [10, арк. 15].

Словесна критика хлібозаготівельного плану не зупинила його виконання. Найбільш відчайдушні селяни намагалися перешкодити вивезенню зерна з колгоспних комор: ламали вози, не давали коней або взагалі доводили тягло до стану, який унеможлиблював виїзд за межі села. Співробітники ДПУ встановили, що член колгоспу ім. Г. Котовського в Диківці – молдованин Федір Бургаз – навмисно затримував вивезення зерна, мотивуючи це наявністю великої кількості відходів у мішках з пшеницею [16, арк. 17].

Передчуваючи, що узимку 1932–1933 рр. може початися голод, селяни почали ховати продукти харчування. Більшість робила це мовчки, однак були й ті, хто переконував односельців, що слід ховати зерно, оскільки це єдиний спосіб вижити. Зокрема, мешканець с. Мартоноша молдованин Микита Кваша ходив селом і переконував одноосібників ховати хліб [3, арк. 5]. Аналогічні дії пропонувала вже згадана С. Сарданова. За сло-

вами свідків, жінка переконувала селянок ховати зерно в декількох місцях, щоб його не знайшли активісти [11, арк. 3].

Для пошуку прихованого хліба було організовано бригади активістів, які обшукували селянські подвір'я. В архівних документах і спогадах свідків Голодомору є інформація про численні зловживання бригад активістів, які не лише забирали приховане зерно, а всі продукти харчування, одяг, взуття, рушники, посуд, домашній інвентар, а також чинили насильство. За матеріалами архівно-кримінальних справ активістам вдалося виявити лише у Вільшанці, що болгари Матвій Добров приховав 23 пуди ржі [6, арк. 32], Павло Опря – 70 снопів жита та 2 снопи кукурудзи [7, арк. 25] і Павло Самойлов – 6 пудів зерна [12, арк. 3].

У січні та лютому 1933 р. Знам'янський РПК ініціював пошук прихованих ям із зерном. За неповні два місяці активісти виявили в районі 279 ям, із них у Диківці – 82 [19, арк. 80]. Характерно, що другим за кількістю виявлених ям з прихованим зерном є с. Цвітне. Зауважимо: мешканці Диківки та Цвітного попри наявність у Диківці значної кількості молдован активно підтримували повстанців-самостійників і боролися проти червоних під час Української революції 1917–1921 рр.

Одним з найпоширеніших методів спротиву хлібозаготівельним заходам 1932–1933 рр. був саботаж. Аналіз архівно-кримінальних справ дозволяє зробити висновок, що прояви індивідуального зриву хлібозаготівель й заклики до колективного невиходу на роботу ґрунтувалися на критиці продуктивності колективних господарств. Зокрема, член колгоспу «Шлях до комуні» болгарин Михайло Константінов, який на момент арешту проживав у Малій Мазниці, закликав односельців не виходити на роботу в колгосп, бо в ньому люди працюють не на себе, а на когось [14, арк. 13]. Ще радикальніше проти роботи в колгоспі висловився мешканець с. Добре болгарин Григорій Добров, публічно висловивши думку, що коли люди працювали на себе, то не були голодними, а пішли в колгосп – і толку від нього немає [13, арк. 7]. Один зі свідків запевнив співробітників ДПУ, що Г. Добров закликав людей не брати участі в посівній, а відразу тікати до великих міст і там шукати роботу на виробництві [13, арк. 3]. Зауважимо, що спроби організувати колективний саботаж не мали успіху. Насамперед це спричинено тим, що влада в боротьбі зі зривами хлібозаготівель комбінувала репресивні й заохочувальні методи. Наприклад, якщо саботаж

чинили малі групи, то колгоспне керівництво обіцяло покращити харчування, а потім після виходу селян на роботу ізолювало ініціаторів саботажу. У кращому разі вони потрапляли до будинків примусових робіт, а в гіршому – піддавалися арешту й направлялися у виправно-трудова табори за межі УСРР. Якщо саботаж ставав загрозливим, влада накладала колективні штрафи на колгоспників незалежно від того, чи брали вони участь у виступах проти хлібозаготівельних заходів.

Останні відкриті випадки спротиву за участі представників національних меншин на території, що нині входить до складу Кіровоградської області, зафіксовано в квітні 1933 р. Протидію спричиняло небажання селян здавати зерно у насіннєвий фонд і надавати худобу для посівних робіт. До таких дій, за матеріалами ДПУ, вдалися згадані вище Г. Добров [13, арк. 3] і П. Самойлов [12, арк. 3].

Аналіз архівно-кримінальних справ дозволяє стверджувати, що частина осіб, яким співробітники ДПУ приписали участь у спротиві хлібозаготівельним заходам 1932–1933 рр., не мала насправді до нього жодного стосунку. Показовою є справа, порушена на колишнього голову колгоспу «Перемога Петровського» у с. Зибкове росіянина Назара Ульянова, якому інкримінували зрив виконання хлібозаготівель, шкідництво й незаконний продаж борошна [1, арк. 62]. 9 лютого 1933 р. Н. Ульянова засудили до трьох років позбавлення волі [1, арк. 65]. Чоловік відбував покарання на будівництві каналу імені Москви [1, арк. 32], 14 квітня 1935 р. вийшов на свободу [1, арк. 66]. 18 липня 1941 р. його знову заарештували і звинуватили в антирадянській агітації та контрреволюційній діяльності. Цього разу Н. Ульянова засудили до п'яти років позбавлення волі [1, арк. 31]. Слідство «встановило», що у 1920 р. він служив у Степовій дивізії, 1932 р. – саботував хлібозаготівлі, 1941 р. – вихваляв життя до революції, захоплювався бойовими якостями вояків Вермахту і прогнозував швидку перемогу німців у війні з СРСР [1, арк. 30]. 26 серпня 1969 р. чоловік написав заяву до прокуратури Кіровоградської області з проханням переглянути його справу [1, арк. 32]. Під час перегляду справи Н. Ульянова слідство встановило, що чоловік непричетний до зриву хлібозаготівель, антирадянської агітації й не служив у Степовій дивізії [1, арк. 127–128].

Також жертвою фальсифікацій співробітників ДПУ став садівник колгоспу «Тракторбуд» – латиш Петер Вінтен, який на момент арешту проживав у с. Новомиколаївці Новоукраїнського району. За

матеріалами архівно-слідчої справи відомо, що чоловік разом з друзями обговорював соціально-економічну ситуацію і прогнозував поглиблення продовольчих труднощів. Разом з П. Вінтеном співробітники ДПУ заарештували Олександра Бабака, Ничипіра Вербовського та Івана Дрьомова. Дослідниця С. Орел припускає: причиною арешту П. Вінтена є те, що чоловік надто по-своєму трактував інформацію з радянських газет [22, с. 54]. На нашу думку, цей висновок є неповним, оскільки інші фігуранти справи попри власне трактування інформації з газет уникли ув'язнення. З матеріалів справи відомо, що П. Вінтен поширював інформацію про аварію на ДніпроГЕС й ставив під сумнів перспективу завершення будівництва цього об'єкта [17, арк. 80]. Критичні прогнози П. Вінтена спонукали співробітників ДПУ звернути на нього увагу й звинуватити в організації контрреволюційної групи. У протоколі справи один з обвинувачених стверджував, що П. Вінтен висловлював невдоволення життям у СРСР та чекав можливої війни, оскільки вона дозволила б йому повернутися додому [17, арк. 61]. Інший свідок запевнив, що в 1931 р. П. Вінтен недбало виконував покладені на нього трудові обов'язки, що спричинило загибель значної частини колгоспних дерев [17, арк. 67]. 19 грудня 1932 р. один із фігурантів справи О. Бабак визнав належність до контрреволюційної організації й дав свідчення співробітнику ДПУ Талісману, що кожен з обвинувачених розумів: якщо не здавати хліб державі, то можна пришвидшити падіння радянського режиму шляхом провокування повстання голодних селян та вояків Червоної армії. Також у протоколі допиту О. Бабака зазначено, що П. Вінтен поширював інформацію про війну між СРСР та Китаєм і закликав не здавати хліб, щоб пришвидшити поразку СРСР [17, арк. 103]. 25 грудня 1932 р. уповноважений ДПУ Талісман розпорядився звільнити з-під варті Н. Вербовського та І. Дрьомова й видати чоловікам посвідки про невиїзд за межі села [17, арк. 108]. Згодом слідство в справі І. Дрьомова та Н. Вербицького було припинено, а посвідки, які забороняли їм виїзд за межі села, анульовано. Однак О. Бабака та П. Вінтена, які під час допитів надали компрометуючу

одну інформацію, засудили на три роки позбавлення волі кожного [17, арк. 113]. 31 жовтня 1934 р. О. Бабака було достроково звільнено [17, арк. 116]. Подальша доля П. Вінтена невідома.

Висновки. З огляду на викладене можна зробити висновок, що жорсткі хлібозаготівельні заходи 1932–1933 рр. спричинили численний спротив болгар і молдован та в поодиноких випадках – поляків і росіян. Найбільше випадків протидії хлібозаготівлям зафіксовано в болгарських селах Вільшанка, Добре, Мала Вільшанка й Мала Мазниця та в населеному пункті Диківка, де компактно проживали молдовани. У болгарських селах причинами спротиву стали несприйняття соціально-економічних експериментів, ініційованих режимом, і прихильність до одноосібного господарювання. Протидія хлібозаготівельним заходам у Диківці мала глибше коріння, оскільки ще під час національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. мешканці села поповнювали повстанські загони та боролися проти встановлення влади більшовиків на українських землях. У 1932–1933 рр. представники національних меншин вдавалися до таких методів й форм спротиву хлібозаготівельним заходам: словесна критика плану, приховування хліба, втеча з села, саботаж і заклики до колективного опору буксирним бригадам та ініціативам влади. Індивідуальний і колективний спротив національних меншин під час Голодомору на території, що нині входить до складу Кіровоградської області, не став масовим, тому його придушено без залучення значних ресурсів. До цього призвела низка факторів: режим сформував розгалужену агентурну мережу, яка дозволяла виявити найменші прояви опозиції; влада завчасно вилучила в населення вогнепальну зброю; більшість тих, хто міг об'єднати довкола себе невдоволених соціально-економічною політикою режиму, були знищені, перебували у тюрмах, концтаборах або в еміграції; голод не сприяв організації ефективного спротиву, оскільки мінімізував довіру й швидко виснажував. Унеможливлення організації ефективного опору діям влади під час Голодомору звело спротив хлібозаготівельним заходам на теренах сучасної Кропивницьчини до методів, які межували зі стратегією виживання.

Список літератури:

1. Державний архів Кіровоградської області. Ф. П-5907. Оп. 2р. Спр. 6837. 130 арк.
2. Державний архів Кіровоградської області. Ф. П-5907. Оп. 2р. Спр. 6840. 12 арк.
3. Державний архів Кіровоградської області. Ф. П-5907. Оп. 2р. Спр. 6873. 13 арк.
4. Державний архів Кіровоградської області. Ф. П-5907. Оп. 2р. Спр. 7007. 12 арк.
5. Державний архів Кіровоградської області. Ф. П-5907. Оп. 2р. Спр. 7082. 12 арк.

6. Державний архів Кіровоградської області. Ф. П-5907. Оп. 2р. Спр. 7085. 35 арк.
7. Державний архів Кіровоградської області. Ф. П-5907. Оп. 2р. Спр. 7170. 29 арк.
8. Державний архів Кіровоградської області. Ф. П-5907. Оп. 2р. Спр. 7182. 37 арк.
9. Державний архів Кіровоградської області. Ф. П-5907. Оп. 2р. Спр. 7190. 33 арк.
10. Державний архів Кіровоградської області. Ф. П-5907. Оп. 2р. Спр. 7191. 53 арк.
11. Державний архів Кіровоградської області. Ф. П-5907. Оп. 2р. Спр. 7255. 14 арк.
12. Державний архів Кіровоградської області. Ф. П-5907. Оп. 2р. Спр. 7278. 13 арк.
13. Державний архів Кіровоградської області. Ф. П-5907. Оп. 2р. Спр. 7280. 13 арк.
14. Державний архів Кіровоградської області. Ф. П-5907. Оп. 2р. Спр. 7664. 16 арк.
15. Державний архів Кіровоградської області. Ф. П-5907. Оп. 2р. Спр. 7688. 19 арк.
16. Державний архів Кіровоградської області. Ф. П-5907. Оп. 2р. Спр. 7716. 21 арк.
17. Державний архів Кіровоградської області. Ф. П-5907. Оп. 2р. Спр. 10263. 120 арк.
18. Державний архів Кіровоградської області. Ф. П-68. Оп. 1. Спр. 333. 112 арк.
19. Державний архів Кіровоградської області. Ф. П-68. Оп. 1а. Спр. 26. 80 арк.
20. Мілютин С. Індивідуальний опір селян та колгоспно-партійного активу хлібозаготівельним заходам 1932–1933 років (за матеріалами архівно-слідчих справ ДАКрО). Інгульський степ. Вип. VI. Київ, 2021. С. 117–124.
21. Національні процеси на Кіровоградщині у 20-х рр. ХХ ст.: збірник документів і матеріалів. Кіровоград : КП Центрально-Українське видавництво, 2004. 286 с.
22. Орел С. Ті, хто не хотів помирати мовчки. Кропивницький : КП «Регіональна інформаційно-поліграфічна агенція», 2018. 115 с.
23. Проскурова С. Усна історія Вільшанського району (на матеріалах студентської етнографічної експедиції). Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія: Історичні науки. В. 18. Кіровоград : 2013. С. 226–236.

Milytin S. Yu. RESISTANCE OF NATIONAL MINORITIES TO GRAIN PROCUREMENT MEASURES IN 1932–1933 (based on materials from the State Archive of Kirovohrad Region)

The purpose of the article is to comprehensively analyze the resistance of representatives of national minorities to grain procurement measures in 1932–1933 in the territory of modern Kropyvnytskyi region. The research methodology is based on the principles of historicism, systematicity, scientific research, verification, authorial objectivity, as well as the use of general scientific methods of analysis, synthesis, and generalization. The novelty of the article lies in the fact that for the first time, based on archival criminal cases and operational reports of heads of district departments of the State Political Directorate (GPU), the participation of national minorities in the resistance to grain procurement measures in 1932–1933 on the territory now part of Kirovohrad Oblast has been comprehensively analyzed. Conclusions. Based on primary sources, it has been proven that participants in the resistance to grain procurement measures mainly used passive methods of struggle and individual forms of resistance, such as verbal criticism of the socio-economic policies of the authorities, hiding grain, urging to leave work in collective farms and go to work in production. It has been determined that sabotage prevailed among the collective methods of resistance, and the epicenters of resistance to grain procurement measures were the settlements of Vilshanka, Dobre, Dykivka, Zybkyve, Mala Vilshanka, and Mala Maznytsia. Among the national minorities, Bulgarians and Moldavians showed the greatest resistance, while Russians and Poles offered a solitary resistance. It has been established that individual and collective resistance had no significant impact on the implementation of the grain procurement plan, which was caused by a number of factors. Among the major influencing variables were the work of an extensive network of secret collaborators of the GPU who informed the authorities about cases of dissatisfaction with the actions of the authorities among the peasants; repression or emigration abroad of most of those who could organize effective resistance to grain procurement measures; deterioration of the food situation in villages, which made effective and active resistance to the actions of the authorities impossible.

Key words: resistance, Holodomor, national minorities, grain procurement.

Никифоров О.В.

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

НАУКОВІ ЗАХОДИ ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ ЯК МАЙДАНЧИК ДЛЯ ОБГОВОРЕННЯ КЛЮЧОВИХ ПИТАНЬ, ВИЗНАЧЕННЯ НАПРЯМКІВ ТА ПЕРСПЕКТИВ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ З ПРОБЛЕМАТИКИ УПА

У статті висвітлюється роль наукових заходів, які були реалізовані на теренах України в роки Незалежності, як важливого майданчика для обговорення ключових аспектів проблематики УПА, визначення потенційних напрямків та перспектив подальших наукових досліджень в цій сфері. З'ясовано, що проведення різномірівних наукових заходів розпочалось вже в перші роки української Незалежності, так як проблематика УПА була, та й залишається на сьогодні одним з гостро важливих та дискусійних питань української історії ХХ століття. Визначено, що проведення наукових конференцій, семінарів, круглих столів з проблематики УПА сприяє обміну думками, поглядами, ідеями, узагальненнями не лише серед науковців, а й серед широкої громадськості; звільненню від міфологізації та стереотипів бачення Української повстанської армії в українському соціумі; посиленню уваги до аналізу та інтерпретації ключових аспектів наукового студіювання проблематики УПА. Зроблено акцент на тому, що географія, тематика, структура, змістовне наповнення конференцій, круглих столів, форумів, симпозіумів, наукових та науково-методичних семінарів постійно розширюється; учасниками міжнародних, всеукраїнських та регіональних наукових заходів стають не лише провідні академічні установи, а й громадські організації, недержавні науково-дослідні установи, регіональні науково-дослідні центри та осередки, навчальні заклади, краєзнавчі студії. Вказано на те, що академічні зустрічі мають як науковий, так і комеморативний характер. Доведено, що постійність організації та проведення академічних заходів у вітчизняному науковому просторі сприяє розширенню підходів до розуміння, виваженого аналізу та об'єктивної інтерпретації історії УПА, розвитку наукового дискурсу щодо місця, ролі й значення Української повстанської армії як багатовимірного феномену національної історії.

Ключові слова: проблематика УПА, історіографічний процес, науковий захід, конференція, круглий стіл, семінар, напрямки досліджень.

Постановка проблеми. Сучасна українська історіографія проблематики УПА та її діяльності в роки Другої світової війни нараховує вже не десятки, а сотні найменувань монографій, публікацій у наукових часописах, збірниках наукових праць, матеріалах конференцій, що дає підстави говорити про постійне розширення діапазону науково-дослідних пошуків, розвиток тематичних напрямів. В контексті викладеного свою важливу нішу займає проведення наукових заходів, які є дієвою платформою для академічного обговорення ключових аспектів проблематики УПА. Змістовне наповнення таких заходів сприяє об'єктивному висвітленню складних дискусійних питань, пов'язаних з визначенням ролі й місця УПА в українській історії ХХ століття, формуванню якісно нових підходів до аналізу та інтерпретації історичних подій, пов'язаних з УПА. Відповідно, аналіз змісту наукових захо-

дів, присвячених проблематиці УПА, сприятиме подальшому розвитку наукового дискурсу, що й зумовлює актуальність даної розвідки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різноміпланові аспекти історії УПА знайшли своє якісне та кількісне відображення в новітній українській історіографії. В світлі обраної нами теми дослідження варто вказати, що постійно виходять друком збірники наукових статей, матеріалів тез, доповідей учасників різномірівних конференцій, круглих столів, семінарів. З певною періодичністю українські дослідники, роблячи виклад наукового матеріалу в площині висвітлення окремого сюжету історії УПА, вказують на проведення конкретного академічного заходу в руслі їх проблематики, дають його виважену оцінку. Також в історичному просторі наявна деяка кількість публікацій, автори яких розкривають змістовне наповнення, характер перебігу, важливість окре-

мого наукового заходу. Зокрема, вище означене ми зустрічаємо в І. Патриляка [1], І. Іванцева, О. Марущенка [2], Г. Стародубець [3], Р. Грицьківа [4], В. Ільницького [5; 6], М. Галіва [5], Л. Лазурко [6], М. Кучерепи [7], О. Стасюк [8] тощо. Проте заявлена нами наукова тема ще не стала об'єктом комплексного та систематичного наукового аналізу у вітчизняній історіографії, що створює актуальне завдання для автора даної статті.

Постановка завдання. Метою даної статті є систематизація та аналіз ролі наукових заходів, які були реалізовані на теренах України в роки Незалежності, як важливого майданчика для обговорення ключових аспектів проблематики УПА, визначення потенційних напрямків та перспектив подальших наукових досліджень в цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Цілісному відтворенню новітнього вітчизняного історіографічного процесу з проблематики УПА ефективно сприяють організація та проведення різномасштабних наукових конференцій, круглих столів та наукових семінарів, які є академічними платформами для нових дискусій і обговорень, і опубліковані на широкий загал матеріали яких збагачують скарбничку української історіографії. Значна кількість різнопланових наукових заходів свідчить про системність вивчення проблематики УПА в українському науковому історичному просторі доби Незалежності, а їх якісне змістовне наповнення стало суттєвим фактором, який мав значний вплив на стан, розвиток і подальші перспективи новітньої історіографії УПА, сприяв налагодженню наукових міжнародних зв'язків, творенню єдиного історіографічного простору [2, с. 17–18].

Вже в 1992 р., з нагоди 50-річчя УПА, спільними зусиллями представників Інституту історії України НАН України, Міністерства оборони України, братства вояків УПА, суспільно-політичних та громадських інституцій було зорганізовано і проведено Всеукраїнську наукову конференцію «Українська повстанська армія і національно-визвольна боротьба в Україні в 1940–1950 рр.» [9]. Учасники конференції звернулись до законодавчих органів України з петицією про визнання УПА борцями за незалежність, а її вояків – воюючою стороною. Також було підкреслено необхідність створення максимально-сприятливих умов для системних наукових досліджень історії УПА [9, с. 236–237]. Вважаємо, що дискусійні питання, озвучені під час конференції, надали новий поштовх до подальших досліджень сторінок історії УПА.

Широкий спектр тем, пов'язаних з висвітленням проблематики нашого дослідження, було представлено під час наукової конференції Всеукраїнського братства вояків УПА «Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історія, уроки, сучасність» (1993 р.) [10], Міжнародної наукової конференції «Україна у Другій світовій війні: уроки історії та сучасність» (1994 р.) [11] тощо. Як бачимо, науковий простір поступово насичувався низкою різномасштабних конференцій, круглих столів, семінарів, форумів за участі як українських, так і зарубіжних дослідників, завдяки проведенню яких, як констатувала Г. Стародубець, національний рух Опору було виокремлено в окрему наукову проблему, зростав науково-дослідний інтерес до проблематики УПА, її місця в українській та світовій історії [3, с. 15–16].

Помітною подією в науковому житті другої половини 1990-х рр., присвяченою обговоренню важливих історичних моментів ролі УПА в українсько-польських відносинах в роки Другої світової війни, стало проведення низки міжнародних семінарів «Україна – Польща: важкі питання» [12]. Інспірувала цю ідею конференція польських і українських істориків, яка пройшла 1994 р. в Польщі. Було підписано порозуміння, яким узгоджувалось стимулювання досліджень українсько-польських відносин в роки Другої світової війни шляхом мобілізації зацікавлених в цій тематиці польських та українських істориків і шляхом періодичної організації наукових семінарів [12, с. 7]. Назва семінарів була вибрана обґрунтовано. Українські дослідники трактують термін «важкі питання» як питання, які через свій драматизм не лише викликають неоднозначну оцінку та жваву наукову полеміку, але й часто стимулюють загострення політичних, національних та соціальних суперечностей [4, с. 190]. Р. Грицьків, з'ясовуючи історіографічне значення матеріалів міжнародних семінарів «Україна – Польща: важкі питання», вмотивовано відзначав, що доповіді та дискусії цих семінарів, зміст яких має фактологічну і методологічну цінність, послуговували потужним джерелом для подальшого наукового осмислення проблематики організаційних, військових, соціально-економічних та інших аспектів діяльності УПА в роки Другої світової війни, її взаємовідносин із суспільством [4, с. 202]. М. Кучерепа, редактор збірників матеріалів семінарів, дав їм наступну оцінку: «Здійснений обмін інформацією, думками й оцінками дав змогу не лише

окреслити сучасний стан досліджень проблематики, а й створити підґрунтя для узгодження розбіжностей та суперечностей в інтерпретації подій, зокрема під час формулювання висновків» [7]. Наукову зацікавленість у висвітленні даного питання демонструє й проведення круглого столу «Геополітичний вимір Волинської трагедії в контексті українсько-польського міжнародного конфлікту 1939–1947 років» (Львів, 2003) та Міжнародної наукової конференції «Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки» (Луцьк, 2003) [13].

У 2000-х роках географія, тематика, структура, змістовне наповнення конференцій, круглих столів, форумів, симпозіумів, наукових та науково-методичних семінарів постійно розширювались. Все більше в їх змісті характерними рисами було висвітлення повстанської боротьби у воєнну добу з чітких науково-академічних позицій. Науково значимою подією стало проведення в 2002 р. з нагоди 60-річчя УПА Всеукраїнської конференції «Українська повстанська армія – феномен національної історії». Наскрізною тезою конференції, висловленою знаним українським істориком О. Реєнтом, був наголос на необхідності наукової об'єктивності, а не висловлювання політичних вподобань чи антипатій щодо багатогранної діяльності політичних та військових інституцій українських самостійницьких сил у період Другої світової війни [14, с. 4]. Аналіз збірника матеріалів конференції дає нам підстави констатувати, що зміщені в ньому публікації стали позитивною спробою переосмислення складних і часто суперечливих питань, пов'язаних з виникненням та діяльністю Української повстанської армії; виваженою, позбавленою політичних та ідеологічних нашарувань оцінкою феномену УПА [14, с. 2].

Як показала практика, важливу роль у збагаченні історії українського повстанського руху 1940–1950-х рр. відіграють регіональні науководослідні центри та осередки, навчальні заклади, краєзнавчі студії, які суттєво доповнюють багатомірну палітру наукових пошуків з історії як національно-визвольного руху середини ХХ ст. загалом, так й історії УПА зокрема. Показовим у цій площині є проведення на базі Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (Львівська область) Всеукраїнської науково-практичної конференції «Український визвольний рух (перша половина ХХ ст.): краєзнавчі контексти», традиція прове-

дення якої бере свій початок з 2015 р. і яка відбувається на постійній основі раз у два роки [5; 6]. За результатами вивчення матеріалів конференції маємо вказати, що її тематичний спектр є досить ґрунтовним і таким, що сприяє якнайповнішому висвітленню надбань українських науковців у площині теоретико-методологічних, історіографічних та джерелознавчих аспектів проблематики, структури і діяльності українського визвольного руху, локального виміру національно-визвольної боротьби, оцінки провідних постатей українського визвольного руху, змісту, ідеологічних засад, перебігу боротьби антидемократичних режимів з українським визвольним рухом [15]. Нині проводиться й значна кількість різнорівневих конференцій регіонально-тематичного спрямування, видаються збірники статей з історії конкретного краю в роки Другої світової війни. В якості прикладу наведемо збірники наукових та публіцистичних статей «Волинь у Другій світовій війні» [16], «Волинь і волиняни у Другій світовій війні: збірник наукових праць» [17], збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції «Хмельниччина в роки Другої світової війни» [18] та ін.

Науковий і комеморативний характер мала й VII Всеукраїнська наукова конференція з міжнародною участю «Соціальна політика в теорії і практиці українського націоналізму: історія і сьогодення» у рамках теми «Ідеологія українського націоналізму на сучасному етапі розбудови Української держави», присвячена 75-й річниці УПА (Івано-Франківськ, 2017 р.). Наукові конференції, присвячені 75-й річниці УПА, 2017 р. відбулись і в Тернополі (всеукраїнська) та Львові (міжнародна).

Що стосується останньої, то це вже була V-а Міжнародна наукова конференція «Проблеми дослідження українського визвольного руху 1920–1950-х рр.», яка бере свій початок з 2013 р., і має за завдання донести до громадян правду про події, спираючись на ґрунтовне вивчення джерел й оминаючи будь-які політичні чи інші інсинуації. Високий науковий рівень конференції підтверджують, зокрема, її організатори, серед яких Інститут історії України НАН України, Український інститут національної пам'яті, Інститут українознавства НАН України імені Івана Крип'якевича, Центр дослідження визвольного руху та ін. Та й питання, які обговорювались на конференції, є науково важливими: це й аналіз сучасних досліджень укра-

їнського визвольного руху часів Другої світової війни та джерел до його історії, унормування термінологічного апарату, збройна боротьба УПА проти тоталітарних режимів у воєнний час, морально-правові аспекти боротьби УПА [8, с. 233]. Про високий науковий рівень даної міжнародної конференції свідчило й те, що доповідачами на ній були фахові дослідники українського визвольного руху 1920–1950-х рр., перипетій Другої світової війни на території України О. Лисенко, І. Патриляк, В. В'ятрович, Я. Примаченко, В. Фугала, В. Ухач, В. Ковальчук, О. Іщук, М. Посівнич, А. Понипаляк, А. Русначенко, М. Романюк, О. Сухий, Г. Стародубець тощо [1, с. 221].

2022 р. відбулись наукові конференції вже з нагоди 80-річчя створення УПА. Так, показовим в цьому плані стало проведення Всеукраїнської наукової конференції «Українська повстанська армія у боротьбі проти нацистського і більшовицького тоталітарних режимів» (Івано-Франківськ), співорганізаторами якої виступили Інститут історії України НАН України, Національна спілка краєзнавців України, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, регіональні музейні установи та громадські інституції.

Як бачимо з вище викладеного, наукові конференції, в яких брали участь не лише академічні установи, й громадські організації, університети, стали вагомим науковим майданчиком, який сприяв формуванню нового бачення історії УПА в сучасній вітчизняній історичній науці. Проведення таких наукових заходів дає підстави стверджувати, що в українській історичній науці набуло чіткого усвідомлення розуміння того, що для комплексного вивчення українського національно-визвольного руху середини ХХ ст. є необхідним дотримання наукового, максимально неупередженого підходу до з'ясування всіх його аспектів [1, с. 219].

УПА була предметом наукового зацікавлення не лише на вузькоспеціалізованих конферен-

ціях, безпосередньо присвячених висвітленню проблематики її створення, функціонування, ролі і місця в історичній епосі. Так, мова про УПА велась і на такому важливому науковому зібранні, присвяченому осмисленню українського історіографічного процесу ХХ – початку ХХІ століття, як міжнародна наукова конференція «Світло й тіні українського радянського історіописання», яка відбулась в Інституті історії України НАН України (м. Київ) в травні 2013 р. і на якій було висвітлено ряд актуальних питань дослідницьких практик та зроблено аналіз поглядів істориків радянської доби. Про важливість такого роду наукових дискусій зазначив й директор Інституту історії України НАН України Валерій Смолій у вступному слові до збірника матеріалів конференції, вказавши, що конференція, присвячена українському історіографічному процесу з перспективи різних інтелектуальних середовищ і культурних полів, незаперечно, збагатила українську історичну науку та запропонувала низку орієнтирів і дороговказів [19].

Висновки. Таким чином, різномасштабні наукові конференції, симпозиуми, семінари, круглі столи стали складовою вітчизняної академічної інституціоналізації проблематики УПА в роки Незалежності, а постійність їх реалізації сприяє налагодженню потужних наукових міжнародних зв'язків, творенню єдиного історіографічного простору, більш чіткому з'ясуванню стану, тенденцій розвитку і перспектив новітньої історіографії УПА. Вплив на стан, розвиток і перспективи новітньої історіографії УПА мають не лише власне наукові заходи, а й збірники матеріалів за результатами їх проведення теж мають наукову цінність. Окрім того, постійність проведення різномасштабних наукових зібрань є можливістю апробації нових положень, свідченням наявності нових ідей та підходів до обговорення актуальних та дискусійних питань, що лежать в площині досліджень проблематики УПА.

Список літератури:

1. Патриляк І.К. V Міжнародна наукова конференція «Проблеми дослідження українського визвольного руху 1920–1950-х рр.» (до 75-річчя створення Української повстанської армії). *Український історичний журнал*. 2017. № 5. С. 219–221.
2. Іванцев І., Марущенко О. Українська повстанська армія в сучасній вітчизняній історіографії. *Українська Повстанська Армія – феномен національної історії: матеріали Всеукр. наук. конф.* Івано-Франківськ: Плай, 2003. С. 17–27.
3. Стародубець Г.М. Генеза українського повстанського запілля (друга пол. 1943 – поч. 1946 років). Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. 464 с.

4. Грицьків Р. Історіографічне значення матеріалів міжнародних семінарів «Україна-Польща: важкі питання» у дослідженні історії Української Повстанської Армії періоду Другої світової війни. *Український визвольний рух*. 2003. 36. 1. С. 190–203.
5. Галів М.Д., Ільницький В.І. Всеукраїнська науково-практична конференція «Український визвольний рух (перша половина ХХ ст.): краєзнавчі контексти». *Український історичний журнал*. 2015. № 3. С. 231.
6. Ільницький В., Лазурко Л. III-я Всеукраїнська науково-практична конференція «Український визвольний рух першої половини ХХ ст.: краєзнавчі контексти (до 90-річчя створення Організації українських націоналістів та 110-річчя від дня народження Степана Бандери)». *Український історичний журнал*. 2020. Число 2. С. 236.
7. Кучерепа М.М. «Україна-Польща: важкі питання»: міжнародні наукові семінари українських і польських істориків. *Енциклопедія історії України*. URL: http://www.history.org.ua/?termin=ukrajina_polshcha_vazhki_pytannja_ukrajina_polshcha_vazhki_pytannja_mizhnarodni_naukovi_seminary_ukrajinskykh_i_polskykh_istorykiv (дата звернення: 06.01.2024).
8. Стасюк О.Й. Міжнародна наукова конференція «Проблеми дослідження українського визвольного руху 1920-1950-х рр.». *Український історичний журнал*. 2014. № 3. С. 233–236.
9. Українська повстанська армія і національно-визвольна боротьба в Україні у 1940–1950 рр.: матеріали Всеукр. наук. конф. (м. Київ, 25-26 серпня 1992 р.). Київ: Інститут історії України НАН України, 1992. 243 с.
10. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історія, уроки, сучасність: матеріали наук. конф. Всеукр. братства вояків УПА (16–17 січня 1993 р., м. Івано-Франківськ). Стрий: УВІС, 1993. 124 с.
11. Україна у Другій світовій війні: уроки історії та сучасність: матеріали міжнар. наук. конференції (27–28 жовтня 1994 р.) / відп. ред. М.В. Коваль; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Київ: б.в., 1995. 283 с.
12. Україна-Польща: важкі питання: Матеріали II міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини в 1918-1947 роках» (Варшава, 22-24 травня 1997 р.). Варшава, 1998. Т. 1–2. 250 с.
13. У пошуках правди: Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції «Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки», Луцьк, 20–23 травня 2003 р. / упорядн. В.К. Баран, М.М. Кучерепа, М.В. Моклиця, В.І. Гребенюк. Волинський державний університет ім. Лесі Українки. Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. 2003. 536 с.
14. Українська повстанська армія – феномен національної історії: матеріали Всеукр. наук. конф. Івано-Франківськ: Плай, 2003. 136 с.
15. Український визвольний рух (перша половина ХХ ст.): краєзнавчі контексти: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (24 квітня 2015 р.). *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2015 р. Спеціальний випуск. 504 с.
16. Волинь у Другій світовій війні: зб. наук. та публіцист. ст. / голов. ред. та упоряд. М.М. Кучерепа. Вид. 2-ге. Луцьк: Волин. обл. друк., 2005. 223 с.
17. Волинь і волиняни у Другій світовій війні: зб. наук. пр. / упоряд. М.М. Кучерепа. Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. 768 с.
18. Хмельниччина в роки Другої світової війни: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. «Хмельниччина в роки Другої світової війни». Хмельницький: Мельник А.А., 2014. 393 с.
19. Світло й тіні українського радянського історіописання: матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, Україна, 22–23 травня 2013 р.) / за ред. В.А. Смолія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. 212 с.

Nikiforov O.V. SCIENTIFIC EVENTS OF THE DAY OF UKRAINIAN INDEPENDENCE AS A PLACE FOR DISCUSSION OF KEY ISSUES, DETERMINATION OF DIRECTIONS AND PERSPECTIVES OF FURTHER RESEARCH ON THE PROBLEMS OF UPA

The article highlights the role of scientific activities that were implemented on the territory of Ukraine during the years of Independence, as an important platform for discussing key aspects of UPA issues, identifying potential directions and prospects for further scientific research in this area. It has been found out that the holding of scientific events at various levels began already in the first years of Ukrainian Independence, since the problems of the UPA were, and still are today, one of the most important and debatable issues of Ukrainian history of the 20th century. It was determined that the holding of scientific conferences, seminars, and round tables on UPA issues promotes the exchange of opinions, views, ideas, and generalizations not only among scientists, but also among the general public; liberation from mythologizing and stereotyping of the vision of the Ukrainian insurgent army in Ukrainian society; increasing attention to the analysis and interpretation of

key aspects of the scientific study of UPA issues. Emphasis is placed on the fact that the geography, subject matter, structure, content of conferences, round tables, forums, symposia, scientific and scientific-methodological seminars are constantly expanding; not only leading academic institutions, but also public organizations, non-state scientific research institutions, regional scientific research centers and cells, educational institutions, local history studios become participants in international, all-Ukrainian and regional scientific events. It is pointed out that academic meetings have both a scientific and a commemorative nature. It has been proven that the regularity of organizing and conducting academic events in the domestic scientific space contributes to the expansion of approaches to understanding, balanced analysis and objective interpretation of the history of the UPA, the development of scientific discourse regarding the place, role and significance of the Ukrainian Insurgent Army as a multidimensional phenomenon of national history.

Key words: *UPA issues, historiographical process, scientific event, conference, round table, seminar, research directions.*

Очеретяний О.О.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

ІНТЕРНЕТ-АУКЦІОН ЯК ДЖЕРЕЛО ПОШУКУ МАТЕРІАЛІВ ЩОДО ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В РОЗВІДЦІ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Стаття присвячена альтернативному пошуку матеріалів щодо однієї з важливих віх історії. Не дивлячись на достатню віддаленість подій Другої світової війни у часі, розгляд чималого ряду прикладів з її історії не втрачає своєї актуальності для представників нинішнього суспільства, що живе в умовах воєнного стану. Адже це сприяє знайомству з досвідом попередників, що в перспективі, після ретельного засвоєння та аналізу, може бути успішно втілений на практиці. Водночас це може нести позитивний морально-психологічний вплив. Одним з вирішальних факторів у ході ведення війни є робота розвідки. Тож доречно спрямувати фокус на аспекти пов'язані саме з нею. Зокрема для сучасного суспільства важливо усвідомлювати, що під час бойових дій участь у забезпеченні успішного розвідувального процесу можуть брати не лише кадрові фахівці з багаторічною підготовкою, але й пересічні цивільні інтелектуали, які за умови відсутності війни, не мали чіткого наміру орієнтуватись на заняття військовою справою. Збір матеріалів стосовно них подекуди потребує застосування нестандартних підходів. У статті здійснено детальний огляд одного з таких. Згідно нього, запропоновано у якості альтернативного первинного інформативного джерела використовувати відомості, що здобуваються через інтернет-аукціони. На перший погляд, в умовах нинішньої високорівневої інформатизації ця процедура видається достатньо зручною та простою. Наголошено, що вона потребує обов'язкового застосування певних алгоритмів пошуку та правил перевірки і доповнення первинної інформації. Ознайомлено з їх сутністю через опис результатів проведеного дослідження. В ході нього, через застосування згаданого підходу, було встановлено причетність до розвідки в період Другої світової війни ряду не лише пересічних, а й видатних представників інтелігенції. Тому в даній статті не тільки розкрито маловідомі подробиці життя українців-розвідників, а й визначено своєрідну інструкцію пошуку матеріалів для дослідження, шляхом опрацювання інформації з електронних аукціонів.

Ключові слова: розвідка, Друга світова війна, інтелігенція, пошук джерел, аукціон.

Постановка проблеми. Під час вивчення певної історичної теми дослідник зазвичай прагне залучити до розгляду якомога більше різноманітних джерел. В умовах нинішнього стрімкого росту інформатизації суспільства спектр шляхів їх пошуку значно розширився. Зокрема, можемо віднести до нього електронні платформи, на яких відбувається реалізація антикварних речей. Доречно розглянути їх в якості своєрідного інструменту виявлення потрібної для здійснення історичного дослідження інформації. Пропонується здійснити спостереження за ефективністю його застосування на прикладі моделі збору таким чином матеріалів з теми «Представники української інтелігенції в розвідці періоду Другої світової війни».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В даній праці представлено виключно власний

практичний досвід автора, оскільки йому не вдалося віднайти згадок про здійснену подібну роботу можливих попередників.

Постановка завдання. Метою статті є визначення ступеня значимості представленої на інтернет-аукціонах інформації для подальшого розширення інформаційного поля щодо долі зазначеного в лотах розвідника. Також слід досить чітко окреслити здобутий фактаж, що опинився в рамках цього поля, аби встановити його цінність для дослідження. Неабияк важливо на основі вищезгаданих цілей визначити рівень ефективності використання електронних торговельних майданчиків для збору інформації щодо визначеної теми.

Виклад основного матеріалу. Базою для дослідження став український інтернет-аукціон «Violity» [1], оскільки він користується великою популярністю серед колекціонерів. Одразу варто

звернути увагу щодо дозволу, наданого з боку адміністрації на використання матеріалів з подібною метою «13.10. Особа, яка розміщує (завантажує на сайт) зображення та/або відомості стосовно предметів, включно щодо походження, вартості, інших їх ознак тощо, надає безвідкличну згоду на використання, поширення, відтворення, публічне виконання й сповіщення, публічну демонстрацію й показ, оприлюднення, переклад, переробку, адаптацію, ретушування, корегування, аранжування та інші зміни, включення до збірників, журналів, каталогів, колекцій, антологій, енциклопедій, газет, інших видань, сайтів, веб-порталів, соціальних мереж, месенджерів, виставок, ярмарок, торгів, аукціонів, показів тощо, розповсюдження, відчуження, подання до загального відома публіки, надання доступу, імпорт примірників та інші дії із такими зображеннями та/або відомостями в наукових, статистичних, маркетингових, рекламних та інших цілях» [2]. Розглядалися як активні на той час лоти, так і ті, по яких торги вже завершилися. Деякі були придбані автором для власної приватної колекції. Пошук здійснювався через ряд слів для запиту українською та російською мовами: «розвідник», «розвідка», «розвідниця», «розвідувальний» та відповідно «разведчик», «разведка», «разведчица», «разведовательный». Додатково здійснювався детальніший перегляд лотів, які відображались за запитом «військовий квиток», «червоноармійська книжка» та відповідно «военный билет», «красноармейская книжка». Слід зазначити, що найбільш придатними для досягнення успішного результату виявилися слова «разведчик» та «разведка», оскільки більшість лотів презентувалися російською мовою, а також документи представлені в них оформлені нею ж.

На особливу увагу заслуговують матеріали пов'язані з Іваном Васильовичем Копачинським, які були представлені в лоті під назвою «Комплект на разведчика» з 1 по 8 грудня 2019 р. [3]. Він складався з нагород: двох орденів Вітчизняної війни I ступеня (№№ 98885, 281512), двох орденів Вітчизняної війни II ступеня (№ 53546, наступний номер зазначений на фото не повністю і має у складі цифри «344864»), орденів Червоної Зірки (№ 108990) та «Знак Пошани» (№ – не зазначається); медалей «За оборону Сталінграда», «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.», «За взяття Берліна», «За визволення Праги», комплектом радянських ювілейних медалей, нагрудних знаків «Гвардія», «Відмінник соцзмагання УРСР», «Учасник

народної будови автомобільних шляхів УРСР», «Радянський комітет ветеранів війни», «Почесний знак РКВВ», «XXV років РКВВ», два – «Ветеран 5-ї гвардійської армії (один на металевій колодці, інший – на муаровій стрічці); двох орденських книжок, посвідчень до медалей та знаків, Військового квитка офіцера запасу ЗС СРСР і бойової характеристики. Ціна лоту стартувала від 35000 гривень.

Внаслідок здійсненого через пошукову систему «Google» запиту за словами «Копачинский Иван Васильевич» було встановлено, що інформація відносно згаданого розвідника міститься в рамках історичного проекту «Хронос» [4]. Там же зазначалось, що її було продубльовано з видання «Энциклопедия военной разведки» [5, с. 427]. Серед видань, опублікованих в Україні після здобуття незалежності, подібна, але дещо коротша біографічна довідка наявна у праці О.О. Булавіна «Згадаймо всіх поіменно» [6, с. 224]. В представлених біографічних відомостях зазначалося, що І.В. Копачинський народився 1910 р. в Києві. Важливо, що вказано його походження – «зі службовців». Це засвідчує, що в родині були достатньо грамотні на той час люди. Відповідно була велика ймовірність, що вони докладали зусилля, щоб від юних років Іван також отримував гідний рівень освіти. Далі вказується, що в 1927 р. він закінчив школу-семирічку, протягом 1932–1933 рр. навчався у військовій школі однорічників, а в 1940–1942 рр. на розвідувальному факультеті Військової академії ім. М. В. Фрунзе. До того в 1939–1940 роках служив спочатку командиром взводу, а згодом помічником начальника штабу 130-го окремого розвідувального батальйону. В роки Другої Світової війни був начальником інформаційних відділень 66-ї, 5-ї гвардійської, а згодом 3-ї гвардійської армій. Також приводяться витяги з трьох нагородних листів, на основі яких можна зробити висновок, що нагородження орденами проводились за здійснений для командування успішний та своєчасний аналіз інформації щодо противника [4]. Але в переліку нагород не вказується відомий нам один з орденів Вітчизняної війни I ступеня. Відомості щодо нього наявні в одному нагородному листі [7]. Згідно нього, за успіхи в ході боїв за р. Віслу, І. В. Копачинський був представлений до ордена Червоного Прапора, але отримав дещо нижчу за статусом нагороду [8].

Інформацію щодо особистих та командирських якостей розвідника зустрічаємо у наявній в лоті бойовій характеристиці [3]. Її автор – начальник

розвідувального відділу штабу 66 армії підполковник Кураков, відзначав моральну стійкість, грамотність, працелюбство, ініціативність, дисциплінованість, вимогливість, сміливість та рішучість І.В. Копачинського. В характеристиці частково відображається його робота в бойових порядках пов'язана з своєчасним виявленням відходу противника. Точна дата створення документу не вказується, але в ньому йдеться про нагородження орденом Червоної Зірки. На основі цього можемо зробити висновок, що документ був складений не раніше 6 лютого 1943 р., оскільки саме цього дня був виданий наказ про нагородження [9].

Доповнюють уявлення про бойову діяльність І.В. Копачинського підготовані безпосередньо ним документи, що зберігаються у центральному архіві міністерства оборони російської федерації й були офіційно опубліковані у 1995 р., лише через 50 років після їх створення [10]. Тут варто зазначити, що інформаційна робота в розвідці спрямована на збір, часткову обробку розвідувальної та відкритої інформації, супроводження спеціалізованих баз даних, розроблення інформаційних документів та доведення їх до споживачів [11]. Дві довідки [10], про які йде мова, містять висновки щодо політико-морального стану противника в березні – квітні 1945 р. Їх влучність та правильність суджень підтверджується у поданні до нагородження орденом Вітчизняної війни I ступеня від 20 травня 1945 р. [12].

У довіднику, підготованому колишнім співробітником Служби безпеки України генерал-майором О.О. Булавним, зазначається, що подальша доля І.В. Копачинського після завершення Другої світової війни не відома [6, с. 224]. Частково відомості щодо неї вдалося встановити наступним чином. Серед представлених у лоті нагород, окрім суто бойових, наявний орден «Знак Пошани», що вручався переважно за трудові досягнення. Саме історія, пов'язана з нагородженням ним, проливає світло на професійне спрямування І.В. Копачинського в цивільному житті. Її з'ясування стало можливим через здійснення запиту «Копачинський Іван Васильевич» у розділі «Книги» пошукової системи «Google». Як наслідок до розгляду було запропоновано посилання на уривки з примірника журналу «Бухгалтерський облік» за 1967 р. де йдеться про нагородження орденом «Знак Пошани» головного бухгалтера Міністерства автомобільного транспорту та шосейних доріг Української РСР Івана Васильовича Копачинського. На користь підтвердження версії, що в даному випадку мова йде саме про розгляду-

ваного ветерана-розвідника, вказувало не лише співпадіння наявності ордена «Знак Пошани», а й присутності у лоті нагрудного знаку «Учасник народної будови автомобільних шляхів УРСР». Після перегляду повної версії статті [13, с. 71], до цього додалася, що головбух згаданого міністерства в роки війни був нагороджений декількома бойовими орденами. З неї ж стало відомо, що зазначену посаду І.В. Копачинський обіймає з 1953 р., вищу освіту здобув у 1930 р. і спочатку був залучений до планової, а від 1937 р. до бухгалтерської роботи. Будучи високоінтелектуальною особистістю він реалізував себе не лише у ролі успішного керівника, а й організатора, реформатора, науковця та методиста в галузі бухгалтерського обліку, ревізії та контролю на автомобільному транспорті.

Також можемо шляхом висунення обґрунтованих гіпотез встановити деякі подробиці особистого життя І.В. Копачинського. В описі лоту зазначається, що в комплекті містяться документи дружини нагородженого, а її нагороди були втрачені [3]. Але фото, що відображають цю частину лоту відсутні й відповідно ім'я залишається не розкритим. На порталі «Пам'ять народу» (містить оцифровані матеріали архіву міноборони російської федерації) є правило, що під час публікації оцифрованих нагородних документів закриваються відомості щодо постійної домашньої адреси поданого до нагородження або його родини. У опублікованому представленні від 19 серпня 1943 р. І.В. Копачинського до ордена Вітчизняної війни II ступеня з якихось причин (скоріше за все через неухважність відповідальних осіб) не були приховані ці данні. Згідно них дружиною постає Копачинська Євгенія Лаврентіївна, яка тоді проживала у місті Борисоглебську Воронежської області [14]. Абсолютно випадково, в ході опрацювання літератури щодо зазначеної на початку теми дослідження, вдалося зустріти згадку про колишню викладачку німецької мови Київського Суворівського воєнного училища (нині – Київський військовий лицей імені Івана Богуня) Тамару Олександрівну Копачинську [15, с. 49–51]. Також зазначалося, що її дівочим прізвищем було – Верещагіна, і що після завершення навчання у Московському воєнному інституті іноземних мов була призначена перекладачем розвідувального відділу 66-ї (5-ї гвардійської) армії, де проходив службу й І.В. Копачинський. При подальшому вивченні її особи через згадану електронну базу з'ясувалося, що Т.О. Копачинська (Верещагіна) пізніше служила у лавах

3-ї гвардійської армії, а також було встановлено дати її народження – 23 березня 1921 р., призову на військову службу – 25 вересня 1941 р. [16] та смерті – 6 грудня 2010 р. [17]. Відомо, що незадовго до завершення життєвого шляху їй було присвоєне військове звання полковника [15, с. 50]. Спираючись на ряд перелічених фактів є можливим зробити припущення, що Тамара Олександрівна стала як мінімум другою дружиною Івана Васильовича, а такого роду відносини між ними склалися внаслідок спільної служби у розвідувальних відділах вищезазначених армій.

Варто наголосити, що пророблене відносно І.В. Копачинського дослідження значно інформативно розширює його біографічний простір і помітно вирізняє від версій біографій запропонованих дослідниками раніше.

Подібна ситуація склалася і у випадку з розглядом лоту пов'язаного з Іваном Гавриловичем Антоноюком. 7 жовтня 2020 р. автором даного дослідження було придбано коштом у 200 гривень військовий квиток офіцера запасу Збройних сил СРСР виписаний на його ім'я [18]. Лот мав назву «Военный билет офицера СССР, фронтовик разведчик», тож саме собою зрозуміло яке слово відіграло ключову роль у його пошуку. Він став цікавим як матеріал з досліджуваної теми тим, що містив записи про завершення навчання у 1952 р. на лікувальному факультеті медичного інституту. Окрім цього зазначається, що лікар народився 2 березня 1926 р. в місті Тульчин Вінницької області, проходив військову службу з 18 травня 1944 р. по 26 серпня 1946 р., від травня 1944 р. на посаді розвідника, а від листопада того ж року старшого писаря. Зокрема брав участь у бойових діях в період з 24 травня 1944 р. по 9 травня 1945 р. у складі військ 1-го Українського фронту. В документі відсутні відомості щодо нагород, окрім згадки лише про одну ювілейну медаль, що виглядало не реалістично. В ході перевірки через базу даних порталу «Пам'ять народу» було виявлено фото ідентичне наявному у військовому квитку [19] та інформація, згідно якої І.Г. Антоноюк ще у період Другої світової війни був нагороджений орденом Червоної Зірки [20], медаллю «За бойові заслуги» [21] та на честь 40-ї річниці перемоги у війні орденом Вітчизняної війни I ступеня [22]. Нажаль текст подання на орден Червоної Зірки не було оцифровано, хоча зазначається, що з боку командування 7-ї гвардійської кавалерійської дивізії воно було реалізоване 18 жовтня 1944 р. [20] – в період коли нагороджений обіймав посаду розвідника. Наступне нагородження

І.Г. Антоноюка медаллю «За бойові заслуги» відбулося рівно через рік від моменту його призову на військову службу – 18 травня 1945 р. наказом по 2-ій гвардійській кавалерійській Кримській двічі Червонопрапорній ордена Богдана Хмельницького дивізії імені РНК УРСР [21]. З попередніх документів відомо, що на той час гвардії червоноармієць І.Г. Антоноюк офіційно займав посаду старшого писаря – вже не пов'язану безпосередньо з розвідкою. Однак нагородний лист вказує на протилежне – згідно нього, в період з 16 по 29 квітня 1945 р. під час виконання обов'язків розвідника 2-го гвардійського окремого продовольчого транспорту, проявивши винахідливість і кмітливість, виявив за річкою Ельбою склад з продовольством кількістю до 20 тон, що в подальшому було використане для забезпечення потреб дивізії, а 28 квітня брав участь у захопленні автомобіля завантаженого запасними запчастинами [21]. Цей документ фрагментарно але досить вдало надає уявлення про типову розвідувальну роботу, що могла здійснюватися представниками продовольчої служби.

Очевидно, що менш ніж за рік перебування на фронті І.Г. Антоноюк проявив себе в якості успішного розвідника. Але після демобілізації він зміг отримати ряд ще помітніших здобутків як практикуючий лікар та вчений. Найповніше їх висвітлив один із учнів та послідовників лауреат Державної премії України доктор медичних наук, професор Сергій Семенович Страфун: «Після закінчення війни екстерном здав екзамен за середню школу, в 1947 р. вступив до Вінницького медичного інституту. Трудовий шлях у Київському інституті травматології і ортопедії почав у 1960 р. клінічним ординатором, з 1965 р. став керівником клініки відновлюваної хірургії та протезування дорослих. У 1982 р. був призначений керівником клініки мікрохірургії та реконструктивної хірургії кисті. У 1988 р. тяжко захворів і 17 грудня 1989 р. відійшов у вічність. Нагороджений медаллю “За Трудову доблесть” та орденом “Знак пошани”» [23, с. 85–86]. Маючи повне уявлення про велич постаті І.Г. Антоноюка в медицині та значення його праць для науки, можемо впевнено констатувати факт, що зустріти військовий документ відносно нього на аукціоні було цілковитою удачею. Ще треба відверто визнати, що без моніторингу торгів як особистість видатного вченого, так і його розвідницька діяльність залишилась би поза увагою автора дослідження.

Так само спостереження за лотами на електронному аукціоні «Violity» стали поштовхом

до вивчення періоду служби у розвідці вчителя історії Петра Романовича Сенченка – повного кавалера ордена Слави. Його нагороди були успішно реалізовані на платформі у якості лоту під назвою «Комплект наград с орденом Славы І ступени на разведчика» [24]. Переможець торгів придбав їх 28 липня 2020 р. за 196000 гривень. В описі лоту було зазначено, що орден Слави І ступеня № 1395 є справжнім, а зірки ІІ та ІІІ ступенів були втрачені й відновлені ветераном з належними номерами. Візуалізація цього є й на фото даних нагород – зверху спостерігаються сліди ліквідації старих номерів шляхом спилування й нанесення нових відповідно – № 5194 та № 126675. Окрім зазначених нагород лот містив орден Червоної Зірки (№ 1746470) та вручений до сорокової річниці завершення німецько-радянської війни (ювілейний) орден Вітчизняної війни І ступеня (№ 476691), медалі «За бойові заслуги» (№ 535192), «За оборону Сталінграда», «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.», «За взяття Берліна» та ряд ювілейних, а також нагрудні знаки «Гвардія», «Відмінний розвідник» та інші, пов'язані з ветеранським статусом нагородженого.

Зокрема, в описі до лота додатково зазначено, що подвиг, за який відбулося нагородження орденом Слави ІІІ ступеня був здійснений під час перебування у штрафній роті, а після війни ветеран працював вчителем історії у школі № 30 міста Краматорська, про що свідчить меморіальна дошка на її будівлі. В ході перевірки цієї інформації з'ясувалося, що до нагородження зазначеним вище орденом П.Р. Сенченко представлявся обіймаючи посаду командира відділення 67-ї окремої штрафної роти і перебуваючи в званні рядового [25]. У поданні до попередньої нагороди – медалі «За бойові заслуги», він згадується як старшина 93-ї окремої гвардійської розвідувальної роти у званні старшого сержанта [26]. Впливає, що у біографії фронтовика мали місце бути певні допоки невідомі події, що призвели до суду та направлення відбуття покарання у штрафну роту. До того ж згадується, що на момент здійснення подвигу він офіційно не обіймав керівної посади, а лише замінив вибулого командира відділення, очолив атаку, першим увірвався в траншею противника, знищив особисто чотирьох ворогів та ручний кулемет з розрахунком [25]. Слід відзначити, що при цьому боєць міг мати додатковий стимул, виражений у прагненні якомога швидше полишити лави штрафної роти та повернутись до свого попереднього статусу.

Характерно, що особистості П.Р. Сенченка були притаманні принциповість, бажання діяти якомога ефективніше та здатність до самопожертви. Про це свідчать факти, що у 1941 р., будучи звільненим від призову інвалідом третьої групи, він домігся зарахування до лав діючої армії, де спочатку був писарем але невдовзі став розвідником [27]. Варто наголосити на констатації факту, що відзначення як орденом Слави ІІІ ступеня, так і І ступеня не пов'язані з безпосереднім виконанням завдань розвідувального характеру. В інших поданнях розвідницька складова присутня [28; 29]. Нагородження орденом Слави І ступеня відбулося за знищення кулеметного гнізда та захоплення 17 полонених [27]. Підтвердилася й інша біографічна подробиця зазначена у описі лота – П.Р. Сенченко дійсно протягом 1946–1974 рр. працював вчителем історії у м. Краматорську, де й помер у 1986 р. [27].

Завдяки детальному моніторингу через застосування словосполучення «красноармейская книжка» вдалося з'ясувати причетність до розвідки ще одного педагога – Миколи Панасовича Горкуна. Червоноармійська книжка виписана на його ім'я була придбана автором на аукціоні 8 жовтня 2020 р. за ціною 120 грн. [30]. Будь які відомості про долю ветерана у продавця були відсутні. Тож частково відтворити подробиці життєвого та бойового шляху педагога вдалося виключно через придбаний документ та подання до нагородження рядом відзнак [31; 32; 33] З цього постає наступна інформація. Згідно відомостей у персональному військовому документі народився в 1915 р., українець за національністю, на момент призову Пирятинським РВК 26 січня 1944 р., мав незакінчену вищу освіту та спеціальність «учитель», був одружений на Горкун Ганні Іванівні, мешканці с. Тарасівка Пирятинського (нині – Гребінківського) району. Це село вказується місцем народження самого ветерана у відомостях щодо нагородження орденом Вітчизняної війни ІІ ступеня у 1985 р. [33]. Найімовірніше, проживав на території даного населеного пункту в період окупації Німеччиною, що тривала там до 19 вересня 1943 р. [34, с. 205]. В силу нез'ясованих обставин був покликаний на службу майже через півроку після цього, а не одразу, на відміну від великої кількості українців, званих «чорносвітниками» («піджачниками», «чорною піхотою») [35, с. 156]. Мова йде про жертв одного з масштабних злочинів радянської влади, в ході якого призовників, мобілізованих польовими військкоматами, непереобмундированими, непідготовленими, належ-

ним чином неозброєними кидали в бій, внаслідок чого вони майже одразу вибували зі строю. Натомість М.П. Горкун протягом лютого-початку травня проходив підготовку в запасній військовій частині. Про це свідчить запис у червоноармійській книжці, де далі зазначається, що з 15 травня 1944 р. по 2 травня 1945 р. брав участь у боях від Ковеля до Берліна в складі 641-го стрілецького полку та 398-го легкого артилерійського полку, у якості озброєння мав пістолет-кулемет Судаєва, був демобілізований згідно вже згаданого вище указу від 25 вересня 1945 р. Є відмітка про відзначення медаллю «За відвагу». Був нагороджений наказом по вищезазначеному артполку від 19 червня 1945 р. за вдалі дії у якості обчислювача взводу управління дивізіону, здійснюючи точну і своєчасну прив'язку бойових порядків під час наступу на Берлін [31]. Варто наголосити, що саме від обчислювача багато в чому залежав успіх ведення гарматами вогню, адже точність відомостей під час артилерійської розвідки досягається зокрема ретельною топогеодезичною прив'язкою.

Підпис командира підрозділу був поставлений у червоноармійській книжці 12 вересня 1945 р. З записів стає зрозуміло, що на той час ефрейтор М.П. Горкун проходив службу вже у взводі управління 4 дивізіону 67-ї тяжкої мінометної Нарвської Червонопрапорної орденів Суворова та Кутузова бригади, де в 18 жовтня 1945 р. йому було вручено медаль «За взяття Берліна» [32]. На даний момент не вдалося з'ясувати ще якісь додаткові відомості щодо його подальшої долі. Проте, дякуючи детальному розбору придбаного документу з залученням додаткових джерел, стало можливим реконструювати модель, коли радянські мобілізаційні органи змогли правильним чином використати інтелектуальний потенціал призовника, не давши йому потрапити в когорту нещадно і бездарно знищених сталінським командуванням «чорносвітників».

Ряд цікавих аспектів післявоєнного життя колишніх розвідників розкриває детальне вивчення документу, що реалізовувався на платформі «Violity» станом на 14 жовтня 2020 р. як лот «Письмо, жалоба на Луфера Ковпаку от разедчика инвалида ВОВ, без ног» з початковою ціною 300 грн [36]. Автор зазначеної скарги представляється як «студент Вечірньої консерваторії 2-го курсу вокального факультету Сердюк Андрій». В подальшому вдалося з'ясувати, що це видатний український співак Андрій Савелійович Сердюк, від 1973 р. Заслужений артист УРСР [37, с. 10], а від 1982 р. Народний артист

УРСР [38; с. 524]. Документ створений на друкарській машинці й має лише короткий рукописний напис «тов Ковпаку» почерком, подібним до того, яким власноруч написані А.С. Сердюком інші документи [37, с. 2–6]. Датувати документ слід 1947–1948 рр., оскільки саме тоді адресант навчався на другому курсі Київського музичного училища [37, с. 2], а адресат колишній партизанський командир двічі Герой Радянського Союзу Сидір Артемович Ковпак обіймав впливову посаду заступника голови Президії Верховної Ради УРСР [39, с. 252]. Причиною скарги постає відмова директора Київської державної консерваторії Абрама Михайловича Луфера зараховувати на навчання у зв'язку з інвалідністю (протези на обох ногах) та особистою неприязню очільника вишу до потенційного наукового керівника скаржника – Михайла Венедиктовича Микиші. Також відзначається, що навіть втручання з боку міністерства державного забезпечення інвалідів Вітчизняної війни не змогло вирішити позитивно проблему на користь талановитого абітурієнта. Достеменно не відомо чи направлялася скарга подібного змісту до адресата, чи можливо справа обмежилася лише підготовкою. Але натомість відомо про два беззаперечні факти: 13 липня 1948 р. А.М. Луфер помер, а А.С. Сердюк від вересня того ж року став студентом держконсерваторії, звідки успішно був випущений в 1954 р. з кваліфікацією «концертний співак» [37, с. 7].

В зверненні до впливового чиновника він зазначив, що втратив обидві ноги через тяжке поранення отримане в районі м. Ясси (Румунія) та двічі наголосив на своїй військовій спеціальності розвідника. Це й стало відправною точкою для подальшого з'ясування його бойового шляху в рамках даного дослідження. Вдалося встановити, що митець, який народився 1923 р. в м. Бровари Київської області у родині пекаря хлібозаводу, 1941 р. закінчив навчання у місцевій середній школі, в період німецької окупації працював у сфері сільського господарства. Після вигнання нацистів у 1943 р. був призваний до лав Червоної армії та проходив службу в полковій розвідці 797-го стрілецького полку 232-ї стрілецької дивізії до моменту отримання вищезазначеного поранення у 1944 р. [37, с. 6]. В 1961 р. він вказав серед нагород бойову медаль «За відвагу» [37, с. 5], щоправда знайти нагородні документи щодо неї на платформі вищезгаданих відповідних електронних архівів не вдалося. Та ж сама ситуація і з орденом Червоної Зірки [40, с. 126], відзначення яким відбулося лише у 1979 р.

[37, с. 10] Завершуючи огляд творчої біографії співака варто зазначити, що від 1957 р. він був зарахований до штату Київської державної філармонії [37, с. 6], де успішно реалізував свій талант. Помер у 2000 р. [41]. Згаданий приклад яскраво демонструє моменти неналежного відношення – відсутності дієвого сприяння, до учасників бойових дій, зокрема інвалідів, по завершенні Другої світової війни. Також спостерігаємо момент коли талант та сила волі колишнього розвідника взяли гору над невіглаством, позбавлених емпатії та об'єктивного ставлення радянських владних функціонерів.

Висновки. В підсумку не зайвим буде звернутись до статистики. Загалом у праці розглянуто долі п'яти розвідників-українців, які в цивільному житті належали до суспільного прошарку інтелігенції. Дотично було звернено увагу на розвідницю, росіянку за національністю, яка була дружиною одного з них. Всі брали участь у здійсненні безпосередньої педагогічної роботи, чи наданні методичних рекомендацій. Відомо, що двоє безпосередньо займалися науковою діяльністю. Один мав вчене звання професора. Один видатний митець рівня народного артиста. Один повний кавалер ордена Слави. За професійним спрямуванням: бухгалтер, мовознавиця, лікар, історик, вчитель, співак.

В полі зору дослідження матеріали, що реалізовувалися на аукціоні «Violity» від грудня 2019 р. до жовтня 2020 р. Їх впевнено можна назвати успішним джерелом поштовху для подальшого з'ясування ряду життєвих віх розвідників, подекуди розширення меж їхніх раніше опублікованих біографій. Щоправда не у кожному

випадку вдалося прослідкувати життєвий шлях досконало і до кінця. В ході дослідження було широко застосовано ряд архівних, друкованих та електронних джерел, що вдало доповнювали одне одного та давали змогу перевірити інформацію, подекуди виявити неточності. Варто зазначити, що кількість розглянутих матеріалів була значно більшою за ті, що потрапили до публікації. Закономірно, що деякі не увійшли, через дублювання інформації, а інші – оскільки стосувалися не до кінця розкритої підтеми, або ж були пов'язані з представниками національних меншин, які не мають прямого відношення до української нації та її традицій. Хоча ця когорта також варта уваги і заслуговує окремого вивчення. Цілком можливо, що в перспективі таке буде здійснено.

Викладене вище дослідження носить яскраво виражений пошуковий характер. Його наповнення напряму залежало від можливості реалізації розкриття підтем, відштовхуючись від матеріалу, знайденого в просторі електронного аукціону. Через такий підхід авторів вдалося з'ясувати ряд важливої для свого дослідження інформації щодо осіб, відомості про яких, напевно чи вдалося б дізнатись з якихось інших джерел. З огляду на досягнуті успіхи, є всі підстави вважати інтернет-аукціони достатньо вдалою платформою для пошуку матеріалів, відштовхуючись від яких, в ряді випадків стає можливим здійснювати ґрунтовний розгляд деяких історичних проблем. Ця праця подекуди має ознаки звіту, що може слугувати своєрідною інструкцією. Тож є сподівання, що через таку передачу досвіду, кожен бажаючий спробує використати запропонований алгоритм для реалізації власного дослідження.

Список літератури:

1. Аукціон Violity. URL: <https://violity.com/ua> (дата звернення: 23.01.2022).
2. Правила Віоліті. URL: <https://violity.com/ua/rules> (дата звернення: 23.01.2022).
3. Комплект на разведчика. URL: https://violity.com/ua/102473240-komplekt-na-razvedchika?utm_source=search_result&utm_medium=komplekt-na-razvedchika&utm_campaign=35000uah (дата звернення: 23.01.2022).
4. Копачинский Иван Васильевич URL: http://www.hrono.ru/biograf/bio_k/kopachinski.php
5. Алексеев М., Колпакиди А., Кочик В. Энциклопедия военной разведки. 1918–1945 гг. М.: Издательство «Кучково Поле», 2012. 976 с.
6. Булавин А. Вспомним всех поименно... К: Виниченко, 2019. 525 с.
7. Копачинский Иван Васильевич. 1910. URL: https://pamyat-naroda.ru/heroes/podvig-chelovek_nagrazhdenie34699769/ (дата звернення: 23.01.2022).
8. Указ Президиума ВС СССР от 28.03.1980 «Об утверждении Правил ношения орденов, медалей СССР, орденских лент и лент медалей на планках и других знаков отличия» URL: <https://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data02/tex13727.htm> (дата звернення: 23.01.2022).
9. Копачинский Иван Васильевич. 1910. URL: https://pamyat-naroda.ru/heroes/podvig-chelovek_nagrazhdenie4009845/ (дата звернення: 23.01.2022).
10. Русский архив: Великая Отечественная. Т. 15(4–5). Битва за Берлин. М.: ТЕРРА, 1995. 616 с.

11. Левченко О., Вінник В., Устименко О. Розвідка та іноземні армії. Інформаційна робота. Київ: «КНТ», 2022. 124 с.
12. Копачинский Иван Васильевич. 1910. URL: https://pamyat-naroda.ru/heroes/podvig-chelovek_nagrazhdenie22810331/ (дата звернення: 23.01.2022).
13. Удостоены высокой награды. *Бухгалтерский учёт*. 1967. № 2. С. 69–71.
14. Копачинский Иван Васильевич. 1910. URL: https://pamyat-naroda.ru/heroes/podvig-chelovek_nagrazhdenie19881237/ (дата звернення: 23.01.2022).
15. Финансова В., Потькалова О., Рогач А. Мы этой памяти верны. Киев: [б. и.], 2011. 440 с.
16. Копачинская Тамара Александровна. 1921. URL: <https://pamyat-naroda.ru/heroes/person-hero92465855/> (дата звернення: 23.01.2022).
17. Копачинская Тамара Александровна. 1921. URL: https://pamyat-naroda.ru/heroes/sm-person_rvk1070597481/ (дата звернення: 23.01.2022).
18. Военный билет офицера СССР, фронтовик разведчик URL: https://violity.com/ua/105620251-voennyj-bilet-oficera-sssr-frontovik-razvedchik?utm_source=search_result&utm_medium=voennyj-bilet-oficera-sssr-frontovik-razvedchik&utm_campaign=200uah (дата звернення: 23.01.2022).
19. Антонюк Иван Гаврилович. 1926. URL: <https://pamyat-naroda.ru/heroes/person-hero93966612/> (дата звернення: 23.01.2022).
20. Антонюк Иван Гаврилович. 1926. URL: https://pamyat-naroda.ru/heroes/podvig-nagrada_kartoteka1421801118/ (дата звернення: 23.01.2022).
21. Антонюк Иван Гаврилович. 1926. URL: https://pamyat-naroda.ru/heroes/podvig-chelovek_nagrazhdenie45148245/ (дата звернення: 23.01.2022).
22. Антонюк Иван Гаврилович. 1926. URL: <https://podvignaroda.ru/?#id=1509200776&tab=navDetailManUbil> (дата звернення: 23.01.2022).
23. Страфун, С. Антонюк Иван Гаврилович. Вісник ортопедії, травматології та протезування. 2013. № 1. С. 85–86.
24. Комплект наград с орденом Славы 1 степени на разведчика. URL: https://violity.com/ua/105051021-komplekt-nagrad-s-ordenom-slavy-1-stepeni-na-razvedchika?utm_source=search_result&utm_medium=komplekt-nagrad-s-ordenom-slavy-1-stepeni-na-razvedchika&utm_campaign=196000uah (дата звернення: 23.01.2022).
25. Сенченко Петр Романович. 1913. URL: https://pamyat-naroda.ru/heroes/podvig-chelovek_nagrazhdenie20284271/ (дата звернення: 23.01.2022).
26. Сенченко Петр Романович. 1913. URL: https://pamyat-naroda.ru/heroes/podvig-chelovek_nagrazhdenie18204931/ (дата звернення: 23.01.2022).
27. Сенченко Петр Романович. URL: https://warheroes.ru/hero/hero.asp?Hero_id=4455 (дата звернення: 23.01.2022).
28. Сенченко Петр Романович. 1913. URL: https://pamyat-naroda.ru/heroes/podvig-chelovek_nagrazhdenie36557510/ (дата звернення: 23.01.2022).
29. Сенченко Петр Романович. 1913. URL: https://pamyat-naroda.ru/heroes/podvig-chelovek_nagrazhdenie29710882/ (дата звернення: 23.01.2022).
30. Красноармейская книжка. URL: https://violity.com/ua/105179092-krasnoarmejskaya-knizhka?utm_source=search_result&utm_medium=krasnoarmejskaya-knizhka&utm_campaign=120uah (дата звернення: 23.01.2022).
31. Горкун Николай Афанасьевич. URL: https://pamyat-naroda.ru/heroes/podvig-chelovek_nagrazhdenie37083840/ (дата звернення: 23.01.2022).
32. Горкун Николай Афанасьевич. URL: https://pamyat-naroda.ru/heroes/podvig-chelovek_nagrazhdenie1562309348/ (дата звернення: 23.01.2022).
33. Горкун Николай Афанасьевич. URL: https://pamyat-naroda.ru/heroes/podvig-chelovek_yubileinaya_kartoteka1511506635/ (дата звернення: 23.01.2022).
34. Україна. Хроніка визволення: дослідження, документи, свідчення. Київ: Аеростат, 2014. 324 с.
35. Пилявець Р. Чорна піхота як історичне явище в роки німецько-фашистської війни (1941–1945 рр.). *Воєнно-історичний вісник*. № 1(31). 2019. С. 156–174
36. Письмо, жалоба на Луфера Ковпаку от разведчика инвалида ВОВ, без ног. URL: https://violity.com/ua/104429457-pismo-zhaloba-na-lufera-kovpaku-ot-razvedchika-invalida-vov-bez-nog?utm_source=search_result&utm_medium=pismo-zhaloba-na-lufera-kovpaku-ot-razvedchika-invalida-vov-bez-nog&utm_campaign=300uah (дата звернення: 23.01.2022).
37. ЦДАМЛМ України. Ф 915. Оп. 1. Спр. 1041. 13 арк.
38. Митці України: енциклопедичний довідник. Київ: «Українська енциклопедія», 1992. 848 с.
39. Українська радянська енциклопедія. Т. 5. Київ: Голов. ред. УРЕ, 1980. 566 с.

40. Українська радянська енциклопедія. Т. 10. Київ: Голов. ред. УРЕ, 1983. 543 с.

41. Сердюк Андрій Савелійович. 1923–2000. URL: <https://musical-world.com.ua/artists/serdyuk-andrij-savelijovych/> (дата звернення: 23.01.2022).

Ocheretianyi O.O. INTERNET AUCTION AS A SOURCE FOR SEARCHING MATERIALS REGARDING THE ACTIVITIES OF UKRAINIAN INTELLIGENCIA IN INTELLIGENCE DURING THE SECOND WORLD WAR

The article is devoted to an alternative search for materials related to one of the important milestones in history. Despite the significant passage of time since World War II, examining numerous examples from its history remains relevant for representatives of today's society living under martial law. This contributes to familiarization with the experience of predecessors, which, after thorough learning and analysis, can be successfully implemented in practice. Simultaneously, it can have a positive moral-psychological impact.

One of the decisive factors in conducting warfare is intelligence work. Therefore, it is appropriate to focus on aspects specifically related to it. In particular, for contemporary society, it is important to understand that during combat operations, not only professional experts with years of training but also ordinary civilian intellectuals, who under non-war conditions had no clear intention of engaging in military affairs, can participate in ensuring the successful intelligence process. Gathering materials about them sometimes requires the use of unconventional approaches. The article provides a detailed review of one such approach. According to it, information that can be obtained through internet auctions is proposed as an alternative primary source of information. At first glance, in the context of today's high-level informatization, this procedure seems quite convenient and simple. However, it is important to emphasize that it requires the mandatory application of certain search algorithms and rules for verifying and supplementing primary information. Their essence can be understood by familiarizing oneself with the description of the results of the research conducted by the author. In the course of this research, using the mentioned approach, the involvement in intelligence during World War II of a number of not only ordinary but also distinguished representatives of the intelligentsia was established. Therefore, this article not only reveals little-known details of the lives of Ukrainian intelligence officers but also serves as a unique guide for searching for materials for research by processing information from electronic auctions.

Key words: *intelligence, Second World War, intelligentsia, search for sources, auction.*

УДК 94(4)
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/1.13>

Петрик Ю.Б.

Університет Яна Длугоша в Ченстохові

Петрик Т.В.

Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

МІЖНАРОДНА ДІЯЛЬНІСТЬ «УКРАЇНСЬКОГО ГРОМАДСЬКОГО КОМІТЕТУ РЯТУНКУ УКРАЇНИ»

У статті досліджено передумови та причини початку міжнародної діяльності «Українського громадського комітету рятунку України». Прослідковано особливості появи філій-комітетів організації на території поза межами Другої Польської республіки (Речі Посполитої), наведено список тих філій, про які відомо (женецька, берлінська, празька тощо). Проаналізовано особливості їхньої діяльності.

Описано ініціативу віденських діячів щодо створення «Міжнародного координаційного комітету допомоги голодуючим», який очолили делегат Австрійського Червоного Хреста Рудольф Мітленер і генеральний секретар Європейського конгресу національностей Евальд Амменде.

Розглянуто способи наведення контакту представниками «Українського громадського комітету рятунку України», зокрема, Мілени Рудницької із різноманітними світовими організаціями, виокремлено ряд труднощів, які стояли на перешкоді активній роботі Комітету у цьому напрямку.

Розглянуто інформацію про міжнародні виступи українських діячів-членів «Українського громадського комітету рятунку України», які зверталися до Ліги Націй та її Глави і міністра закордонних справ Норвегії Йогана (Юхана) Людвіга Мовінкеля. Описано співпрацю Комітету з представником уряду Української Народної Республіки в екзилі Олександром Шульгиним. Прослідковано спробу організації вийти на контакт із Президентом Сполучених Штатів Америки Фракліном Делано Рузвельтом. Прослідковано критику представниками «Українського громадського комітету рятунку України» тих діячів, які не помічали або взагалі заперечували факт Голодомору, зокрема, прем'єр-міністра Французької республіки Едуарда Ерріо.

Виділено закордонні організації, з якими Комітет співпрацював. Наведено часописи, котрі сприяли міжнародній активності «Українського громадського комітету рятунку України». Продемонстровано ставлення польської влади до проявів міжнародної активності Комітету.

Ключові слова: міжвоєнний період, Голодомор, УСРР, СРСР, Друга Польська республіка (Річ Посполита), благодійництво, «Український громадський комітет рятунку України».

Постановка проблеми. Вважаємо за необхідне розпочати з того, що внаслідок національно-визвольних змагань українського народу 1917–1921 рр. українці не змогли зберегти власної державності. Українська народна республіка, Західноукраїнська народна республіка та Українська Держава Павла Скоропадського були ліквідовані, а українські землі опинилися у складі різних держав. Східна Галичина та Західна Волинь опинилися під владою Другої Польської республіки (Речі Посполитої), Північна Буковина, Хотинщина та Південна Бессарабія – Румунії, а Закарпаття увійшло до складу Чехословаччини. Натомість більшість українських територій були окуповані більшовиками та увійшли до складу їхніх держав: УСРР (Української Соціалістичної Радянської

Республіки), якій передали Східну Волинь, Київщину, Чернігово-Сіверщину, Поділля, Центр, Південь і Донбас), і РСФРР (Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки), котра загарбала Крим. Невдовзі, у 1922 р., більшовицькі утворення формально об'єдналися в СРСР (Союз Радянських Соціалістичних Республік).

Попри деякі проблеми, які супроводжували українців, що жили на землях у складі Польщі, Румунії та Чехословаччини, вони були меншими, ніж ті, які припали на долю українців під радянською владою. Особливо це проявилось у 1930-х рр.: репресії, насильницька колективізація, переслідування інакодумців. Однак чи не найбільшим злочином радянської влади був штучний голод 1932–1933 рр., названий також Голодомором

і визнаний рядом держав геноцидом українського народу. Для того, аби хоча б якось допомогти знедоленим українцям Наддніпрянщини, українці, що жили на території міжвоєнної Польщі, утворили «Український громадський комітет рятунку України» (далі – УГКРУ).

Актуальність наукової проблеми визначається необхідністю дослідження досвіду міжнародної діяльності УГКРУ, яка у зазначений період була доволі широкою. Ґрунтовне дослідження даної проблематики дасть змогу розширити знання про роль і значення УГКРУ як вагової організації.

Наукова новизна статті полягає у тому, що в ній уперше здійснено спробу цілісно проаналізувати особливості міжнародної співпраці УГКРУ з метою допомоги голодуючим.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ця проблема лише частково знайшла своє відображення в історіографії. Однак варто відзначити науковий доробок М. Гетьманчука [2], Я. Папуги [57], Г. Лялюк [58], Л. Барбари [1], Н. Панченко [59], Л. Цубова та Н. Божко [61], де розглядаються окремі аспекти, пов'язані з діяльністю УГКРУ.

Джерельну базу дослідження становлять окремі матеріали архіву визвольного руху. Важливими є також матеріали особового походження Мілени Рудницької та статті у пресі досліджуваного періоду.

Постановка завдання. Мета дослідження полягає в аналізі міжнародної діяльності УГКРУ та його філій-комітетів на основі архівних документів та за допомогою наявної історіографічної бази, а також у дослідженні впливу цієї діяльності для поширення інформації про Голодомор 1932–1933 рр. у світі. Для досягнення поставленої мети передбачається вивчення інформації, розміщеної в архівних матеріалах і працях, присвячених УГКРУ.

Виклад основного матеріалу. Інформація про Великий Голод на території Радянської України ширилася територією Східної Галичини ще в 1932 р., однак внаслідок інформаційної блокади та фактичної неможливості потерпілих від Голодомору покинути Радянський Союз не було повного розуміння жахливості цієї ситуації. Певною мірою, як згадувала суспільно-політична діячка Мілена Рудницька, суспільство західноукраїнських земель сколихнуло самогубство в СРСР політичного діяча Миколи Скрипника 7 липня 1933 р., а також закиди на його адресу з боку радянської влади [61, с. 87–88; 2, с. 125]. Подальші акти самогубства людей, наближених до

радянської влади (Миколи Стронського, Миколи Хвильового), лише посилювали розуміння того, що на території за Збручем все явно не в порядку [2, с. 125]. До того ж інформацію про справжній стан справ можна було дізнатися від українських втікачів з-за Збруча [2, с. 124]. Як відомо зі звітів польського Корпусу Охорони Прикордоння (Korpusu Ochrony Pogranicza; KOP), за період з 1 листопада 1931 по 31 жовтня 1932 рр. на польсько-радянському кордоні було затримано 930 осіб за нелегальний перетин [62].

У підсумку, ряд політичних сил та суспільно-політичних діячів різко засудили дії радянської влади, що призвели до Великого Голоду [2, с. 126].

Відзначимо також активну роль західноукраїнської преси, яка висвітлювала відомості про Голодомор на своїх сторінках [3; 4; 5; 6; 7; 9; 10; 11; 12].

Українці, що мешкали на території міжвоєнної Речі Посполитої, мали право на власну пресу, відносну свободу слову, заснування організацій, як благодійних, так і політичних. Звісно, мав місце і певний тиск з боку органів влади у випадку, якщо якась особа чи організація вела антиурядову, на думку влади, діяльність.

З усім тим, українці мали повне право та можливість заснувати організацію, яка би стала координаційним центром для тих жителів Східної Галичини, що хотіли б допомогти постраждалим українцям на території Наддніпрянської (Радянської) України, займалася би інформаційним розголосом трагедії та робила би спроби хоча б якось зарадити голодуючим і втікачам з-за Збруча. Для цього за сприяння та ініціативи Української Парламентської Репрезентації польського парламенту 16 липня 1933 р. відбулися збори представників різноманітних організацій краю [2, с. 127; 57, с. 728]. На цих зборах було обговорено катастрофічне становище села в Радянській Україні та було прийнято рішення про створення спеціальної комісії, котра б дала початок спеціальному комітету для допомоги голодуючим. Уже 25 липня цього року відбулися другі збори, на яких було утворено «Громадський комітет допомоги страждальній Україні», перетворений згодом на «Український Громадський Комітет Рятунку України» (далі – УГКРУ) [57, с. 728]. Головою його став лідер Українського національно-демократичного об'єднання (далі – УНДО) Дмитро Левицький. Відомо, що для управління Комітетом існувала Президія, до якої, окрім Дмитра Левицького, увійшли також др. Антін Горбачевський, о. Леонтій Куницький, Михайло Корчинський, др. Іван

Раковський як заступники Голови всередині Президії, а також Зенон Пеленський і др. Іван Гіжа як секретарі [17].

Для практичної роботи було створено Діловий комітет, який очолили Василь Мудрий (редактор газети «Діло» та активний діяч УНДО) [2, с. 127; 57, с. 728], Мілена Рудницька (співзасновниця УНДО, громадсько-політична діячка; як заступниця Голови Ділового комітету) [2, с. 127; 57, с. 728; 58, с. 352], Володимир Дорошенко та Зенон Пеленський [2, с. 127; 57, с. 728]. Також до нього увійшли Володимир Кузьмович, о. Михайло Блозовський і Володимир Целевич [4]. Відомо, що членами Ділового Комітету стали Андрій Жук, др. Л. Макарушка, Юліан Дзерович, о. Василь Лаба, др. Іван Гіжа, Раковський, А. Добрянський, Дмитро Левицький, Зенон Пеленський [17].

Одним із найважливіших напрямків роботи УГКРУ було проведення міжнародної діяльності, адже це давало змогу повідомляти про проблему Голодомору за кордоном Польщі та вести цю діяльність централізовано. З цією метою було створено ряд філій-комітетів: у Парижі [45; 44], Празі (очолив Ольгерд Бочковський) [47; 22; 44], Берліні (очолила донька гетьмана Павла Скоропадського Єлизавета) [40; 41; 42; 43; 44], Порту Уніон в Бразилії (очолив А. Любий) [51], Люксембурзі [38], Брюсселі [44], Софії, Нью-Йорку [54], Лондоні, Женеві та Бухаресті [22].

Для заснування філії необхідно було знайти контакт із найактивнішими діячами української діаспори у тій чи іншій державі, обговорити з ними особливості майбутньої роботи філії-комітету і, якщо ці діячі погоджувалися, заснувати саму філію.

Закордонні філії-комітети мали популяризувати свою діяльність і всієї організації, налагоджувати контакти із вже наявними філіями, співпрацювати з Конгресом Національностей (неурядова організація, що складалася із представників європейських національних меншин та існувала з 1925 по 1938 рр. – прим. авт.), вести співпрацю із зацікавленими особами за кордоном та співпрацювати з парламентарями тих держав, де вони діяли [52].

Варто зазначити, що ці закордонні філії були доволі автономними, навіть фактично незалежними відносно до централі у Львові, з якою підтримувалося листування [22].

Доволі активну діяльність проводила женеvська філія. Вони напpямy співпрацювали з Міжнародним Червоним Хрестом, Лігою Націй та Комітетом Фрїтїофа Нансена [22]. Філія-комітет

у Берліні навіть зверталася до уряду США з приводу голоду [18], а філія-комітет у Празі писала до Президента США Франкліна Делано Рузвельта з проханням підтримати українську діаспору в Америці та допомогти забезпечити приїзд контрольної комісії до УСРР для перевірки реального стану справ, хоча нам і невідомо, чи надходила якась відповідь із Білого Дому [55]. Паризький, берлінський і бpюссельський комітети, а також централь у Львові теж зверталися до Рузвельта з подібними проханнями [8].

На жаль, не завжди місцева або центральна влада за кордоном прихильно ставилася до діяльності філій-комітетів. Як свідчать документи Комітету, підписані Василем Мудрим і Зеноном Пеленським, найбільші труднощі з цим виникали, як не дивно, у цілком демократичній Празі, певні проблеми виникали також у Франції та Італії. Представники організації пов'язували це небажанням влади погіршувати свої стосунки з СРСР та активною діяльністю радянської пропаганди [22].

Відразу після свого заснування УГКРУ надіслав З. Пеленського та М. Рудницьку до Женеви, аби ті підіймали розголос проблеми Великого Голоду, налагодили зв'язок із українськими комітетами допомоги голодуючим у європейських містах (Прага, Берлін, Париж, Відень, Брюссель), взяли участь у Конгресі Національностей у Швейцарії та спробували домогтися розгляду питання Голодомору на засіданні Ліги Націй [2, с. 127–128].

М. Рудницька представляла на цих зустрічах як УГКРУ, так і організацію «Союз Українок», а також була депутаткою польського парламенту. У Женеві у 1933 р. вона зустрічалася з іншими українськими представниками: депутатами румунського парламенту з Буковини Володимиром Залозецьким-Сасом і Юрієм Сербинюком, членом Головної Еміграційної Ради й УНР в екзилі Олександром Шульгиним із Парижу, учасником «Європейського Об'єднання Українських організацій на чужині» Дмитром Андрієвським із Брюсселя.

На Конгресі Національностей у Женеві Рудницька засудила дії радянської влади щодо українців і намагалася привернути увагу громадськості до цього питання [1, с. 162].

Представники УГКРУ склали меморандум, який представили Голові Ліги Націй та міністру закордонних справ Норвегії Йогану (Юхану) Людвігу Мовінкелю. У ньому М. Рудницька, З. Пеленський та інші просили Л. Мовінкеля винести українське питання на обговорення Ліги

Націй. Меморандум отримав схвалення від представника уряду Української Народної Республіки в екзилі Олександра Шульгина, про що той сповіщав Л. Мовінкеля у листі від 25 вересня 1933 р., чим заохочував останнього до більш активної роботи у цьому напрямку [2, с. 127; 61, с. 96]. Комітет просив Лігу Націй посприяти передачі матеріальної допомоги від українців з-поза меж Радянського Союзу українцям, постраждалим від голоду в СРСР. Члени організації пропонували здійснити перевезення допомоги та її розподіл під егідою Ліги Націй [1, с. 162]. Хоч 29 вересня 1933 р. і відбулося неофіційне закрито засідання Ліги Націй, де з-поміж інших обговорювали й проблему голоду в Україні, але, на жаль, одна частина держав поставилася до цієї проблеми досить обережно, а інша частина взагалі відмовилася обговорювати. Таким чином, одностайного рішення прийнято не було, а розгляд цього питання було передано Міжнародній Комісії Червоного Хреста. Остання обіцяла зробити все від неї залежне, але діяла дещо нерішуче: Червоний Хрест попросив СРСР дозволити надати допомогу голодуючим в СРСР, однак отримав відмову та заяву про те, що «голоду немає» [61, с. 96].

Як стверджувала М. Рудницька, така позиція Ліги Націй була спричинена тим, що жодна держава не хотіла «задиратися з Советським Союзом», а самі українці не мали змоги самостійно ініціювати розгляд цього питання на сесії організації [2, с. 127–128].

Крім того, М. Рудницька активно критикувала деяких західних політиків, зокрема, прем'єр-міністра Франції Едуарда Еррію, який після відвідин СРСР у 1933 р. заявив, що «Радянський Союз квітне, а голоду в Україні немає». Діячка заявила, що представник держави «свободи, рівності і братерства» зустрічається із комуністичним діячем Климентом Ворошиловим, котрий показував Е. Еррію «потьомкінські села», які мали демонструвати, що в Україні все в порядку [1, с. 163]. З протестом проти дій Е. Еррію виступав також «Союз українських адвокатів» у Львові [23].

Відомо, що на початку 1934 р. з метою порушення питання про Голодомор за кордоном поїздки по країнах Західної Європи здійснив В. Мудрий [57, с. 728]. Продовжувалася водночас комунікація із Л. Мовінкелем [37; 21]. Відомо також про листи Є. Скоропадської з Берлінської філії до Л. Мовінкеля [49].

Комітет і організації-засновники намагалися вести доволі активну роботу щодо встановлення контактів з іншими організаціями. Однією з таких

закордонних організацій, що підтримувала контакт із Комітетом, був «Український жіночий союз» у Чехословаччині, під егідою якого було створено «Тимчасовий комітет допомоги голодуючим в Україні». Ця ініціатива була підтримана 32-ма громадськими організаціями, що звернулися до українців поза межами СРСР з проханням активізувати створення комітетів серед українців усього світу.

У Відні небайдужі діячі утворили «Міжнародний координаційний комітет допомоги голодуючим», який очолили делегат Австрійського Червоного Хреста Рудольф Мітленер і генеральний секретар Європейського конгресу національностей Евальд Амменде. Хоча австрійська влада не бажала вступати в суперечки з радянською, проте Комітет зумів зібрати певну матеріальну допомогу та спробував надіслати її до СРСР. Однак радянські дипломатичні установи не дали змогу здійснювати перекази, заявляючи, що голоду в УСРР наче немає і потреби в допомозі немає теж. Такі обставини змусили цю організацію та подібні зосередитись лише на проведенні акцій протестів проти дій радянського уряду, аби привернути увагу до Голодомору серед держав і суспільств Заходу [62, с. 96].

Зусиллями організації «Європейське Об'єднання українців на чужині» у Бельгії з'явилася франкомовна брошура «Голод на Україні, його страхіття, причини й наслідки». Паризька «Еміграційна Рада» організувала концерт-виставку, на яку Комітет разом із Товариством «Народне Мистецтво» надіслали велику кількість гучульських експонатів. Це теж мало привертати увагу до українського питання [22; 53].

Комітет проводив листування з такими організаціями, як Головна Еміграційна Рада в Парижі [27], Товариством «Молода Громада» [28], Товариством «Взаїмна Поміч» [29], Товариством письменників і журналістів у Львові [30], Товариством «Просвіта» у Загребі [31], Товариством «Просвіта» в Буенос-Айресі [46], Українським Бюро у Лондоні [32; 33], УНДО [35; 20], Товариством «Українське Народне Мистецтво» [36], Українським і Російським фондами допомоги у Лондоні [39].

Якщо йде мова про ставлення польської влади до Комітету, то варто зазначити, що влада Речі Посполитої хоч і не хотіла погіршення стосунків із Радянським Союзом, однак не створювала перешкод у діяльності Комітету та давала йому можливість утворювати філії. Організація могла безперешкодно здійснювати збори допомоги та

проводити акції протесту. Напруга у польсько-радянських відносинах підвищилася внаслідок вбивства членом ОУН Миколою Лемиком представника радянського консульства Олексія Майлова у жовтні 1933 р. для привернення уваги до теми Голодомору. Можливо, саме це призвело до призупинення польською владою антирадянських виступів на території західноукраїнських земель. Однак на практиці це не завадило 29 жовтня 1933 р. провести у цілому ряді населених пунктів Західної України акції під назвою «День жалоби і протесту» [62, с. 96; 59, с. 26–27; 15; 16; 19; 24; 25; 26; 50; 34].

Подібні акції вдалося провести й за кордоном, зокрема, у Бельгії, Люксембурзі, Чехословаччині, Болгарії, Німеччині, Австрії, Італії та Вільному місті Данцигу (Гданську) [48].

Через польські воєводські органи влади УГКРУ діставав продовження дії закордонних паспортів для тих членів-громадян Речі Посполитої, які виїздили за кордон на конференції, присвячені темі Голодомору [56].

Відомо, що М. Рудницька намагалася поширити інформацію про Голодомор у швейцарській пресі, хоч нам і невідомо, чи ці звернення завершилися успіхом [1, с. 162].

Комітет також збирав вирізки з англійської та франкомовної преси про голод в СРСР («Glasgow Evening Times», «Tablet», «Western Mail & South Wales News», «The Catholic Herald», «The Manchester Guardian», «Tribune Libre») [13; 14].

Зважаючи на таку активну діяльність, до Комітету та його філій від небайдужих осіб надхо-

дили кошти та збіжжя для допомоги голодуючим. Однак радянська влада, яка заперечувала факт Голодомору, не давала змоги надіслати потерпілим зібрану допомогу та не приймала її.

Висновки. Отже, нами було проведено аналіз міжнародної діяльності УГКРУ та його філій-комітетів на основі архівних документів та за допомогою наявної історіографічної бази та досліджено вплив цієї діяльності для поширення інформації про Голодомор 1932–1933 рр. у світі.

Таким чином, УГКРУ у період початку 1930-х рр. завдяки своїй активній міжнародній діяльності став однією з організацій, що активно заявляли про Великий Голод в Радянській Україні. Її філії-комітети намагалися робити все необхідне, аби хоча якось зарадити горю українців, що вмирили від голоду. Це відбувалося попри деякий спротив з боку окремих органів влади, які в тому числі прагнули не псувати стосунків з радянською владою. Завдяки такій наполегливій роботі як українська діаспора, так і загалом світ дізнавалися про Голодомор 1932–1933 рр., що давало хоча б якісь шанси на те, аби світ втрутився у цю проблему. На превеликий жаль, це часто не давало бажаного результату, проте сам факт міжнародного розголосу вже був певним позитивним результатом. Разом із тим, наявність УГКРУ та його філій на території різних держав демонстрував єдність українців не дивлячись на кордони, політичні чи інші вподобання, а також показував, що межа, встановлена по р. Збруч чи ще десь не дасть українцям забути одне про одного, особливо, перед лицем великого лиха.

Список літератури:

1. Барбара Л. Внесок Мілени Рудницької у боротьбу проти голодомору українського народу. Гілея, 2013. Вип. 68. С. 160–164.
2. Гетьманчук М. Голодомор в Українській СРР 1932–1933 рр. та реакція на нього українського населення міжвоєнної Польщі. *Військово-науковий вісник*, 2010. Вип. 13. С. 123–131.
3. Діло. 28.6.1932. №140.
4. Діло. 28.7.1933. №195.
5. Діло. 3.9.1933. №230.
6. Діло. 16.9.1933. №243.
7. Діло. 8.11.1933. №295.
8. Діло. 24.11.1933. №311.
9. Діло. 14.2.1934. №39.
10. Діло. 18.6.1934. №158.
11. Діло. 15.8.1934. №215.
12. Діло. 5.5.1935. №115.
13. Електронний архів українського визвольного руху. Вирізки із Британської преси про голод в Україні за вересень 1933 року. URL: <http://old.avr.org.ua/index.php/viewDoc/12886/>.
14. Електронний архів українського визвольного руху. Вирізки із французької преси про голодомор в Україні. URL: <http://old.avr.org.ua/index.php/viewDoc/12908/>.
15. Електронний архів українського визвольного руху. Відозва Збаражського повітового комітету рятунку із програмою проведення дня жалоби 29.10.1933 року. URL: <http://old.avr.org.ua/index.php/viewDoc/12540/>.

16. Електронний архів українського визвольного руху. Документ Громадянського комітету рятунку – День жалоби та протесту в Коломиї. URL: <http://old.avr.org.ua/index.php/viewDoc/12327/>.
17. Електронний архів українського визвольного руху. Документ Загального комітету рятунку із протоколом засідання. URL: <http://old.avr.org.ua/index.php/viewDoc/12423/>.
18. Електронний архів українського визвольного руху. Документ про висилку Берлінського громадського комітету рятунку телеграми до уряду США. URL: <http://old.avr.org.ua/index.php/viewDoc/12849/>.
19. Електронний архів українського визвольного руху. Запрошення Терехівлянського повітового комітету рятунку до Громадського комітету рятунку у Львові за 15.11.1933 року. URL: <http://old.avr.org.ua/index.php/viewDoc/12713/>.
20. Електронний архів українського визвольного руху. Звернення Громадянського комітету рятунку до повітових комітетів та УНДО. URL: <http://old.avr.org.ua/index.php/viewDoc/12312/>.
21. Електронний архів українського визвольного руху. Звернення Громадянського комітету рятунку у Львові до прем'єр-міністра Норвегії Людвіга Мовінкеля від 16.01.1934 року. URL: <http://old.avr.org.ua/index.php/viewDoc/12771/>.
22. Електронний архів українського визвольного руху. Звернення до крайових та закордонних комітетів рятунку України. URL: <http://old.avr.org.ua/index.php/viewDoc/12378/>.
23. Електронний архів українського визвольного руху. Звернення Союзу українських адвокатів до Ділового комітету рятунку України до Мудрого Василя від 16.12.1933 року. URL: <http://old.avr.org.ua/index.php/viewDoc/12374/>.
24. Електронний архів українського визвольного руху. Звіт із діяльності Перемишлянського повітового комітету рятунку від 29.09–04.12.1933 року. URL: <http://old.avr.org.ua/index.php/viewDoc/12643/>.
25. Електронний архів українського визвольного руху. Звіт із парафії УГКЦ села Рохоболти про проведення дня жалоби 29.10.1933 року. URL: <http://old.avr.org.ua/index.php/viewDoc/12557/>.
26. Електронний архів українського визвольного руху. Звіт Рівненського повітового комітету рятунку про проведення дня жалоби 29.10.1933 року. URL: <http://old.avr.org.ua/index.php/viewDoc/12676/>.
27. Електронний архів українського визвольного руху. Лист голови Головної Еміграційної Ради у Парижі до Громадянського комітету рятунку у Львові від 07.05.1934 року. URL: <http://old.avr.org.ua/index.php/viewDoc/12935/>.
28. Електронний архів українського визвольного руху. Лист Громадського комітету рятунку у Львові до відділу товариства Молода громада від 05.09.1933 року. URL: <http://old.avr.org.ua/index.php/viewDoc/12590/>.
29. Електронний архів українського визвольного руху. Лист Громадянського комітету рятунку до організації Взаємна поміч від 02.12.1933 року. URL: <http://old.avr.org.ua/index.php/viewDoc/12362/>.
30. Електронний архів українського визвольного руху. Лист Громадянського комітету рятунку до Товариства письменників та журналістів від 02.12.1933 року. URL: <http://old.avr.org.ua/index.php/viewDoc/12363/>.
31. Електронний архів українського визвольного руху. Лист Громадянського комітету рятунку у Львові до товариства Просвіта у Загребі від 12.12.1933 року. URL: <http://old.avr.org.ua/index.php/viewDoc/12777/>.
32. Електронний архів українського визвольного руху. Лист Громадянського комітету рятунку у Львові до Українського Бюро у Лондоні від 04.05.1934 року. URL: <http://old.avr.org.ua/index.php/viewDoc/12898/>.
33. Електронний архів українського визвольного руху. Лист Громадянського комітету рятунку у Львові до Українського Бюро у Лондоні від 13.06.1934 року. URL: <http://old.avr.org.ua/index.php/viewDoc/12902/>.
34. Електронний архів українського визвольного руху. Лист до повітового УНДО у Борщеві із звітом про відзначення жалоби 29.10.1933 в Козачівці. URL: <http://old.avr.org.ua/index.php/viewDoc/12485/>.
35. Електронний архів українського визвольного руху. Лист комітету УНДО до Громадського комітету рятунку у Львові від 04.04.1934 року. URL: <http://old.avr.org.ua/index.php/viewDoc/12678/>.
36. Електронний архів українського визвольного руху. Лист кооперативу Українське народне мистецтво до Громадянського комітету рятунку від 16.04.1934 року. URL: <http://old.avr.org.ua/index.php/viewDoc/12395/>.
37. Електронний архів українського визвольного руху. Лист Людвіга Мовінкеля до Громадянського комітету рятунку у Львові від 04.01.1934 року. URL: <http://old.avr.org.ua/index.php/viewDoc/12770/>.
38. Електронний архів українського визвольного руху. Лист Люксембурзького комітету рятунку до Громадянського комітету рятунку у Львові від 03.09.1934 року. URL: <http://old.avr.org.ua/index.php/viewDoc/12778/>.
39. Електронний архів українського визвольного руху. Лист Українського фонду допомоги спільно із Російським фондом допомоги у Лондоні до Громадянського комітету рятунку у Львові від 10.03.1934 року. URL: <http://old.avr.org.ua/index.php/viewDoc/12896/>.
40. Електронний архів українського визвольного руху. Повідомлення Берлінського громадського комітету рятунку до Громадянського комітету рятунку у Львові від 30.10.1934 року. URL: <http://old.avr.org.ua/index.php/viewDoc/12857/>.

41. Електронний архів українського визвольного руху. Повідомлення Берлінського комітету допомоги голодуючим на Україні до Громадянського комітету рятунку у Львові від 03.05.1934 року. URL: <http://old.avr.org.ua/index.php/viewDoc/12846/>.
42. Електронний архів українського визвольного руху. Повідомлення Берлінського комітету допомоги голодуючим на Україні до Громадянського комітету рятунку у Львові від 11.12.1933 року. URL: <http://old.avr.org.ua/index.php/viewDoc/12851/>.
43. Електронний архів українського визвольного руху. Повідомлення Берлінського комітету допомоги голодуючим на Україні до Громадянського комітету рятунку у Львові від 12.01.1934 року. URL: <http://old.avr.org.ua/index.php/viewDoc/12845/>.
44. Електронний архів українського визвольного руху. Повідомлення Громадянського комітету рятунку у Львові до комітетів рятунку у Берліні, Варшаві, Брюсселі, Парижі, Празі від 22.01.1934 року. URL: <http://old.avr.org.ua/index.php/viewDoc/12756/>.
45. Електронний архів українського визвольного руху. Повідомлення Громадянського комітету рятунку у Львові до Парижського комітету рятунку від 30.12.1933 року. URL: <http://old.avr.org.ua/index.php/viewDoc/12919/>.
46. Електронний архів українського визвольного руху. Повідомлення Громадянського комітету рятунку у Львові до товариства Просвіта у Аргентині від 02.04.1934 року. URL: <http://old.avr.org.ua/index.php/viewDoc/12767/>.
47. Електронний архів українського визвольного руху. Повідомлення Громадянського комітету рятунку у Празі до Громадянського комітету рятунку у Львові від 24.05.1934 року. URL: <http://old.avr.org.ua/index.php/viewDoc/12981/>.
48. Електронний архів українського визвольного руху. Повідомлення про проведення дня жалоби 29.10.1933 року у Європі. URL: <http://old.avr.org.ua/index.php/viewDoc/12812/>.
49. Електронний архів українського визвольного руху. Повідомлення Скоропадської Єлизавети до прем'єр міністра Норвегії – Мовінкеля Людвіга від 04.10.1933 року. URL: <http://old.avr.org.ua/index.php/viewDoc/12831/>.
50. Електронний архів українського визвольного руху. Повідомлення товариства Просвіта про проведення дня жалоби 29.10.1933 року в Яснищах. URL: <http://old.avr.org.ua/index.php/viewDoc/12490/>.
51. Електронний архів українського визвольного руху. Повідомлення Українського союзу в Бразилії до Громадянського комітету рятунку у Львові від 06.02.1934 року. URL: <http://old.avr.org.ua/index.php/viewDoc/12768/>.
52. Електронний архів українського визвольного руху. Проект плану праці УГКРУ за кордоном. URL: <http://old.avr.org.ua/index.php/viewDoc/12298/>.
53. Електронний архів українського визвольного руху. Протокол засідання Громадського комітету рятунку за 27.12.1933 року. URL: <http://old.avr.org.ua/index.php/viewDoc/12458/>.
54. Електронний архів українського визвольного руху. Протокол чинностей із списком відправленої пошти Громадським комітетом рятунку за 1933–1934 роки. URL: <http://old.avr.org.ua/index.php/viewDoc/13006/>.
55. Електронний архів українського визвольного руху. Резолюція Громадянського комітету рятунку у Празі за 29.10.1933 року та лист президенту США Рузвельту Франкліну. URL: <http://old.avr.org.ua/index.php/viewDoc/12948/>.
56. Електронний архів українського визвольного руху. Чорновий варіант звернення громадянського комітету рятунку до Високого воєводства у Львові від 11.12.1933 року. URL: <http://old.avr.org.ua/index.php/viewDoc/12369/>.
57. Енциклопедія історії України: Україна–Українці / редкол. : В.А. Смолій (гол.) та ін.; Ін-т історії України НАН України. Київ: Наук. думка, 2019. Кн. 2. С. 728.
58. Лялюк Г. Опіка та виховання дітей-сиріт на Правобережній Україні 1918–1939 рр. *Актуальні питання гуманітарних наук*, 2020. Вип. 30 (4). С. 135–141.
59. Панченко Н. Участь Українського громадського комітету рятунку України в проявах національної солідарності населення Західної України з голодуючими в УСРР в 1932–1933 рр. *Збірник тез наукових доповідей студентів. Том 2. Філологічні науки. Бердянський державний педагогічний університет*. 2020. С. 25–27.
60. Рудницька М. Статті. Листи. Документи. Львів: Місіонер, 1998. 844 с.
61. Цубов Л., Божко Н. Діяльність українських громадських організацій по наданню допомоги голодуючому населенню УСРР 1932–1933 рр. *Historical and Cultural Studies*. 2017. Vol. 4. No. 1. С. 94–98.
62. Korpus Ochrony Pogranicza. W ósmą rocznicę objęcia służby na granicach Rzeczypospolitej 1931–1932. Warszawa, 1932.

Petryk Yu.B., Petryk T.V. INTERNATIONAL ACTIVITIES OF THE “UKRAINIAN PUBLIC COMMITTEE FOR THE RESCUE OF UKRAINE”

The article examines the prerequisites and reasons for the start of international activities of the “Ukrainian Public Committee for the Rescue of Ukraine”. The specifics of the appearance of branch committees of the organization outside the borders of the Second Polish Republic (the Polish-Lithuanian Commonwealth) have been traced, and a list of known branches (Geneva, Berlin, Prague, etc.) is given. The peculiarities of their activity are analyzed.

The initiative of Viennese officials to create the “International Coordinating Committee for Aid to the Starving”, which was headed by the delegate of the Austrian Red Cross Rudolf Mitlener and the general secretary of the European Congress of Nationalities, Ewald Ammende, is described.

The methods of establishing contact between the representatives of the “Ukrainian Public Committee for the Rescue of Ukraine”, in particular, Milena Rudnytska, with various world organizations were considered, and a number of difficulties that stood in the way of the Committee’s active work in this direction were highlighted.

Information about the international speeches of Ukrainian figures and members of the “Ukrainian Public Committee for the Rescue of Ukraine” who appealed to the League of Nations and its Head and Minister of Foreign Affairs of Norway Johan Ludwig Mowinckel was considered. The Committee’s cooperation with the representative of the government of the Ukrainian People’s Republic in exile Oleksandr Shulgin is described. The organization’s attempt to contact the President of the United States of America, Franklin Delano Roosevelt, was tracked. Criticism by representatives of the “Ukrainian Public Committee for the Rescue of Ukraine” of those figures who ignored or denied the fact of the Holodomor, in particular, the Prime Minister of the French Republic, Edouard Herriot, was followed.

Foreign organizations with which the Committee cooperated are highlighted. Journals that contributed to the international activity of the “Ukrainian Public Committee for the Rescue of Ukraine” are given. The attitude of the Polish authorities to manifestations of the international activity of the Committee is demonstrated.

Key words: *interwar period, Holodomor, USSR, Ukrainian SSR, Second Polish Republic (Polish Commonwealth), charity, “Ukrainian Public Committee for the Rescue of Ukraine”.*

Проданюк Ф.М.

Київський національний університет технологій та дизайну

СУЧАСНИЙ СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ЗАСНУВАННЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ В ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті проаналізовано погляди представників декількох течій щодо висвітлення питань заснування та діяльності Національної академії наук України (НАН України, Академія). Перша течія – це історіографія доби Української революції (1917–1921 рр.). В ній переважають щоденники, протоколи засідань та інші організаційні документи. Друга течія – українська зарубіжна історіографія. Її створили вчені української діаспори, які різко критикували політику керівництва Радянського Союзу щодо шляхів розвитку академічної науки в Україні та основні положення радянської історіографії щодо питань створення й діяльності Академії. Фундатором цієї течії була Н. Полонська-Василенко. Дану проблематику активно висвітлював у своїх роботах й Д. Соловей, який проаналізував характерні риси політики русифікації наукової діяльності в СРСР, визначив основні напрями діяльності Академії наук Української РСР наприкінці 1950-х – першій половині 1960-х рр., а також відсоток видання наукових праць російською та українською мовами на території Радянської України.

Третя течія – радянська історіографія. Перші радянські монографічні дослідження історії Академії з'явилися на початку 1930-х рр. Важливим її положенням стала теза про те, що Українська Академія наук в Києві була створена більшовиками у 1919 р., а всі її успіхи та досягнення здійснені завдяки партійному керівництву Радянської України. В завершеному вигляді радянська концепція історії Академії була сформована в другій половині 1960-х рр. в двох виданнях: «Історії Академії наук Української РСР у 2 кн.». Представники радянської історіографії доводили, що заснування та діяльність вищої наукової установи України тісно пов'язані з класовою боротьбою та вирішенням національного питання на теренах Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР).

В 1990-х рр. значний вплив на позицію вчених України мали дві історіографічні концепції: радянська та української діаспори. Після проголошення незалежності України позиції радянської історіографії продовжували піддаватися критичному аналізу. В цей же період, збільшується кількість прихильників історіографії української діаспори. Лише з середини 1990-х рр. простежується формування основних положень сучасної вітчизняної історіографії. Її представники зробили вагомий внесок в дослідження історії та діяльності НАН України. Науковці зосередили свою увагу на висвітленні окремих сфальсифікованих радянськими вченими сторінок з історії Академії. Серед наукових робіт з даної проблематики пріоритет належав джерелознавчим дослідженням та осмисленню фактографічних даних з історії Академії.

У сучасній вітчизняній історіографії майже не досліджуються причини кризового становища Академії, яке загострилось в останні 10–15 років. Лише деякі дослідники в своїх роботах гостро піднімають питання катастрофічного зростання середнього віку членів Академії та на інших проблемах. Поза увагою науковців залишились також аналіз об'єктивних та суб'єктивних причин невирішення керівництвом нашої держави багатьох проблем НАН України.

Ключові слова: Національна академія наук України, НАН України, Українська академія наук України, Академія, історіографія, сучасна вітчизняна історіографія.

Постановка проблеми. Повномаштабна війна Росії (РФ) проти України нанесла та продовжує завдати безпрецедентних втрат нашій державі. Для України це людські, соціально-економічні, національно-культурні, територіальні, суспільні та гуманітарні втрати, значний вплив на природне

середовище тощо. Значних втрат війна завдала й вітчизняному науковому потенціалу. Зокрема, Національній академії наук України (НАН України), яка прагне надавати суттєву допомогу Збройним Силам України (ЗСУ) та українському народу у боротьбі з російським агресором. Тому

грунтовний історіографічний аналіз діяльності НАН України в різні періоди її історії має не лише наукове, але й практичне значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В сучаснішій історіографії прийнято виділяти декілька течій щодо висвітлення питань заснування та діяльності НАН України. Перша течія – це історіографія доби Української революції (1917–1921 рр.). Її основу складають матеріали комісії для вироблення законопроекту про заснування Української академії наук при Міністерстві народної освіти Гетьманату, щоденник В.І. Вернадського 1918 р., матеріали М. Василенка та М. Грушевського, роботи перших академіків Української академії наук (УАН), документи УАН та Українського наукового товариства у Києві тощо [1].

Друга течія – українська зарубіжна історіографія. Її створили вчені української діаспори, які різко критикували основні положення радянської історіографії щодо питань створення та діяльності УАН. Фундатором цієї течії була Н. Полонська-Василенко, яка сформулювала свої погляди з даної проблеми в роботі «Українська Академія наук у 2-х частинах». Її праця побачила світ у Мюнхені у 1955 та 1958 рр. [3]. Вчена зосередила свою увагу на таких проблемах – боротьбі в УАН за незалежність наукової думки у 1918–1930-х рр., критичному становищі Академії та утвердженні в її структурі й діяльності у 1930–1940-х рр. ідеологічних доктрин більшовизму [3, 4. С. 15]. Другою важливою науковою роботою вченої з цієї проблеми була стаття «Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків», що була надрукована в 1962 р. в Парижі та Чикаго [4, С. 15].

Серед наукових праць вчених української діаспори помітно виділяються й роботи Д. Соловей [5, 6], який проаналізував складові частини політики русифікації наукової діяльності в СРСР, визначив основні напрями діяльності Академії наук Української РСР (УРСР) наприкінці 1950-х – першій половині 1960-х рр., а також узагальнив дані про видання наукових праць російською мовою на території Радянської України в даний період.

Третя течія – радянська історіографія. Перші радянські монографічні дослідження історії УАН з'явилися на початку 1930-х рр. Серед них прийнято виділяти роботу радянського партійного функціонера А.Я. Артемського «Що таке Всеукраїнська Академія наук (ВУАН)», яка побачила світ у 1931 р. В ній було закладено складові частини радянської концепції висвітлення історії Академії

від заснування до 1930 р. [2, с. 375]. Важливим її положенням стала теза про те, що Українська Академія наук в Києві була створена більшовиками у 1919 р., а всі її успіхи та досягнення здійснені завдяки партійному керівництву Радянської України [3, с. 9; 4]. Значний вплив на формування основних положень цієї течії мали також роботи О.В. Палладіна [7]. В завершеному ж вигляді радянська концепція історії Академії наук була сформована в другій половині 1960-х рр. в роботах В.М. Терлецького [8] та в «Історії Академії наук Української РСР у 2 кн.» [9, 10]. Питання створення та діяльності наукових історичних установ на теренах УРСР були узагальнені в дослідженні Н.В. Комаренко [11]. Короткі біографічні відомості та аналіз наукового доробку понад 600 академіків та членів-кореспондентів АН УРСР були оприлюднені в виданні «Академія наук Української РСР: Персональний склад: Дійсні члени (академіки АН УРСР). Члени-кореспонденти. 1919–1979» [12]. Представники радянської історіографії доводили, що питання заснування та діяльності вищої наукової установи України тісно пов'язане з питаннями класової боротьби та вирішенням національного питання на теренах УРСР [2]. В основу цієї течії було закладено принцип партійності.

Наприкінці 1980-х на початку 1990-х рр. в радянській історіографії стали помітні деякі зміни її основних позицій. Зокрема, з'явилися публікації присвячені питанням заснування Академії наук та маловідомим сторінкам її історії й діяльності [13, 14, 15].

Після проголошення незалежності України почалося формування нової четвертої течії – сучасної вітчизняної історіографії.

Постановка завдання. Метою наукової роботи є аналіз позицій сучасної вітчизняної історіографії щодо питань висвітлення історії заснування та діяльності НАН України. Свою наукову роботу автори базували на основі досягнень сучасної вітчизняної історіографії.

Виклад основного матеріалу. Наприкінці 1980-х рр. панівне становище в українській історіографії щодо висвітлення питань заснування та діяльності Академії наук України в 1918–1990-х рр. займали дві концепції: офіційна радянська та історіографія української діаспори [2, с. 377]. Позиції представників радянської течії піддавалися критичному аналізу та переосмисленню. Серед вітчизняних науковців збільшується кількість прихильників положень історіографії української діаспори та розпочинають формуватися основні

доктрини сучасної вітчизняної історіографії [16, 17, 18, 19]. Перші кроки на даному шляху були зроблені у 1988–1992 рр. Імпульс цим процесам дали не лише суспільно-політичні події на території УРСР, але й позиція Президії та керівних установ АН України [20, с. 5].

Загальні риси цієї течії були сформовані у 1993 р. під час підготовки до 85-річчя вищої наукової установи нашої держави. Ювілею Академії було присвячено ряд наукових досліджень: «Академія Наук України: довідник: 1993», «Академія наук України: [Довідник]», «Академія наук України: Персональний склад: 1918–1993», «Правовий статус Академії наук України: Історія та сучасність» та інші.

Для даних робіт були характерні такі риси: критичний аналіз основних положень радянської історіографії; здійснено спробу об'єктивно оцінити науковий доробок історіографії української діаспори; з наукових позицій досліджено причини, передумови, хід створення та перші роки діяльності Академії наук; проаналізовано особливості суспільно-політичного, соціально-економічного та національно-культурного життя України в 1917–1921 рр.; в науковий обіг введено значну частину документів; розпочалася реабілітація репресованих вчених, їхньої наукової діяльності та робіт багатьох науковців [21, с. 3].

Значна частина наукових праць цього періоду присвячена аналізу наукової спадщини відомих вітчизняних вчених, а також діяльності керівних органів Академії [20, с. 5–7]. Науковий доробок видатної вченої – Н. Полонської-Василенко досліджували С. Білокінь, В. Заруба, В. Лупейко, П. Овчаренко, О. Рубльов, В. Ульяновський та ін. І. Верба у 1994 р. захистив дисертаційну роботу «Н.Д. Полонська-Василенко – історик та етнограф».

Наукову спадщину М.С. Грушевського проаналізували І. Гирич, В. Верстюк, Я. Дашкевич, Л. Зашкільняк, І. Курас, М. Кучеренко, Л. Маркітан, Р. Пиріг, В. Сергійчук, Ю. Шаповал та ін.

В 1990-х рр. відновлено справжню дату заснування Академії, ряду інших наукових установ та подій. Науковці дали ґрунтовне пояснення причин, чому в УРСР наприкінці 1928 на початку 1930-х рр. керівництво Радянської України знехтувало справжню дату заснування УАН – 14 листопада 1918 р., а розпочали відзначати 12 лютого 1919 р. [21, с. 8, 134]. Автори наукових робіт спробували підняти питання щодо поширення ідей відзначати створення УАН 27 листопада 1918 р., а не 14 листопада 1918 р. [21, с. 9]. Але відкри-

того обговорення та об'єктивного аналізу причин появи цієї пропозиції так і не відбулося. Не дало чіткої відповіді на це питання науковцям й керівництво Академії наук.

Автори «Ранньої історія Академії наук України (1918–1921)» проаналізували основні положення Статуту Академії наук у Києві, затвердженого гетьманом П. Скоропадським у 1918 р. та скоригованого у 1919 рр. Директорією. Була здійснена спроба запропонувати нову періодизацію історії Академії, зокрема, часові рамки її першого періоду. Дослідники окреслювали його з 14 листопада 1918 р. по червень 1921 рр. Від дати ухвалення гетьманом П. Скоропадським закону про створення УАН в Києві до прийняття рішення Раднаркомом УСРР нової назви цієї установи – Всеукраїнської Академії наук (ВУАН) та зміни її статусу згідно ухваленого нового Статуту цієї установи [21]. Вперше було дано короткі відомості про всіх дійсних членів Академії наук в 1918–1921 р. [21, с. 8, 233–240].

Напротивагу цій позиції провідні вчені запропонували перший період в історії Академії окреслити 1918–1923 рр. та оприлюднили в своєму збірнику документи і матеріали за перші п'ять років діяльності вищої наукової установи України [20]. В збірниках значну увагу було приділено діяльності двох наукових установ на території України в 1918–1921 р.: державній Українській академії наук (1918) та громадському об'єднанню чи асоціації вчених – Українському науковому товариству (1907). Саме на базі цих двох наукових установ український радянський уряд і утворив у 1921 р. ВУАН.

Новий етап в дослідженні історії НАН України був приурочений до святкування її 80-річчя. Науковці підготували та видали ще два томи документів та матеріалів з історії Академії: «Історія Національної академії наук України. 1924–1928» [22] та «Історія Національної академії наук України. 1929–1933» [23]. Вони хронологічно та тематично продовжили розпочаті раніше дослідження. Суттєвим доповненням до цих трьох томів стало видання «Історії Національної академії наук України (1918–1933) : Науково-довідковий апарат» [24]. У виданні значно розширено бібліографію наукових праць співробітників НАН України в 1918–1933 рр., розроблено бібліографію праць її співробітників у 1929–1933 рр., проаналізовано архівні джерела, що відклалися у Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського [НБУВ] та мали відношення до історії Академії [24, с. 9–11, 12–57].

Нові підходи щодо висвітлення історії та діяльності Академії наук України проявились в науковій літературі під час підготовки 90-річчя її заснування. Автори ювілейної книги «Національна академія наук України» [24], зосередили свою увагу на придатності для сьогодення запропонованої В. Вернадським моделі існування Академії; проаналізували характерні риси становлення основних її інститутів, наукових шкіл та напрямів Академії, зосередили увагу на здобутках, проблемах та перспективах подальшого розвитку [25, с. 2]. Авторами видання було складено бібліографію найвидатніших видань про НАН України та її відомих вчених з 1918 р. по 2008 р. [25, с. 600].

В ювілейній книзі вперше запропоновано ще одну періодизацію історії становлення та діяльності НАН України [25, с. 9]. В ній було виділено такі періоди: 1) Формування української академічної наукової традиції (XIX – початок XX ст.); 2) Заснування Української академії наук (УАН). Доленосне значення академічної моделі В.І. Вернадського (1918–1920); 3) Становлення Академії: зростання в умовах підтримки та утисків (1920–1940); 4) Академія в роки Великої вітчизняної війни (1941–1945); 5) Відродження академічної системи в добу післявоєнної відбудови (1945–1960); 6) Час піднесення і вагомих звершень (1960–1990); 7) Участь у подоланні наслідків Чорнобильської катастрофи; 8) Випробування академічної системи історією; 9) Національна академія наук на сучасному етапі [25].

Укладачі «Енциклопедії історії України» заініціювали дві інші періодизації історії НАН України. В основі першої лежить хронологія змін назв Академії. Дослідники виділили в історії НАН України 5 окремих періодів: перший (1918–1921) – Українська академія наук у Києві (УАН); другий (1921–1936) – Всеукраїнська академія наук (ВУАН); третій (1936–1991) – Академія наук Української РСР (АН УРСР); четвертий (1991–1993) – Академія наук України; п'ятий (із 1994 – XXI ст.) – НАН України [26, с. 244].

Друга періодизація передбачала поділ історії НАН України на 7 періодів: перший – створення Української академії наук і перші роки її діяльності (1918–1920 рр.); другий – становлення Академії наук у 1921–1928 рр.; третій – організаційна перебудова Академії та становлення фундаментальних наук (1929–1939); четвертий – Академія наук у роки Другої світової війни 1939–1945; п'ятий – повоєнна відбудова Академії наук (1945–1960); шостий – розвиток і досягнення Академії наук

(1960–1990); сьомий – Академія наук незалежної України (із 1991) [26, с. 244–259].

На шпальтах збірника наукових праць «Історіографічні дослідження в Україні» Інституту історії України НАНУ з'являються праці, присвячені актуальним питанням історіографії та визначним сторінкам вітчизняної науки. Зокрема, В. Смолій, О. Удод, О. Ясь аналізують історію становлення та діяльність Інституту історії України та науковий доробок його співробітників [27].

Вітчизняні вчені узагальнили наукові досягнення провідних українських істориків: М. Грушевського [28], Д. Багалія [29], В. Вернадського [30] та ін. У 2018 р. побачив світ енциклопедичний довідник, присвячений науковому доробку 570 українських істориків та їхнім взаємовідносинам впродовж 1918–2018 рр. [31].

На початку 2000-х рр. серед науковців розпочалася дискусія щодо майбутнього статусу академічної науки та НАН України. В ній було сформовано три позиції (течії). Прихильники першої виступали проти будь-яких змін в структурі, системі управління та захищали необхідність залишити НАН України під патронатом держави. Друга течія об'єднала науковців, які прагнули зосередити наукові центри при національних університетах за моделями розвитку науки в країнах Західної Європи чи Північної Америки. До третьої позиції відносять всіх тих, хто прагнув розпочати роботу по створенню у Україні вільних наукових асоціацій на зразок наукових товариств минулого [32].

Найбільш чисельною серед даних течій виявилися прихильники першої. Вони переконували своїх опонентів в тому, що спроба передати університетам функції централізованої академічної науки в сучасних умовах – це реальна загроза до суттєвих втрат науково-технічного потенціалу нашої країни [33, с. 189].

До сторіччя НАН України підготовлено й видано низку документів і матеріалів. Вся історія вітчизняної Академії наук була викладена в трьох книгах, перші дві складалася з двох частин. Автори наукового видання запропонували нові підходи щодо періодизації: перший (1918–1945 рр.) від дня заснування Академії до завершення Другої світової війни [34]; другий (1946–1991 рр.) – від розгортання роботи у повоєнний період до проголошення незалежності України [35, 36]; третій (1992–2018 рр.) – від перших днів незалежності до 2018 р. [37]. В другому періоді в було виділено два окремі етапи: 1) 1946–1970 рр.; 2) 1971–1991 рр. Переважна більшість оприлюднених документів і

матеріалів розглядала історію НАН України крізь призму науково-звітної документації її керівних органів та установ.

У ювілейному виданні «Національна академія наук України (1918–2018). До 100-річчя від дня заснування» проаналізовано всі періоди в діяльності головної вітчизняної наукової установи та подано біографічні нариси про всіх президентів Академії. Автори акцентували свою увагу на виконанні керівництвом та членами Академії двох основних завдань НАН України: розвиток фундаментальних досліджень та розв'язання актуальних практичних завдань [38, с. 5].

Значну увагу приділено аналізу здобутків науково-технічного потенціалу нашої держави у ХХ ст. Узагальнено досягнення вітчизняних фізико-математичних й технічних наук, хімічних та наук про життя, суспільних та гуманітарних наук за 100 років [38]. В ювілейному виданні висвітлено науково-інформаційну та видавничу діяльність НАН України, її співпрацю з галузевими Академіями наук, становище міжнародного наукового співробітництва тощо [38]. В додатках подано перелік всіх наукових установ Національної академії наук України, бібліографію найважливіших видань про НАН України та досягнення її видатних вчених [38].

Напередодні ювілею дослідники повернулися до обговорення питання дати заснування Академії. Адже, Президія НАН України та її керівні органи продовжували оминати чіткої відповіді на дане питання. Дослідниця О. Юркова у своїх роботах та виступах стверджувала, що у 1990-х рр. керівництво Академії наук фактично відмовилось від дати заснування 14 листопада 1918 р. та перенесли на 27 листопада 1918 р. Така зміна була зроблена на пошану президента НАН України, який народився 27 листопада 1918 р. [39]. Офіційна історіографія пов'язувала день заснування Академії з першим Спільним зібранням УАН 27 листопада 1918 р. [40].

В монографічному дослідженні «Президенти Академії наук України за 100 років існування. Науковоорганізаційний внесок в прогрес фундаментальної науки» висвітлено діяльність президентів В. Вернадського, О. Левицького, М. Василенка, В. Липського, Д. Заболотного, О. Богомольця, О. Палладіна та Б. Патона, а також їхній внесок в розвиток фундаментальної науки в Україні [41]. У вступі до монографії проаналізовано досягнення та втрати Академії від дати її заснування до 1970–1980-х рр. Критично оцінено стан розвитку вітчизняної науки в роки «перебу-

дови». Однак, аналізу розвитку НАН України в роки незалежності було присвячено лише одне речення: «Але економічна криза і криза в науці наклали свій відбиток на стан науки в державі, на престиж професії науковця, на суспільну активність наукової спільноти» [41, с. 28] Дану прогалину автори монографії намагалися вирішити в нарисі «Борис Патон (1962 – по сьогодні): вершини ефективності академічної науки України; подвиг заради збереження і прогресу Академії наук у період кризи в суспільстві та стагнації» [41, с. 178–210]. Але розповідь про наукову та організаційну роботу Б. Патона на чолі Академії була побудована таким чином, що всі досягнення вітчизняної науки з 1962 по 2018 рр. були віднесені до заслуг лише керівника Академії наук [41, с. 178–210].

Напередодні ювілею з'явилися ряд історіографічних робіт, присвячених підходам В. Вернадського та М. Грушевського щодо творення Української академії наук. Серед них, на нашу думку, помітно виділяється робота В. Круглякова [42].

Російсько-українська війна завдала значних втрат нашої державі. В умовах воєнних подій надзвичайно скромно НАН України змогла відзначити своє 105-річчя від заснування. Вчені НАН України зосередили свою увагу на розвиток фундаментальних та прикладних наук, було продовжено реалізацію потенціалу Академії у сфері безпеки та оборони, вчені-соціогуманітарії зосередили свою увагу на дослідженнях впливу війни на українське суспільство та вирішення проблем його консолідації, керівництво та члени НАН України продовжують працювати над підвищенням ефективності її діяльності [43].

Аналіз кризового становища Академії, в який вона потрапила за останні 10–15 років був здійснений академіком НАН України В. Локтевим в статті «Національній академії Наук – 105! Несвяткові думки» [44]. В ній здійснено спробу з'ясувати причини втрати підтримки НАН України та науковцями від вищого керівництва нашої держави та запропоновано ряд заходів щодо продовження належного стану розвитку наукових досліджень в Україні [44, с. 18].

Висновки. Отже, за роки незалежності представники вітчизняної історіографії зробили вагомий внесок в дослідження історії та діяльності НАН України. Тривалий час значна частина науковців продовжувала зосереджувати свою увагу на висвітленні окремих сторінок з історії Академії, які з тих чи інших причин були сфальсифіковані радянською історіографією. В 1991–2021 рр.

серед наукових робіт з даної тематики пріоритет належав джерелознавчим дослідженням та осмисленні фактографічних даних з історії Академії.

Ще й сьогодні відсутня єдина періодизація історії НАН України. Не всі її періоди знайшли своє висвітлення в сучасній вітчизняній літературі. Сучасна вітчизняна історіографія майже не досліджує причини кризового становища Акаде-

мії, яке загострилось в останні 10–15 років. Лише деякі дослідники в своїх роботах гостро піднімають питання катастрофічного зростання середнього віку членів Академії та її інші проблеми. Поза увагою науковців залишились також спроби аналізу об'єктивних та суб'єктивних причин байдужості вищого керівництва держави до проблем НАН України.

Список літератури:

1. Історія Академії наук України. 1918–1923. Документи і матеріали. Київ: Наукова думка, 1993. 572 с.
2. Набок С. Історія УАН/ВУАН: здобутки і перспективи дослідження. *Наукові записки інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2008. Вип. 40. С. 375–385.
3. Полонська-Василенко Н. Українська Академія Наук (Нарис історії). Частина I (1918-1930). Мюнхен: Інститут для вивчення історії та культури СРСР. 1955. 148 с.
4. Полонська-Василенко Н. Д. – видатний український історик, філософ, археолог: біобібліографічний нарис / Публічна бібліотека ім. Лесі Українки: уклад. Л. П. Яременко. К., 2003. 50 с.
5. Соловей Д. Українська наука в колоніальних путах. Нью-Йорк, 1963. 276 с.
6. Соловей Д. Повільне здушення української науки: дещо з наслідків 37-річної окупації України й диктатури ЦК КПСС. Торонто, 1958. 29 с.
7. Палладін О. В. Академія наук Української Радянської Соціалістичної Республіки. 1919–1944. К., 1944. 107 с.
8. Терлецький В.М. Академія наук Української РСР. 1919–1969. К., 1969. 294 с.
9. Історія Академії наук Української РСР: у 2 кн. / Редкол.: Б.Є. Патон (голов. ред.) та ін. К.: Гол. Ред. УРЕ, 1967. Кн. 1. 835 с.
10. Історія Академії наук Української РСР: у 2 кн. / Академія наук Української РСР; Редкол.: Б.Є. Патон (голов. ред.) та ін. Київ: Гол. Ред. УРЕ, 1967. Кн. 2. 726 с.
11. Комаренко Н.В. Установи історичної науки в Українській РСР (1917–1937 рр.) / Н.В. Комаренко: АН УРСР, Ін-т історії. Київ: Наук. думка, 1973. 167 с.
12. Академія наук Української РСР: Персональний склад: Дійсні члени (академіки АН УРСР). Члени-кореспонденти. 1919-1979 / Упоряд. Ю.О. Храмов; Відп. Ред. К.М. Ситник. К.: Наукова думка, 1979. 230 с.
13. Добров Г., Онопрієнко В., Храмов, Ю., Магвєєва Л., Кістерська Л. Новий погляд на історію заснування Академії наук України. *Вісник АН УРСР*. 1989. № 4. С. 58–74.
14. Сарбей В., Москвич Л. О.І. Левицький – президент Української академії наук (Білі плями в історії Академії наук 1918-1922). *Український історичний журнал*, 1989. № 5. С. 97–102.
15. Воронько В., Кістерська Л, Усенко І. Другий президент: Історико-біографічний нарис про М.П. Василенка. *Вісник АН УРСР*. 1990. № 2. С. 55–72.
16. Врублевський В. 1920 рік – «біла пляма» в житті УАН. *Вісник АН України*. 1992. № 2. С. 60–71.
17. Касьянов Г. «Диктатура пролетаріату» і наукова інтелігенція: Україна, 1920-ті роки. *Вісник АН України*. 1992. № 6. С. 90–97.
18. Кучмаренко В., Шмельов В. Українська Академія наук. 1918–1927 рр. *Архіви України*. 1992. № 1. С. 38–50.
19. Мушинка М. Станіслав Дністрянський (1870-1935): біобібліографія. К., 1992, с. 5–50.
20. Історія Академії наук України. 1918–1923: Док. і матеріали / АН України. Ін-т укр. археографії, ЦНБ ім. В.І. Вернадського та ін.; Упоряд. В.Г. Шмельов та ін.; Редкол.: П.С. Сохань (відп. ред.) та ін. К.: Наук. думка, 1993. 375 с.
21. Рання історія Академії наук України (1918–1921) / Ю. Храмов, С. Руда, Ю. Павленко, В. Кучмаренко; АН України. Відділення історії науки Центру дослідження науково-технічного потенціалу й історії науки ім. Г.М. Доброва. К.: Манускрипт, 1993. 247 с.
22. Історія Національної академії наук України, 1924–1928: Док. і матеріали / АН України. НБУВ та ін.; Упоряд. В.А. Кучмаренко та ін.; Редкол.: О.С. Онищенко (відп. ред.) та ін. К.: НБУВ, 1998. 756 с.
23. Історія Національної Академії наук України. 1929–1933: Документи і матеріали / упоряд. Т.В. Вересовська [та ін.] : від. Ред. П.С. Сохань [та ін.]; НАН України, Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. К.: [б.в.], 1998. 542 с.
24. Історії Національної академії наук України (1918–1933) : Науково-довідковий апарат / Редкол.: О.С. Онищенко (відл. Ред.) та ін. К.: НБУВ, 2002. 448 с.

25. Національна академія наук України. 1918–2008: до 90-річчя від дня заснування / Голов. ред. Б.Є. Патон. К.: Вид-во КММ, 2008. 624 с.
26. Шпак А.П., Юркова Національна академія наук України // *Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редколю: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України, Інститут історії України К.: В-во Наукова думка, 2010. Т. 7. : Мл – О. 2010. С. 244–262.*
27. Історія інститутська, історія українська (Ювілейні роздуми з академічної проблематики) \ В. Смолій, О. Удод, О. Ясь. *Історіографічні дослідження в Україні: 36. наук. пр. 2012. Вип. 22. с. 5–42.*
28. Михайло Грушевський в оцінках своїх учнів (перша третина ХХ ст.) / В. Тельвак. *Історіографічні дослідження в Україні: 36. наук. пр. 2013. Вип. 23. С. 160–197.*
29. Постать Д.І. Багалія в українській історіографії / Г. Стариков. *Історіографічні дослідження в Україні: 36. наук. пр., 2008. Вип. 19. С. 259–282.*
30. Ситник К.М., Шмиговська В.В. Володимир Вернадський і Академія / НАН України. К.: Наук. думка, 2006. 312 с.
31. Історична наука у Національній академії наук України в особах: Енциклопедичний довідник. Київ: Інститут історії України НАН України, 2018. 742 с.
32. Українська академія наук: від ідеї до організація (до 95-річчя від дня заснування) Ю.А. Горбань. Електронне фахове видання. *Історія науки і біографістики. 2013. №3. URL https://inb.dnsgb.com.ua/2013-3/6.pdf* (дата звернення 27. 02. 2024).
33. Національна академія наук України. 1918–2008: до 90-річчя від дня заснування / голов. ред. Б. Є. Патон. К. : Вид-во КММ, 2008. 624 с.
34. Національна академія наук України – 100: головні тенденції розвитку і здобутки: документи і матеріали. Київ, 2018. Кн. 1: 948 с.
35. Національна академія наук України – 100: головні тенденції розвитку і здобутки: документи і матеріали. Київ, 2018. Кн. 2. Ч. 1.1088 с.
36. Національна академія наук України – 100: головні тенденції розвитку і здобутки: документи і матеріали. Київ, 2018. Кн. 2. Ч. 2. 1136 с.
37. Національна академія наук України – 100: головні тенденції розвитку і здобутки: документи і матеріали. Київ, 2018. К. 3. 584 с.
38. Національна академія наук України (1918–2018). До 100-річчя від дня заснування / редкол.: Б.Є. Патон (голов. ред.) та ін.; Нац. акад. наук України. Київ: Академперіодика, 2018. 336 с.
39. 100-річчя Української академії наук. Гетьман Скоропадський виконав свою обіцянку – історик. 11 листопада 2018 Історик Оксана Юркова. URL:<https://www.radiosvoboda.org/a/29593580.html> (дата звернення 29.03.2024)
40. Шпак А.П., Юркова О.В. Національна академія наук України. *Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2010. С. 244–262.*
41. Президенти Академії наук України за 100 років її існування: Науковоорганізаційний внесок в прогрес фундаментальної науки / В.М. Гамалія, Ю.К. Дупленко, В.І. Онопрієнко, С.П. Руда, В.С. Савчук; за ред. В.І. Онопрієнка; НАН України; ДУ «Ін-т дослідж. наук.-техн. потенціалу та історії науки ім. Г.М. Доброва». Київ, 2018. 214 с.
42. Кругляков В.Є. Вернадський В.І. – Грушевський М.С. в координатах творення Української академії наук (пострадянська вітчизняна історіографія). URL: https://inb.dnsgb.com.ua/2013-2/13_kruglakov.pdf
43. За підсумками року. Інтерв'ю з Президентом НАН України академіком А.Г. Загороднім. URL: <https://visnyk-nanu.org.ua/ojs/index.php/v/article/view/4706/4444> (дата звернення 26.03 2024)
44. В. Локтев «Національній академії Наук – 105! Несвяткові думки». *Вісник Національної академії наук України. 2023. № 11. С. 18–31.*

Prodaniuk F.M. THE CURRENT STATE OF RESEARCHING THE HISTORY AND ACTIVITIES OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE IN DOMESTIC HISTORIOGRAPHY

The article analyzes the views of representatives of several currents regarding the coverage of issues of the establishment and activities of the National Academy of Sciences of Ukraine (NAS of Ukraine, Academy). The first stream is the historiography of the era of the Ukrainian Revolution (1917–1921). It is dominated by diaries, minutes of meetings and other organizational documents. The second trend is Ukrainian foreign historiography. It was created by scientists of the Ukrainian diaspora, who sharply criticized the policy of the leadership of the Soviet Union regarding the development of academic science in Ukraine and the main provisions of Soviet historiography regarding the creation and activity of the Academy. The founder of this movement was N. Polonska-Vasilenko. This issue was actively covered in his works by D. Solovei, who analyzed the charac-

teristic features of the policy of Russification of scientific activity in the USSR, identified the main directions of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR in the late 1950s – the first half of the 1960s, as well as the percentage of publication of scientific works in Russian and Ukrainian on the territory of Soviet Ukraine.

The third trend is Soviet historiography. The first Soviet monographic studies of the history of the Academy appeared in the early 1930s.

Its important position was the thesis that the Ukrainian Academy of Sciences in Kyiv was created by the Bolsheviks in 1919, and all its successes and achievements were achieved thanks to the party leadership of Soviet Ukraine. The Soviet concept of the history of the Academy was formed in its final form in the second half of the 1960s in two editions: “History of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR in 2 books”. Representatives of Soviet historiography proved that the establishment and activity of the highest scientific institution of Ukraine are closely related to the class struggle and the solution of the national question on the territory of the Ukrainian Soviet Socialist Republic (USR).

In the 1990s, two historiographic concepts had a significant impact on the position of Ukrainian scientists: the Soviet and the Ukrainian diaspora. After the declaration of Ukraine’s independence, the positions of Soviet historiography continued to be subjected to critical analysis. In the same period, the number of supporters of Ukrainian diaspora historiography is increasing. Only from the mid-1990s, the formation of the main provisions of modern national historiography can be traced. Its representatives made a significant contribution to the study of the history and activities of the National Academy of Sciences of Ukraine. Scientists focused their attention on highlighting individual pages from the history of the Academy that were falsified by Soviet scientists. Among the scientific works on this issue, the priority belonged to source studies and the interpretation of factual data from the history of the Academy.

In modern domestic historiography, the causes of the crisis situation of the Academy, which has worsened in the last 10–15 years, are almost not investigated. Only some researchers in their works acutely raise the issue of the catastrophic increase in the average age of Academy members and other issues. The analysis of the objective and subjective reasons for the non-resolution of many problems of the National Academy of Sciences of Ukraine by the leadership of our state also remained outside the attention of scientists.

Key words: *National Academy of Sciences of Ukraine, NAS of Ukraine, Ukrainian Academy of Sciences of Ukraine, Academy, historiography, modern national historiography.*

УДК 94(477.64)»2013.11.30/2014.02.23»:323.272
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/1.15>

Турченко Г.Ф.

Запорізький національний університет

Тоцька С.І.

Запорізький національний університет

РЕВОЛЮЦІЯ ГІДНОСТІ У М. БЕРДЯНСЬК ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ (ЛИСТОПАД 2013 – ЛЮТИЙ 2014 РР.)

У статті здійснено спробу комплексного дослідження подій Революції Гідності у м. Бердянськ Запорізької області у листопаді 2013 – лютому 2014 рр. Охарактеризовано та проаналізовано перебіг подій, що увійшли в історію як Революція Гідності у м. Бердянськ. Проаналізовано масштабність руху та вимоги мітингуючих у місті на підтримку Євромайдану; визначено реакцію населення Бердянська на трагічні події на Майдані в лютому 2014 р.; охарактеризовано події Антимайдану у м. Бердянськ. Визначено три етапи Революції Гідності у м. Бердянськ протягом листопада 2013 – лютого 2014 рр.: 1 етап (листопад – грудень 2013 р.) – характеризується малочисельними виступами населення міста щодо підтримки асоціації з Європейським Союзом, через мережі «Фейсбук» та «Вконтакті» євромайданівці поширюють інформацію щодо майбутніх зібрань; 2 етап (січень 2014 р.) – відбуваються масштабні мітинги протесту проти розгону київського Майдану та «Диктаторських законів від 16 січня». Євромайдан набув поширення, містяни активізувалися й збиралися на Євромайдані для того, щоб засвідчити підтримку проєвропейського курсу України; 3 етап (лютий 2014 р.) – активізація сил антимайданівців та протистояння Євромайдану й Антимайдану. Перемога сил Євромайдану, організація Ради Майдану та її трансформація в Самооборону м. Бердянська. Зроблено висновки щодо специфіки перебігу подій Революції Гідності на території м. Бердянськ (листопад 2013 – лютий 2014 рр.)

Ключові слова: Революція Гідності, європейська інтеграція, Майдан, Євромайдан, мітинги, Антимайдан, Бердянськ.

Постановка проблеми. Актуальність досліджуваної теми полягає в розумінні важливості спільної боротьби українців проти режиму В. Януковича за вступ до ЄС в умовах Революції Гідності. Сьогодні як ніколи важливо досліджувати події Революції Гідності не лише на загальноукраїнському, а і регіональному рівні, зокрема у м. Бердянську Запорізької області. Події у місті розглядаються як складова загальнодержавного руху.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні існує небагато наукових публікацій, присвячених дослідженню Революції Гідності на регіональному рівні. Висвітлення перебігу цих подій у м. Бердянськ Запорізької області ще не стало предметом окремого наукового дослідження. Проте, є кілька наукових доробків, що ретранслюють всеукраїнський характер зазначених явищ. Серед робіт, присвячених загальноукраїнській тематиці слід назвати праці Ю. Шведа «Революція гідності в контексті теорії соціальних революцій» [15]; А. Колодій «Феномен Майдану

в контексті пошуку моделі врядування в Україні» [9]; А. Киридон «Євромайдан, Революція Гідності: причини, характер, етапи» [8].

Окремі аспекти проблематики досліджують Тімоті Снайдера «Українська історія, російська політика, європейське майбутнє» [11]; дослідники Б. Глотов та Н. Сидоренко «Реформування системи організації державної влади в умовах глибокої політичної кризи» [1]; Г. Турченко та Ф. Турченко «Проект «Новоросія»: 1764–2014. Ювілей на крові» [14, 12]. Автори розглядають історичні передумови появи 1764 р. російського імперського проекту «Новоросія» і спроби його реалізації царською Росією у XVIII – на початку XX ст., Тимчасовим урядом 1917 р., більшовиками і сучасною Росією. В контексті цього проекту простежується 250-річна еволюція українсько-російських відносин. Дослідники пояснюють суть Революції Гідності, висвітлюють причини, наслідки, простежують характер революції. У статті професора Г. Турченко та аспірантки С. Тоцької «Революція Гідності у Запоріжжі: хроніка подій (листопад

2013 – лютий 2014 рр.)» схарактеризовано події Революції Гідності у Запоріжжі (листопад 2013 – початок лютого 2014 рр.). Авторами встановлено хронологічну послідовність акцій протесту у місті, які розглядаються як складова загальноукраїнського руху [13]. Отже, можна констатувати, що перебіг подій Революції Гідності у м. Бердянськ ще не досліджувалися науковцями.

Джерельна база дослідження представлена фото та кінодокументами перебігу подій Революції Гідності на території м. Бердянськ. Для більш детального розуміння проблеми досліджено та проаналізовано нормативні документи (Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони; Закон про імплементацію угоди між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони) та інші. Використано матеріали місцевої та центральної періодичної преси; матеріали інтерв'ювання учасників подій, які дозволяють зрозуміти специфіку подій Революції Гідності на території м. Бердянськ тощо.

Постановка завдання. Метою статті є характеристика та аналіз подій, що увійшли в історію як Революція Гідності у м. Бердянськ Запорізької області.

Виклад основного матеріалу. Євромайдан та Революція Гідності стали потужними викликами для європейської спільноти та України загалом. З 1991 р. Україна вимушена боротися та доводити своє право на членство в Європейському Союзі. Вже навесні 2007 р. розпочалися переговори про підготовку тексту «Угоди про асоціацію України з Європейським Союзом». У березні 2012 р. Угоду про асоціацію було парафровано у Брюсселі. Офіційне підписання її тексту призначено на 28 листопада 2013 р. у столиці Литви Вільнюсі, проте було провалено проросійськи налаштованими В. Януковичем та М. Азаровим. Саме ці події стали рушійними для початку Євромайдану (мирних акцій протесту), а потім Революції Гідності. Після відмови від проєвропейського майбутнього для України В. Янукович та голова уряду М. Азаров втратили владу в Україні. 2014 р. тодішній прем'єр-міністр України А. Яценюк підписав політичну частину Угоди про асоціацію України та ЄС, а П. Порошенко узгодив економічну частину [1]. 2019 р. завдяки зміні Конституції України було закріплено стратегічно важливий курс щодо набуття Україною членства в ЄС. В умо-

вах активної фази російсько-української війни у червні 2022 року Україна стала кандидатом на членство у ЄС. На думку дослідників, починаючи з осені 2013 р. в Україні відбуваються зміни, що трансформуються в Революцію Гідності. Громадяни відстояли демократичні свободи, зроблено реальні кроки на шляху до європейської інтеграції [15].

Мешканці українських регіонів слідували за подіями в Києві. Населення м. Бердянськ доєдналося до цих подій. У другій половині листопада 2013 р. студенти та викладачі Бердянського державного педагогічного університету починають активно реагувати на події київського Майдану. У соціальних мережах «Вконтакті» та «Фейсбук» створюються групи, в яких закликають свідоме населення м. Бердянська до протестів та підтримки курсу України на ЄС. 28 листопада 2013 р. у Бердянську відбулися збори Євромайдану. На головну площу міста поблизу міської ради мітингувальники вийшли з прапорами України та ЄС, тримали плакати «Бердянськ – до Європи», «Схід і Захід разом». На цю акцію у Бердянську вийшло близько 200 осіб. Долучилися студенти, пенсіонери, співробітники виконкому, журналісти, приватні підприємці [3].

Починаючи з грудня 2013 р. Революція Гідності в м. Бердянську отримує нові обриси. На протигагу Євромайдану виходять представники Антимайдану. 2 грудня 2013 р. біля міської ради міста зібрався Євромайдан, участь в якому взяло до 200 чоловік. Учасники пропагували ідеї ЄС. Лунали вигуки «З Україною в серці!», «Україна понад усе», «Москва! Геть руки від України». У той же час, не всі підтримували мітингуючих. Деякі прохожі називали їх фашистами, нацистами, сатаністами, повіями. 3 грудня 2013 р. проведено марш з українською та проєвропейською символікою вздовж центрального проспекту м. Бердянська. Мітинг був багаточисельним, адже зібралось близько 400 чоловік. Під час цього мітингу протестуючі хотіли зустрітися з мером Бердянська й дізнатися про його бачення ситуації. Через годину після початку мітингу О. Бакай вийшов до мітингуючих та запросив усіх за круглий стіл. До міської ради першими потрапили досвідчені у сфері юриспруденції мітингувальники. Саме вони вимагали, щоб не було жодних «кабінетних» розмов. До «дискусії» могли долучитися всі бажаючі. Мер міста просив мітингувальників не допустити кровопролиття та вимагав, щоб на бердянському майдані не було сутичок та непорозумінь [4].

На думку учасника подій А. Омельченко, у місті була значна частка людей, що не підтримували Євромайдан та мали проросійські погляди. Хоча перемога Євромайдану у м. Бердянськ була відчутною. Студенти, освітяни, підприємці та інші мешканці міста Бердянськ з проєвропейськими поглядами активно протистояли Антимайдану. Популярність акцій Євромайдану у місті зростала. Місцевий осередок Партії регіонів відправляв цілими автобусами молодиків у спортивному одязі до Києва. Про такі випадки згадує учасник подій А. Омельченко. Так, 4 грудня 2013 р. біля офісу Партії регіонів у м. Бердянськ зібралися молоді люди у спортивних формах та сідали до автобусів. На той час керівником Партії регіонів був О. Пономарьов, який, ймовірно, очолював подібні поїздки до Києва. 10 грудня 2013 р. представники бердянської Партії регіонів в черговий раз поїхали до Києва на Майдан Незалежності. Апогеєм поїздки стали танці поблизу Кабінету Міністрів України під російськомовні пісні [4].

15 грудня 2013 р. євромайданівці зібралися біля входу до міськвиконкому та скандували «Разом нас багато — нас не подолати!». У цей же час антимайданівці розташувалися поблизу пам'ятника В. Леніну та намагалися зняти прапор України з головного флагштоку міста. Антимайданівці протестували, розмахуючи російськими прапорами та були готові до штурму колони євромайданівців та за потреби міської ради. Учасниця бердянського Євромайдану А. Омельченко згадувала наступне: «вже було зрозуміло, що ... до речі Мелітополь, у них з'явився прапор Росії на їхньому виконкомі, а ми не дали, почали виходити» [4].

23 грудня 2013 р. біля міськвиконкому Бердянська зібралися євромайданівці та пропагували ідеї проєвропейського майбутнього України [3]. Того ж дня, 23 грудня 2013 р., відбулася 43 сесія міської ради, на якій представники влади намагалися не допустити кровопролиття у місті під час протистояння Євромайдану та Антимайдану. Не було сумнівів на чієм боці симпатії влади міста. Як згадували учасники подій, політики міської ради Бердянська разом з проросійськи налаштованими людьми відкривали новорічну ялинку. Антимайданівці прикрашали її георгіївськими стрічками [4]. Протягом грудня 2013 – лютого 2014 рр. місцева телекомпанія «Південь» популяризувала події, що відбувалися на Антимайдані у місті. У своїх репортажах вони засуджували події на Майдані як у Києва так і в Бердянську; виступали проти підтримки євроінтеграційних процесів в Україні [4].

9 січня 2014 р. біля мерії відбулися чергові збори Антимайдану. Мітингуючі говорили, що проєвропейські сили та прихильники Євромайдану «на коліна поставили синів та дочок України, а Росія їм дає схованку, щоб далі їх не гнобили. Де брати захист, де? Тільки у Росії... У Бердянську більшість росіяни, що ви від нас хочете!?!». Представники Антимайдану мали георгіївські стрічки та червоні прапор [4].

19 січня 2014 р. жителі Бердянська відреагували на «Диктаторські закони від 16 січня». Мітингуючі роздавали листівки з написами «Україна у нас єдина». Один з організаторів Євромайдану, О. Сухомлинський, виготовив плакат «У країні диктатура» [7]. 22 січня 2014 р. в День Соборності України вулицями міста рухався Автомайдан – близько 10 машин зі стягами Європейського Союзу та України. Гаслом Автомайдану був «Український вибір». Цього ж дня близько 20 людей вийшли до міськвиконкому з прапорами України та ЄС [5].

Наприкінці січня 2014 р. І. Лиман, В. Кришко, О. Сухомлинов, А. Омельченко, (викладачі Бердянського державного педагогічного університету) з підприємцями їздили на київський Майдан. 20 лютого 2014 р. після розстрілів на Майдані Незалежності у Києві у м. Бердянську мітингуючі вирішили зібратися о четвертій годині вечора біля міської ради та вшанувати пам'ять загиблих. Всього було близько 300 осіб. Мітингуючі запалили лампадки, схилили додолу прапори та заспівали гімн України [6].

У січні-лютому 2014 р. євромайданівці вирішили розділитися на частини, щоб не допустити провокацій у місті зі сторони Антимайдану. Таким чином, одна з активісток Євромайдану А. Омельченко разом з першим ректором БДПУ В. Кришко та активістами з університету (філологи, історики) йшли до міськвиконкому, інша частина протестуючих рушили до поліції, третя частина євромайданівців прямували до будівлі Служби безпеки України. Того дня євромайданівці спотерігали за стратегічно важливими об'єктами міста та не допускали проникнення до адміністративних будівель антимайданівців. Активістка Євромайдану А. Омельченко ці події коментує наступним чином: «Була людина, яка планувала стати мером м. Бердянська. Я пам'ятаю, що нас було не багато, але ми стояли біля входу до міськвиконкому та скандували «Разом нас багато — нас не подолати!» А антимайданівці стояли ближче до пам'ятника Леніну та намагалися зняти прапор України, але ми не давали. Антимайданівці мали

проросійські прапори та були готові до штурму. На той час страху не було. А потім стався Крим в лютому і ми почали виходити більш масово разом зі студентами, викладачами. З грудня 2013 р. нас було не дуже багато, близько 200–250 осіб. З березня 2014 р. до нас почали приєднуватися люди» [4].

На початку лютого 2014 р. в гуртожитку Бердянського державного педагогічного університету, який знаходиться майже на березі Азовського моря та є найбільшим у всьому місті (дев'ятиповерхівка), почали створювати своєрідний пункт спостереження за морем. На той час пройшов слух, що В. Янукович буде тікати до Бердянська через море. Жителі міста (прихильники Євромайдану) вирішили спостерігати та захищати Бердянськ від тодішнього президента-втікача [6]. До лютого 2014 р. євромайданівців була меншість, а більшість становили анимайданівці. Здебільшого це були люди похилого віку. Вони провокували прихильників євроінтеграції, ображали їх. У лютому 2014 р., коли Україну сколихнули розстріли на Майдані Незалежності в Києві євромайданівці стали виходити більш масово. У лютому 2014 р. у місті була організована Рада Майдану, до якої входили прихильники інтеграції України до Європейського Союзу. Організована була за участі Л. Подколзіна. Рада Майдану згодом трансформувалася в Самооборону м. Бердянська. Знаходилася остання на першому поверсі будинку побуту [3].

Протягом кінця січня – початку лютого 2014 р. комуністи чергували біля пам'ятника В. Леніну на Приморській площі у м. Бердянськ. Здебільшого, це були люди похилого віку, тому деякі навіть під час свого чатування отримували інсульти та інфаркти. Великою трагедією для прихильників комуністів стала важлива подія березня 2014 р., коли українські військові перекинули пам'ятник В. Леніна та кудись повезли [5].

Пояснити проросійські погляди частини населення м. Бердянська важко. Учасниця бердянського Євромайдану А. Омельченко прокоментувала це так: «Деякі люди боялися говорити про свою позицію, бо більшість населення нашого міста проросійські та мова здебільшого російська. Дуже багато людей тримає відпочиваючих і вони є з Луганська, Донецька. Тому, більшість населення м. Бердянська підтримували союз з Росією. На цей час вже не працювали підприємства, які склали економічну міць міста: Азовкабель, Юшгідромаш, Першотравневий. Тобто оці старі люди, які жили Радянським Союзом, які сподівалися

на повернення Радянського Союзу це одна група людей, а інша група – це люди, які хотіли, щоб приїжджали росіяни та прагнули отримати гарний підзарботок. Люди розуміли та боялися, що якщо не буде Росії, то Бердянськ може зникнути. Звісно були люди, яким було всеодно. Ці люди найстрашніші. Багато квартир купували донеччани і приїжджали до Бердянська тільки влітку, у них навіть були свої бази відпочинку. Тобто, це ще один момент прихильності бердянців до Росії. Економічна стабільність населення, не важливо, якою ціною досягнута, була на першому місці, а рідна держава то вже таке» [4].

Протягом грудня 2013 – лютого 2014 рр. патрулювали місто на машинах задля недопущення провокацій та можливих конфліктів. Мітингувальники виходили та стояли біля міськвиконкому, підіймали українські прапори. У цей час в місті було дуже багато дивних людей, потім стало зрозуміло, що то були тітушки (невідомі люди в спортивних костюмах темного кольору). Вони завжди були разом з комуністами та найбільш активними стали з березня до квітня 2014 р. [6].

Висновки. З 21 листопада 2013 р. Україну охопив Євромайдан, який згодом переріс в Революцію Гідності. Населення виступало проти В. Януковича та його орієнтації на РФ. Українці, в тому числі і жителі Бердянська, спрямовували всі сили задля збереження проєвропейського курсу України. Протягом листопада 2013 – лютого 2014 рр. населення активно виступає проти проросійських політиків часів В. Януковича та проти прагнення місцевого олігархату досягти союзу з Росією. У м. Бердянську Антимайдан, що згодом пронизався сепаратистською отрутою отримав значне поширення. Специфіка міста полягала в тому, що багато людей пов'язували своє матеріальне благополуччя з відпочиваючими з Росії, Луганська та Донецька. Як наслідок, для частини містян «братерські» відносини з РФ вважалися запорукою їх економічного благополуччя. В той же час в їх уявленні далека Європа з її люксовими курортами лякала й загрожувала привабливості Бердянська як курорту. Старше покоління містян залишалися симпатиками Радянського Союзу. Керівництво міста відкрито або приховано підтримувало проросійські настрої у місті.

Таким чином, можемо виділити три етапи розвитку Революції Гідності у м. Бердянськ Запорізької області протягом листопада 2013 – лютого 2014 рр.:

1 етап (листопад – грудень 2013 р.) – характеризується малочисельними виступами населення

міста щодо підтримки асоціації з Європейським Союзом. З другої половини листопада 2013 р. студентство Бердянського державного педагогічного університету, викладачі, підприємці та інші починають реагувати на події київського Майдану. Збираються малочисельні мітинги. Через мережі «Фейсбук» та «Вконтакті» євромайданівці поширюють інформацію щодо майбутніх зібрань. Перший масштабний мітинг відбувся 28 листопада 2013 р. Мітингуючі зібралися поблизу бердянської міської ради з прапорами України, Європейського Союзу. Вони тримали в руках плакати з лозунгами «Бердянськ до Європи», «Захід і Схід разом». Наступні мітинги відбувалися протягом грудня 2013 р. Вони були більшими за своєю масштабністю. Загалом, їх чисельність складала від 200 до 500 осіб. Здебільшого лунали заклики до єднання України та ЄС. Звучали й лозунги, відомі з часів Помаранчевої революції – «Разом нас багато, нас не подолати».

2 етап (січень 2014 р.) – відбуваються мітинги протесту проти розгону київського Майдану та «Диктаторських законів від 16 січня». Реакція на впровадження «Диктаторських законів» проросійською владою Києва серед жителів Бердянська

була миттєвою. Містяни активізувалися й збиралися на Євромайдані для того, щоб засвідчити підтримку проєвропейського курсу України й висловити протест проти «Диктаторських законів». Починає діяти автомайдан, перше зібрання автомобілістів-євромайданівців відбулося 22 січня 2014 р. З січня бердянський Євромайдан набуває нових обрисів. Антимайданівці надзвичайно активізуються, тому задля недопущення конфліктів Євромайданівці вирішують розділитися на три частини: одні проєвропейськи налаштовані мітингувальники збиралися поблизу міської ради, інші поблизу поліції, треті близ будівлі Служби безпеки України.

3 етап (лютий 2014 р.) – активізація сил антимайданівців. У лютому 2014 р. у м. Бердянськ проходили регулярні мітинги Антимайдану та збір підписів про необхідність проведення референдуму щодо федералізації України. Незважаючи на активізацію Антимайдану протягом лютого 2014 р. у м. Бердянську була організована Рада Майдану, до якої входили прихильники інтеграції України до Європейського Союзу. Рада Майдану згодом трансформувалася в Самооборону м. Бердянська.

Список літератури:

1. Глотов Б., Сидоренко Н. Реформування системи організації державної влади в умовах глибокої політичної кризи. Київ. Державне управління та місцеве самоврядування, 2014. 196 с. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/dums_2014_2_3
2. Головка В. Революція гідності 2013–2014. Енциклопедія історії України: Додатковий том. Кн. 1. Редкол.: В. Смолій (голова редкол.) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : «Наукова думка», 2021. С. 475–489.
3. Інтерв'ю С. Тоцької з учасником Революції Гідності у м. Бердянськ А. Вербицьким, 1986 р.н., м. Бердянськ. 27.10.2021 р.
4. Інтерв'ю С. Тоцької з учасником Революції Гідності у м. Бердянськ А. Омельченко, 1970 р.н., м. Бердянськ. 29.10.2021 р.
5. Інтерв'ю С. Тоцької з учасником Революції Гідності у м. Бердянськ В. Ільїним, 1973 р.н., м. Бердянськ. 25.10.2021 р.
6. Інтерв'ю С. Тоцької з учасником Революції Гідності у м. Бердянськ В. Константіною, 1975 р.н., м. Бердянськ. 06.03.2024 р.
7. Інтерв'ю С. Тоцької з учасником Революції Гідності у м. Бердянськ Л. Подколзіним, 1964 р.н., м. Бердянськ. 24.10.2021 р.
8. Киридон А. Євромайдан / Революція Гідності: причини, характер, основні етапи. Історична пам'ять. 2015. Вип. 33. С. 17–32.
9. Колодій А. Феномен Майдану в контексті пошуку моделі врядування в Україні. Київ : Стилос, 2014. 244 с. URL: www.kennan.kiev.ua/Library/Agora/Agora13.pdf
10. Майдан від першої особи. 45 історій Революції гідності : [антологія / упоряд. Т. Ковтунович, Т. Привалко]. Київ : Український інститут національної пам'яті, 2015. 267 с.
11. Снайдер Т. «Українська історія, російська політика, європейське майбутнє». Київ : Дух і літера, 2014. 200 с.
12. Турченко Г. Історична наука і сучасна гібридна війна Росії проти України. Zaporizhzhia. Historical Review. 2016, Том 1, № 46. С. 295–301.
13. Турченко Г., Тоцька С. Революція Гідності в Запоріжжі: хроніка подій (листопад 2013 – лютий 2014 рр.) Zaporizhzhia Historical Review. 2021, № 57. С. 139–147.

14. Турченко Г., Турченко Ф. Проект «Новоросія»: 1764-2014. Ювілей на крові. Запоріжжя : ЗНУ, 2014. 158 с.

15. Шведа Ю. Революція Гідності у контексті загальної теорії соціальних революцій. URL: http://zaxid.net/news/showNews.do?revolyutsiya_gidnosti_u_konteksti_zagalnoyi_teoriyi_sotsialnih_revolyutsiy&objectId=1301345 (дата звернення: 26.01.2014).

Turchenko G.F., Totska S.I. REVOLUTION OF DIGNITY IN BERDIANSK (NOVEMBER 2013 – FEBRUARY 2014)

The article attempts to make a comprehensive study of the events of the Revolution of Dignity in the city of Berdiansk, Zaporizhzhia region, in November 2013 – February 2014. The author characterises and analyses the course of events which went down in history as the Revolution of Dignity in Berdiansk. The scale of the movement and the demands of the protesters in the city in support of Euromaidan are analysed; the reaction of the population of Berdiansk to the tragic events on the Maidan in February 2014 is determined; the events of Anti-Maidan in Berdiansk are described. Three stages of the Revolution of Dignity in Berdiansk during November 2013 – February 2014 are identified: Stage 1 (November-December 2013) – characterised by small-scale protests of the city’s population in support of the association with the European Union, with Euromaidan activists spreading information about upcoming meetings via Facebook and V Kontakte; Stage 2 (January 2014) – large-scale rallies took place.) – large-scale protests against the dispersal of Kyiv’s Maidan and the “Dictatorial Laws of 16 January” take place, Euromaidan spreads, citizens become more active and gather on Euromaidan to show support for Ukraine’s pro-European course; Stage 3 (February 2014) – activation of anti-Maidan forces and confrontation between Euromaidan and Anti-Maidan. The victory of the Euromaidan forces, the organisation of the Maidan Council and its transformation into the Berdiansk Self-Defence. Conclusions are drawn about the specifics of the course of the events of the Revolution of Dignity in Berdiansk (November 2013 – February 2014)

Key words: Revolution of Dignity, European integration, Maidan, Euromaidan, rallies, Anti-Maidan, Berdiansk.

Чучалін О.П.

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

КИЄВО-ФЛОРИВСЬКИЙ ЖІНОЧИЙ МОНАСТИР: ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ, СОЦІАЛЬНИЙ СКЛАД ТА ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті досліджується історія заснування, господарсько-економічний розвиток та соціальний склад чернецтва Києво-Флорівського жіночого монастиря у синодальний період. Встановлено, що обитель було засновано в середині XVI ст. Найбільшого свого розквіту монастир досяг у синодальний період. З 1786 р. до 1917 р. Києво-Флорівський Вознесенський жіночий монастир належав до неспільножительних обителей першого класу і підпорядковувався Київському єпархіальному управлінню. Очолювали монастир ігумені.

Упродовж усього ХІХ – початку ХХ ст. архітектурний і господарський комплекс монастиря постійно розбудовувався і змінювався. Настоятельниці обители докладали зусиль до збагачення внутрішнього оздоблення храмів, зміни і вдосконалення їх зовнішнього вигляду, розширення матеріальної та господарської бази монастиря. Фінансово-господарську основу монастиря складали його земельні угіддя, млини та промисли, а також капітали, розміщені в банках. У пореформений період суттєво зросла чисельність черниць та послушниць монастиря. Це було обумовлено, з одного боку, послабленням станових обмежень, що сприяло збільшенню притоку нижчих верств населення (селянок, містянок), з іншого – зростання господарства і доходів монастиря призвело до того, що обитель тепер могла забезпечити роботою і утримувати значне число черниць і послушниць. Керівництву обители вдалося організувати численні господарські служби і промисли, на яких щорічно працювали богомольці, що приїздили з навколишніх сіл, послушники та наймані працівники.

З'ясовано, що Києво-Флорівський Вознесенський жіночий монастир, окрім господарської, займався просвітницькою та благодійницькою діяльністю. Тут функціонувало двокласне жіноче училище, богадільня, лікарня, дім для пристарілих і немічних черниць.

Ключові слова: Православна церква, Києво-Флорівський монастир, ігуменя, архітектурний комплекс, господарська діяльність, благодійництво.

Постановка проблеми. Сьогодні найбільш актуальним в історії Православної церкви в Україні залишається проблема здійснення фундаментальних наукових досліджень її синодального періоду. У цьому контексті особливий інтерес становить історія її монастирів, на фоні яких простежуються усі складності соціально-економічного, політичного та культурного розвитку України імперського періоду ХІХ – початку ХХ ст.

Не дивлячись на існуючий значний інтерес до історії Церкви. Історія монастирів міста Києва ХІХ – початку ХХ ст. залишається маловивченою. Спеціальних історичних досліджень, присвячених монастирям Києва синодального періоду, практично не існує, не дивлячись на те, що саме в цей період в Київській єпархії спостерігався процес відродження і розвитку православних монастирів та зростання чисельності чернецтва.

Одним з найбільш відомих київських монастирів цього періоду був Києво-Флорівський Воз-

несенський жіночий монастир. За майже п'ять століть своєї історії ця обитель пережила як періоди значного розквіту, так і часи повного забуття та нового відродження. Заснований в середині XVI ст., у синодальний період монастир перетворився в один із найбагатших в Київській єпархії, був шанованою і популярною обительлю серед широких верств населення.

Актуальність означеної наукової проблеми визначається необхідністю детального дослідження економічного, культурного і духовного життя Києво-Флорівського Вознесенського жіночого монастиря в соціокультурному середовищі великого міста. Це дослідження автора ґрунтується на широкій фактичній базі, що складається переважно з архівних матеріалів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення наявної наукової літератури з історії православних монастирів України загалом та Київської єпархії зокрема засвідчує слабкість нау-

кового дискурсу з окресленої наукової проблеми. До числа загальних праць з проблематики православних монастирів синодального періоду віднесемо статтю Г. Надтоки [5, с. 28]. Автор, досліджуючи історію православних монастирів України на початку ХХ ст. відзначав, що монастирі Київщини являли собою стародавні аскетичні центри та підкреслював, що своєрідною особливістю того періоду стало стрімке зростання жіночого релігійного аскетизму, особливо серед привілейованих верств суспільства. Про місце і значення Флорівського монастиря в духовному житті міста Києва ХІХ – початку ХХ ст. зазначено в статтях О. Крижановської [2]. Благодійницька діяльність Києво-Флорівського жіночого монастиря знайшла свою оцінку в статті Н. Лобанової [4]. Зазначені наукові праці лише фрагментарно й побіжно відображають історію Києво-Флорівського жіночого монастиря ХІХ – початку ХХ ст.

Постановка завдання. Метою даного дослідження є вивчення соціально-економічного становища Києво-Флорівського жіночого монастиря та його значення в релігійному, культурному і суспільному житті міста ХІХ – початку ХХ ст. Ключовим завданням стало з'ясування специфіки діяльності цього монастиря та його ролі у формуванні культурного простору Києва.

Значний інтерес представляє питання про господарське життя монастиря, вплив державної економічної та соціальної політики на його становище та формування його соціального складу.

Важливими є також висвітлення питання заснування, розміщення та статусу обителі, її культурно-господарський комплекс та діяльність черниць. Варто також детально розглянути фінансово-економічне становище, чисельність і склад його жителів, подати коротку біографічну довідку настоятельниць обителі. На прикладі дослідження становища Києво-Флорівського монастиря показати історію жіночого чернецтва як частину соціально-економічної історії України ХІХ – початку ХХ ст., розкрити специфіку його внутрішнього життя.

Виклад основного матеріалу. Києво-Флорівський Вознесенський жіночий монастир розташований в самому центрі міста Києва на Подолі, на східному схилі гори, що називалася Киселівською (раніше – Замковою, за іншою версією – Здыхальницею), при церкві святих мучеників Флора і Лавра. Достеменно дата його заснування дослідникам досі невідома. З наявних джерел стає зрозумілим, що ця обитель існувала уже в 1566 р., коли грамотою польського короля Сигізмунда ІІ

Августа від 17 травня його було передано в спадкове володіння протопопа Якова Гулькевича. У ХVІІ ст. Флорівський монастир отримав від гетьмана Павла Тетері підтверджуючий універсал на право володіння поселеннями Дмитровичами та Вишенками, а також користувався прихильністю гетьмана Д. Многогрішного [12, арк. 520].

На початку ХVІІІ ст. за вказівкою російського царя Петра І в Києві здійснювалося будівництво Печерської фортеці та арсеналу. На заваді масштабування цього проєкту став Печерський Вознесенський жіночий монастир, що існував поблизу Києво-Печерської лаври з давніх часів. Тому в 1712 р. цей монастир було закрито, а його черниць переведено до Флорівської обителі. Сюди ж було передано і все нерухоме майно Вознесенського монастиря, яке суттєво приросло за часів управління цим монастирем матері гетьмана Івана Мазепи – Марії Магдалини. Збільшення чисельності черниць спонукало керівництво монастиря зайнятися його розбудовою. Зокрема, на місці маленької дерев'яної церкви було збудовано великий кам'яний храм на честь «Вознесіння Господнього», який у 1732 р. було освячено митрополитом Рафаїлом (Заборовським). З того часу монастир носить назву Вознесенський (Флорівський) [20, арк. 16].

Із запровадженням у 1764 р. російською імператрицею Катериною ІІ церковної реформи, що передбачала секуляризацію церковних та монастирських земель, у 1786 р. до російської імперської скарбниці у Флорівського монастиря було відібрано його вотчини. Сам же монастир було зараховано до обителей першого класу з призначенням на його утримання скромної штатної суми в розмірі 3 654 руб. 80 коп. асигнаціями в рік. З 1786 р. і увесь синодальний період Києво-Флорівський Вознесенський жіночий монастир відносився до неспільножительних обителей першого класу та перебував у єпархіальному підпорядкуванні.

1811 р. став трагічним для Флорівського монастиря [1, с. 315]. Під час великої пожежі на Подолі в монастирі загинуло більше 40 черниць, вигоріла його Вознесенська кам'яна церква та інші споруди. Черниць та послушниць, що вижили під час цього лиха, було тимчасово переведено до Пустинно-Миколаївського чоловічого монастиря, а його монахів перемістили до Києво-Печерської лаври.

На відновлення Києво-Флорівської обителі височайшим повелінням було асигновано 133 012 руб. Відновлення монастирського комп-

лексу упродовж 1811–1824 рр. контролював перший в історії міста Києва головний архітектор А.І. Меленський [16, арк. 59, 77]. Швидко відновили пошкоджені пожежею храми, збудували дерев'яні тимчасові келії для черниць. Поступово до початку 1830-х рр. всі дерев'яні споруди було замінено на кам'яні [12, арк. 521].

Культурний ландшафт монастиря формували його споруди. На території обителі розташовувалися п'ять кам'яних храмів з металевими покриттями дахів: Вознесенська (1732 р.), двоповерхова Микільсько-Тихвинська, Воскресенська (1820), Казанська (1841 р.), Троїцька цвинтарна церква (1857 р.). Під трьома церквами було збудовано глибокі погребі. Ігуменія та черниці мешкали в келіях, які розташовувалися у дев'яти кам'яних двоповерхових корпусах [8, арк. 27].

Упродовж усього XIX – початку XX ст. архітектурний ансамбль монастиря постійно розбудовувався і змінювався. Настоятельниці обителі докладали зусиль до збагачення внутрішнього оздоблення храмів, зміни і вдосконалення їх зовнішнього вигляду. Хрести та куполи церков вкривали позолотою, перебудовували келії, трапезні, двір. Територія монастиря була оточена кам'яним парканом з металевими накриттями, пофарбованими в золотий колір. Зовні та вся територія обителі завжди виглядала доглянутою, церкви і келії були чисто прибраними. В усьому проглядалася господарська рука його настоятельниць та насельниць [12, арк. 521].

Головним храмом Києво-Флорівського монастиря була Вознесенська церква, збудована у 1732 р. на честь Вознесіння Господнього. Храм мав чотири престоли: головний – на честь «Вознесіння Господнього», інші – на честь «Собору Пресвятої Богородиці», «В ім'я усіх Святих», на честь «Охтирської Богоматері». Переживши трагічні події пожежі на Подолі в 1811 р., цей храм було знову відновлено. Настоятельниці постійно дбали про його збереження і покращення інтер'єру та зовнішнього вигляду. Зокрема, у 1865 р. за ігумені Анни, а у 1900 за ігумені Євпраксії на стінах храму було відновлено живопис та позолочено церковні куполи і хрести. Упродовж 1904–1906 рр. було проведено капітальний ремонт будівлі: поновили живопис на стінах, перезолотили іконостас. Замінили підлогу, вікна та двері [18, арк. 2]. Поблизу храму розташовувалася кам'яна дзвіниця з позолоченими куполами і хрестами та келія для привратниці. У 1902 р. стараннями ігумені Євпраксії було збудовано новий кам'яний двоповерховий корпус з пекарнею для просфор.

Двопрестольна Микільсько-Тихвинська церква була двоповерховою. Її нижній поверх був кам'яним, теплим носив ім'я Святого Миколая. Тут розміщувалася ризниця. За переказами – це була колишня Флорівська церква, невідомо ким і коли її було збудовано. Верхній поверх було добудовано у 1818 р. за стараннями ігумені Смарагди (Набокової) і названо на честь Тихвинської Богоматері. У 1900 р. за часів управління монастирем ігуменією Євпраксією було позолочено куполи і хрести. Також було добудовано кам'яну келію, покриту металевим дахом [10, арк. 142].

Після пожежі 1811 р. коштом графині Анни Чернишової на території монастиря було збудовано однопрестольну церкву на честь Воскресіння Господнього. Храм було освячено у 1824 р. За активної сподвижницької діяльності ігумені Євпраксії на початку XX ст. цю церкву було ще й реконструйовано.

У 1844 р. ігуменією Ювеналією було збудовано теплу трипрестольну церкву, названу на честь Казанської Богоматері. Її престоли було названо на честь Казанської Богоматері, Святих мучеників Флора і Лавра, Святого Іоана Богослова. У 1901 р. ігуменією Євпраксією цю церкву було ґрунтовно відремонтовано: відновлено настінний живопис та ікони, позолочено іконостас, замінено престоли, підлогу, пічне опалення, добудовано тамбур. У 1907 р., за вказівкою ігумені Євпраксії було замінено і позолочено купол, його було прикрашено золотими зірками, хрест і кулю під ним позолочено [10, арк. 142].

Двопрестольну Троїцьку цвинтарну церкву разом зі дзвіницею було збудовано у 1857 р. за ігуменією Агнії. Головний престол було названо на честь Святої Трійці, другий – на честь Охтирської Богоматері. У 1900 р. ігуменією Євпраксією церкву в середині і зовні було капітально відремонтовано, оновлено куполи та хрести.

На території монастиря було збудовано дев'ять двоповерхових кам'яних келій, три одноповерхових кам'яних корпусів з мезоніном, один з яких був для настоятельниці, вісім одноповерхових флігелів. Усі ці будівлі були покриті металевим дахом. В одному з флігелів розмістили монастирську школу. Крім того, а території монастиря розміщувалися шістнадцять одноповерхових дерев'яних, критих металом флігелів, один з яких було вибудовано коштом вдови купця Марії Єрофєєвої [10, арк. 143 зв.]. З господарських споруд монастир мав великий сарай із сіновалом. Усі будівлі мали металеві дахи. Територію монастиря було обнесено суцільною кам'яною огорожею.

За межами його території було збудовано три кам'яних, з металевими дахами і з підвалами корпуси готелів для прочан та безхатків, два сараї для карет та дві конюшні, дровники. У 1900 р. стараннями ігумені Євпраксії до корпусів монастиря та готелів було підведено каналізацію, згодом з дозволу та за підтримки митрополита Київського і Галицького Флавіана, збудовано водопровід [12, арк. 522 Ф. 183, оп. 1, спр. 541]. Станом уже на 1915 р. монастир з його готельним двором розкинувся на території 6 дес. 1305 сажнів (майже 71,5 кв. км).

Окремо варто розглянути соціальний склад черниць обителі. Річ у тім, що в синодальний період спостерігалася соціальна активність жіночого чернецтва. Дослідження послужних списків монастирів та аналіз статистичних даних їх звітів свідчать про помітне зростання чисельності чернечих жінок, що пояснюється низкою чинників: економічних, соціально-політичних, зростанням аскетичних настроїв, прагненням отримання освіти і самостійності.

Згідно з даними «Послужних списків монахів і монахинь Київської єпархії за 1836 р.» Києво-Флорівський монастир очолювала ігуменя Ювеналія [20, арк. 15]. Вона народилася в м. Могилеві Херсонської губернії. Була вдовою померлого надвірного радника Івана Михайлова. У 1815 р. її було прийнято послушницею у Києво-Флорівський жіночий, а у 1818 р. згідно указу Святійшого правлячого синоду отримала чернечий постриг від тодішнього настоятеля Києво-Миколаївського Пустинного монастиря архімандрита Варлаама. За належну поведінку та послушницькі і чернечі старання монахиня Ювеналія мала прихильність з боку монастирського та єпархіального начальства. Тому уже в 1819 р. митрополитом Київським і Галицьким їй було присвоєно звання благочинної монастиря з підписанням відповідної інструкції. У 1832 р. вона вже виконувала функції скарбниці монастиря, а після смерті ігумені Смарагди (Набокової) у 1834 р. тимчасово виконувала обов'язки ігумені. Остаточо була затверджена на цій посаді указом митрополита Київського і Галицького Євгенія від 26 вересня 1835 р. Обіймала цю посаду ігуменя Ювеналія до 1848 р. [6, арк. 10].

Станом на 1836 р. у Флорівському монастирі перебувало 62 черниці (віком від 43 до 103 років), 29 послушниць (віком від 36 до 68 років). Послушниці були переважно з Полтавської, Київської, Чернігівської, Подільської, Воронезької губерній. Це були вдови або неодружені жінки, які похо-

дили переважно з селян, містян, козаків, купецтва, священицьких родин. Число послушниць не було стабільним, але спостерігалися тенденції до зростання їх кількості при монастирі. Зокрема, буквально через рік їх було в цій обителі уже 72 особи [7, арк. 202].

У 1848 р. ситуація з чисельністю черниць суттєво змінилася. З 1848 по 1853 рр. монастирем управляла ігуменя Серафима. Монастир налічував 13 штатних і 39 позаштатних монахинь, 5 штатних і 97 заштатних послушниць. Також тут мешкала колишня ігуменя Тульського Успенського монастиря Клавдія з двома заштатними черницями. Також у монастирі був 1 священник та 4 дякони.

У 1854 р. очолила монастир 63-річна ігуменя Агнія, яка перебувала на цій посаді до 1865 р. Допомагали їй в організації управління монастирем скарбнича, ризнична та благочинна монахині. Станом на 1855 р. в обителі проживало уже 230 осіб, з яких було 13 штатних та 20 заштатних черниць, 105 рясофорних та 21 указних послушниць, решта послушниць – за згодою були на утриманні монастиря [9, арк. 37].

Однак уже в пореформений період на формування соціального складу і чисельності жіночого чернецтва мали вплив загальні соціальні, політичні та культурні чинники. Скасування кріпацтва дало можливість жіноцтву демонструвати незадоволення своїм становищем в сім'ї та суспільстві. Підтримуване тенденціями емансипації, фемінізації, модернізації, жіноцтво ставало на шлях руху від традиції до новації, заперечення традиційних цінностей, отримувало потужний мотив до зміни свого соціального статусу. Одним із таких статусів і ставало чернецтво.

Річ у тім, що за штатом монастирю дозволено було утримувати настоятельницю, 20 монахинь основного штату, 20 монахинь додаткового штату. Насправді ж станом на 1915 р. у монастирі перебували настоятельниця, 20 монахинь основного штату, 20 – додаткового, 104 зверхштатних монахинь, 62 указні послушниці, 770 послушниць на випробуванні, 4 світські особи. Загалом на цей рік у монастирі проживало 980 осіб [12, арк. 524].

Разом з тим, зберігаючи тяглість мотивів заснування жіночого монастиря, постригу, чернецтво помітно змінило свою функціональну характеристику, що стало наслідком імперської політики. У синодальний період жіночі монастирів стають багатофункціональними, поєднуючи різні соціальні ролі – господарську, фінансову, освітню і благодійницьку. Києво-Флорівському монастирю

у синодальний період вдалося організувати численні господарські служби і промисли, на яких щорічно працювали богомольці, що приїздили з навколишніх сіл, послушники та наймані працівники.

На території монастиря були й господарські споруди – дерев'яні комора і конюшня. Монастир мав пасіку з 50 вуликів, млин, який здавав в оренду за 780 руб. на рік. За 10 верст знаходився монастирський ставок, в якому розводили рибу для потреб обителі. З господарства також було 3 коней, 6 волів та 5 корів. Монастир володів 158 дес. оброблюваної землі, 100 дес. невдубок та 30 дес. лісу. По господарству тут працювали не лише черниці, а й найняті працівники, яких при монастирі станом на 1848 р. налічувалося 11 осіб [8, арк. 28].

Наприклад, станом на 1855 р. монастир володів уже трьома хуторами: один знаходився у селі Ходосівка, другий – у селі Лісники, згодом було приєднано і село Козин. Усі ці хутори і села розміщувалися в межах Київського повіту. Також монастирю належало село Воскресенська Слобода на території сусідньої Чернігівської губернії. Також монастир мав і млини: водяний млин на річці Стугна із зарибненим ставом. З дозволу єпархіального начальства цей млин монастир здавав в оренду, яка приносила прибуток розміром у 300 руб. сріблом на рік. Другий млин, також водяний, у селі Ходосівка з невеликою земельною ділянкою при ньому, був наданий від казни для забезпечення борошном та крупами потреб монастиря [9, арк. 38 зв.].

У пореформений період спостерігається помітне укрупнення культурно-господарського комплексу Києво-Флорівської обителі. Активно будувалися нові і розширювалися старі культові, житлові та господарські монастирські споруди. Окрім цього активно розширюються й земельні володіння обителі. Усе це сприяло суттєвому зростанню доходів цієї релігійної установи. У господарстві монастиря простежуються капіталістичні риси, які проявлялися в тому, що в обителі працювали наймані робітники, з якими укладали контракти. Також у кредитних установах монастир накопичував значні капітали. Однак, наявність значного числа послушниць, що були для нього безкоштовною робочою силою, гальмувала його подальшу капіталізацію і не сприяла якісному розвитку господарства.

Так, уже станом на 1915 р. монастир володів 269 дес. землі. Ці монастирські землі та угіддя розміщувалися на різних ділянках. Зокрема,

ділянка розміром 5 дес. 373 сажнів знаходилася по Старонаводницькій вулиці на Печерську в Києві. Тут було збудовано дерев'яний одноповерховий шестикімнатний дім, дерев'яний сарай для дров та погріб. Ця земельна ділянка і дім були пожертвовані графінею Анною Чернишовою у 1824 р. Однак, річний дохід цієї садиби не покривав витрат на її утримання. Також монастир отримав заповіт після смерті київського містянина Володимира Броварова. Це була садиба по Іванівській вулиці в Старокиївській ділянці. Відповідно до волі заповідача та з дозволу київського єпархіального начальства, цю ділянку було у 1905 р. продано за 12 тис. руб. Виручену суму було внесено в Київську контору Державного банку довичним вкладом і отримано білет Державної комісії погашення боргів [10, арк. 144].

Крім того, монастир мав у своєму володінні також садибну землю з садом та городом розміром у 1 дес. 200 сажень в селі Ходосівка Київського повіту. На цій ділянці знаходилися три старих вкритий соломою дерев'яних будинки, кухня, хата для робітників, три дерев'яних критих соломою сараї для худоби та птиці, комора, колодязь, викопаний за розпорядженням ігумені Євпраксії у 1899 р. Тут знаходився і дерев'яний борошномельний млин, однак через збитковість його утримання, за розпорядженням єпархіального начальства у 1904 р. його було закрито. Землі тут було 11 дес. 1000 сажнів, з яких оброблюваної – 6 дес. 500 сажнів, сінокісної – 2 дес. 2100 сажнів, під вигоном – 1 дес. 600 сажнів. Невдубок під глинищем, обривом, очеретом, хащами, ставком і греблею – 34 дес. 2258 сажнів. Загалом у селі Ходосівка монастир володів 46 дес. 858 сажнями землі.

Мав монастир своє господарство і поблизу села Лісники Київського повіту. Це було кілька земельних ділянок різного призначення загальним розміром 37 дес. 850 сажнів. Тут монастир мав також 950 сажнів орної землі, 2 дес. 100 сажнів під сінокосами, під монастирським лісом було 27 дес. 450 сажнів, під піском 6 дес. 1350 сажнів. На одній земельній ділянці розміром 1900 сажнів знаходився монастирський сад з пасікою на 150 вуликів. Там же був старий двокімнатний дерев'яний будинок, клуня, глиняний сарай критий соломою для худоби, дровітня. Мед з пасіки використовували для потреб черниць, а віск здавався на свічний завод в обмін на готові воскові церковні свічки [10, арк. 144].

Біля села Хамбикове Київського повіту монастир мав також у володінні садибної землі із садом та городом розміром 1 дес. 1200 сажнів. Тут було

побудовано дім з дерев'яних брусів. Він був покритий соломною, мав чотири кімнати і кухню. У господарстві було дві комори для зерна і борошна, сараї для худоби, сіна й соломи, дров, погріб. Тут же знаходився монастирський млин. За описами, це була добротна споруда довжиною 18 аршинів, шириною – 12 аршинів, висотою – 8 аршинів. Млин мав 4 водяних коліс, 4 – вітряних, 4 основних та 5 каменів для оброблення проса. Біля млина розміщувалася клуня, де було встановлено чавунну соломорізку, що приводилася в рух водяним колесом. Під вигоном, ставком, греблею і вулицею разом з садибною ділянкою тут монастир мав 27 дес. землі [10, арк. 144 зв.].

Біля села Козине Київського повіту на Великодмитрівських луках монастирю належало сінокісної землі 56 дес. Біля Воскресенської Слобідки Остерського повіту Чернігівської губернії було 1 дес. 2200 сажнів садибної землі з городом. За розпорядженням ігумені Євпраксії у 1907 р. на ній було збудовано два дерев'яних будинки, склад, клуня, погріб, три корівники, шестикімнатний дерев'яний будинок з мезоніном, колодязь. Під будинком і городом садибної землі 2 дес. 800 сажнів. Будинок було збудовано у 1883 р. коштом колишнього настоятеля Києво-Печерської Ольгинської церкви, священника Володимира (Сольського) для літнього перебування вихованок монастирського училища. Орної землі було 1 дес. 2000 сажнів, сінокосів – 52 дес. 1700 сажнів, невдбок – 30 дес. 2300 сажнів (під болотом, хащами, піском, дорогою та озером). Усього тут монастир мав 89 дес. 1800 сажнів [11, арк. 513].

Крім того, на користь монастиря та його причту в банку лежали 117 829 руб., із яких в недоторканих паперах обраховувалися в сумі 115 759 руб., зокрема, в Дворянському земельному банку та Острогоському громадському банку [12, арк. 522].

Для штатного утримання зі скарбниці через Київське губернське казначейство монастирю надходили кошти в сумі 3 141 руб. 50 коп. щороку. Доходами обителі були і монастирські церковно-економічні суми. Наприклад, у 1915 р. вони включали доходи: від продажу місць на монастирському цвинтарі (4 995 руб.), пожертви від небайдужна благодійників на потреби обителі (625 руб.), гаманцевого збору (527 руб. 80 коп.), кружечні пожертви (1 100 руб.), відсотків від капіталів (4 390 руб. 97 коп.), від внесків за келії (11 600 руб.), від продажу свічок і їх недопалків (3 882 руб. 40 коп.), від продажу проскур (4 650 руб.), від поминальних заходів (1 100 руб.), від продажу листків молитов (24 руб.), від запису

в синодик (1 380 руб.), казенного утримання на школу (705 руб. 60 коп.), допоміжного утримання монастиря (390 руб.), прибутків по іконній лавці (6 624 руб. 40 коп.), від продажу худоби (1 855 руб.). Загалом, дохід монастиря у 1915 р. становив 46 049 руб. 80 коп. [12, арк. 522].

Маючи таке господарство, монастир забезпечував себе всім необхідним для життя, а також утримував в належному стані монастирські собори, храми, келії та господарські споруди. Коштом монастиря утримувалися навчальні та лікувальні заклади. Зокрема, витратними статтями монастиря у цьому ж 1915 р. були наступні [12, арк. 522].

У XIX – на початку XX ст. православні монастирі України славилися своєю широкою просвітницькою та благодійницькою діяльністю. Складне матеріальне становище значного числа населення та відсутність його соціального захисту на державному рівні, спонукала православні монастирі Київської єпархії до активного благодійництва. При багатьох обителях єпархії відкривалися і успішно діяли лікарні, аптеки, богадільні, готелі для прочан та жебраків. У богадільнях доживали свій вік немічні послушниці та монахині [4, с. 202]. Так, уже з 1828 р. у Києво-Флорівському жіночому монастирі функціонувала богадільня на 55 ліжок [1, с. 316]. До 1915 р. діяльність цієї богадільні розширилася. Тут було обладнано приміщення для пристарілих чернечих осіб на 80 ліжок. Стараннями ігумені Євпраксії у 1914 р. було відкрито лікарню на 5 ліжок виключно для монастирських осіб. Усі ці заклади перебували на повному монастирському утриманні і забезпечені [19, арк. 98 зв.].

Активною була й просвітницька діяльність монастирів. При них створювалися церковно-парафіяльні школи та училища з досить багатими бібліотечними фондами. Зокрема, й при Києво-Флорівському жіночому монастирі з 1870 р. існувало двокласне училище, в якому навчалося тоді 36 дівчаток [1, с. 316]. Це училище перебувало на повному монастирському утриманні. У 1895 р., унаслідок потужної пожежі, приміщення училища вигоріло вщент. Однак, уже у 1903 р. за активної діяльності ігумені Євпраксії, єпархіальною Училищною радою було виділено 3750 руб. На ці кошти було збудовано корпус нового одноповерхового училищного будинку. Внутрішнє оздоблення було здійснено коштом монастиря. Обитель виділила на це 3 444 руб. 90 коп., що дозволило завершити його облаштування до кінця 1914 р. Уже з 12 січня 1915 р. розпочала свою

Грошові витрати Києво-Флорівського жіночого монастиря у 1915 р.

№ з/п	Статті витрат	Суми
1.	Виплати боргу та % позики Управлінню каси взаємодопомоги духовенства Київської єпархії	15 832 руб. 24 коп.
2.	Пожертви на потреби війни і на виготовлення церковного начиння	1 045 руб.
3.	На купівлю воскових свічок, борошна для проспор і вина для богослужіння	4 355 руб.
4.	Оплата ремонтних робіт	2 397 руб.
5.	Оплата матеріалів для ремонтів: ліс, цегла, залізо-скоб'яні вироби, пісок, глина, фарби тощо	2 470 руб. 75 коп.
6.	На видачу причту платні, відсотків, квартирних, за служіння панахид; на видачу чернечим платні, відсотків, на підготовку трапези на великі свята тощо	6 495 руб. 85 коп.
7.	Купівля дров	1 911 руб.
8.	Платня лікарю за лікування чернецтва упродовж 1915 р. з видачею їм ліків	500 руб.
9.	На сплату судових витрат	169 руб. 14 коп.
10.	Сплата за користування водою, купівлю гасу	468 руб. 86 коп.
11.	Утримання будинку настоятеля, богадільні, лікарні	1 608 руб. 45 коп.
12.	На утримання хуторів, плата робітникам	1 350 руб.
13.	Страховання будівель на випадок пожежі, страхування білетів, промислові свідчення на млин, земський і губернський збори, податки на нерухоме майно, коней, млин, каналізаційний збір	1 430 руб. 85 коп.
14.	Бланки для звітності, за зберігання відсоткових паперів в Державному банку, на виписку відомостей, збільшення виплат працівникам консисторії	570 руб. 83 коп.
15.	Утримання готелю і будинку по Старонаводницькій вулиці	477 руб. 23 коп.
16.	Збирання трави на луках, перевезення сіна, купівлю проса	595 руб.
17.	Купівлю печеного хліба для богадільні	564 руб.
18.	Очистка димових труб, наповнення льодника, пиляння дров, оплата слюсарні, кузні	437 руб. 91 коп.
19.	Купівля вівса, соломи, збруї, смоли, віників, оплата за переїзд мосту і шосе на Деміївці	412 руб. 23 коп.
20.	Купівля для лавки ікон, хрестів, квітів, галантерейних речей, картин	2 520 руб. 60 коп.
21.	Казенних сум на школу	705 руб. 60 коп.
Усього		46 317 руб. 68 коп.

роботу однокласна школа для дівчаток на 70 осіб [12, арк. 524 зв.].

Висновки. Оскільки ще з другої чверті XVIII ст. Православну церкву та її монастирі в Російській імперії було вбудовано в загальнодержавну бюрократичну систему, то в своїй вищій інстанції всі обителі підпорядковувалися верхній владі російського імператора. Державною установою, яка безпосередньо управляла Православною церквою та її монастирями був Святійший правлячий синод. На місцях обителями управляли єпархіальний архієрей і духовні консисторії. Єпархіальний архієрей призначав собі на допомогу для управління обителями благочинного монастирями. У синодальний період монастирі перебували в складній системі управління. У самих монастирях усі важелі управління зосереджувалися в руках настоятелів. Такий авторитарний стиль управління монастирями сприяв підтриманню в них суворої дисципліни і дотримання монастирських «уставів».

Києво-Флорівський Вознесенський жіночий монастир, заснований в середині XVI ст., у синодальний період з його черницями та раціональним господарством служив своєрідною моделлю для наслідування іншим православним обителям, і не лише Київської єпархії. Монастир представляв собою потужний архітектурно-господарський комплекс. Основна його частина розміщувалася у Києві на Подолі. Архітектурний ансамбль монастиря упродовж синодального періоду зазнавав якісних змін. Основу господарської діяльності обителі формували землеробство, млинарство та промисли, яке концентрувалося на хуторах та в селах, на території яких земельні угіддя належали монастирю. Соціально-економічні зміни в державі позитивно вплинули і на фінансово-господарське становище обителі.

Фінансова та господарська міць монастиря дозволяла йому здійснювати успішну просвітницьку та благодійницьку діяльність. Києво-Фло-

рівська жіноча обитель завжди користувалася повагою і авторитетом серед населення, про що свідчить зростання чисельності його черниць та послушниць, особливо в пореформений період.

Список літератури:

1. Денисов Л.И. Православные монастыри Российской империи. М.: Издание А. Д. Ступина, 1908. 984 с.
2. Крижановська О. О. Флорівський монастир у духовному житті Києва: XIX – початку XX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2000. С. 236–245.
3. Крижановська О. Києво-Флорівський (Вознесенський) жіночий монастир в документах та матеріалах XVI – початку XX ст / Відп. ред. О. П. Реєнт ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. К., 2001. 98 с.
4. Лобанова Н. П. Благодійні заклади при Києво-Флорівському, Спасо-Ржищевському та Лебединському Миколаївському жіночих монастирях. *Наукові записки: збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.* 2004. Вип. LVII (57) : педагогічні та історичні науки. С. 198–222.
5. Надтока Г. Православні монастирі в Україні 1900–1917 років. *Українське релігієзнавство.* 1998. С. 22–28.
6. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). Ф. 183. Оп. 1. Спр. 1. 253 арк.
7. ЦДІАК України. Ф. 183. Оп. 1. Спр. 12. 240 арк.
8. ЦДІАК України. Ф. 183. Оп. 1. Спр. 54. 112 арк.
9. ЦДІАК України. Ф. 183. Оп. 1. Спр. 121. 212 арк.
10. ЦДІАК України. Ф. 183. Оп. 1. Спр. 429. 19 арк.
11. ЦДІАК України. Ф. 183. Оп. 1. Спр. 539. 862 арк.
12. ЦДІАК України. Ф. 183. Оп. 1. Спр. 541. 845 арк.
13. ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 998. Спр. 196. 3 арк.
14. ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 998. Спр. 242. 2 арк.
15. ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 998. Спр. 284. 4 арк.
16. ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1012. Спр. 1717. 108 арк.
17. ЦДІАК України. Ф. 167. Оп. 1. Спр. 111. 64 арк.
18. ЦДІАК України. Ф. 167. Оп. 1. Спр. 538. 9 арк.
19. ЦДІАК України. Ф. 167. Оп. 1. Спр. 800. 162 арк.
20. ЦДІАК України. Ф. 167. Оп. 1. Спр. 802. 882 арк.
21. ЦДІАК України. Ф. 167. Оп. 2. Спр. 164. 6 арк.
22. ЦДІАК України. Ф. 167. Оп. 2. Спр. 180. 6 арк.

Chuchalin O.P. THE ASCENSION CONVENT (KYIV): HISTORY OF ORIGIN, SOCIAL COMPOSITION AND FINANCIAL ACTIVITIES BETWEEN THE 19th AND EARLY 20th CENTURIES

The article delves into the founding history, economic growth and social structure of the Ascension Convent (Kyiv) during the synodal period. It was founded in the mid-16th century, experiencing its zenith during this particular time. Between 1786 and 1917, it held status among the top-tier convents with individual living quarters, under the jurisdiction of the Kyiv Eparchy. The Ascension Convent was led by abbesses.

Throughout the 19th to the early 20th century, the architectural and economic landscape of the convent underwent continuous expansion and transformation. Its abbesses were proactive in enhancing the interior décor of the churches, refining their outward appearance and broadening the available material and economic resources. Besides, the convent's financial backbone was built upon its land holdings, mills, industries and investments in banks. Following the reforms, there was a notable rise in the number of nuns and novices. This growth can be attributed to the easing of estate restrictions, attracting individuals from lower social strata, alongside the convent's increased economic prowess, enabling it to provide employment and sustenance to a larger community. The convent's administration efficiently managed various economic ventures, engaging devout workers from neighbouring villages, novices and hired labourers on an annual basis.

Finally, the article shows that the Ascension Convent, alongside its economic pursuits, was involved in educational and charitable initiatives. These included running a two-grade girls' school, an almshouse, a hospital and a residence for elderly and infirm nuns.

Key words: *Orthodox Church, the Ascension Convent (Kyiv), abbess, an architectural complex, financial activities, charity.*

Шишко О.Г.

Одеська державна академія будівництва та архітектури

ПОЛІТИЧНИЙ ТЕРОР ПРОТИ ВІЙСЬКОВИКІВ АТИБІЛЬШОВИЦЬКИХ ЗБРОЙНИХ ФОРМУВАНЬ У 1920 Р. (НА ПРИКЛАДІ ОДЕСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)

У статті досліджено форми та методи політичного терору, який застосовувався до військовиків антибільшовицьких збройних формувань протягом 1920 р. таким каральним органом більшовицької влади як Одеська губернська надзвичайна комісія (ОГНК). Особливо приділено увагу факту розстрілу 45-ти військовополонених армії П. Врангеля у грудні 1920 р., який відбувся згідно постанови надзвичайної трійки особливого відділу 6-ї армії.

Відповідно до розпоряджень більшовицької влади всі колишні офіцери царської та білих армій повинні були зареєструватися. Тим з них, хто не з'явився на реєстрацію загрожувало суворе покарання аж до розстрілу. Колегія ОГНК протягом 1920 р. на своїх засіданнях постановила розстріляти 11 осіб за те, що вони не з'явилися на реєстрацію. Не менше ніж п'ять осіб колегія ОГНК постановила розстріляти за дезертирство. Бійці армії Української Народної Республіки у матеріалах каральних органів більшовицької влади найчастіше пов'язувалися з іменем Симона Петлюри, відповідно за службу в армії Петлюри колегія ОГНК постановила розстріляти понад 16 осіб. Не менше ніж 36 осіб було розстріляно за обвинуваченням у тому, що вони служили у Денікінській чи у Добровольчій арміях. Обвинувачення «служба у білих у Державній варті» дуже часто доповнювалось формулюванням про те, що та чи інша особа «брала участь у побитті комуністів та радянських службовців, у видачі комуністів» тощо. Жертвами таких обвинувачень стали понад 20 осіб. Найбільшу кількість осіб, понад 55, становлять ті, хто був обвинувачений «у службі у контррозвідці». Це було реакцією на білий терор, зокрема на вбивства в Одесі близько 30-ти осіб офіцерами контррозвідки.

Той факт, що переважна більшість жертв політичного терору, імена яких зафіксовані у протоколах засідань колегії ОГНК та в архівно-слідчих справах, була реабілітована у 1990-х роках, вказує на те, що ОГНК як каральний орган не переймався доведенням вини підозрюваних ним осіб, а діяв відповідно до принципу «революційної доцільності».

Ключові слова: військовополонені, терор, каральний орган, офіцери, петлюрівці, розстріл, архівно-слідча справа, реабілітація.

Постановка проблеми. Російсько-українська війна від самого свого початку в 2014 р. й особливо після широкомасштабного вторгнення збройних сил Росії на територію України, яке відбулось 24 лютого 2022 р., позначилась масовими порушеннями законів і звичаїв ведення війни, зокрема, це стосується жорстокого ставлення до військовополонених. Станом на березень 2024 р. Моніторингова місія ООН з прав людини в Україні зафіксувала за період з 1 грудня 2023 р. й до 29 лютого 2024 р. страти російськими окупантами 32-х українських військовополонених. Також зафіксовано численні факти жорстокого поводження та катувань полонених бійців ЗСУ. Крім цього, щонайменше 117 українських військовополонених були засуджені російською владою у сфабрикованих справах на довготривалі терміни аж до довічного ув'язнення. Всі ці факти порушень Женевської конвенції 1949 р. спонукають зверну-

тися до подій 1920 р., коли каральні органи більшовицької влади приймали розстрільні постанови щодо військовиків антибільшовицьких збройних формувань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання масових розстрілів військовополонених армії П. Врангеля наприкінці 1920 р. найбільш детально висвітлила Т. Бикова у рамках своєї публікації у виданні «Політичний терор і тероризм в Україні». Авторка розглянула широкий спектр питань, які пов'язані з цією проблематикою, але особливо важливим з позицій сьогодення виглядає її заувага про те, що офіцери й рядові армії П. Врангеля повірили запевненням більшовицької влади та командування червоних військ про надання їм амністії у разі переходу на їхній бік [1, с. 196]. Але події сторічної давнини, так само як і нинішні, свідчать про те, що факт здачі чи потрапляння у полон до росіян не є гарантією

збереження життя. Що стосується Одеської губернії то Віктор Савченко обмежився лише загальною фразою про те, що «наприкінці 1920 року органи ЧК здійснили жахливий злочин – провели масові розстріли полонених офіцерів і солдат білогвардійських армій Денікіна й Врангеля» [24, с. 29]. У цьому контексті важливого значення набула публікація (російською мовою) Лідією Ковальчук у 1-му томі Одеського мартиролога на основі архівно-слідчої справи коротких біографічних відомостей 45-ти розстріляних військовиків армії П. Врангеля у грудні 1920 р. [16].

Постановка завдання. Метою статті є визначення на основі широкої архівної бази, яка, передусім, складається з архівно-слідчих справ, які знаходяться на тимчасовому зберіганні в Архівному підрозділі Управління Служби безпеки України в Одеській області (далі – АП УСБУ в Одеській області), категорій військовиків, які потрапили в епіцентр політичного терору, та оприлюднити їхні імена.

Виклад основного матеріалу. В АП УСБУ в Одеській області на тимчасовому зберіганні знаходиться справа за № 27623-п, яка складається з двох томів. Фігурантами цієї справи було 46 осіб, які були офіцерами або рядовими армії П. Врангеля та які добровільно здалися у полон, або потрапили у полон під час бою, або добровільно перейшли на бік Червоної армії, або добровільно з'явилися до комендатури для реєстрації як перебіжчики. Хоч справа складається з двох томів, але

насправді це дві тоненькі теки, які увібрали в себе п'ять документів: рапорт начальника особливого відділу ВНК при 1-й стрілецькій дивізії про опитування 19-ти перебіжчиків; опитувальні листи перебіжчиків чи полонених білої армії Врангеля, які заповнені ними самими; анкети «для арештованих чи затриманих із закріпленням їх за НК», які були заповнені слідчим і які повторювали інформацію з опитувальних листів; заключення у цій справі від 17 грудня 1920 р., яке було складене слідчим особливого відділу 6-ї армії Сердюковим з його вердиктом про необхідність розстрілу більшості арештантів та ув'язнення інших до концтабору до завершення громадянської війни; постанова від 20 грудня 1920 р., яка була прийнята надзвичайною трійкою особливого відділу 6-ї армії; постанови про арешт.

Серед цих документів визначальними є заключення та постанова «трійки», яка складалася з голови Бистрих та членів Брянцева й Степке. Так, у заключенні міститься резолюція про розстріл всіх, за виключенням Миколи Плуднева [2, т. 2, арк. 56], тобто 45-ти осіб. Так само постанова «трійки» містить вердикт застосувати до «ворогів трудящого народу вищу міру покарання – розстріл», а М. Плуднева направити до Катеринбурга до трудової армії [2, т. 2, арк. 57]. Обсяг цієї статті не дозволяє назвати імена всіх розстріляних військовополонених у цій справі, тим більше всі вони, як було сказано вище, були оприлюднені у публікації Л. Ковальчук, але хоча

Таблиця 1

Витяг зі списку військовополонених армії П. Врангеля, які були розстріляні у грудні 1920 р.

№ з/п	ІМ'Я	Вік	Місце народження	Як потрапив у полон
1.	Білоус Гнат Макарович	23 роки	Херсонська губ., Ананьївський повіт, с. Врадівка.	Добровільно здався у листопаді 1920 р.
2.	Беристовський Єгор Володимирович	26 років	м. Полтава	Добровільно здався 9 листопада 1920 р.
3.	Козаченко Павло Герасимович	23 роки	Полтавська губ., Прилукський повіт, с. Дівиця.	Добровільно перейшов на бік Червоної армії 21 листопада 1920 р.
4.	Кононенко Олександр Романович	26 років	Чернігівська губ., Остерський повіт, с. Святильне.	Добровільно перейшов на бік Червоної армії 15 жовтня 1920 р.
5.	Лозовик Василь Вікентійович	25 років	м. Одеса	Потрапив у полон 19 жовтня 1920 р.
6.	Нікопольський Микола Володимирович	21 рік	м. Одеса	19 листопада 1920 р. добровільно з'явився до комендатури для реєстрації як перебіжчик.
7.	Усов Олександр Дмитрович	29 років	м. Одеса	Добровільно здався 12 листопада 1920 р.
8.	Фіргуф Микола Рудольфович	23 роки	Херсонська губ., Ананьївський повіт, с. Мостове.	15 листопада 1920 р. добровільно з'явився до комендатури для реєстрації як перебіжчик.

б декілька імен варто назвати, зокрема тих, хто народився в Україні.

Можливо через те, що декілька фігурантів цієї справи були вихідцями з Одещини ця справа опинилася на тимчасовому зберіганні в АП УСБУ в Одеській області. А можливо тому, що ОГНК з перших днів свого існування, тобто з лютого 1920 р., почала проводити арешти офіцерів Добрармії, а з квітня місяця почала приймати розстрільні постанови проти військовиків антибільшовицьких збройних формувань.

Отже, згідно розпоряджень більшовицької влади всі колишні офіцери царської та білих армій повинні були зареєструватися. Тим з них, хто не з'явився на реєстрацію загрожували суворі покарання аж до розстрілу. Те, що ці погрози почали втілюватися у життя демонструє таблиця 2.

Такими були стислі записи у протоколі засідань колегії ОГНК. З цього переліку осіб щодо двох з них, а саме щодо П. Семенова та П. Орловського, в АП УСБУ в Одеській області було виявлено дві архівно-слідчі справи, які дають можливість з'ясувати наскільки обґрунтованими були ці обвинувачення. Причому справа П. Семенова є загальнодоступною завдяки тому, що у 3-му томі Одеського мартирологу було вміщено її анотацію [17, с. 328–332]. Отже, П. Семенов був у жовтні 1919 р. мобілізований денікінцями і до 15 листопада служив у 4-й роті Київського офіцерського зведеного батальйону. Наприкінці грудня прибув до Одеси і після поновлення влади більшовиків у місті влаштувався на роботу до народної ошадкаси. Під час допиту він пояснив, що не зареєструвався у коменданта міста, тому що до початку

посту перебував у міській лікарні. Фігурантами цієї справи були ще три особи, які також були обвинуваченні у тому, що не зареєструвалися як офіцери та служили у білих. Цих трьох осіб колегія ОГНК постановила направити до воєнкомату, а от П. Семенова розстріляти. На питання чим керувалася колегія відповісти не можливо, можна лише висловити припущення про те, що такими вибірковими розстрілами давали зрозуміти іншим колишнім офіцерам, що на них чекає, якщо вони не будуть вірою і правдою служити у лавах Червоної армії. Це припущення може бути підтверджене тим фактом, що у тих же протоколах засідань колегії ОГНК набагато більше постанов про направлення до воєнкоматів, ніж розстрільних рішень. Вірогідно, завдання полягало не у тому, щоб стратити якомога більше офіцерів, а у тому, щоб залучити їх червоного війська. П. Орловський також прослужив у лавах Добровольчої армії один місяць, причому як рядовий. Свою неявку на реєстрацію він пояснив тим, що думав, що місячна відпустка після лікування у шпиталі звільняє його від цієї процедури. Але колегія ОГНК думала інакше і постановила його розстріляти [18, арк. 1].

Крім направлення колишніх офіцерів до воєнкоматів колегія ОГНК приймала рішення про направлення їх до губкомдезертиру. Але одночасно щодо «злісних дезертирів» приймалися нею розстрільні постанови, що відображено у таблиці 3.

З наведеного у таблиці списку осіб в АП УСБУ в Одеській області було виявлено відповідно чотири архівно-слідчі справи. Причому на відміну від попередніх двох справ, фігуранти,

Таблиця 2

Витяг з протоколів засідань колегії ОГНК щодо осіб, які були обвинувачені у неявці на реєстрацію [20, арк. 99, 215; 21, арк. 148, 183, 185]

№ з/п	Прізвище, ім'я та по-батькові	Вік	Постанова колегії ОГНК	Дата засідання колегії ОГНК / дата виконання постанови
1.	Семенов Петро Данилович	34 роки	Як офіцера, який не зареєструвався, розстріляти.	09.05.1920 р. / ?
2.	Орловський Петро Андрійович	23 роки	За обвинуваченням за неявку на реєстрацію, розстріляти.	05.06.1920 р. / ?
3.	Кондратенко Петро Іванович	23 роки	Як такого, що свідомо ухилявся від мобілізації та реєстрації, розстріляти.	28.09.1920 р. / ?
4.	Ко(а)синський Анатолій Андрійович	20 років	Юнкер. Розстріляти.	14.10.1920 р. / ?
5.	Полтавець Афанасій Семенович	25 років	Розстріляти за обвинуваченням у невиконанні наказів радвлади, за неявку на реєстрацію офіцерів, як злісного дезертира.	14.10.1920 р. / 16.10.1920 р.

Витяг з протоколів засідань колегії ОГНК щодо осіб, які були обвинувачені у дезертирстві [21, арк. 97, 145, 150, 184]

№ з/п	Прізвище, ім'я та по-батькові	Вік	Постанова колегії ОГНК	Дата засідання колегії ОГНК / дата виконання постанови
1.	Єрмолаєв Микола Іванович	29 років	Розстріляти як злісного дезертира.	17.08.1920 р. / виконано
2.	Соломін Микола Володимирович	28 років	Як класового ворога, злісного дезертира, дворянина, колишнього полковника Добрармії, який намагався під час арешту втекти, розстріляти.	28.09.1920 р. / 30.09.1920 р.
3.	Румянцев Андріан Антонович	23 роки	Як дезертира та як такого, що підробив документи, розстріляти.	30.09.1920 р. / 02.10.1920 р.
4.	Рошковський Петро Іванович	26 років	Як злісного дезертира, який улаштувався до просвітницької установи, розстріляти.	14.10.1920 р. / 16.10.1920 р.

яких були реабілітовані, у цих справах матеріали про реабілітацію відсутні. Тому, крім іншого, тут важливо з'ясувати причини, які спонукали відповідні органи відмовити цим особам у реабілітації. Отже, М. Єрмолаєв після «приходу радянської влади» зареєструвався як офіцер, отримав направлення на службу та пайку для дружини, але потім зник, поселившись на березі моря, де ловив рибу, змінивши прізвище. У «Заклученні» цієї справи такі дії М. Єрмолаєва були потрактовані не тільки як злісне дезертирство, а і як «грабунок радянської влади». Тому колегія ОГНК постановила його розстріляти, а дружину, яка йому допомагала, ув'язнила до концтабору на три роки [10, арк. 49].

У постанові колегії про М. Соломіна сказано, що він «злісний дезертир», але у матеріалах справи про його реєстрацію нічого не сказано. Натомість вказано на факт його переховування у родички Олени Меєр. Але для полковника це не мало ніякого значення, результат для нього все одно був трагічним [25, арк. 91]. Під час затримання у А. Румянцева, який був родом з Іллінської волості Одеського повіту, було знайдено посвідчення, яке було видане Харківським повітовим воєнкомом, та два порожні бланки подібних посвідчень. Саме наявність цих бланків стало підставою для обвинувачення у підробці документів та у дезертирстві, що мало для А. Румянцева фатальні наслідки [23, арк. 21]. Як видно з таблиці, щодо П. Рошковського у протоколі засідань колегії ОГНК вміщено запис про те, що він був «злісним дезертиром». Але у матеріалах справи йдеться про те, що він не з'явився на реєстрацію. Під час допиту він пояснив це тим, що «чекав на запрошення» [22, арк. 17]. Таке «чекання» колегія ОГНК потрактувала як «неви-

конання наказів радянської влади» й постановила його за це розстріляти [22, арк. 1]. У архівно-слідчій справі, фігурантом якої був П. Рошковський, вміщено клаптик паперу з таким текстом: «Не потрапляє під Закон від 17.04.1991 р.». Крім того, що П. Рошковський не з'явився на реєстрацію як офіцер, у матеріалах справи йдеться про те, що його останнє звання було прапорщик, а «за білих служив у караульному полку у званні рядового» [22, арк. 17]. Відповідно автору цього тексту цього було досить, щоб відмовити П. Рошковському у реабілітації.

У біографії багатьох офіцерів були періоди, коли вони перебували у лавах різних збройних формувань. Зокрема, це стосується військ УНР, Добровольчої армії, армії П. Врангеля. У наведеній нижче таблиці відображено цей аспект, але основний наголос зроблено на тих військових, які служили саме у військах УНР, які у матеріалах каральних органів більшовицької влади найчастіше пов'язувалися з іменем Симона Петлюри.

Отже, у протоколі засідання колегії ОГНК було записано, що С. Панченко був начальником контррозвідки, а у матеріалах його справи вказано на те, що він, «будучи хорунжим царської армії, у 1918 р. у Харкові добровільно приєднався до лав петлюрівської армії, де обіймав посаду офіцера для доручень» [19, арк. 25]. На цей факт його біографії вказав сам С. Панченко під час допиту, а також повідомив слідчого про те, що у 1919 р. він «разом з петлюрівцями» відступив до м. Проскурів, а звідти перебрався до Польщі. Після трьохмісячного перебування у Польщі, він, дізнавшись, що добровольці зайняли Одесу, вирішив прибути до цього міста. В Одесі він добровільно поступив на службу до Драгунського уланського кінного полку, який було направлено до м. Тульчин.

Витяг з протоколів засідань колегії ОГНК щодо осіб, які були обвинувачені у службі у Петлюрівській армії [20, арк. 60, 196; 21, арк. 2, 169, 183, 188, 201, 240]

№ з/п	Прізвище, ім'я та по-батькові	Вік	Постанова колегії ОГНК	Дата засідання колегії ОГНК / дата виконання постанови
1.	Панченко Сергій Іванович	25 років	За обвинуваченням у службі у білих у якості начальника контррозвідки.	23.04.1920 р. / 26.04.1920 р.
2.	Де-Нерінг Альфред Іванович	25 років	За обвинуваченням у службі у Петлюрівській армії, розстріляти.	04.06.1920 р. / ?
3.	Петченко Омелян Іванович	-	За обвинуваченням у службі у Тютюнника застосувати вищу міру покарання.	13.06.1920 р. / ?
4.	Твардовський С.,	-	Як до вірних служак Петлюри та за службу у	13.06.1920 р. / ?
5.	Карачевський-Вовк Володимир Семенович	-	Добровольців застосувати вищу міру покарання.	
6.	Дусанський Сергій Костянтинович	35 років	Як шкідливого елемента для радвлади, який брав діяльну участь в евакуації петлюрівських військ з України у 1919 р., розстріляти.	07.10.1920 р. / 09.10.1920 р.
7.	Шпак Мойсей Онисимович	21 рік	За обвинуваченням в участі у армії Петлюри у загоні Козубського.	14.10.1920 р. / 16.10.1920 р.
8.	Петровський Борис Іванович	18 років	Як ворога радвлади, який служив у Петлюри і добровольців, розстріляти.	14.10.1920 р. / 16.10.1920 р.
9.	Барановський Максим Іванович	19 років	За службу у петлюрівській банді та у контррозвідці, за видачу комуністів, розстріляти.	21.10.1920 р. / 23.10.1920 р.
10.	Пресмицький Стефан Петрович	26 років	Як ворога радвлади, який служив хорунжим у Гетьманській та Добровольчій арміях, розстріляти.	27.11.1920 р. / 29.11.1920 р.

У цьому місті його було назначено начальником комендантської команди. Перебуваючи на цій посаді він брав безпосередню участь у арештах представників більшовицької влади. Такими були основні етапи військової служби С. Панченка, які дали підстави колегії ОГНК прийняти розстрільну постанову. Ці ж обставини дали підстави органам прокуратури у 1995 р. відмовити С. Панченку у реабілітації [19, арк. 30].

А от С. Дусанського у 1994 р. було реабілітовано. Як видно з матеріалів таблиці № 4, він був обвинувачений у тому, що брав участь в евакуації петлюрівських військ з України у 1919 р. З матеріалів справи видно, що у 1919 р. старшина 8-го Кошу С. Дусанський обіймав посаду ревізора при особливо уповноваженому з охорони державного майна [9, арк. 32]. У березні цього року він мав виконати наказ товариша військового міністра і начальника постачання військ УНР перевірити і відправити зі станції Жмерінка майно по лінії Проскурів-Тернопіль. У матеріалах справи є відповідні документи, які відображають цю його діяльність. Під час допиту він також підтвердив цю інформацію. У «Заключенні» цієї справи також міститься обвинувачення С. Дусанського у тому, він перебував на службі у відділі

розвідки петлюрівської армії [9, арк. 1]. Органи прокуратури акцентували свою увагу на тому, що цей факт не має свого підтвердження у матеріалах справи, а також на тому, що так само відсутні відомості про будь-які дії С. Дусанського, які були б спрямовані проти радянської влади. Це й дало підстави визнати його реабілітованим [9, арк. 33]. А у жовтні 1920 р. ці ж обставини виявилися достатніми для колегії ОГНК, щоб С. Дусанського розстріляти.

Наступну категорію військових, які стали жертвами політичного терору у 1920 р., стали ті з них, хто був обвинувачений «у службі у Денікінській армії / у Денікіна», «у службі у Добрармії», «у службі у білих» тощо. У 3-му томі Одеського мартиролога вміщено чотири анотації на архівно-слідчі справи таких осіб, які всі були реабілітовані.

Отже, Михайла Бельченка (23 роки) колегія ОГНК 4 червня 1920 р. постановила розстріляти, обвинувативши його «у службі у білих». Під час допиту він повідомив, що ця його служба «тривали лише три дні у званні солдата» [17, с. 305]. У М. Бельченка у Києві залишилась дружина і однорічна донька. Цього ж дня колегія також постановила розстріляти Володимира Шпильо-

вого (23 роки) за обвинуваченням «у службі у Добрармії». У зв'язку з важким пораненням, яке він отримав у вересні 1917 р. на фронті, він за добровольців служив черговим офіцером у комендантському управлінні [17, с. 475]. 17 травня 1920 р. колегія ОГНК постановила розстріляти Афанасія Воробйова (33 роки) за обвинуваченням у тому, що він був «на службі у Денікіна, брав участь у повстанні і брав участь у побитті комуністів». Це обвинувачення ґрунтувалось на показах свідків, які чули ці зізнання у цих діяннях А. Воробйова у шпиталі, коли у того була висока температура і він марив. Вже під час допиту А. Воробйов повідомив, що перебував на службі лише у Червоній армії і ні у якому повстанні та побиттях участі не брав [17, с. 404]. Але показів свідків для колегії виявилось достатньо, щоб стратити А. Воробйова. Підставою для розстрілу Василя Подольцева (56 років) став той факт, що він «служив у добровольців і прислужував царській владі». Служба у добровольців полягала у тому, що В. Подольцев у 1919 р. обіймав посаду керівника канцелярії одеського градоначальника, а згодом був переведений на ту ж посаду до Миколаєва. Помічник уповноваженого ОГНК Альбінський на основі цього зробив висновок про те, що В. Подольцев «був дотичний до політичного розшуку» [17, с. 421]. Цього було достатньо, щоб колегія ОГНК 20 травня 1920 р. прийняла розстрільну постанову.

В АП УСБУ в Одеській області трапляються архівно-слідчі справи, які нараховують менше десяти аркушів. До таких справ й належить справа, фігурантом якої був Андрій Будзилович (22 роки). У матеріалах цієї справи відсутні документи, які, зазвичай, були обов'язковими, як, наприклад, анкета, протокол допиту тощо. А є тільки ордер на арешт, який було виписано 20 травня 1920 р., витяг з протоколу засідання колегії ОГНК датований 4 червня, службові документи 1990-х та довідка про реабілітацію. У цій довідці зазначено, що «у цій справі відсутні будь-які докази висунутих обвинувачень». Обвинувачення ж, яке стало підставою для розстрілу, мало формулювання: «служба у Добрармії (курсант білих агітаційних курсів)» [6, арк. 1].

Архівно-слідча справа, фігурантом якої був Леонід Кухта, містить основний блок документів, які дають можливість, на відміну від попередньої справи, детально з'ясувати пред'явлені йому обвинувачення. Отже, до традиційного обвинувачення «у службі у Добрармії» йому було пред'явлене не менш традиційне «у контрреволюції». Контррево-

люційна його діяльність полягала у тому, що він офіційно перебував на службі у штабі генерала Шиллінга на посаді офіцера для доручень. Але фактично він був завгоспом воєнно-цензурного інформаційного відділу. Причому літературу та інші матеріали цього відділу після приходу радянської влади він передав комуністу Власьєву-Афанасьєву, який це підтвердив. Але цей останній факт колегія ОГНК не взяла до уваги й постановила 14 червня Л. Кухту розстріляти [14, арк. 1]. Варто наголосити на тій обставині, що і Л. Кухта, і А. Будзилович, як видно з матеріалів їхніх справ, мали стосунок до ідеологічної діяльності в органах денікінської влади, а не до військової. Але якраз така їхня діяльність й стала основною причиною для позбавлення їх життя. Тобто більшовики, самі маючи потужний апарат пропаганди, усвідомлюючи значимість впливу на свідомість окремої людини й суспільства загалом, жорстоко розправлялися з тими, хто провадив антибільшовицьку пропаганду.

Також за обвинуваченням «у службі у білій пропаганді» у липні було розстріляно Олександра Чулкова [21, арк. 47 зв.]. А загалом протягом 1920 р. не менше ніж 35 осіб було розстріляно за обвинуваченням «служба у Денікіна чи служба у Добровольчій армії». Стислі відомості про цих осіб можна дізнатись тільки із записів у протоколах засідань колегії ОГНК та з публікацій розстрільних списків у періодичних виданнях.

Не менше ніж 20 осіб було розстріляно протягом того ж 1920 р. за обвинуваченням «служба у білих у Державній варті». Дуже часто таке формулювання доповнювалось словами про те, що та чи інша особа «брала участь у побитті комуністів та радянських службовців, у видачі комуністів, у переслідуванні комуністів» тощо. У 3-му томі Одеського мартиролога вміщено 6 анотацій архівно-слідчих справ, фігуранти яких обвинувачувались у причетності до Державної варті. Факт анотації цих справ, зокрема, свідчив про те, що всі особи були реабілітовані. Так, скажімо, Сергій Беліно-Пастернак (45 років), згідно рішення колегії ОГНК від 12 травня 1920 р., був розстріляний «За службу в уманській Державній варті, за погроми, за побиття комуністів та радянських службовців» [17, с. 278]. У довідці про реабілітацію зазначено, що «фабула обвинувачення містить крім загальної фрази особисті якості арештованого без вказівки конкретних фактів його злочинної діяльності». Так само у довідці прокурора у справі Володимира Максимовича (48 років) йдеться про те, що під час допиту він пояснив, що

на службу до Державної варти він поступив, тому що був безробітним. У матеріалах справи не знайшли відображення задачі варти та функції, які виконував В. Максимович, а тому, зробив висновок прокурор, «постанова колегії є необґрунтованою» [17, с. 205]. Схожі висновки зробили співробітники прокуратури й у справах, фігурантами яких були Кузьма Кулішов (35 років) [17, с. 303], Павло Пивоваров (24 роки) [17, с. 350], Деомід Андрусенко (43 роки) [17, с. 427], Антон Петров (41 рік) [17, с. 292].

В АП УСБУ в Одеській області на тимчасовому зберіганні знаходяться архівно-слідчі справи, фігурантами яких були Сергій Блау (42 роки) та Олексій Черноглазов (48 років). Перший з них був розстріляний, згідно постанови колегії ОГНК від 4 червня 1920 р., «за службу у білих у якості воєнного слідчого» [3, арк. 16], а другий – «за службу у Державні варті у добровольців на посаді пристава» [28, арк. 31]. У довідці про реабілітацію С. Блау прокурор вказав на те, що у матеріалах справи про цю його діяльність нічого не сказано, натомість під час допиту він повідомив, що був мобілізований добровольцями як юрист і деякий час був захисником при військовій колегії воєнопольового суду. У такій же довідці щодо О. Черноглазова йдеться про те, що у підсумковому документі його справи містяться загальні фрази і домисли про його ворожу діяльність на посаді пристава Херсонської дільниці.

Ці дві справи посідають окремі місця серед категорій обвинувачень, які пред'являлись військовим у 1920 р. А була ще одна категорія обвинувачень, яка нараховувала найбільшу кількість осіб. За цієї категорією, яка мала формулювання «за службу у контррозвідці», колегія ОГНК постановила розстріляти не менше ніж 55 осіб. Така кількість жертв стала реакцією на білий терор, зокрема на його «істеричну» або «несанкціоновану» форми, коли офіцери контррозвідувальних відділень за денікінської влади здійснювали неконтрольовані арешти осіб, яких вони підозрювали у більшовицькій діяльності. Причому дуже часто такі арешти супроводжувалися грабунками та вбивствами беззахисних жертв. В Одесі не менше ніж 30 осіб з серпня 1919 р. й до лютого 1920 р. були позбавленні життя співробітниками контррозвідувальних відділень [29, с. 91].

Тому з перших днів свого існування ОГНК почала проводити арешти осіб, які підозрювались у причетності до денікінської контррозвідки. А починаючи з третього квітня, колегія ОГНК почала регулярно приймати розстрільні

постанови щодо осіб, яких вона обвинувачувала «у службі у контррозвідці». Першим у цьому списку був Петро Купарадзе (29 років), який, крім служби у контррозвідці, був обвинувачений ще й у побитті арештованих комуністів. Але у довідці прокурора про реабілітацію П. Купарадзе сказано, що «ніяких доказів його вини у матеріалах справи немає» [17, с. 288], тобто факт служби його у контррозвідці не був встановлений. Анотацію справи П. Купарадзе так само вміщено у 3-му томі Одеського мартиролога, як ще 16-ти осіб, які були реабілітовані, а значить, відповідно до висновків прокурорів, їх причетність до контррозвідки не була доведена.

Так само були реабілітовані ще 8 осіб, які колегією ОГНК були обвинувачені у причетності до контррозвідки, а органи прокуратури не знайшли доказів їх вини. Це були такі особи: Лев Марковський (54 роки) [15], Терентій Борщ (30 років) [5], Рудольф Шорейс (34 роки) та Мартин Баварій (26 років) [30], Микола Боровський (29 років) та Петро Лойко (33 роки) [4], Микола Тимофеев-Абрамович (39 років) [27].

Восьмою була Марія Крушинська-Замойська (26 років). Це була єдина жінка, яку було страчено за обвинуваченням «у службі у контррозвідці» [13, арк. 1]. Під час допиту М. Крушинська-Замойська заявила про те, що у контррозвідці вона не служила, а вже 12 років працює в адресному столі. Про її причетність до контррозвідки повідомив свідок, який під час проведення очної ставки повідомив, що про це йому сказав начальник портової контррозвідки, коли звільняв його з-під варти після отримання хабаря. Цей же свідок вказав на те, що його було заарештовано після того як М. Крушинська-Замойська вигукнула: «Ось іде чекіст». У відповідь на це, вона відповіла, що це був вигук не її, а іншої співробітниці [13, арк. 13]. Такою фабула справи, якої виявилось достатньо для колегії ОГНК, щоб прийняти постанову про розстріл жінки.

В АП УСБУ в Одеській області на тимчасовому зберіганні знаходяться п'ять архівно-слідчих справ, фігурантам яких або було відмовлено у реабілітації, або у матеріалах справи відсутні документи про реабілітацію.

Анатолію Кільдєєву (23 роки) було відмовлено у реабілітації на тій підставі, що його служба у контррозвідці була доведеною. Підставою для такого висновку прокурора стали покази свідків, двоє з яких стверджували, що А. Кільдєєв, будучи одягненим у форму поручика, випитував у них адреса осіб, які служили у Червоній армії,

щоб їх заарештувати. А третій свідок повідомив, що вже, будучи арештованим, він у приміщенні контррозвідки зіткнувся з А. Кільдеевим, який вигукнув: «О! Це мій червоноармієць!». А. Кільдеев був мобілізований до лав Червоної армії у вересні 1918 р. і в тому ж році вступив до більшовицької партії. Власне сам А. Кільдеев під час двох допитів прямої відповіді на питання, чи служив він у контррозвідці так і не дав [12, арк. 76]. Отже, і для колегії ОГНК, і для органів прокуратура показів свідків виявилось достатньо, для одних, щоб розстріляти, а для інших, щоб відмовити у реабілітації.

Олександрю Гуйтову (32 роки) також було відмовлено у реабілітації. Але на відміну від тих справ, у яких обвинувачення ґрунтувалися на показах свідків, у цій справі сам О. Гуйтов під час допиту розповів, що обіймав різні посади у різних містах у денікінській контррозвідці. Зокрема, його було призначено начальником розвідувального пункту № 2 Київської області. До його функціональних обов'язків на цій посаді входило відслідковування процесів у повстанському русі в Україні [7, арк. 2]. Ця його діяльність стала підставою для розстрілу згідно постанови ОГНК та для відмови у реабілітації.

Приват-доценту Станіславу Стабницькому (49 років) було відмовлено у реабілітації на тій підставі, що свідки вказали на пряму його причетність до страти добровольцями студента, комуніста-анархіста Дяченка у місті Первомайську. Справа С. Стабницького має ще одну особливість, яка полягає у тому, що постанову про його розстріл від 30 вересня 1920 р. колегія ОГНК прийняла після «звернення трудящих», які виявили незадоволення тим, що за співробітництво з контррозвідкою його було лише ув'язнено до концтабору на три роки [26, арк. 37].

У матеріалах справи Юхима Дітлі (26 років) вміщено клаптик паперу, на якому міститься такий запис: «Під Закон від 17.04.1991 р. не підпадає» [8, арк. 41]. Цей запис свідчить про те, що ця справа не подавалась на розгляд щодо реабілітації Ю. Дітлі. Постанову про його розстріл колегія ОГНК прийняла 4 червня 1920 р. за обвинуваченням «у бандитизмі та службі у контррозвідці Добрармії» [8, арк. 36]. Його причетність до контррозвідки полягала у тому, що він служив у караульному полку, а бандитизм, вірогідно, у тому, що у листуванні, якого немає у матеріалах справи, погрожував після звільнення з-під арешту помститися тим, хто його зрадив.

Архівно-слідча справа Григорія Збіровського (36 років) належить до категорії тих, у яких відсутні будь-які документи щодо реабілітації їх фігурантів. Вірогідно, підставою для цього став той факт, що Г. Збіровський не заперечував свою службу у контррозвідці, а також покази свідка, співробітника ОГНК Венгрова про те, що він був присутнім під час побиття арештантів. Слова Г. Збіровського про те, що він був противником таких дій контррозвідників до уваги не було взято [11, арк. 1].

Висновки. Таким чином, нинішнє порушення Женевських конвенцій щодо поводження з військовополоненими з боку Росії має своє глибоке історичне коріння, яке, зокрема, сягає грудня 1920 р., коли було безпідставно розстріляно 45 військовополонених армії П. Врагнеля. Цей трагічний епізод доповнює загальну картину терору у Криму у 1920 р., коли, за підрахунками, зокрема, Т. Бикової було страчено біля 12 тис. осіб. Одеська губернська надзвичайна комісія протягом квітня-грудня 1920 р. також здійснювала каральні заходи до військовиків антибільшовицьких збройних формувань. Зокрема, такі заходи передбачали прийняття розстрільних постанов щодо офіцерів, які не з'явилися на реєстрацію, щодо військовиків, які дезертирували з лав Червоної армії. У загальному контексті боротьби з петлюрівщиною ОГНК приймала розстрільні рішення щодо вояків УНР. Так само підлягали розстрілу ті військовики, які служили в Денікінській чи Добровольчій армії, у Державні варті, були офіцерами чи співробітниками контррозвідки тощо. Виявлені та опрацьовані архівно-слідчі справи, які знаходяться на тимчасовому зберіганні в АП УСБУ в Одеській області, демонструють той факт, що переважна більшість осіб, щодо яких були прийняті розстрільні постанови, були реабілітовані у 1990-х роках. Це стало свідченням того, що не було жодних правових підстав для страти цих осіб. Але ОГНК керувалась не правовими нормами, а «революційною доцільністю», вона не переймалась необхідністю доведення вини, вона покликана була «розпеченим залізом» випалювати «контрреволюцію», щоб посіяти страх у суспільстві і не допустити антибільшовицьких збройних виступів.

Подальші дослідження щодо цієї тематики можуть бути спрямовані на подальше виявлення та опрацювання максимальної кількості архівно-слідчих справ як щодо осіб, до яких були застосовані смертні приговори, а також інші покарання, такі як, скажімо, ув'язнення до концтабору на різні терміни.

Список літератури:

1. Бикова Т. Б. Червоний терор у Криму. *Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст.* Історичні нариси / Д. В. Архіреєвський та ін. ; відп. ред. В. А. Смолій. Київ : Наукова думка, 2002. С. 191–208.
2. Білоус Г. М. *АП УСБУ в Одеській області*. Спр. № 27623-п. У 2-х томах.
3. Блау С. М. *АП УСБУ в Одеській області*. Спр. № 27241-п. 20 арк.
4. Боровський М. І., Лойко П. В. *АП УСБУ в Одеській області*. Спр. № 26948-п. 49 арк.
5. Борщ Т. А. *АП УСБУ в Одеській області*. Спр. № 26935-п. 10 арк.
6. Будзилович А. М. *АП УСБУ в Одеській області*. Спр. № 27167-п. 8 арк.
7. Гуйтов О. І. *АП УСБУ в Одеській області*. Спр. № 017000. 18 арк.
8. Дітля Ю. А. *АП УСБУ в Одеській області*. Спр. № 016990. 41 арк.
9. Дусанський С. К. *АП УСБУ в Одеській області*. Спр. № 26933-п. 34 арк.
10. Єрмолаєв М. І. *АП УСБУ в Одеській області*. Спр. № 017404. 50 арк.
11. Збіровський Г. Г. *АП УСБУ в Одеській області*. Спр. № 017151. 100 арк.
12. Кільдєєв А. В. *АП УСБУ в Одеській області*. Спр. № 017018. 77 арк.
13. Крушинська-Замойська М. М. *АП УСБУ в Одеській області*. Спр. № 27165-п. 21 арк.
14. Кухта Л. С. *АП УСБУ в Одеській області*. Спр. № 27019-п. 37 арк.
15. Марковський Л. О. *АП УСБУ в Одеській області*. Спр. № 27069-п. 15 арк.
16. Одеський мартиролог: дані про репресованих Одеси і Одеської області за роки радянської влади. Т. 1 / Уклад.: Л. В. Ковальчук, Г. О. Разумов. Одеса : ОКФА, 1997. С. 681–696.
17. Одеський мартиролог: дані про репресованих Одеси і Одеської області за роки радянської влади. Т. 3 / Уклад.: Л. В. Ковальчук, Г. О. Разумов. Одеса : ОКФА, 2005. 896 с.
18. Орловський П. А. *АП УСБУ в Одеській області*. Спр. № 26992-п. 9 арк.
19. Панченко С. І. *АП УСБУ в Одеській області*. Спр. № 016981. 30 арк.
20. Протоколи засідань колегії ОГНК з 28-го лютого до 14-го червня 1920 р. *ГДА СБУ*. Ф. 6. Оп. 3. Спр. 282. 225 арк.
21. Протоколи засідань колегії ОГНК з 13-го червня до 3-го листопада 1920 р. *ГДА СБУ*. Ф. 6. Оп. 3. Спр. 283. 243 арк.
22. Рошковський П. І. *АП УСБУ в Одеській області*. Спр. № 017353. 20 арк.
23. Румянцев А. А. *АП УСБУ в Одеській області*. Спр. № 017531. 28 арк.
24. Савченко В. А. Червоний терор на Одещині в період становлення радянської влади (1918–1920). *Реабілітовані історією. Одеська область* / упоряд.: Л. В. Ковальчук, Е. П. Петровський. Одеса : АТ «ПЛАСКЕ», 2010. Кн. 1. С. 19–30.
25. Соломін М. В. та ін. *АП УСБУ в Одеській області*. Спр. № 017358. 275 арк.
26. Стабницький С. С. *АП УСБУ в Одеській області*. Спр. № 017232. 41 арк.
27. Тимофєєв-Абрамович М. С. *АП УСБУ в Одеській області*. Спр. № 27108-п. 27 арк.
28. Черноглазов О. О. *АП УСБУ в Одеській області*. Спр. № 26932-п. 31 арк.
29. Шишко О. Г. Контррозвідувальні відділення у системі білого терору в Одесі (серпень 1919 р. – лютий 1920 р.). *Емінак* : наук. щоквартальник. Київ ; Миколаїв, 2018. № 1 (21), т. 1. С. 85–92.
30. Шорейс Р. Ф., Баварій М. Є. *АП УСБУ в Одеській області*. Спр. № 27041-п. 44 арк.

Shyshko O.G. POLITICAL TERROR AGAINST THE COMBATANTS OF ANTI-BOLSHEVIK MILITARY UNITS IN 1920 (ON THE EXAMPLE OF ODESA PROVINCE)

The Article investigates the forms and methods of political terror, exercised by a penal body of the Bolshevich authorities, namely Odesa province extraordinary Commission against the combatants of anti-Bolshevich military units in 1920. Special attention is given to the execution of 45 prisoners of war of the Vrangel army in December 1920, exercised according to the Resolution of Extraordinary 3-member panel of the 6th army special department.

According to the Bolshevich authorities order all former officers of the Tsarist and White Guard armies had to obtain registration. Those who failed to show up for the registration could be severely punished and even executed. In 1920 the Extraordinary Commission collegium resolved to execute 11 people for failing to show up for the registration. At least 5 persons were sentenced to execution for deserting the army. The combatants of Ukrainian People's Republican army in the materials of Bolshevich penal bodies were mostly linked with the name of Simon Petlyura. Consequently, for serving in Petlyura's army the extraordinary commission collegium sentenced more than 16 people to execution. At least 36 people were convicted and executed for having served in Denikin or Volunteer armies. Charges of serving in in White Guard often contained further charges of "attacking the Communists, and Soviet functionaries, betraying Communists, etc" more than 20 people became victims of such accusations. He biggest number, more than 55 people were accused of serving in the

counter intelligence. That was the response to White terror, like the murder of 30 people by the counter intelligence officers in Odesa.

The fact that most of the victims of political terror, whose names can be found in the Protocols of Extraordinary Commission and the archives of investigation cases were rehabilitated in the 1990ies, is a proof that this penal body was more concerned with the principle of “revolutionary expedience” than finding evidence of the people’s guilt.

Key words: *Prisoners of war, terror, penal body, officers, Petlyura Army combatants, execution, archive of investigation case, rehabilitation.*

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(47+57)''192'':378.22]:[364.65:005.7]-043.83(045)
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/1.18>

Діденко К.В.

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

СТВОРЕННЯ КОМІСІЙ ПОЛІПШЕННЯ ПОБУТУ ВЧЕНИМ У РАДЯНСЬКОМУ СОЮЗІ У 20-ТІ Р. ХХ СТ.

У статті в межах окресленого хронологічного періоду досліджено питання про процес створення комісій поліпшення побуту вченим у Радянському Союзі. З'ясовано, що означена проблема практично не досліджена сучасними науковцями. У дослідженні проаналізовано архівні матеріали, що містять інформацію про створення та діяльність Центральної комісії з поліпшення побуту вчених (ЦеКУБУ) при РНК РСФРР, Всеукраїнського комітету сприяння вченим (ВУКСВ), Білоруської комісії сприяння вченим (Білоруська КУБУ) та Татарської Комісії з поліпшення побуту вчених (Татарська КУБУ).

Зазначено, що кадровий склад ЦеКУБУ визначався спеціальною урядовою постановою. Тому персональний склад Комісії був сформований на засіданні РНК РСФРР 29 листопада 1921 р. Головою Комісії було призначено О. Халатова, її членами стали М. Покровський, М. Семашко, Я. Гіндін, О. Новицький, В. Волгін, Ф. Кипарісов.

До складу ВУКСВ входили: Д.І. Багалій – як голова, А.І. Нікольський, проф. І. Красуський, І. Кавалеров, М. Зотин, А. Фінкельштейн, Е. Форафонов, Б. Рохкін проф. А. Алов – члени комісії.

Головою комісії Білоруської комісії сприяння було обрано Ігнатовського, а членами – Червякова, Вейнера, професорів Беркенгейма та Пічета, Ярошевича, Некрашевича.

Наприкінці дослідження автор доходить висновків, що з початку свого існування Комісії сприяння вченим розгорнули широку діяльність і за короткий проміжок часу досягли вражаючих результатів. Розпочалася наполеглива праця щодо забезпечення науковців предметами першої необхідності, ліками, санаторним лікуванням, житлом, паливом на зиму.

Ключові слова: радянська влада, наукова інтелігенція, академічний пайок, ЦеКУБУ, ВУКСВ, Білоруська КУБУ, Татарська КУБУ.

Постановка проблеми. У 1920-ті роки в рамках побудови нового суспільства в Радянському союзі відбувалася структурна перебудова економіки, застосовувалися нові методи господарювання, виникли нові органи управління. Перша світова війна, революція 1917 року та роки громадянської війни принесли із собою голод та розруху. Нова влада не справлялася з викликами соціального та економічного характеру, які постали перед нею у 1920-х роках. Зниження якості життя населення стало звичним явищем у всіх куточках країни.

У досить складній ситуації виявилась науково-академічна інтелігенція. Матеріальне становище науково-педагогічних працівників характеризувалося відсутністю житла, низьким рівнем заробітної плати, відсутністю умов для ведення науково-дослідної роботи, завантаженістю викладачів партійно-політичною роботою.

У непривабливому і похмурому вигляді характеризувалося матеріальне становище вчених на Всеросійській конференції вищих навчальних закладів в 1921 р. На конференції зазначалося, що нераціональне харчування, мізерні оклади і потреба в елементарних предметах домашнього побуту змушують професорів поєднувати свою роботу ще з іншими видами діяльності задля того, щоб елементарно вижити.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Науковий інтерес до подій, що відбувалися у 1920–1930-і роки в СРСР, був і залишається значним.

Тема створення комісій поліпшення побуту вченим, як і сама проблематика повсякденного життя наукової інтелігенції 1920-х–1930-х рр., практично не розроблені в історіографії.

Перші дослідження, присвячені діяльності органів радянської влади з організації поліпшення становища наукової інтелігенції висвітлені у дисертаційному дослідженні І. Запорова, де зроблено спробу аналізу діяльності Центральної комісії з поліпшення побуту вчених, окресленого періоду її існування у 1919–1925 рр. Автор у своєму дослідженні, намагався підкреслити значне поліпшення матеріального становища вчених з моменту початку роботи комісії [7].

У праці Н. Сафразьяна також розкривається діяльність державних органів з поліпшення матеріального становища вчених [21].

Українські історики радянського періоду, на відміну від російських, питанню організації діяльності Всеукраїнського комітету сприяння вченим самостійної уваги не приділяла.

У 1992 р. було опубліковано дослідження Г. Касьянова «Українська інтелігенція 1920-х–30-х років: соціальний портрет та історична доля», у якій автор простежує зміни, що відбулися в соціально-культурному становищі української інтелігенції цього періоду, розкриває особливості політики радянської держави щодо наукової інтелігенції, її матеріального забезпечення [10].

У своїх дослідженнях, присвячених становищу української наукової інтелігенції О. Коляструк висвітлює повсякденне життя вітчизняної інтелігенції 1920-х рр., аналізує більшовицьку ідеологічну програму стосовно «старої» (дореволюційної) інтелігенції, спрямовану на її упокорення і використання для соціалістичного будівництва та заходи з виховання нового покоління, у тому числі і наукової інтелігенції [11].

У статті В. Шейко [24] проаналізовано ключові нормативні акти та архівні матеріали щодо організації діяльності ВУКСВ у першій половині 1920-х рр.

Наприклад, у своїй книзі, виданій у Празі, білоруський дослідник О. Лукашук доповнює загальний контекст благодійницької діяльності Американської організації допомоги (АРА) окремими цікавими фактами з функціонування Білоруської комісії сприяння вченим [12]. Автором здійснено розкриття невідомих сторінок історії Білорусі, у тому числі і діяльності БілКУБУ. У статті І. Шевчука [23], автор розглядає процес формування Білоруської комісії сприяння вченим, керівну роль ЦеКУБУ у цьому процесі і передання функцій СНП.

Постановка завдання. Автор ставить за мету на основі літератури, періодичних видань

та архівних джерел дослідити процес створення комісії поліпшення побуту вченим у Радянському Союзі у 20-ті р. ХХ століття.

Виклад основного матеріалу. Нова влада віддавала собі належне у необхідності збереження наукового потенціалу країни не лише як суспільно-культурної цінності як такої, але і з метою «... використання їх знань для зміцнення диктатури пролетаріату в епоху боротьби та майбутнього мирного будівництва і розвитку виробничих сил країни». Тому у цій ситуації одним із завдань більшовицької влади був пошук можливостей порятунку вчених від вимирання і виснаження.

23 грудня 1919 року Рада Народних Комісарів РСФРР, враховуючи важке матеріальне становище наукової інтелігенції, приймає декрет «Про поліпшення становища вчених», проєкт якого розробив заступник Наркома освіти РСФРР М. Покровський [1, с. 6–7].

Декрет мав на меті «збереження наукових сил, необхідних для соціалістичного будівництва» та проведення заходів, спрямованих на підтримку «найбільш видатних спеціалістів» через посилене продовольче забезпечення, звільнення від різних повинностей, створення житлових умов з відповідними умовами для життя та ведення наукової роботи.

Документом визначалося коло осіб, на яких він поширювався. Це 500 науковців та 50 діячів літератури. Їм надавалося право на отримання спеціальних продовольчих пайків, необхідні для роботи житлові умови та звільнення від виконання різного роду трудових повинностей [5, арк. 36–38].

Для реалізації декрету створювалася комісія у складі представників Наркомосу (М.М. Покровський), Вищої ради народного господарства (Л.Я. Карпов) та Комісаріату продовольства (В.М. Яковлева). Також в склад комісії за особливим розпорядженням було включено М. Горького і М.О. Семашка.

В ході своєї роботи Комісія розширила коло осіб, які отримують академічний пайок. Так, у листопаді 1921 р. у Москві було видано 3900 основних та 2 тис. сімейних пайків, у Петрограді – 3700 основних та 2 тис. сімейних, у провінціях – 901 основний пайок. Поряд з цим, до осіб, які отримують академічний пайок, були включені діячі літератури та мистецтва.

Наступним кроком у забезпеченні науковців було створення на початку 1920 р. у Москві та Петрограді комісій з поліпшення побуту вчених (МосКУБУ та ПетроКУБУ) [1, с. 25–27].

Петроградську комісію з поліпшення побуту вчених (ПетроКУБУ) створили 13 січня 1920 р. за рішенням президії Петроградського виконкому. До її складу увійшли М. Горький, Г. Цицерович, З. Гінберг, М. Крісті, О. Апатов, С. Ольденбург, О. Пінкевич, В. Тонков, А. Ферсман, В. Шимкевич, З. Ліліна, О. Бадаєв, М. Андреева [15, арк. 65–69]. Ця Комісія брала на себе обов'язки порятунку науковців міста від голодної смерті та сприяння їм в організації належного матеріально-побутового забезпечення.

Московська комісія з поліпшення побуту вчених (МосКУБУ) була організована 13 серпня 1921 р. постановою президії Московської ради і діяла при ній [5, арк. 32].

10 листопада 1921 р. у Москві на засіданні Ради Народних Комісарів було заслухано доповідь голови Центральної комісії з забезпечення робітників О.Б. Халатова «Про шляхи вдосконалення постачання вчених». У доповіді наголошувалося, що у середовищі науковців відсутня компетентна організація, яка б виконувала функції із забезпечення науковців республіки. У результаті було ухвалено рішення про утворення «Постійної Комісії для всеросійського обстеження та покращення побуту вчених» – Центральної комісії з покращення побуту вчених (ЦеКУБУ). Раніше створені Московська і Петроградська комісії передавалися в підпорядкування ЦеКУБУ [22, арк. 35].

ЦеКУБУ, спеціальний і постійний орган надання державної допомоги науковцям, створювалася як постійна комісія РНК РСФРР. Коло діяльності Комісії окреслювалося досить широке, починаючи з питань всебічного поліпшення побуту вчених і до питань матеріального забезпечення.

Для подальшої організації діяльності Комісії 14 лютого 1921 р. РНК розробило «Положення про Центральну комісію щодо покращення побуту вчених». Згідно з цим документом головним завданням Центральної комісії з покращення побуту вчених (ЦеКУБУ) було вжиття заходів, що сприяють створенню відповідних умов для спокійної та планомірної наукової роботи. З цією метою ЦеКУБУ мав на постійній основі проводити облік і реєстрацію науковців за всіма галузями знань, а також формувати списки вчених, що підлягали преміюванню, академічному чи соціальному забезпеченню [25, с. 3–4].

ЦеКУБУ отримала досить широкі повноваження, які дозволяли їй розробляти проекти, декрети, постанови, давати висновки з усіх питань, що входять до кола її компетенції, пода-

вати всі матеріали до урядових установ, захищати інтереси окремих учених та їх колективів, а також усіляко сприяти створенню умов, необхідних для діяльності наукових діячів. Діяльність комісії не обмежувалася лише організацією матеріальної допомоги, до її компетенції входили й питання культурного об'єднання діячів науки, мистецтва. Основою всієї діяльності комісії мала стати робота з організації заходів на підтримку науки, у розвитку якої зацікавлена держава.

Кадровий склад ЦеКУБУ визначався спеціальною урядовою постановою. Тому персональний склад Комісії був сформований на засіданні РНК РСФРР 29 листопада 1921 р. Головою Комісії було призначено О. Халатова, її членами стали Нарком освіти РСФРР М. Покровський, Нарком охорони здоров'я М. Семашко, від ВРНГ – Я. Гіндін, від Наркомату фінансів – О. Новицький, Головпрофосвіти – В. Волгін, від ЦК освіти – Ф. Кипарісов. Пізніше замість М. Покровського до складу Комісії було включено В. Яковлеву, замість Я. Гіндіна – М. Федоровського, О. Новицький вибув з її складу без заміни [25, с. 8–9].

Структура ЦеКУБУ спочатку складалася з двох основних відділів: Експертна комісія, яка займалася питаннями розподілу матеріальної допомоги, та Управління справами, яке взяло на себе всі інші організаційні питання, зокрема питання санаторного лікування, забезпечення культурних та ділових зв'язків з іншими регіонами. З цією метою при Управлінні справами створювалися спеціальні комісії.

Наступним кроком діяльності ЦеКУБУ стала організація місцевих Комісій щодо покращення побуту вчених. Проект положення про місцеву комісію було заслухано та затверджено на засіданні Центральної комісії 14 лютого 1922 року.

На місцях органами ЦеКУБУ були комісії з поліпшення побуту вчених, які створювалися при РНК союзних і автономних республік та виконкоммах обласних рад у складі представників від науковців міста, губвиконкому, губфінвідділу, губпродкому і губкому освіти. Місцеві Комісії були повноважними органами ЦеКУБУ, користувалися правами юридичної особи у забезпеченні прав науковців [13, арк. 256–260].

Місцеві КУБУ повинні здійснювати реєстрацію та облік усіх науковців на території своєї губернії або області, спостерігати за раціональним розподілом фондів забезпечення, захищати інтереси вчених і щомісяця звітувати ЦеКУБУ про пророблену роботу. Місцеві КУБУ створювалися як повноважні представники ЦеКУБУ в регіонах.

Що характерно, що склад місцевих КУБУ визначала ЦеКУБУ, проте зазначалося, що до складу місцевої комісії мають входити представники місцевої влади. Матеріальні фонди місцевих КУБУ формувалися з асигнувань державних та громадських організацій, з будь-якого роду пожертв від установ та приватних осіб. Крім того, вчені, зареєстровані у КУБУ, зобов'язувалися сплачувати членські внески. Кошти місцевими КУБУ могли бути отримані і з доходів від видань, лекцій та інших заходів. КУБУ зобов'язувалися щомісячно звітувати Центральній комісії про свою загальну, фінансову та матеріальну діяльність. Усі протоколи засідань місцевих КУБУ необхідно було надсилати на розгляд до ЦеКУБУ.

Аналізуючи «Положення про діяльність Центральної та місцевих комісій поліпшення побуту вчених» від 14 лютого 1922 р., яким визначалося створення та діяльність місцевих КУБУ, можна зробити висновок, що дії влади щодо науковців були засновані на повному підпорядкуванні центру, що ще раз наочно демонструє створення системи нагляду та контролю за різними суспільними верствами.

У звітах ЦеКУБУ за 1922 р. наводяться дані про організацію місцевих КУБУ. В них зазначалося, що вже через три місяці після виходу у світ Положення про організацію КУБУ було утворено 13 місцевих відділень. Найбільші з них працювали в Українській, Білоруській, Татарській республіках. Так, 30 серпня 1921 р. РНК УСРР прийняло постанову «Про поліпшення побуту наукових працівників», згідно з якою висувалася пропозиція створення в УСРР Комітету сприяння вченим, аналогічного тому, що вже існував у РСФРР. А жовтні 1921 р. було розроблено «Положення про Всеукраїнський комітет сприяння вченим» [8, с. 68]. Метою його діяльності визнавалася організація заходів для здійснення наукової діяльності в республіці на належному рівні. ВУКСВ мав здійснювати керівництво і контроль над реалізацією декретів і постанов уряду; брати активну участь у розробці проєктів нормативних актів та подавати їх на погодження відповідним урядовим відомствам; давати висновки з усіх питань, що належали до сфери його компетенції; інформувати органи влади та управління про стан речей у сфері науки, соціально-економічне становище науковців. Для цього на ВУКСВ поклалися обов'язки здійснення обліку і реєстрації науковців з усіх галузей знань, формування їх списків на академічне і соціальне забезпечення та преміювання.

Фактично ВУКСВ створювався для поліпшення життя і становища науковців республіки, які опинилися у складних соціально-економічних умовах. Комітет мав сприяти у забезпеченні їм необхідних умов праці та належній організації професійної діяльності, турбуватися про соціальне забезпечення у випадку інвалідності, догляду за пристарілими та хворими вченими. На Комітет поклалися обов'язки турбуватися і про членів родини науковця у разі його смерті. ВУКСВ наділявся правом відносин з вищими державними та місцевими органами влади для вирішення питань соціального та матеріального забезпечення науковців та членів їх родин.

Постановою РНК УСРР від 1 листопада 1921 р. затверджувався персональний склад ВУКСВ із 21 особи [3, арк. 75]. Почесним головою ВУКСВ було обрано письменника В. Короленка. Очолював Комітет заступник Наркома освіти УСРР Д. Мануїльський. Його заступниками стали Нарком продовольства УСРР М. Владимиров (Шейнфінкель) та Нарком освіти УСРР Г. Гринько. За посадами членами Комітету стали голова Вукоопспілки В. Затонський, голова Наукового комітету Наркомату освіти УСРР професор С. Семковський, від Наркомату соціального забезпечення І.І. Корнєєв, а також відомі професори В. Данилевський, Д. Багалій, Криноский, А.-Б. Пшеборський, Д. Граве, Г. Левитський, Ч. Кларк, Л. Писаржевський, Зварницький, Захарневський, Блакитний, Г.М. Хоткевич, Б. Кратько [3, арк. 82].

Всеукраїнський комітет сприяння вченим при РНК УСРР був сформований з відділу управління справами, сектору сприяння науково-дослідній роботі, господарського управління та бухгалтерії. Штат відділу управління справами складався з 7 осіб: керівника відділу, завідувача сектором сприяння науково-дослідній роботі, уповноваженого з постачання, секретаря-друкарки, реєстратора-архіваріуса, технічного секретаря.

Всеукраїнський комітет сприяння ученим розпочав свою плідну роботу у напрямку соціального захисту наукових співробітників України. Від самого початку його діяльності була визначена чітка програма дій. Першочерговим завданням Комітету стало надання науковцям допомоги одягом, взуттям, паливом та іншими предметами першої необхідності. ВУКСУ сприяв у наданні пільг, а також у вирішенні житлового питання; видачі одноразової допомоги у екстрених випадках. Передбачалися пільгові умови для лікування, облаштувалися будинки відпочинку, санаторії. Видавалися премії за визначні дослідження. До

соціальної політики ВУКСУ входила турбота про членів сімей науковців, що втратили годувальника – надавалася допомога вдовам і сиротам померлих наукових співробітників.

Було проведено перший облік учених в Україні і їх розподіл на категорії. Запропоновано розділити вчених на п'ять розрядів: до I-го розряду – вчені світового значення і представники великих галузей в УСРР; до II-го розряду – видатні представники різних напрямків в науці; до III-го розряду – самостійні дослідники; до IV-го розряду – викладачі вищої школи зі стажем і вченими ступенями; до V-го розряду – початкові вчені. Восени 1922 р. в УСРР ухвалено ввести категорію 0 – «молоді науковці», вони не могли розраховувати на соціальні виплати чи пільги, але підлягали обліку [4, арк. 150].

Також одним із головних напрямків соціального забезпечення наукових працівників було вирішення житлового питання. Першим кроком в даному напрямку було створення Житлової комісії при ВУКСУ, яка тісно співпрацювала з Вищою Житловою Комісією при Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітеті [3, арк. 120–122]. Було створено спеціальний статут діяльності Житлової Комісії. Відповідно до статуту обрано голову, секретаря та членів. Перед комісією були поставлені чіткі завдання, що полягали у виділенні кімнат та квартир для проживання чи заняття науковою роботою.

Комісією було встановлено, що понад 70% науковців та митців проживають за межею бідності, близько 10% з них потребують негайної допомоги. Багато професорів хворіють, тому необхідно виділити значні кошти для їх лікування.

В Криму були відкриті санаторії для оздоровлення вчених. За перший рік діяльності закладів їх відвідало більше 800 чоловік. Із них 50 чоловік не тільки відпочили, а й пройшли спеціальний курс лікування.

В мальовничих околицях Києва, Харкова, Дніпропетровська та Одеси були створені будинки відпочинку. За початковий період діяльності ВУКСУ у Будинках відпочинку відпочили 50% вчених республіки [9, арк. 5].

На основі постанови РНК РСФСР від 3 січня 1922 р. створювалися Комісії з преміювання кращих наукових і науково-популярних праць [9, с. 8].

До складу Комісії входили: від Всеукраїнської Академії Наук – академік Д.І. Багалій і академік А.І. Нікольський, від Наукового Комітету Народного комісаріату просвіти – проф. І.А. Красуський і І.І. Кавалеров, від Народного комісаріату про-

світи – М.М. Зотин, від Народного комісаріату охорони здоров'я – А.А. Фінкельштейн, від Вищої Ради Народного Господарства – Е.Е. Форафонов, від Артемівського університету – Б.О. Рохкін і від Секції Наукових Співробітників міста Харкова проф. А.А. Алов. Головою Комісії було обрано Д.І. Багалія [9, арк. 3].

Основна мета цієї комісії – заохочення вчених для вивчення та опрацювання проблем, актуальних для економічного та культурного відродження країни. Лише протягом першого року діяльності комісії вчені подали на розгляд 221 роботу від 111 авторів з усіх частин України. Таку невідповідність робіт з кількістю авторів пояснюється тим, що багато авторів подали по декілька робіт [9, с. 4].

До числа заходів ВУКСУ з покращенню побуту вчених відноситься також: екстрена грошова допомога у випадку гострої необхідності наукових співробітників, їх сім'ям і вдовам покійних наукових співробітників, турбота про зниження ціни на квартири для наукових діячів, зменшення податків, облаштування їдалень, клубів, гуртожитків, необхідних для плідної роботи науковців.

Важливим напрямком діяльності ВУКСУ протягом 1921–1930 рр. було відкриття Будинків Вчених у найбільших містах України (Харкові, Києві, Катеринославі (нині м. Дніпро), Одесі) [8, арк. 14–15]. Будинки вчених були місцем зосередження науковців країни, перетворювались на популярні культурні заклади міста, де відбувалися численні концерти, лекції, родинні вечірки, здійснювалися кіноперегляди, бібліотеки, їдальні, гуртки, студії, влаштовувалися екскурсії.

А також створювалися представництва ВУКСУ у менших містах України – Вінниці, Полтаві, Чернігові, Кам'янці-Подільському, Ніжині, Миколаєві, Глухові, Кременчуці, Житомирі, Херсоні, Миколаєві [8, арк. 75–79].

5 лютого 1922 р. ще до затвердження Положення про створення місцевих комісій в Казані була утворена Татарська Комісія з поліпшення побуту вчених. Цього дня відбулося й її перше засідання, на якому розглянуто питання організаційного характеру щодо визначення кола повноважень новоствореної комісії. Проте, склад комісії остаточно затверджено лише у травні 1922 р., і саме з цього часу розпочалася її робота. Головою було призначено представника Наркомфіну О.С. Гордєєва. Г.С. Дукальський, що представляв Татнаркомпрод, займався питаннями організації матеріального забезпечення наукових діячів. На засіданнях ТатКУБУ був присутнім представ-

ник Наркомфіну В.Ф. Смолін. На платну посаду юрисконсульта запрошено Ю.М. Фармаковського у зв'язку з необхідністю захисту житлових прав учених [13, с. 450].

До складу членів КУБУ були включені представники і від вчених вузів з правом остаточного голосу. Ідея такого складу піддавалася постійній критиці з боку вчених, адже від цього представництва безпосередньо залежало питання забезпечення вчених.

Структурні підрозділи ТатКУБУ були побудовані за тим же принципом, що й структури ЦеКУБУ. До складу ТатКУБУ входила Експертна комісія (займалася питаннями визначення кваліфікації наукового працівника), Санаторна комісія (до її функції входили питання розподілу місць для вчених у санаторіях та Будинках відпочинку), Правління Будинку вчених (виконувала функції з організації роботи всього Будинку вчених), Житлова комісія (займалася питаннями розподілу житла та житлових пільг для вчених). Як і в центрі, було обрано Управління Справами ТатКУБУ [13, с. 453].

У червні 1922 року у ТатКУБУ було організовано Господарську комісію, до складу якої увійшли представники від кожного вузу регіону. Діяльність Господарської комісії обмежилася шістьма місяцями й у грудні 1922 р. припинила своє існування. Як вказувалося у звіті ТатКУБУ за 1922 р., комісія була ліквідована, оскільки «...у її окремому існуванні не було потреби з огляду на крайню нескладність господарських операцій ТатКУБУ» [20, с. 36].

Одним з основних напрямків роботи комісії був облік наукових діячів, розподіл їх за категоріями. Для цього й була створена у складі ТатКУБУ Експертна комісія. До складу Експертної комісії увійшли професор Д.М. Зейлігер – як представник від Секції науковців, професор К.Г. Біль – від ректорської Ради і доктор Р.А. Лурія як представник від Клінічного інституту. Робота Експертної комісії тривала аж до моменту ліквідації самої ТатКУБУ та виконувала основні функції Татарської комісії з покращення побуту вчених, а саме – вела облік та визначала рівень кваліфікації науковців Казані [19, арк. 38].

Санаторна комісія ТатКУБУ розглядала питання організації відпочинку вчених, розподіляла путівки в санаторії та Будинки відпочинку для науковців.

Вирішення житлових проблем наукових працівників Казані було покладено на Житлову комісію. До її компетенції входили питання виділення

квартир для науковців, контроль за використанням наданих державою пільг та низка інших питань, пов'язаних з житловим забезпеченням вчених.

Загалом, робота ТатКУБУ за перше півріччя зводилася до питань розподілу академічних пайків, що надходили з центру, забезпечення сімей науковців та формування списків вчених.

У листопаді 1922 р. Голова ТатКУБУ О.С. Гордєєв склав та підписав акт про здачу справ по роботі в комісії голові РНК АТРСР, наркому освіти М. Брундукову. За поданим описом справ можна зробити висновок, що робота комісії охопила широке коло питань, включно з питаннями забезпечення академічними пайками, ліквідації заборгованості із зарплат ученим. Комісія активно листувалася з місцевими органами влади, надавала звіти ЦеКУБУ про свою діяльність [13, с. 275].

Казанська КУБУ була однією з найчисленніших місцевих Комісій. Так, у списку місцевих КУБУ на 25 вересня 1922 р. значиться 197 осіб, тоді як у Саратові таких налічувалося на той час 163 особи, у Москві 2369, у Петрограді 2676 осіб. При цьому кількість членів ТатКУБУ постійно зростала. В грудні того ж року їхня чисельність збільшилася до 290 осіб, а 1924 р. – вже 396 вчених та митців [20, с. 25–28].

В Білоруській республіці процес створення Комісії сприяння вченим був складним і тривав не один місяць. Хоча саме положення про місцеві КУБУ офіційно вийшло ще у лютому 1922 р., в БСРР комісія юридично оформилася лише у вересні 1922 р. [12, с. 38].

26 липня 1922 р. відбулося перше засідання науковців Білоруської СРР, на якому були присутні М.К. Ярошевич, С.М. Некрашевич і Б.М. Беркенгейм та піднімалося питання про створення Комісії сприяння вченим. В результаті обговорення було прийнято рішення «...ввиду отсутствия каких-либо материалов по вопросу организации КУБУ... обратиться к члену КУБУ В. И. Пичете, который находится в Москве, с просьбой выслать анкеты, инструкции о квалификации ученых, финансировании КУБУ, после чего приступит к организации КУБУ» [23, с. 69].

Наступне засідання наукових співробітників відбулося 7 серпня 1922 р. під назвою «Засідання БелКУБУ», на якому значно збільшилася кількість присутніх науковців. Проте незмінними членами залишилися С.М. Некрашевич, М.К. Ярошевич, Б.М. Беркенгейм, В.М. Ігнатовський та В.М. Івановський. Учасники наради заслухали доповідь представників ЦеКУБУ щодо організації БелКУБУ та проголосували за створення даної комісії [23, с. 71].

Свою практичну діяльність Комісія сприяння вченим у Білоруській Республіці розпочала з 13 липня 1922 р. як Мінська КУБУ, а з 26 липня 1922 р. – як Білоруська КУБУ. Робота розпочалася з розподілу між зареєстрованими членами продуктів харчування, кухонного начиння та «20 коробок гуталіну».

На початку своєї діяльності Білоруська КУБУ подала до ЦеКУБУ клопотання про реєстрацію та зарахування до свого складу 52 осіб, у тому числі В.В. Лепьошкіна, К.М. Міцкевича (Якуба Коласа), І.Д. Луцкевича (Янки Купали), С.Є. Плавника (Змитрака Бядулі) та інших [23, с. 75].

Всі попередні заходи здійснювалися виключно під егідою ЦеКУБУ, оскільки Білоруська комісія сприяння вченим на той час ще не отримала формального юридичного республіканського статусу.

А вже, 24 серпня 1922 р., на Колегії Наркомпроса БССР було розглянуто положення про створення Комісії сприяння вченим. Комісія, яка розглядала питання внесла деякі зміни до положення, пристосовавши його до білоруських умов. Доопрацювання визначали БелКУБУ повноважним органом не тільки ЦеКУБУ, але і РНК БССР.

І лише 9 вересня 1922 р. ЦВК БССР затвердив положення про створення Білоруської комісії сприяння вченим та її персональний склад.

Головою комісії було обрано Ігнатовського, а членами – Червякова, представника Білоруського РНК, Вейнера, завідуючого Головпрофбюро, професорів Білоруського державного університету Беркенгейма та Пічета, професора Політехнічного інституту Ярошевича, професора Інституту Білоруської Культури Некрашевича [23, с. 71].

Ще через місяць, 6 жовтня 1922 р відповідною постановою РНК БССР БелКУБУ отримала юридичний статус, що було зазначено в документі: «З метою вивчення та поліпшення становища науковців засновується при РНК «Білоруська комісія з поліпшення побуту вчених».

Функції цього радянської влади були досить широкі: реєстрація науковців, визначення рівня їхньої кваліфікації, забезпечення продовольчими та промисловими товарами, додатковими грошовими виплатами («академічним пайком»), культурне, медичне та санаторно-курортне обслуговування.

Свою практичну діяльність Комісія розпочала з реєстрації наукових співробітників. На початок створення Комісії до списку вчених було зараховано 52 особи, а до кінця року кількість членів комісії збільшилася і становила 148 осіб.

Важливим питанням, що вирішувала БелКУБУ був розподіл академічних пайків, надісланих ЦеКУБУ. Усього з жовтня 1922 р. до квітня 1923 р. отримано продуктів: борошна 355 п. 20 ф., крупи 171 п. 6 ф., м'яса 180 п. 30 ф., жирів 36 п. 6 ф. Перераховані продукти видали 73 особам.

Крім академпайків БелКУБУ розподіляла грошові виплати вченим. Протягом 1922–1923 рр. таких грошових надходжень було чотири: перше – у жовтні 1922 р. у сумі 2596 руб. 24 к., друге – в січні 1923 р. у сумі 3960 руб., третє надходження було у лютому у сумі 1890 руб. і четверте – в березні у сумі 267 р. 3 к. Всього перераховано 8713 руб. 27 коп. Названа сума розподілялася відповідно до вказівки ЦеКУБУ між кваліфікованими науковцями Білорусії [23, с. 75].

Не менш важливим питанням в Белкубу було забезпечення науковців дровами. Завдяки клопотанням БелКУБУ вдалося отримати чурки, які й були розподілені між науковцями, що найбільше потребували.

Але безперечно одним з найбільших досягнень БелКУБУ було отримання американських посилок: по одній на кожного наукового працівника від «АРА» та по одній від «Джойнта». Крім того, у лютому 1923 р. від «Джойнта» отримано 142 продовольчі та 40 мануфактурних посилок. Продовольчі посилки розподілені по одній на члена комісії, мануфактурні ж – роздані 40 найбільш нужденним членам БелКУБУ.

Загальна кількість продовольчих та мануфактурних посилок, отриманих БелКУБУ від двох американських організацій, дорівнює 415 штук. Також Белкубу отримала 500 доларів від американської організації «Джойнта» як оборотний капітал у розвиток її діяльності.

БелКУБУ підтримувала тісний зв'язок з ЦеКУБУ та ПетроКУБУ, зокрема, і в питанні забезпечення науковців Білорусії гуртожитками та коштами під час їх наукових відряджень. Завдяки цьому кілька науковців університету мали можливість щомісяця працювати у наукових бібліотеках Москви.

Висновки. У 1920-х рр. радянське суспільство переживало серйозні зміни, пов'язані з проголошенням соціалістичного будівництва. Революційні потрясіння, роки громадянської війни значно погіршили соціально-економічне становища населення. Особливо гостро погіршення якості життя відчули представники наукової інтелігенції, яких нова влада фактично поставила на межу фізичного виживання. Проте, незважаючи на своє негативне ставлення до наукової інтелігенції,

радянська влада розуміла значення вчених та їх діяльності в розвитку держави й намагалася використати науковий потенціал країни у будівництві соціалістичного суспільства. Одним із способів втручання держави в процес реорганізації наукової інтелігенції стало створення Комісії сприяння вченим.

З початку свого існування Комісії сприяння вченим розгорнули широку діяльність і за корот-

кий проміжок часу досяг вражаючих результатів. Розпочалася наполеглива праця щодо забезпечення науковців предметами першої необхідності, ліками, санаторним лікуванням, житлом, паливом на зиму. Коло діяльності Комісії окреслювалося досить широке – від питань всебічного поліпшення побуту вчених і до питань матеріального, житлового забезпечення, преміювання.

Список літератури:

1. Год работы Центральной комиссии по улучшению быта ученых при Совете Народных Комиссаров (ЦУКУБУ). Декабрь 1921 г. – декабрь 1922 г. Ленинград, 1922.

2. Декрет СНК РСФСР «О некоторых изменениях в составе и устройстве государственных ученых и высших учебных заведениях Российской республики» // Собрание узаконений и распоряжений Рабочего и Крестьянского правительства РСФСР. 1918. №72. Ст. 789.

3. Декрети і постанови ВУЦВК і РНК УСРР та матеріали до них // Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. Ф. 331 («Уповноважений комісії сприяння ученим Ради Народних Комісарів СРСР при РНК УСРР (1921–1938 рр.)). Оп. 1. Спр. 22. 166 арк.

4. Діденко К. В. Створення та діяльність Всеукраїнського комітету сприяння вченим (ВУКСВ) в УСРР (1921–1938 рр.): дис. канд. іст. наук : 07.00.01 / Тернопільський нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2021. 328 с.

5. Документи про планування роботи ЦеКУБУ (плани, протоколи, доповідні записки, переписка) // Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. Ф. 331 («Уповноважений комісії сприяння ученим Ради Народних Комісарів СРСР при РНК УСРР (1921–1938 рр.)). Оп. 1. Спр. 141. 87 арк.

6. Документи про сприяння науково-дослідній роботі вчених СРСР (заяви, відомості, переписка) // Государственный архив Российской Федерации. Ф. 4737 («Комісія сприяння вченим при Раді Народних комісарів СРСР»). Оп. 1. Спр. 394. 104 арк.

7. Запоров И. П. Создание и деятельность Центральной комиссии по улучшению быта ученых (1919–1925 гг.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Москва, 1972. 20 с.

8. Звіт про організацію і завдання ЦеКУБУ і її місцевих органів за другу половину 1922 р. і доповнення до звіту // Государственный архив Российской Федерации. Ф. Р-4737 («Комісія сприяння вченим при РНК СРСР»). Оп. 1. Спр. 41. 154 арк.

9. Звіт про роботу ВУКСВ за 1923/24 р. // Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. Ф. 331 («Уповноважений комісії сприяння ученим Ради Народних Комісарів СРСР при РНК УСРР (1921–1938 рр.)). Оп. 1. Спр. 69. 11 арк.

10. Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля. К.: Едмонтон, 1992. 174 с.

11. Коляструк О. А. Діяльність Всеукраїнського комітету сприяння вченим у 20-ті рр. ХХ ст. // Інтелігенція і влада. 2008. Випуск 13. С. 97–111.

12. Лукашук А. Прыгоды АРА ў Беларусі. Прага, 2005. 500 с.

13. Организация науки в первые годы советской власти (1917–1925): сборник документов. Кн. 1. Ленинград: Наука, 1968. 419 с.

14. Организация советской науки в 1926–1932 гг.: сборник документов. Ленинград: Наука, 1974. 408 с.

15. Положення про ЦеКУБУ і про порядок розподілу фонду кошторисних академічних пайків, доповідь про діяльність ЦеКУБУ за листопад 1921 – вересень 1922 р., списки вищих навчальних закладів і переписка з Народним комісаріатом освіти РСФРР про забезпечення вчених грошовою допомогою і продовольчими пайками // Государственный архив Российской Федерации. Ф. Р-4737 («Комісія сприяння вченим при РНК СРСР»). Оп. 1. Спр. 7. 119 арк.

16. Постанова РНК УСРР «Про збільшення коштів Комітету допомоги вченим» // Збірник постанов та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1922. Ч. 10. 3–8 березня. Ст. 171.

17. Постановление СНК РСФСР «Об улучшении быта ученых» // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства РСФСР. 1922. 5 января. №1. Ст. 5.

18. Протоколи засідання Комісії з поліпшення побуту вчених // Государственный архив Российской Федерации. Ф. Р-2995 («Ленінградська Комісія з поліпшення побуту вчених (КУБУ) при Раді Народних Комісарів СРСР (1920–1927 рр.)). Оп. 1. Спр. 4. 69 арк.

19. Протоколи нарад представників місцевих комісій поліпшення побуту вчених (КУБУ) за 9–11 жовтня 1922 р. // Государственный архив Российской Федерации. Ф. Р-4737 («Комісія сприяння вченим при РНК СРСР»). Оп. 1. Спр. 34. 126 арк.
20. Пять лет работы Центральной комиссии по улучшению быта ученых при Совете Народных Комиссаров РСФСР (ЦеКУБУ). 1921–1926 гг. Москва: Издание ЦеКУБУ, 1927. 56 с.
21. Сафразьян Н. Л. Борьба КПСС за строительство советской высшей школы в 1921–1927 гг.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. М, 1964. 18 с.
22. Списки особого склада КУБУ // Государственный архив Российской Федерации. Ф. Р-2995 («Ленінградська Комісія з поліпшення побуту вчених (КУБУ) при Раді Народних Комісарів СРСР (1920–1927 рр.)»). Оп. 1. Спр. 11а. 78 арк.
23. Шевчук И. И. Обеспечение деятельности научной интеллигенции Беларуси в первой половине 1920-х годов: создание Комиссии по улучшению быта ученых. Интеллигенция и мир. 2017. № 1. С. 68–84.
24. Шейко В.М. Роль Всеукраїнського комітету сприяння вченим у збереженні наукової інтелігенції у першій половині 20-х років ХХ ст. Культура України. 2020. Випуск 69. С. 81–105.
25. Шесть месяцев работы Центральной комиссии по улучшению быта ученых при Совете Народных Комиссаров (ЦеКУБУ). Краткий отчет. М., 1921. 65 с.

Didenko K.V. CREATION OF COMMISSIONS FOR THE IMPROVEMENT OF LIVING FOR SCIENTISTS IN THE SOVIET UNION IN THE 20S OF THE XX CENTURY

In the article, within the defined chronological period, the question of the process of creating commissions to improve the living conditions of scientists in the Soviet Union is investigated. It was found out that this problem is practically not investigated by modern scientists. The research analyzed archival materials containing information about the creation and activities of the Central Commission for the Improvement of the Living Conditions of Scientists (TseKUBU) under the RSFSR National Committee, the All-Ukrainian Committee for the Promotion of Scientists (VUKSV), the Belarusian Commission for the Promotion of Scientists (Belarusian KUBU) and the Tatar Commission for the Improvement of the Life of Scientists (Tatara KUBU).

It is noted that the personnel composition of TseKUBU was determined by a special government resolution. Therefore, the personal composition of the Commission was formed at the meeting of the RSFSR National Committee on November 29, 1921. O. Khalatova was appointed as the head of the Commission, and its members were M. Pokrovsky, M. Semashko, Ya. Gindin, O. Novytskyi, V. Volgin, and F. Kyparisov.

VUKSV included: D.I. Bagaliy – as the head, A.I. Nikolsky, Prof. I. Krasuskiy, I. Kavalero, M. Zotin, A. Finkelshtein, E. Forafonov, B. Rohkin prof. A. Alov – members of the commission.

Ignatovskiy was elected the head of the commission of the Belarusian Promotion Commission, and Chervyakov, Weiner, professors Berkenheim and Pichet, Yarosevich, and Nekrashevich were elected as members.

At the end of the study, the author comes to the conclusion that since the beginning of its existence, the Commission for the Promotion of Scientists has developed a wide range of activities and achieved impressive results in a short period of time. Hard work began to provide scientists with basic necessities, medicine, sanatorium treatment, housing, and fuel for the winter.

Key words: Soviet power, scientific intelligentsia, academic ration, TseKUBU, VUKSV, Belarusian KUBU, Tatar KUBU.

Куцька О.М.

Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного

Жильцов С.Ю.

Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного

ЗБРОЙНИЙ ЗАКОЛОТ ПВК «ВАГНЕР» (ЧЕРВЕНЬ 2023 РОКУ)

У статті зроблено спробу відтворити хронологію так званого «маршу справедливості» приватної військової компанії «Вагнер», що відбувалась під керівництвом Євгена Пригожина наприкінці червня 2023 року. Узагальнення розпорошених у всесвітній мережі Інтернет відомостей щодо цієї події та послідовне їх викладення дозволило реконструювати й інформаційно візуалізувати заколот вагнерівців як окремого епізоду російсько-української війни. Задекларована мета цих дій – рух на Москву з метою усунення від керівництва російською армією міністра оборони Сергія Шойгу, якого Є. Пригожин вважав некомпетентним воєначальником. Встановлено, що заколот тривав з вечора 23 до вечора 24 червня 2023 року. Вже ввечері 23 червня російська федеральна служба безпеки порушила кримінальну справу проти керівника угруповання «Вагнер» за заклики до збройного заколоту».

Під час маршу бойовики приватної військової компанії «Вагнер» взяли під контроль місто Ростов-на-Дону, просунулись частиною Воронежської та Липецької областей. Президент Російської Федерації Володимир Путін на контакт з Євгеном Пригожиним впродовж заколоту не виходив. Відчуваючи загрозу, військово-політичне керівництво Росії, ввело в дію план оборони столиці та чинило збройний опір колонам найманців. В ході протистояння були втрати серед бійців воєнізованих формувань Російської Федерації. Рух підрозділів «Вагнер» зупинився за 200 км від Москви, чому передували перемовини між їх керівником та нелегітимним президентом Білорусі Олександром Лукашенко. Отже, заявлена Є. Пригожиним мета маршу-заколоту реалізована не була.

По завершенню заколоту бійці приватної військової компанії «Вагнер» були переведені у Білорусь, а згодом значна їх частина підписала контракт з Міністерством оборони Російської Федерації. Сам керівник компанії (за офіційними повідомленнями російських мас-медіа) загинув 23 серпня в авіакатастрофі.

Хроніка подій так званого «маршу справедливості» показала: відсутність дієвих механізмів впливу російської влади на приватні військові компанії; нестачу у Росії резервів у тиллових районах; кращу фахову підготовку найманців Пригожина, ніж у загалом російської армії.

Ключові слова: приватна військова компанія, проксі-війна, найманці, російсько-українська війна, збройний заколот.

Постановка проблеми. Заколот приватної військової компанії (ПВК) «Вагнер» на чолі з Є. Пригожиним – один із побічних епізодів російсько-української війни (2014 – по т. ч.) та перша ознака руйнування автократичного правління президента Російської Федерації (РФ) В. Путіна. Протистояння між керівником цієї ПВК та представниками міністерства оборони (МО) Росії породили демарш першого, на який українці покладали надії як на крок до революції всередині РФ.

Актуальність статті зумовлена потребою детального вивчення подій, які розвивались в ході російсько-української війни (2014 р. – по т. ч.) та особливості застосування у ній проксі-армій, які мають вплив на стратегічний результат протистоянь.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ґрунтовних праць (без грифу з обмеженням доступу до інформації), які б розглядали заколот ПВК «Вагнер» під проводом Є. Пригожина з повним охопленням хронології подій на сьогоднішній день у вітчизняній історіографії немає. Водночас у своїй статті на новинному сайті «Архіво» А. Поляк здійснила узагальнення послідовності фактів 12 годин бунту, стисло виклавши у часовому порядку окремі події з вечора 23 до полудня 24 червня 2023 року [29]. Важливим джерелом інформації стали зведення американського аналітичного центру «Інститут вивчення війни» («Institute for the Study of War») за 23–26 червня 2023 року, які оцінюючи російську наступальну

компанію у зазначений період, торкались й ситуації, пов'язаної з так званим «маршем справедливості» вагнерівців [45; 48; 51; 52]. Решта матеріалів за темою презентованої статті черпались із розпорошених у мережі Інтернет повідомлень на теми, так чи інакше, пов'язані з окремими фрагментами заколоту; вони представлені у списку використаних джерел. Саме завдяки перехресному аналізу різних відомостей вдалось здійснити хронологічний опис досліджуваної події та отримати формальну можливість для аналізу та оцінки бунту ПВК «Вагнер» з військової точки зору.

Постановка завдання. У дослідженні поставлено за мету – реконструювати хроніку заколоту угруповання «Вагнер» в часовій послідовності та визначити рівень її успішності. Для реалізації цілі визначено наступні завдання: узагальнити розміщені у відкритому доступі відомості про хід заколоту Є. Пригожина; відновити хронологію подій так званого «маршу справедливості» ПВК «Вагнер» наприкінці червня 2023 року та сформулювати висновки, які будуть корисними з військової точки зору.

Виклад основного матеріалу. На тлі повідомлень про запеклу внутрішню боротьбу між різними силовими групами в оточенні президента Росії Володимира Путіна міністр оборони Сергій Шойгу та начальник генерального штабу збройних сил (ЗС) Російської Федерації Валерій Герасимов часто були об'єктами обурення очільника ПВК «Вагнер» Є. Пригожина. Жорстока і взаємна ворожнеча між останнім і російським військовим керівництвом нарощувалася місяцями, перш ніж вилитися на загальний огляд.

На думку західних експертів, протягом кількох місяців Пригожин був упевнений, що йому зійде з рук критика у бік МО РФ, оскільки він був корисним для військових зусиль російської армії в Україні. Його внесок у війну – і особливо роль його приватної військової компанії «Вагнер» у захопленні міста Бахмут – надавали важелі впливу, які гарантували особисту безпеку. Але навесні 2023 року проявились ознаки, що він втрачає свій вплив. За кілька днів до заколоту Пригожин дізнався, що його приватна військова компанія буде поглинена російською армією. Також просочилась інформація, що його самого незабаром заарештують і посадять. Побачивши послаблення позицій, Пригожин, ймовірно зрозумів логіку прерогативи Кремля. Узаконених способів захисту своєї позиції він не бачив [49], то ж вдався до збройного залякування.

Безпосередньо перед вчиненням таких дій очільник ПВК «Вагнер» виступив із заявою: «Я

прошу вас не чинити опору. Той, хто буде протистояти, вважатиметься загрозою і буде знищений. Це стосується будь-яких блокпостів й авіації на нашому шляху. Президентська влада, уряд, міліція і Росгвардія [Національна гвардія Росії – авт.] працюватимуть у звичному режимі. Це не військовий переворот, а марш справедливості. Наші дії жодним чином не заважають військам» [53].

Початок заколоту Є. Пригожина, на нашу думку, можна датувати 23 червня 2023 року. Адже саме цього дня його пресслужба оприлюднила декілька звернень керівника ПВК «Вагнер».

Перше із них стосувалось ракетного удару по пригожинським найманцям, у якому той звинуватив МО Росії (імовірно, він мав на увазі кадрові російські війська, підконтрольні генштабу ЗС РФ). Як підтвердження наведемо відео «прильоту», яке було поширено в одному з Telegram-каналів «Вагнера». На камеру декілька бойовиків нібито тікає після «ракетного удару». Сам же Пригожин заявив: «Ми були готові піти на поступки Міноборони [Міністерство оборони Російської Федерації – авт.], здати зброю і знайти рішення, як ми далі захищатимемо свою країну. Але ці мерзоти, вони не заспокоїлися. Сьогодні, бачачи, що ми незламні, вони завдали ударів, ракетних ударів по наших тилових таборах. Загинуло безліч наших бійців, наших бойових товаришів. Ми ухвалимо рішення, як відповісти на цей злочин. Наступний крок за нами» [25].

В іншому звуковому повідомленні в Telegram-каналі очільник вагнерівців заявив: «Зло, яке несе військове керівництво країни [Росії – авт.], буде зупинене. Я прошу нікого не чинити опір. Справедливість у військах буде відновлена». А вже об 21 год 30 хв він підкреслив, що «нас 25 тисяч, і ми йдемо розбиратися, чому в країні твориться безлад. 25 тисяч очікують у тактичному резерві, а стратегічний резерв – це вся армія і вся країна. Усі, хто хоче, приєднуйтеся, треба закінчувати з цією ганьбою» [39].

Щодо чисельного складу та озброєння угруповання «Вагнер», що чинило заколот, точних відомостей немає. Водночас, згідно узагальненого аналізу повідомлень російських мас-медіа, яке здійснив американський Інститут вивчення війни, перша колона «музикантів», яка почала рух на Москву 24 червня, складалася з 350 одиниць техніки, зокрема дев'яти танків, чотирьох бойових машин піхоти (БМП) «Тигр», реактивних систем залпового вогню (РСЗВ) «Град» і гаубиці. Три інші колони, які рухалися на Москву, мали відповідно 375, 100 і 212 одиниць техніки, біль-

шість з яких були неброньованими вантажівками, автомобілями та автобусами. 24 червня російські мілблогери заявили, що колони, які рухалися в бік столиці Росії, склалися з 4000 чоловік особового складу з 40–50 одиницями техніки, включаючи машини із захистом від мін і засідок (MRAP), основні бойові танки Т-90М, БМП, системи протиповітряної оборони (ППО) «Панцир-1» і РСЗВ «Град» [45].

Що цікаво, Михайло Ходорковський, колишній російський олігарх, який більше 10 років провів в ув'язненні через особистий конфлікт з В. Путіним, підтримав дії ватажка ПВК «Вагнер» Євгена Пригожина. Він прямо закликав своїх прихильників підтримати останнього, а також не дати путінському режиму зупинити вагнерівців на дорозі до Москви [5].

З іншого боку, ще недавній друг Пригожина – Рамзан Кадіров – назвав його дії мерзенною зрадою. «Заколот повинен бути придушений, і якщо для цього необхідно вжити жорстких заходів, то ми готові!», – зазначив очільник Чечні [28]. А вже згодом з'явилися повідомлення про те, що з України в Ростов були перекинуті частини полку «Ахмат» Росгвардії, які простояли біля міста весь день 24 червня, але не отримали наказу увійти в місто [2]. За словами прес-офіцера 79-ї окремої десантно-штурмової бригади Збройних Сил України Ярослава Чепурного, підрозділи кадрова були виведені з-під Мар'їнки. «Полк «Ахмат-схід», який тут воював, і загони спецпризначення знялися і кудись поїхали в повному складі», – зазначив останній, коментуючи події заколоту [14]. Інший «друг» Пригожина – на той час заступник голови російських військ в Україні генерал Сергій Суровікін, закликав його «зупинити конвої та повернути їх на їхні бази». «Ми однієї крові, ми воїни», – сказав він у відео. – Не можна грати на руку ворогу у важкий для нашої країни час» [53].

Приблизно з 23 години 23 червня у засобах масової інформації почали з'являтися відомості з посиланням на російський національний анти-терористичний комітет, що федеральна служба безпеки РФ порушила кримінальну справу проти керівника ПВК «Вагнер» В. Пригожина «за заклики до збройного заколоту» [29; 39].

Водночас, за повідомленням Інституту вивчення війни від 23 червня 2023 року, в Москві посилено заходи безпеки, про ситуацію попереджено Росгвардію і підрозділи швидкого реагування (СОБР). Російські джерела опублікували кадри, на яких нібито видно, як військова техніка рухається вулицями столиці РФ. Російські

військові та правоохоронці розмістили військові пости та блокпости біля штабу Південного військового округу (ПівдВО) у Ростові-на-Дону, а російська служба ВВС повідомила, що федеральна служба безпеки Росії (ФСБ) співробітники та підрозділи СОБР встановили блокпости на трасі Москва–Вороніж–Ростов. Один із російських мілблогерів також заявив, що додатково активізувався загін спеціального призначення міністерства внутрішніх справ (МВС) Росії «Гром» [48]. За інформацією Головного управління розвідки Міністерства оборони України, на перехрестях та виїздах із міста стояли посилені патрулі. Вулицями рухалась велика кількість автобусів без номерів і розпізнавальних знаків з озброєними людьми всередині. Зупинився рух міжрегіонального пасажирського транспорту. Було призупинено вантажні й поштові перевезення. Проводився масовий огляд автотранспорту (особливо на великих закритих фургонів). Російські силовики прослуховували розмови й перевіряли листування. Вони отримали право затримувати та проводити обшуки без додаткових погоджень. Також їм дозволили за потреби використовувати приватні приміщення та автомобільний транспорт цивільних [9].

Цього ж дня у російському Ростові-на-Дону було оголошено план «Крепость», особовий склад МВС Росії, Росгвардії привели у повну бойову готовність, послали пости на кордоні з так званими «ЛНР» та «ДНР»; на автотрасі «Дон» (дорога Москва–Воронеж–Ростов-на-Дону) ФСБ за підтримки спеціальних загонів швидкого реагування військ Росгвардії виставили блокпости, в Ростовській області в небо підняли вертольоти. Військова техніка була переведена в режим готовності, але накази частинам про її висування не віддавались [8].

Впродовж ночі з 23 на 24 червня 2023 року події розвивались наступним чином: Пригожин оголосив, що бійці його ПВК «пересікли у всіх місцях російсько-український державний кордон» і, не зустрівши опору з боку прикордонників, «входять в Ростов». (Візуальних підтверджень цього твердження не було). Опівночі основна траса з Москви до Ростова-на-Дону була перекрита російськими силовиками. О 01 год 20 хв на трасі Ростов-Москва в районі населеного пункту Козачі Лагерь відбулась перша збройна сутичка між передовими групами ПВК «Вагнер» що рухались в бік Москви та підрозділами Росгвардії. Близько 03 год 30 хв вони продовжили рух у напрямку Ростова по трасі М-4. Через 10 хви-

лин, о 03 год 40 хв поблизу селища Павлове ними був збитий вертоліт, ймовірно радіоелектронної боротьби – «Мі-8МТПР», який атакував колону, що рухалась із цивільними машинами (за окремими відомостями там було збито два таких гвинтокрила, оскільки вони летіли паром). Близько 4 год ран з'явилась інформація, що російські силовики отримали наказ відкривати вогонь при будь-якій агресії з боку заколотників, а в Ростовській області почали озброювати військовослужбовців призову. Близько 5 год ранку вагнерівці зайшли у Ростов-на-Дону і захопили ключові військові об'єкти (відділ поліції на Будьоновському, штаб ПівдВО, ГЛАВК МВС, управління ФСБ та адміністрацію міста. О 5 год 15 хв – збито ще один вертоліт російської армії (ймовірно «Мі-35») [3; 6; 24; 26; 29; 31].

Зауважимо, що ватажок ПВК «Вагнер» всю ніч записував аудіо, в яких критикував Шойгу і обіцяв розібратися в ситуації в РФ. Зокрема він заявляв: «Ми перебуваємо в штабі. Під контролем військові об'єкти Ростова, в тому числі аеродром». Пригожин також наголосив, що його марш не перешкоджає продовженню війни Росії з Україною: «Проблем немає, жоден офіцер не відірваний від справ. Тому коли вам скажуть, що ПВК «Вагнер» заважав працювати і як наслідок це відобразилось на фронті – щось на фронті пішло не так не через це» [26].

Як зазначає британське агентство новин «Reuters», він без жодного пострілу захопив штаб південного військового округу росії в Ростові, який є головним тиловим центром для всіх російських сил вторгнення в Україну. Зазначимо, що околиці цього міста є важливим регіоном видобутку нафти, газу та зерна [50].

Близько 7 год 30 хв у штабі південного оперативного командування Росії Є. Пригожин зустрівся із заступником міністра оборони РФ Юнус-Бекком Євкуровим. «Ми сюди приїхали. Ми хочемо отримати начальника генштабу і Шойгу. Поки їх не буде, ми перебуваємо тут, блокуємо місто Ростов і йдемо в Москву», – заявив тоді керівник вагнерівців [31].

Лише о 10 год 24 червня президент Роїської Федерації В. Путін виходить в ефір зі зверненням. Він назвав дії Пригожина «ударом у спину країні й народу» та сказав, що війська РФ уже отримали наказ про «нейтралізацію заколотників». Водночас Путін назвав «героями» бойовиків «Вагнера», які беруть участь у війні проти України. На його думку, «ім'я» і «славу» найманців зрадили організатори «бунту» [10].

У відповідь Пригожин вийшов в медіа-простір з аудіозверненням, в якому заявив, що не збирається здаватися, оскільки не хоче, щоб «країна жила далі в корупції, бюрократії та обмані» [9].

Паралельно із захопленням найманцями ПВК військових та адміністративних закладів у Ростові-на-Дону, інша їх частина здійснювала рух у напрямку Москви. Так, між 9 год та 10 год 30 хв колона перетнула кордон в 250 км на північ від Ростова через пункт пропуску Бугаївка у Воронежській області. При чому російських прикордонники відмовилися перешкоджати «музикантам» і склали зброю [32]. На кадрах, опублікованих кількома годинами пізніше, колона автомобілів і техніки пригожинців проїжджає через блокпост на трасі М-4 Ростов-на-Дону–Воронеж–Москва біля річки Ікорець (приблизно за 85 км на південь від міста Воронеж). Колони групи «Вагнер» на трасі М4 мали значну кількість важкої техніки [51].

Близько 5 години ранку в Єлізаветівці Павлівського району Воронежської області (100 км на північ від кордону) було збито ударний вертоліт ЗС РФ «Мі-35» [43]. Вже на наступний день з'явилась інформація про те, що в цьому населеному пункті після перестрілки заколотників і військовослужбовців російської армії постраждали близько 2 десятків домоволодінь [35]. О 10 год 40 хв авіація МО Росії завдала удару по машинам, що рухались вздовж траси в районі пункту пропуску Бугаївка [36]. Згодом з'являються відомості, що близько півдня поблизу Кантемирівки (що на 15 км північніше від населеного пункту Бугаївка) вагнерами був збитий літак «ІЛ-22» Міноборони РФ. Ракета по ньому ймовірно була запущена з об'їзної траси Воронеж–Луганськ [43]. Зазначимо, що вищезазначений літак використовувався як ретранслятор зв'язку між штабом і вертольотами, що атакували цілі в Україні. Другий вертоліт підбили близько 9 ранку біля села Філонове (Богучарський район Воронежської області РФ) [43]. Коло 10 год 10 хв на трасі М-4 біля села Верхній Мамон (Верхньомамонський район Воронежської області РФ) пригожинцями також вівся вогонь по вертольоту [36]. Але зупинити ПВК російська авіація не змогла. Колона вагнерівців продовжила рух Воронежською областю у напрямку Воронцовка – Бутурлінівка [45].

Геолокаційні кадри об 11 год 48 хв показали групу вагнерівців з двома системами протиповітряної оборони «Панцир-1», що рухалася через Бутурлінівку (приблизно за 135 км на південний схід від міста Воронеж). Російські джерела ствер-

джували, що цей конвой відокремився від основної колони, щоб захопити авіабазу поблизу цього населеного пункту (хоча за даними Інституту вивчення війни візуального підтвердження цього не було) [45; 51].

За інформацією з Internet-ресурсів, приблизно у цей же час розпочалась підготовка Москви до оборони, яка за задумом російського командування будувалась по річці Ока (у 200 км від столиці РФ). Приблизно з пів на дванадцятю 24 червня у мас-медіа починає з'являтися інформація про те, що російською армією здійснено заходи з перекриття дороги на столицю Росії. Так, рух зупинили на трьох мостах: через річку Оку – на трасі М–4 «Дон» (у Воронежській та Липецькій області), М–5 «Урал» і М–2 «Крим». Дорога на Москву була перекрита в районі Михайлівки Московської області [7]. У Липецькій області під час марш-кидка заколотників також перекопали автомагістралі [35]. Встановлювались блокпости з озброєним особовим складом ЗС та Росгвардії, загороджувався шлях руху військовими машинами із знятими акумуляторами та проколотими колесами (н.п. Богучар), дорожно-ремонтними машинами (н. п. Середній Ікорець). В цей час з'явилося повідомлення, що при в'їзді у місто Богучар Воронежської області Росгвардія розстріляла машину з цивільними, вважаючи, що в автівці їхали бійці ПВК «Вагнер» [20].

Близько о пів на першу годину 24 червня з'являються відомості про те, що один із снарядів влучив по території житлового комплексу «Озеркі» в місті Воронеж, а через годину – що там само від ракетного удару загорілась нафтобаза (розташована на вул. Дімітрова, через дорогу від ТЦ «Твій дім») [44]. Цікаво, що за кілька хвилин до вибуху поблизу нафтобази вертольоти ЗС РФ вели вогонь по колоні вагнерівців [50].

Напрямок руху пригожинців викликав у російського військово-політичного керівництва підозру, що вони планують захопити сховище тактичних ядерних зарядів у Борисоглебську. З метою упередження авіація ЗС РФ здійснила спробу розбомбити дороги, що вели на схід від Воронежа, зокрема біля селища Анна. Тоді ж було підірвано перший міст між селищем Анна та містом Борисоглебськ [13]. У цей же час трохи південніше, біля селища Талова, вагнерівці збили ударний вертоліт «Ка-52» [1]. Згодом начальник Головного управління розвідки Міноборони України Кирило Буданов повідомить, що найманці Пригожина проникли на ядерну базу – закрите військове містечко «Воронеж-45» (ймовірно, військова час-

тина 14254 або «387 об'єкт «С»), щоб захопити невеликі ядерні пристрої і таким чином підняти ставки у своєму заколоті. Проте, за його повідомленням, потрапити у технічне приміщення їм так і не вдалось [12].

Щодо подій у самому Воронежі інформація, що доступна у відкритих джерелах різниться. Так, існують відомості, що близько півдня бойовики ПВК «Вагнер» дістались міста, але в нього не входили, а об'їхали його кільцевою дорогою. Там, на північно-східній околиці їх знову атакували вертольоти. Відео, отримане британським виданням «Reuters», показало транспортні засоби і дві бортові вантажівки з танками, що їхали за 50 км від міста Воронеж [50]. Водночас, послаючись, на це ж джерело українське інформаційне агентство «УНІАН» розмістило інформацію, що військові об'єкти та адміністративні будівлі російського міста Воронежа перейшли під контроль бійців приватної військової компанії «Вагнер». Українське національне інформаційне агентство «Укрінформ» (яке посилається на російську службу «BBC news») підтверджують цю інформацію і зазначають про захоплення вагнерівцями «всіх ключових об'єктів» у цьому місті [4]. Більше того, російській терорист Ігор Гіркін також це підтвердив: ««Музиканти» увійшли до Воронежа без опору» [5]. А ось губернатор Воронежської області Олександр Гусев у своєму повідомленні об 11 год 25 хв спростовує відомості про просування військової техніки в регіоні взагалі, зазначаючи: «У соціальних мережах зараз публікується багато недостовірної інформації про нібито пересування військової техніки по території Воронежської області. За розповсюдження подібних повідомлень законодавством рф передбачена відповідальність» [4].

Геолокаційні кадри, опубліковані рано вдень за московським часом 24 червня, показали, як війська «Вагнера» досягли Липецької області та продовжили рух на північ трасою М–4 у напрямку до Москви. Своєю чергою російські війська почали руйнувати дорожнє покриття на цій ділянці траси, щоб перешкодити руху пригожинців. Приблизно до 18 години вечора наявні в широкому доступі візуальні докази свідчили про те, що ПВК «Вагнер» знаходилися в селі Красне, на півночі Липецької області, приблизно за 330 км на південь від Москви [51]. За окремими відомостями підрозділи найманців Пригожина навіть зайшли у Московську область через Балабаново (село на південному сході цієї області), звідки до столиці Росії було 2 години руху [13]. Це свідчило про те,

що підрозділи ПВК «Вагнер» здійснювали марш найпрямішим маршрутом.

За підрахунками команди «DeepStateUA» станом на вечір 24 червня угруповання Пригожина контролювало територію площею більш ніж 5 тисяч кілометрів квадратних і продовжувало просуватися далі. Зокрема їм були підконтрольні місто Ростов-на-Дону (265 км²), село Бугаївка Кантемирівському районі Воронежської області, дороги з міста Ростова до українського кордону поблизу населеного пункту Изварине (площа цієї території складає майже 1 040 кілометрів квадратних) та з села Бугаївка, аж до російського міста Єлець у Липецькій області (площа захопленої дороги складає більш ніж 3,8 тисячі км²) тощо [18].

Американський «Інститут вивчення війни» з посиланням на російське опозиційне видання у своєму звіті за 25 червня повідомив, що 24 червня Пригожин намагався зв'язатися з адміністрацією президента Росії, коли бойовики «Вагнер» рухалися на північ від Ростова-на-Дону в напрямку Москви, але В. Путін відмовився говорити з ним [50]. Водночас за заявою міністра закордонних справ Російської Федерації Сергія Лаврова, Олександр Лукашенко ще вранці 24 червня в телефонній розмові запропонував президенту РФ свою допомогу, на що останній погодився [11]. Речник кремля Дмитро Песков заявив, що Лукашенко запропонував виступити посередником, оскільки особисто знав лідера найманців близько 20 років [50].

За повідомленням прес-служби нелегітимного очільника Республіки Білорусь, в результаті переговорів вони «дійшли до домовленостей про неприпустимість розв'язування кривавої бійні на території Росії», а Пригожин прийняв пропозицію Лукашенка «щодо зупинення руху озброєних осіб компанії «Вагнер» на території Росії та подальші кроки щодо деескалації напруги». «На даний момент на столі – абсолютно вигідний та прийнятний варіант розв'язки ситуації, з гарантіями безпеки для бійців ПВК «Вагнер»», – стверджується у повідомленні прес-служби [22]. Сам Пригожин теж підтвердив, що розгортає свої колони назад. «Зараз настав момент, коли кров може пролитися. Тому, розуміючи всю відповідальність за те, що буде пролита російська кров з однієї зі сторін, ми розгортаємо свої колони і йдемо в зворотному напрямку – в польові табори згідно з планом» [33].

За даними Internet-повідомлень найманці «Вагнер» виходили з Ростова-на-Дону ввечері 24 червня в період між опів на дев'яту та пів-

ніччю. Колона техніки, яка складалася з легкових автомобілів, вантажівок, кросоверів та пікапів, висунулася від будівлі штабу ПівдВО, де вони перебували майже добу. Танки та бронетранспортери везли на спецмашинах [21].

Згодом в мас-медіа з'явилося повідомлення, що всього у результаті дій ПВК «Вагнер» армія РФ втратила сім бортів, включаючи: 3 вертольоти РЕБ «Мі-8МТТР»; 1 транспортний «Мі-8»; 1 ударний «Ка-52»; 1 транспортно-бойовий «Мі-35М»; 1 «Іл-22» ВзПУ (повітряний пункт управління) [42]. Інші відомості зустрічаємо у звіті OSINT-дослідників (проект «Огух»): російські військові втратили літак «Іл-22», два вертольоти, призначених для радіоелектронної боротьби, один вертоліт «Мі-35», бойову машину «Тигр» і військовий «КамАЗ». (Авіація була знищена, а машини захоплені). ПВК «Вагнер» втратила тільки одну автівку «УАЗ» [34].

Після оголошення угоди з Є. Пригожиними речник Кремля Дмитро Песков заявив журналістам, що «нічого не змінилося, що могло б похитнути довіру Путіна до Шойгу» [47], а кримінальну справу стосовно керівника ПВК «Вагнер» (йому загрожувало до 20 років за збройний заколот) закриють, а сам він поїде в Білорусь [17].

Водночас після останнього свого інтерв'ю ще ввечері 24 червня у Ростові-на-Дону, Є. Пригожин зникає з інформаційного поля більше як на добу, що провокує чимало чуток про його подальшу долю. Місцем перебування головного вагнерівця поцікавилися пропагандисти російського телеканалу «RTVI» у неділю, 25 червня, і звернулися до пресслужби ПВК з відповідним запитом. Там їм відповіли: «Він передає всім привіт і відповідь на питання, коли буде на нормальному зв'язку» [19].

Згодом, відповідаючи на запитання про Пригожина Д. Песков не дає жодних офіційних повідомлень, проте оголошує, що не має «ані можливості, ані бажання відстежувати його гіпотетичні переміщення» [46]. Того ж 25 червня, голова комітету Держдуми з оборони РФ Андрій Картаполов зазначив, що майбутнє ПВК «Вагнер» невизначене, і підкреслив, що особовий склад цієї кампанії в Ростові-на-Дону «виконував накази свого командування» і «не зробив нічого осудливого» [45].

26 червня президент Росії Володимир Путін виступив із промовою, намагаючись переконати якомога більше пригожинських бійців і лідерів угруповання приєднатися до російських військових і продовжувати боротьбу проти України. Путін продовжував засуджувати організаторів

збройного повстання як зрадників. Водночас він подякував російському суспільству та російським силовикам за захист суверенітету Росії та висловив вдячність Олександру Лукашенку за посередництво в переговорах з винуватцями заколоту [52].

Російська влада заявила, що ПВК «Вагнер» роззброять, але її бійці уникнуть судового переслідування. Президент російської федерації зазначив, що вони мають кілька варіантів подальших дій: підписати контракт з Міноборони РФ, повернутися додому або вирушити до Білорусі [40; 52]. Ті з найманців, що обрали останній варіант згодом були розміщені на базі приблизно за 21 км від міста Осиповичі і за 100 км від Мінська (раніше там дислокувалась 465-а ракетна бригада Білорусі) [40]. Згодом з'являється інформація про те, що найманці ПВК «Вагнер», які були у Білорусі, підписали контракт з Міноборони Росії і перемістилися на східний напрямок фронту в Україні. Частина бойовиків відправилася в Африку [23].

27 червня Лукашенко повідомляв, що Пригожин у рамках угоди прибув до Республіки Білорусь. Однак через тиждень, 6 липня, на зустрічі з журналістами він заявив: «Щодо Євгена Пригожина, – він перебуває у Пітері» [30]. Наприкінці липня у Telegram-каналах, пов'язаних з ПВК «Вагнер», з'явилося відео, на якому видно, що її керівник перебуває в Білорусі. Він вітає бійців і називає останні події на передовій в Україні «ганьбою». Він також натякає, що «Вагнер» пізніше може повернутися до бойових дій [27].

В справі Пригожина (після його збройного заколоту) зустрічаємо певні неув'язки. Зокрема, на початку серпня повідомлялось про те, що його компанії виграли тендери на постачання харчування в школах московської області <...> Більшість цих контрактів були остаточно оформлені вже після червневого заколоту [16]. Це свідчить, що лідер «Вагнеру» безперешкодно з боку російської влади продовжував свою бізнес-діяльність липні-серпні 2023 року. З іншого боку, у статті французького видання «Liberation» з посиланням на джерела в західній розвідці зустрічаємо наступну інформацію: «Ми думали, що бачили його в Мінську чи Санкт-Петербурзі, але він перебуває в російській столиці. Принаймні з п'ятниці, 1 липня, заколотника тримають у Кремлі, куди його викликають разом із головними командирами» [46].

Відповідають останньому повідомленню й слова Д. Пескова, який зазначив, що 29 червня Путін провів 3-х годинну зустріч з Пригожиним й ще 35 вагнерівцями. Проте, таку зустріч запе-

речив експівробітник КДБ і служби зовнішньої розвідки Росії Сергій Жирнов: «Ви собі уявляєте цю кімнату, у ній повинно бути 150 співробітників ФСО, озброєних до зубів, щоб ці вагнерівці великими руками Путіна не задушили» [38].

Через місяць, 23 серпня, з'являється повідомлення, що у Тверській області Росії розбився приватний літак «Embraer Legacy 600», на борту якого нібито разом бойовиками «Вагнер» перебували Євген Пригожин та його поплічник Дмитро Уткін. 27 серпня слідчий комітет РФ підтвердив загибель Пригожина в авіакатастрофі. Водночас українська розвідка не впевнена на 100 % в його загибелі [37]. На тлі повідомлення про смерть Є. Пригожина з серпня 2023 року розпочався процес згортання табору групи «Вагнер» в Білорусі [15]. За даними Центру протидії дезінформації, після загибелі своїх ватажків, частина колишніх «музикантів» підписала контракт з МО РФ, а інша – вирушила до Африки та Білорусі [41].

Отже, так званий «марш справедливості» вагнерівців, зважаючи на заявлені Є. Пригожиним цілі, був реалізований лише частково. Його досвід є цінним для українських військових з точки зору виявлення реального стану справ у тилу противника – а саме: незахищеність Москви як столиці РФ, так й як тилового району, та певна військова «оголеність» російських прифронтових областей. Крім того, незважаючи на проявлену лояльність В. Путіна до найманців з ПВК «Вагнер» шляхом зарахування їх на контрактну службу до ЗС РФ, президент Росії, ймовірно, не пробачив Є. Пригожину його зухвалість.

Висновки. Бунт приватної військової компанії «Вагнер» на чолі з Євгеном Пригожиним був реалізований як збройний заколот-марш протягом доби (з вечора 23 червня до вечора 24 червня 2023 року). Заявлена керівником ПВК мета цих дій – усунення від виконання обов'язків міністра оборони С. Шойгу та начальника генерального штабу збройних сил Російської Федерації – на наш погляд, реалізована не була.

З військової точки зору заколот показав:

по-перше, відсутність дієвих механізмів впливу російської влади на приватні військові компанії. (Щоправда з зобов'язанням підписання контрактів з проксі-військами військово-політичним керівництвом РФ покладається надія на встановлення контролю над їх діяльністю);

по-друге, органи внутрішньої безпеки Росії не змогли належним чином спрогнозувати та відреагувати на анонсований Є. Пригожиним так званий «марш справедливості»;

по-третє, регулярна армія РФ протягом доби не спромоглась зупинити доволі нечисельні сили ПВК «Вагнер», що вилітало у захоплення останніми військово-адміністративних об'єктів як в Ростові-на-Дону, так й інших населених пунктах Ростовської, Воронежської та Липецької областей;

по-четверте, хроніка заколоту пригожинців продемонструвала відсутність у Росії резервів у тилкових районах;

по-п'яте, популярність Є. Пригожина як серед цивільного населення Росії, так й серед значної частини збройних сил Російської Федерації сприяла вільному руху колон вагнерівців територією країни;

по-шосте, події заколоту довели, що фаховий рівень пригожинських найманців є набагато вищим, ніж загалом російської армії. Це підкрес-

лює рішення В. Путіна не заарештовувати бунтівників за зраду, а інтегрувати сили «Вагнера» в структури міністерства оборони РФ та повторне направлення частини із них на лінію фронту в Україну.

По завершенню так званого «маршу справедливості», організованого Є. Пригожиним російські мас-медіа використовували збройне повстання як риторичний прийом, щоб обґрунтувати відсутність перемог російських військ наприкінці червня 2023 року.

Викладений вище матеріал є першою спробою узагальнити наявні в широкому доступі відомості з перебігу заколоту ПВК «Вагнер». Поява нової інформації щодо цієї події може слугувати нарощуванню матеріалів та статі підґрунтям для нових наукових пошуків за презентованою авторами темою.

Список літератури:

1. Балачук І. Російські пабліки показали нібито збитий «Вагнером» російський вертоліт. *Українська правда*. 24.06.2023. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/06/24/7408391/> (дата звернення: 13.02.2024).
2. Блохіна М. В Ростов вже в'їжджають кадіривці: в мережі з'явилися перші відео. *24 канал*. 24.06.2023. URL: https://24tv.ua/zakolot-prigozhina-rostov-vzhe-vyizhdzhayut-kadirivtsi_n2340912 (дата звернення: 21.02.2024).
3. Вагнерівці за ніч збили три гелікоптери ПКС РФ. *MILITARNYI*. 24.06.2023. <https://mil.in.ua/uk/news/vagnerivtsi-za-nich-zbyly-try-gelikoptery-pks-rf/> (дата звернення: 30.02.2024).
4. «Вагнерівці» захопили військові об'єкти у Воронежі – ЗМІ. *Укрінформ*. 24.06.2023. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3727165-vagnerivci-zahopili-vijskovyi-obekti-u-voronezi-zmi.html> (дата звернення: 30.02.2024).
5. Відоменко Д. Ходорковський підтримав заколот, а Гіркін ніє через захід «вагнерів» у Воронеж. *Главед*. 24.2023. URL: <https://glavred.net/world/hodorkovskiy-podderzhal-myatezh-a-girkin-noet-iz-zahoda-vagnerov-v-voronezh-10480372.html> (дата звернення: 21.02.2024).
6. Військовий заколот Пригожина: що відомо. Status Quo. 24.06.2023. <https://www.sq.com.ua/ukr/novini/24.06.2023/viiskovii-zakolot-prigozhina-shho-vidomo> (дата звернення: 13.02.2024).
7. Влада Росії робить кроки не підпустити «Вагнер» до Москви перекривши основні дороги: карта. Українські національні новини. *Українські національні новини*. 24.06.2023. URL: <https://unn.ua/news/vlada-rosiyi-robot-kroki-ne-pidpustiti-vagner-do-moskvi-perekrivshi-osnovni-dorogi-karta> (дата звернення: 13.02.2024).
8. Вулиці патрулюють озброєні люди на військовій техніці: у Ростові оголошено план «Фортеця». *Волинська служба новин*. 24.06.2023. URL: <https://vsn.ua/news/vulitsi-patrulyuyut-ozbrojeni-lyudi-na-vijskoviy-tehnitsi-u-rostovi-ogolosheno-plan-krepost-foto-26218> (дата звернення: 21.02.2024).
9. Герасименко Я. ГУР: Москву майже ізолювали сили поліціантів і військовослужбовців, кремль готується до облоги. *Громадське*. 24.06.2023. URL: <https://hromadske.ua/posts/gur-moskva-praktichno-izolovana-silami-policejskih-ta-vijskovih-kreml-gotuyetsya-do-oblogi> (дата звернення: 30.02.2024).
10. Герасименко Я. путін уперше після початку «заколоту» пригожина зробив заяву. *Громадське*. 24.06.2023. URL: <https://hromadske.ua/posts/putin-vpershe-pislya-pochatku-zakolotu-prigozhina-zrobiv-zayavu> (дата звернення: 13.02.2024).
11. Горбачова А. У Росії розкрили подробиці участі Лукашенка в утихомирненні Пригожина (відео). *УНІАН*. 26.06.2023. URL: <https://www.unian.ua/world/bunt-prigozhina-u-rosiji-rozkrili-podrobici-uchasti-lukashenka-12308436.html> (дата звернення: 21.02.2024).
12. Гриниченко Д. Буданов: Вагнер під час бунту приїхав на ядерну базу Воронеж-45, але не зміг туди потрапити. *LIGA.net*. 11.07.2023. URL: <https://news.liga.net/ua/politics/news/budanov-vagner-vo-vremya-bunta-priehal-na-yadernuyu-bazu-voronej-45-no-ne-smog-tuda-popast> (дата звернення: 15.02.2024).
13. До Москви залишилось менше 100 км: «Вагнер» зайшов у Московську область, не зустрічаючи суттєвого спротиву. *Патріоти України*. 24.06.2023. URL: <https://patrioty.org.ua/blogs/do-moskvy-menshe-80-km-vahner-zaishov-u-moskovskuiu-oblast-balabanovo--merezha-472454.html> (дата звернення: 21.02.2024).

14. «Кадирівці» раптово вийшли з Мар'їнки – ЗСУ. *New Voice*. 25.06.2023. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/bunt-prigozhina-kadirivci-raptovo-pishli-z-mar-jinki-zayavili-v-zsu-50334314.html> (дата звернення: 15.02.2024).
15. Кобзар Ю. В Білорусі активно згортають базу «ПВК Вагнер», – супутникові фото. *УНІАН*. 24.08.2023. URL: <https://www.unian.ua/world/v-bilorusi-aktivno-zgortayut-bazu-pvk-vagner-suputnikovi-foto-12370407.html> (дата звернення: 15.02.2024).
16. Кобзар Ю. Пригожин розширив бізнес в РФ після заволодіння. *УНІАН*. 09.08.2023. URL: <https://www.unian.ua/russianworld/prigozhin-rozshiriv-biznes-v-rf-pislya-zakolotu-12355740.html> (дата звернення: 31.02.2024).
17. Коріновська А. ПВК «Вагнер» припиняє заколот і розвертає колони – Пригожин. *Суспільне новини*. 24.06.2023. URL: <https://suspilne.media/514803-pvk-vagner-pripinae-zakolot-proti-putina-prigozhin/> (дата звернення: 15.02.2024).
18. Кравцов В. Під контролем «Вагнера» вже майже 5 тисяч квадратних кілометрів Росії, – DeepState. *24 канал*. 24.06.2023. URL: https://24tv.ua/zakolot-prigozhina-deepstate-onovili-kartu-rosiyi-yaki-teritoriyi_n2340954 (дата звернення: 31.02.2024).
19. Краснолуцька О. Пригожин після бунту не виходить на зв'язок – росЗМІ. *Кореспондент*. 25.06.2023. URL: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/4601480-pryhozhyn-pislia-buntu-ne-vykhodyt-na-zviazok-roszmi> (дата звернення: 21.02.2024).
20. Крупка А. У Воронежській області Росгвардія розстріляла авто з цивільними. Боялися, що там «вагнерівці». *Ukrayina.pl*. 24.06.2023. URL: <https://ukrayina.pl/ukrayina/7,183471,29904386,1059-1042-1086-1088-1086-1085-1077-1079-1100-1082-1110-1081.html> (дата звернення: 15.02.2024).
21. Кузнецова К. «Цирк закінчився»: як пригожин виводив «вагнерівців» із Ростова. *ТСН*. 25.06.2023. URL: <https://tsn.ua/svit/cirk-zakinchivsya-yak-prigozhin-vivodiv-vagnerivciv-iz-rostova-video-2357026.html> (дата звернення: 15.02.2024).
22. Лукашенко каже, що домовився із Пригожиним «про зупинення руху»: лідер «вагнерівців» відреагував. *Радіо свобода*. 24.06.2023. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-lukashenko-pryhozhyn-rosiya-vahner-bilorus/32474189.html> (дата звернення: 21.02.2024).
23. Мазуренко А. Вагнерівці-контрактники повернулися воювати на схід України – Євлаш. *Українська правда*. 27.09.2023. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/09/27/7421641/> (дата звернення: 13.02.2024).
24. На автотрасі Ростов-Москва, біля населеного пункту Козачі Лагерь... *Користувач: Neruhomyi – Теревеньки*. URL: <https://terevenky.com/users/13> (дата звернення: 21.02.2024).
25. Орлова В. Пригожин заявив про ракетний удар по «Вагнеру» з боку ЗС РФ: йде «зупиняти» Шойгу. *УНІАН*. 23.06.2023. URL: <https://www.unian.ua/russianworld/rosiyani-vdarili-po-vagnerivcyah-prigozhin-pogrozhuje-shoigu-rozpravoyu-12305043.html> (дата звернення: 13.02.2024).
26. Перун В. «Вагнерівці» взяли під контроль Ростов-на-Дону і рухаються на Москву. *LB.ua*. 24.06.2023. URL: https://lb.ua/world/2023/06/24/562008_vagnerivtsi_vzali_pid_kontrol.html (дата звернення: 31.02.2024).
27. Перше відео Пригожина після заволодіння: він знову критикує командування Росії. *BBC NEWS Україна*. 20.07.2023. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-66254246> (дата звернення: 15.02.2024).
28. Погоріла І. Кадиров нарешті прокоментував заколот Пригожина, назвав «мерзенною зрадою». *УНІАН*. 24.06.2023. URL: <https://www.unian.ua/world/kadirov-nareshti-prokomentuvav-zakolot-prigozhina-nazvav-merzennoyu-zradoyu-12305487.html> (дата звернення: 15.02.2024).
29. Поляк А. Бунт Пригожина: усі подробиці на сьогодні. *Архів*. 24.06.2023. URL: <https://www.arhiv.com.ua/bunt-prigozhyna-usi-podrobyci-na-sogodni/> (дата звернення: 30.02.2024).
30. Рейнсфорд С., Макінтош Т. Де подівся Євген Пригожин? *BBC NEWS Україна*. 06.07.2023. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-66124345> (дата звернення: 15.02.2024).
31. Робейко О. Пригожин погрожує походом на Москву та вимагає зустрічі з Шойгу. *УНІАН*. 24.06.2023. URL: <https://www.unian.ua/world/prigozhin-prijihav-do-rostova-pogrozhuje-pohodom-na-moskvu-i-vimagaye-zustrichi-z-shoigu-video-12305259.html> (дата звернення: 01.03.2024).
32. Російські військові здаються «вагнерівцям». *Високий замок*. 24.06.2023. URL: <https://wz.lviv.ua/news/492649-rosiiski-viiskovi-zdaiutsia-vahnerivtsiam> (дата звернення: 21.02.2024).
33. Ставська Я. Переворот скасовується: Пригожин зупинив колони техніки на Москву. *УНІАН*. 24.06.2023. URL: <https://www.unian.ua/russianworld/perevorot-v-rosiji-prigozhin-zupinyaye-koloni-vagnera-shcho-stalosya-12306165.html> (дата звернення: 31.02.2024).
34. Ставська Я. Розкрито перші втрати військ РФ і ПВК «Вагнер» в ході заволодіння Пригожина. *УНІАН*. 24.06.2023. URL: <https://www.unian.ua/war/gromadyanska-viyna-pershi-vtrati-viysk-rosiji-i-vagnera-ogux-12305667.html> (дата звернення: 13.02.2024).

35. Тищенко К. ЗМІ порахували збитки від заколоту «вагнерівців»: дороги, будинки, вертольоти й літак. *Українська правда*. 25.06.2023. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/06/25/7408492/> (дата звернення: 21.02.2024).
36. У Воронежській області точаться бої: всі подробиці про дії «вагнерівців» та Міноборони. *Апостроф*. 24.06.2023. URL: <https://apostrophe.ua/ua/news/world/ex-ussr/2023-06-24/v-voronejskoj-oblasti-idut-boi-vse-produbnosti-pro-deystviya-vagnerovtsev-i-minoboronyi/299589> (дата звернення: 15.02.2024).
37. Українська розвідка не впевнена на 100% в загибелі Пригожина в авіакатастрофі – Юсов. *Укрінформ*. 06.09.2023. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3757751-ukrainska-rozvidka-ne-vpevnena-na-100-v-zagibeli-prigozina-v-aviakatastrofi-usov.html> (дата звернення: 21.02.2024).
38. Фігін А. «Він просто дурень»: чому путінська зустріч з вагнерівцями – звичайний фейк. *24 канал*. 11.07.2023. URL: https://24tv.ua/zustrich-putina-vagnerivtsyami-bula-vona_n2351023 (дата звернення: 30.02.2024).
39. ФСБ Росії порушила кримінальну справу проти Пригожина. *Радіо Свобода*. 23.06.2023. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-pryhozhyn-nak-kryminalna-sprava-rosiya/32472953.html> (дата звернення: 13.02.2024).
40. Хортон Дж., Палумбо Д. . У Білорусі будують базу Пригожина? З'явилися супутникові знімки, які це можуть підтвердити. *BBC NEWS Україна*. 29.06.2023. <https://www.bbc.com/ukrainian/features-66056553> (дата звернення: 15.02.2024).
41. Чому «вагнерівці» повертаються на український фронт. *Центр протидії дезінформації*. 03.20.2023. URL: <https://cpd.gov.ua/main/chomu-vagnerivci-povertayutsya-na-ukrayinskyj-front/> (дата звернення: 13.02.2024).
42. Шварц К. Втрати армії Росії через ПВК «Вагнер»: опубліковано дані та фото. *УНІАН*. 24.06.2023. URL: <https://www.unian.ua/war/vtrati-armiji-rosiji-cherez-pvk-vagner-opublikovano-dani-i-foto-12306246.html> (дата звернення: 15.02.2024).
43. Шварц К. З'явилися нові подробиці про втрати армії РФ через «повстання» Пригожина. *УНІАН*. 25.06.2023. URL: <https://www.unian.ua/russianworld/gromadyanska-viyna-v-rosiji-vtrati-armiji-rf-cherez-pvk-vagner-12307137.html> (дата звернення: 21.02.2024).
44. Якубова Ю. У Воронежі вдарили прямо по житловому комплексу, понищено багато авто: відео. *24 канал*. 24.06.2023 URL: https://24tv.ua/vagnerivtsi-voronezhi-voronezhi-vdarili-po-zhk-video-novini-rosiyi_n2340910 (дата звернення: 13.02.2024).
45. Bailey R, Wolkov N, Hird K., Clark M. Russian offensive campaign assessment. *Institute for the Study of War*. 25.06.2023. URL: <https://understandingwar.org/backgrounder/russian-offensive-campaign-assessment-june-25-2023> (дата звернення: 27.02.2024).
46. Didelot N., Dorman V., Bolchakova K., Jousset A. Evgueni Prigojine se trouve à Moscou deux semaines après sa révolte éclair avortée. *Liberation*. 07.07.2023. URL: https://www.liberation.fr/international/europe/apres-deux-semaines-de-flou-evgueni-prigojine-se-trouve-a-moscou-20230707_LC26ATKX2BHFХMKAKX43X5S5RQ/ (дата звернення: 27.02.2024).
47. Faiola A., Kunkle F., Dixon R., Belton C. Putin rules by showing strength. Russia's crisis exposed his weakness. *The Washington Post*. 25.06.2023. URL: <https://www.washingtonpost.com/world/2023/06/25/russia-wagner-putin-rebellion/> (дата звернення: 27.02.2024).
48. Hird K., Bailey H., Mappes G., Evans A., Clark M. Russian offensive campaign assessment, June 23, 2023. *Institute for the Study of War*. 23.06.2023. URL: <https://understandingwar.org/backgrounder/russian-offensive-campaign-assessment-june-23-2023> (дата звернення: 05.03.2024).
49. Partlett W. Why Prigozhin's march on Moscow was not a coup. *University of Melbourne*. 2023. URL: <https://pursuit.unimelb.edu.au/articles/why-prigozhin-s-march-on-moscow-was-not-a-coup> (дата звернення: 02.03.2024).
50. Rebel Russian mercenaries turn back short of Moscow 'to avoid bloodshed'. *Reuters*. 25.06.2023. URL: <https://www.reuters.com/world/europe/wagner-head-suggests-his-mercenaries-headed-moscow-take-army-leadership-2023-06-24/> (дата звернення: 02.03.2024).
51. Stepanenko K., Hird K., Bailey H., Evans A., Clark M. Russian offensive campaign assessment, June 24, 2023. *Institute for the Study of War*. 24.06.2023. URL: <https://understandingwar.org/backgrounder/russian-offensive-campaign-assessment-june-24-2023> (дата звернення: 05.03.2024).
52. Stepanenko K., Mappes G., Wolkov N., Barros G., Kagan F. Russian Offensive Campaign Assessment, June 26, 2023. *Institute for the Study of War*. 26.06.2023. URL: <https://understandingwar.org/backgrounder/russian-offensive-campaign-assessment-june-26-2023> (дата звернення: 05.03.2024).
53. Wagner chief vows to topple Russian military leaders. *BBC NEWS*. 24.06.2023. <https://www.bbc.com/news/world-europe-66005256> (дата звернення: 27.02.2024).

Kutska O.M., Zhytsov S.Yu. THE PMC “WAGNER GROUP” ARMED REBELLION (JUNE 2023)

The article attempts to reproduce the chronology of the so-called «march of justice» of the private military company «Wagner», which took place under the leadership of Yevgeny Prigozhin at the end of June 2023. The generalization of the information about this event scattered on the Internet and their sequential presentation made it possible to reconstruct and informationally visualize the rebellion of the Wagnerites as a separate episode of the Russian-Ukrainian war. The declared purpose of these actions was the movement toward Moscow aimed to remove the Minister of Defense Sergei Shoigu from the leadership of the Russian army, whom E. Prigozhin considered an incompetent military commander. It was established that the rebellion lasted from the evening of June 23 to the evening of June 24, 2023. Already on the evening of June 23, the Federal Security Service of the Russian Federation initiated a criminal case against the head of the «Wagner group» for calling for an armed rebellion.

During the march, the militants of the private military company «Wagner» took under control the city of Rostov-on-Don and advanced through part of the Voronezh and Lipetsk regions. The President of the Russian Federation, Vladimir Putin, did not contact to Yevgeny Prigozhin during the rebellion. Sensing the threat, the military-political leadership of Russia implemented a plan for the defense of the capital and offered armed resistance to mercenary columns. During the confrontation, there were losses among the fighters of the paramilitary formations of the Russian Federation. The movement of the «Wagner» units stopped 200 km from Moscow, which was preceded by negotiations between their leader and the illegitimate president of Belarus, Oleksandr Lukashenko. So, the goal of the rebellion march declared by E. Prigozhin was not realized.

At the end of the rebellion, the fighters of the private military company «Wagner» were transferred to Belarus, and later a significant part of them signed a contract with the Ministry of Defense of the Russian Federation. The head of the company (according to official reports from the Russian mass media) died on August 23 in a plane crash.

The chronicle of the events of the so-called «march of justice» showed: the absence of effective mechanisms of influence of the Russian authorities on private military companies; the lack of reserves in rear areas in Russia; the better professional training of Prigozhin’s mercenaries than in the Russian army in general.

Key words: private military company, proxy war, mercenaries, Russian-Ukrainian war, armed rebellion.

УДК 94(430)+32 «1919/1945»
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/1.20>

Рамазанов Ш.Ш.

Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Левітас Ф.Л.

Київський столичний університет імені Бориса Грінченка

ДИКТАТОР АДОЛЬФ ГІТЛЕР: НЕЗАСВОЄНИЙ УРОК ІСТОРІЇ

Майже 80 років минуло після завершення Другої світової війни, а інтерес до її подій і діючих персоналій не згасає. Минуле продовжує хвилювати і це точна ознака того, що не всі уроки історії вивчені.

Політичному портрету вождя III Рейху Адольфу Гітлеру присвячено тисячі різноманітних праць. Але науковий дискурс навколо злочинної постаті XX століття – вождя нацистської Німеччини продовжується. Адже в цій царині криється вірна відповідь – які були справжні причини Другої світової війни і чому весь світ опинився у вирії кривавої катастрофи.

Першу половину свого життя Гітлер прожив на узбіччі історії в іншу половину він став диктатором Німеччини, розв'язав геноцидну війну, виявивши при цьому цинізм і презирство до цінностей світової цивілізації.

При написанні цієї статті автори не ставили собі за мету включити до наукового обігу нові чи маловідомі біографічні факти. Політична кар'єра Гітлера достатньо задокументована.

Метою цієї публікації є не тільки спроба здійснити реконструкцію історичних подій, а компаративно показати читачеві як постать А.Гітлера могла вплинути на повоєнні покоління, у яких війна генетично зберігалася в історичній пам'яті. А також, наша публікація звернута до нової генерації людей, яка народилася через півстоліття після завершення Другої світової війни, і не були прямими свідками минулої трагедії, знання яких про війну умістились в свідомості в межах шкільних підручників, популярних книжок, фільмів та усної історії.

Постать Адольфа Гітлера в повоєнний час стала називною і актуальною. Без перебільшень, всі відомі тирані XX–XXI століття унаслідували особливі риси нацистського диктатора. У сучасному світі відбуваються прикметні мутації фашистського – нацистського режимів у авторитарні, тоталітарні та клерикальні моделі. Наочна реінкарнація антидемократичних режимів, їх відверта колаборація у викликах XXI століття несе реальну загрозу сучасній цивілізації.

В статті акцентується, що спільною темою для всіх диктаторів є війни, які перманентно спалахують на географічних просторах сучасного світу.

Основний авторський задум публікації – звернути увагу на непередбачувані сценарії за якими рухається новітня історія. Сучасників все більше охоплює відчуття, що справа Гітлера жива. Теперішніх диктаторів все більше зваблюють спокуси світового панування, а не тільки економічні інтереси. З дивовижною аналогічністю у першій чверті XXI століття людство опинилось у краю нової світової війни.

Ключові слова: Друга світова війна, III Рейх, диктатор, Гітлер, нацизм, авторитарні, тоталітарні, клерикальні моделі.

Постановка проблеми. Інтерес до політичної біографії А.Гітлера ніколи не згасав серед науковців. Про життя фюрера III Рейху написано тисячі сторінок, його фатальна постать – тирана XX століття залишається загадковою для теперішнього світу. Не зникла з часом магічна таємниця історії: як жебрак із австрійських нетрів став на чолі відродженої нацистами німецької імперії і занурив світ у пекло Другої світової війни.

Жоден із європейських народів не постраждав від нацистської навали так, як зазнав історичних втрат український народ. З цього приводу відомий український і канадський історик С.Плохій підкреслює, що саме Україна стала центральним елементом гітлерівської візії життєвого простору на Сході [8, с. 335].

Цілком очевидно, що в умовах сучасних глобальних військових викликів зазначена тема

публікації є актуальною і злободенною. А звернення до уроків історії вимагає від сучасників особливої пильності і розуміння.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В період командно-адміністративної системи в СРСР постать А. Гітлера була згадана, як правило, у загальному контексті Другої світової війни. Політична біографія вождя III Рейху, його особистий феномен, як одного із найбільших злочинців XX століття залишався, здебільшого, за межами історичних досліджень.

Вплив ідей А. Гітлера на становлення авторитарних та тоталітарних режимів повоєнного світу був небажаною темою для наукових досліджень в Радянському Союзі. На відміну від історіографії тоталітарної доби, зарубіжна історіографія за довгі роки напрацювала вагомий доробок в цій царині.

Тематичне дослідження влади А. Гітлера ми знаходимо у фундаментальних працях В. Черчилля, Г. Раушнінга, М. Олбрайт, Я. Кершоу, А. Буллока, У. Ширера, Л. Риса, Хью Тревор-Ропера, Б. Александера, Д. Толанда, Д. Маккіна, Т. Снайдера та ін. Важливі наукові результати в різні часи були оприлюднені і українськими істориками: В. Ковалем, А. Трубайчуком, Є. Брайляном, А. Галушко, О. Борисенко та ін.

Постановка завдання. Метою цієї публікації є спроба показати одну із форм авторитаризму, що утворилась в Німеччині в 30-х роках, яку уособлював в собі Адольф Гітлер і, власне, його світогляд в наступні повоєнні часи підживлює безумні ідеї сучасних диктаторів і тиранів XXI століття. Автори намагаються створити можливість для осмислення глобальних зв'язків минулого і сучасного.

Виклад основного матеріалу. «Битва за Німеччину» була справді першою великою баталією, в якій переміг Гітлер. Якщо в 1919 році націонал-соціалісти і сподіватися не могли на місце у владі, то 1932 року НСРПН (Націонал-соціалістична робітничка партія Німеччини) перемогла на парламентських виборах. За нацистів віддавав свій голос кожен третій громадянин країни. І фюрер був в центрі подій. Він був каталізатором націонал-соціалістичної революції. Успіх нацистів і особисті перемоги А. Гітлера доволі влучно характеризує американська політикиня М. Олбрайт. На багатотисячних нацистських збіговиськах, на стадіонах і площах, які так любляв фюрер, він відверто маніпулював людською свідомістю. «Гітлер безсоромно брехав про самого себе й про своїх ворогів. Він переконував міль-

йони чоловіків і жінок, що глибоко піклується про них, коли, насправді, він охоче пожертвував би всіма ними. Його вбивчі амбіції, відвертий расизм і крайня аморальність були лише замасковані, й усе-таки мільйонів німців приваблювало в Гітлері саме те, що він видавався справжнім. Вони репетували «Sieg Heil!» відчуваючи щастя в своїх серцях, бо вважали, що створюють кращий світ» [7, с. 70–71]. Для збанкрутілих соціальних прошарків Німеччини, мільйонів жебрацьких люмпенів, на яких перетворив колись успішних німців Версальський договір, «Гітлер вважався уособленням нації, творцем, «економічного дива», ясновидцем, поборником справедливості, захисником від усіх ворогів, а також генієм у військовій і дипломатичній справах, чия стратегія має бути винагороджено успіхом» [7, с. 115].

Немає сумнівів, що Адольф Гітлер був одним із головних архітекторів Другої світової війни. За своєю анатомічною властивістю він являв собою яскраво визначеного соціопата, що власне вплинуло на всю його подальшу політичну діяльність. Одержані в дитинстві важкі психологічні травми (смерть улюбленої матері, постійні конфлікти з батьком, життя на міських смітниках, жебрацтво, необлаштованість, ненависть до успішних людей і т.д.) сформували справжній портрет майбутнього вождя нацистів – образ руйнівника. Гітлер з підкресленим презирством ставився до етичного поняття совісті як моральної категорії. Цю свою патологічну ненависть він успішно маніпулюючи людською свідомістю передавав іншим. В солдатській книжці Г. Тівеля, вбитого в перший тиждень радянсько-німецької війни, ми знаходимо і читаємо: «В цій війні я поставив на меті знищити 250 росіян, євреїв, українців, всіх без розбору. Якщо кожний солдат зробить так, то все достанеться нам – німцям» [4, с. 43]. Як прикметний соціопат Гітлер блискуче володів умінням перетворення. Постать людожера він легко змінював на образ милої людини-інтелектуала, цікавого співрозмовника з гарним відчуттям гумору. В мистецтві говорити неправду і так, щоб в це повірили оточуючі, йому важко було знайти рівних. В своїй книзі «Гітлер і Я» О. Штрассер дає вичерпну характеристику вождю III Рейху: «Гітлер із чутливістю сейсмографа відгукується на щонайменші бажання людей з упевненістю і точністю несвідомого знання: він зачіпає ледве помітні інстинкту страждання і сподівання цілої нації. Але головний його принцип – принцип руйнування. Він знає те, що прагне знищити... Він був сп'янілий амбіціями, що не знають жодних моральних обмежень,

і погордою, яку можна порівняти з погордою Люцифера...» [9, с. 210].

Відверті імперіалістичні прагнення, звіриний шовінізм і ксенофобію фашизм-нацизм завжди прагне пояснити відсутністю історичної справедливості і постійно апелює до минулої історії: «Спираючись на холодний аналітичний розум, я досліджував усю давню історію своєї країни, – писав Б. Муссоліні, – Я проводив паралелі, оскільки хотів на основі історичних фактів дослідити шляхи і найглибші джерела нашого національного життя і нашого характеру, і порівняти наші можливості з такими ж інших народів» [1, с. 42]. Вітаючи зародження націонал-соціалістичного руху в Німеччині дуче стверджує, що у націях, що зазнали поразки, існує велика плутанина в свідомості, що привела до моральної дезінтеграції та інтелектуального скептицизму, з якого народжується філософія дійсності [1, с. 47]. Гітлер успадкував від Муссоліні вміння свої плани виправдовувати минулою історією. Для націонал-соціалістів, на його думку, має стати провідним гаслом: «Вірність – це повага до нашої великої історії. А сутність минулої історії – великі перемоги над ворогом у битвах на знищення. Якби людство вивчало історію, це не приводило б до жахливих наслідків, – констатує фюрер, – і, власне, основний висновок: «Спасіння Європи від повторення [світових] криз колись буде відзначатися як заслуга фашизму та націонал-соціалізму» [14]. В публічному просторі А. Гітлер навчився інтерпретувати історію. Ідеї його виглядали грубими, однак це мало хвилювало його. У своїх промовах він спирався на великий обсяг доволі суперечливих фактів, які сумбурно зберігалися в його пам'яті і схематично розподілялися, в залежності від ситуації і співрозмовників. Гітлерівський блеф часто складався з двох центробіжних сентенцій: тільки у війнах Німеччина поверне собі гідне місце в історії та ніхто так сильно не бажає миру як III Рейх. Гітлер відверто глузував зі своїх опонентів, жонглюючи фактами історії з притаманним йому цинізмом, відверто брехав, видаючи вигадане за істину. Чим примітивнішим був суцільний обман, тим більше він виглядав як правда. Це була навала ілюзій, яку Гітлер зберігав для люмпенізованої моралі натовпу. На думку британського історика і філософа А. Тойнбі, всі диктатори, в тому числі і сучасні, прибирають до своїх рук пресу, радіо, кінематограф, які були покликані впливати на самі примітивні інстинкти, запровадили не менш брутальну й аморальну систему державної пропаганди для своїх зловіс-

них цілей. Правда, серед них Гітлер був не перший у цьому ряду [10, с. 290]. Гітлер ліквідував в Німеччині засобами терору не тільки ліву опозицію, а і своїх колишніх прибічників по партії, що колись привели його до влади. Спеціальні коричневі ескадрони смерті у вигляді СС і СД нищили робітників, селян, вбивали ліберальних журналістів, профспілкових громадських діячів, знищували служителів церкви, всіх кого фюрер «призначав» своїм особистим ворогом і супротивником німецьких нацистів. Але при цьому Гітлер продовжував залишатися на вершині вигаданого їм міфу. 1935 року В.Черчилль поділився своїм спостереженням: «Ті, хто віч-на-віч зустрічався з Гітлером у державних справах чи стосовно соціальних питань, бачили вельми компетентного, холоднокровного, добре проінформованого функціонера з приємними манерами, усмішкою, що обеззброювала і мало хто міг протистояти такому персональному магнетизму» [7, с. 71]. Переможно завершивши коричневу революцію в Німеччині, Гітлер звернувся до довгоочікуваних зовнішніх проблем. Він особисто вживлював в свідомість мільйонів «ідею німецького світу», яка має протистояти іншим народам, особливо на Сході Європи. «Справжній кордон – це той, який розділяє німецький світ від слов'янського. І наш обов'язок провести його там, де ми будемо вважати за потрібне» [15]. В політичних облудах Гітлера плуталися навіть досвідчені світові політики, наївно не відчуваючи ту смертельну небезпеку, на яку гітлерівський нацизм чи «новий порядок» перетворюється як виклик для людства. Для багатьох світових політиків, які попали в пастку гітлерівських маніпуляцій, фюрер виглядав людиною, якій можна було потиснути руку і не вагаючись вірити його слову. Ліберальна Європа і США приймали бажане за дійсне.

«Гітлер був канцлером лише рік» – посилюючись на знакове дослідження В. Ширера підкреслює колишній американський дипломат Д. Маккін, а він вже встиг скинути Веймарську республіку, замінив демократію на особисту диктатуру, знищив всі політичні партії, окрім націонал-соціалістичної, зруйнував органи управління земель, їхні парламенти, знищив федерацію і перетворив Рейх на унітарну державу, заборонив профспілки і будь-які демократичні об'єднання. Він підняв хвилю антисемітизму, витіснивши євреїв із суспільного життя, скасував свободу слова й преси і повністю зосередив в руках націонал-соціалістів політичне, економічне і культурне життя Німеччини [5, с. 80]. Із європейських полі-

тиків фактично тільки В. Черчилль відчував майбутню катастрофу, пояснюючи тріумфи А. Гітлера відсутністю єдності і нерішучістю демократичного світу. В січні 1934 року Німеччина і Польща підписали 10 річний пакт про ненапад. Це була перша дипломатична перемога III Рейху. Кілька тижнів потому Е. Іден, лорд-хранитель малої печатки у Британії відвідав Берлін, де зустрівся з німецьким канцлером і був переконаний, що Гітлер щиро «хоче миру» [12, с. 80].

Другою його, Гітлера, дипломатичною перемогою було підписання англо-німецької морської угоди 1935 року. На відміну від кремлівського диктатора Й. Сталіна, Гітлер не заперечував ведення різноманітних записів чи стенограм власних виступів та розмов. Для сучасних істориків вони складають безцінний матеріал, тому що пояснюють як світ опинився на порозі Другої світової війни.

Морська угода викликала особливе піднесення Гітлера. Він говорив про те, що цей документ є першим великим зовнішньополітичним здобутком Німеччини, тому що, по-перше, визнає Англією офіційне озброєння Німеччини, всупереч Версальського договору, а, по-друге, нівелює значення питання про роззброєння і систему колективної безпеки в Європі [13].

Гітлер був головним режисером показових політичних вбивств і репресій. Фізичне знищення своїх ідеологічних опонентів і незгодних відбувалось в громадських місцях просто неба, на центральних плащах і вулицях, серед міста і натовпу, що ставило на меті проілюструвати суспільству на що здатна терористична влада. Риторика репресій і постійні погрози в бік ворогів III Рейху стали повсякденністю для Німеччини. Гітлерівські методи політики страху будуть повторювати в тій чи іншій мірі всі наступні диктатори у XX–XXI століттях. В цій системі координат є беззаперечний факт: всі диктатори, як і Гітлер, прагнуть залучити до своїх злочинів якомога більше громадян, зробивши їх співучасниками кривавого режиму. На загал, демонстрація показової жорстокості поєднувалась з постійними заявами про своє єднання з народом: «Єдиний фюрер – єдиний народ – єдина країна». Але ключовий принцип Гітлера, що стояв за нацистськими практиками, полягав у залякуванні. Типовий автократ XX століття був диктатором страху [3, с. 37–38]. Демагогічна риторика Гітлера була побудована на кількох десятках визначених слів і термінах: народ, нація, обов'язок, вірність, гідність, честь і т.д., що не заважали фюреру повсякденно особисто збага-

чуватися за рахунок власної країни і німецького народу. Нацистський вождь не гребував запускати руки в державну казну і різноманітні представницькі фонди для особистих потреб. На вилучені кошти він будував розкішні палаци і замки в різноманітних місцях Німеччини, прикрашаючи їх виробами антикваріату. Золото, бронза, gobелени великої цінності прикрашали особисті апартаменти Гітлера. Захмарні дивіденди Гітлер одержував від друку «Майн кампф», яка стала майже обов'язковою для кожного мешканця III Рейху [13].

Друга половина 30-х років були переломною в міжнародній політиці. Гітлер розпочав анексії європейських територій. Ремілітаризація рейнської демілітаризованої зони поклала початок агресивним планам нацистів. Але в цей час, історичний факт, на лінії можливого зіткнення з нацистами знаходились 13 французьких дивізій, яким протистояли 3 батальйони Вермахту без танків і гармат. Версальські гаранти зберігали мовчання, а дії Гітлера залишилися безкарними. Звісно фюрер вдався до чергової політичної облуди. З притаманним йому цинізмом А. Гітлер заявляв, що тепер Німеччина прагне взаєморозуміння з європейськими народами і не має жодних територіальних претензій до своїх сусідів [11, с. 39]. Далі на черзі будуть Австрія, Чехословаччина, Польща... Кожній з цих незалежних країн Гітлер обіцяв відсутність будь-яких агресивних планів і збереження їх суверенітету. Коли Австрія і Чехословаччина вже будуть захоплені нацистами, Гітлер буде переконувати Англію, Францію, що нічого екстраординарного не відбулось, просто відновлюється історична справедливість – колись землі цих країн входили до Великої Римської Імперії наступником якої є III Рейх [11, с. 39]. Політика анексій нацистів будувалась на точному розрахунку дій своїх можливих супротивників, особливостей поточного моменту, не бажання європейських країн входити в новий військовий конфлікт. Світових лідерів продовжували лякати примари Першої світової війни. На відміну від них, ніщо не лякало Гітлера. Він на скільки це було можливо, був готовим до радикальних дій. Не маючи достатньо сил, щоб протиставити їх західним державам, він послідовно домігся майже всіх цілей, які були поставлені в його програмі – мінімум. Чому так мало статися? Дослухаємось до спогадів В. Черчилля: «Порушення Гітлером міжнародних угод спиралося не на силу Німеччини, а на нерішучість і на роз'єднаність Франції і Англії, а також на ізоля-

цію Сполучених Штатів. Кожний його крок в цій грі був доволі ризикований, але він завершився блискучим успіхом» [12, с. 99]. Є глибокий сенс в розвідках сучасного українського історика Борисенко О., який стверджує, що ні в 1934, ні в 1935, ні в 1936 роках Німеччина ще не мала повноцінної армії, і щоб змусити її повернутися до виконання Версальського договору, цілком достатньо було дипломатичного тиску або ж економічних санкцій. Навіть 1939 року Німеччина значно поступалася військовими можливостями своїм сусідам [2, с. 119]. Після глобальних геополітичних змін в Європі А. Гітлер почав реалізацію другої частини свого плану: напад на Польщу, «бліцкриг» в Західній Європі, «битва за Англію», нацистська експансія на Схід – напад на СРСР тощо. На шляху до світового панування нацистська пропаганда і милітаризація країни досягла свого апогею. Німецькі діти і юнь, на кшталт італійських фашистів, переодяглися у військову форму, марширували під бій барабанів з нацистськими гаслами і бавились у військові ігри з дерев'яними автоматами. Расова підготовка була частиною формування ідеологічних стереотипів, де історія грубо інтерпретувалась, формуючи свідомість майбутніх катів і вбивць: культивувались тевтонська честь, звитяга, обов'язок і особиста відданість фюреру III Рейху. До теперішнього часу залишається дискусійним питання – чи був Гітлер полководцем. Аналіз історичних джерел довів, що всі п'ять років Другої світової війни фюрер, як Верховний Головнокомандувач брав активну участь у плануванні всіх найбільших і значущих військових операцій. Документально доведено, що під час війни життя Гітлера проходило у військових штабах. Під час нападу на Польщу його штаб знаходився у спеціальному вагоні. Коли розпочалася Західна кампанія він переїхав до «Орлиного гнізда», а згодом до «Вовчого лігвища» (франко-бельгійський кордон). Влітку 1941 року він переїхав у Східну Пруссію, щоб керувати планом «Барбаросса». Під Вінницею для фюрера також було обладнане чергове «Вовче лігвище». Восени 1944 року, коли війська антигітлерівської коаліції просувалися до кордонів III Рейху, Гітлер остаточно оселився в підземному бункері [15]. Остаточна доля очільника нацистського диктатора також є предметом історичного дискурсу: за однією версією він закінчив життя самогубством, за іншою – втік з бункера до Латинської Америки, залишивши замість себе двійника в оточеному радянськими військами Берліні.

В травні переможного 1945 року здавалося, що фашизм і нацизм навічно згинув у вогні Другої світової війни. А в умовах повоеєнних часів наступна світова війна здавалася навіть неможливою. Але реальність виявилася іншою. Коли найзаможніші країни світу були переконані, що біч війни їм більше не загрожує і з глобальним насильством покінчено назавжди, на великих просторах земної кулі зароджувалися і мутували нові диктаторські, авторитарні і клерикальні режими. Спільною темою для сучасних тиранів є війна. Нащадки кривавих диктаторів XX століття не тільки унаслідували особливі риси нацистського фюрера, а наочно колобуються і створюють смертельні виклики для XXI століття. В цьому сенсі ім'я Адольфа Гітлера стало називним. «Тіні війни дедалі більше підкралися до Європи, навіть якщо більшість із них цього не помічала», – із огляду сучасності англійською історикинею М. Макміллан [6, с. 10]. Якщо унаслідувати історичну формулу А. Тойнбі – «виклик – відповідь», то, власне, настав час для захисту свободи і суверенітету альянсом ліберальних демократій проти тираній. Цивілізований світ об'єднаний в коаліцію для підтримки свободи має гучно сповістити про утворення такого союзу, щоб вирішувати проблеми нового світового устрою дипломатичними, військовими, економічними і моральними процедурами. Прогаяння в часі може дозволити черговому маніяку-тирану, на кшталт Гітлера, заштовхнути людство у пекло нової світової війни.

Висновки. Звернення до постаті військового злочинця Адольфа Гітлера, його антигуманних доктрин і практик продовжує залишатися актуальною темою для сучасних дослідників тоталітарних режимів XX–XXI століття.

Ліберальні демократії 30-х років XX століття, гаранті Версальської системи, проводячи політику нейтралітету, занепокоєння, невтручання, умиротворення і т.д., спонукали А. Гітлера та його союзників до анексій, агресій і розв'язання Другої світової війни.

Компаративний аналіз історичного минулого і сучасності доводить наочну мутацію фашизму і нацизму в різноманітні антинародні та антидемократичні режими, які кинули зухвалий виклик сучасній цивілізації.

Уроки історії доводять, що тільки потужна коаліція і солідарність демократичних націй може успішно протистояти всесвітньому злу і насильству, дати гідні відповіді на виклики XXI століття.

Список літератури:

1. Борисенко О. Гітлер. Невивчений урок історії. Київ: Гамазин, 2022. 396 с.
2. Беніто М. Моє життя. Харків: Фоліо, 2017. 251 с.
3. Гурієв., Трейсманд Д. Спін-диктатури. Як змінюються обличчя тиранів в ХХІ столітті. Київ: Вид-во Букшеф, 2023. 448 с.
4. Левітас Ф. Євреї України в роки Другої світової війни. Київ: Вирій, 1997. 272 с.
5. Маккін Д. Сталося тьма. Рузвельт, Гітлер і західна дипломатія на передодні війни. Київ: Лабораторія, 2023. 400 с.
6. Макміллан М. Війна. Як конфлікти формували нас. Київ: Лабораторія, 2024. 304 с.
7. Олбрайт М., Вудворт Б. Фашизм: Засторога. Київ: Форс Україна, 2019. 352 с.
8. Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. 335 с.
9. Скирда І., Токарев А. Всесвітня історія. Документальні матеріали. Харків: Ранок, 2011. 288 с.
10. Тойнбі А. Дослідження історії. Т.1. Київ: Основи. 1995. 614 с.
11. Трубайчук А. Брудершафт двох диктаторів. Київ: Асоціація істориків «Істина», 1993. 336 с.
12. Черчилль У. Вторая мировая война. в 3-х книгах. Кн.1. Москва: Воениздат, 1991. 592 с.
13. Gunsche O & Linge H. Das Buch Hitler. URL: https://ulis-buecherecke.ch/pdf_der_krieg/das_buch_hitler.pdf (дата звернення: 09.02.2024).
14. Picker H. Hitlers Tischgesprache im fuhrerhauptquartier 1941-1942. URL: https://ia803406.us.archive.org/35/items/hitlers-tischgespraeche/hitlers_tischgespraeche.pdf . (дата звернення: 16.02.2024).
15. Trevor-Roper H. Hitlers Table Talk. URL: <https://ia800203.us.archive.org/24/items/HitlerTableTalk/Hitler%20TableTalk.pdf> (дата звернення: 25. 02.2024).

Ramazanov Sh.Sh., Levitas F.L. THE DICTATOR ADOLF HITLER: THE UNLEARNED LESSON OF HISTORY

Almost 80 years have passed since the end of the Second World War, and the interest in its events and active personalities does not fade. The past continues to haunt and this is a sure sign that not all the lessons of history have been learned.

Thousands of different works are devoted to the political portrait of the leader of the Third Reich, Adolf Hitler. But the scientific discourse around the criminal figure of the 20th century – the leader of Nazi Germany continues. After all, in this area lies the correct answer – what were the real causes of the Second World War and why the whole world found itself in the midst of a bloody catastrophe.

The purpose of this publication is not only an attempt to reconstruct historical events, but to comparatively show the reader how the figure of A. Hitler could influence the post-war generations, in whom the war was genetically preserved in historical memory. And also, our publication is addressed to a new generation of people who were born half a century after the end of the Second World War, and were not direct witnesses of the past tragedy, whose knowledge about the war was contained in school textbooks, popular books, films and oral history.

The figure of Adolf Hitler in the post-war period became famous and relevant. Without exaggeration, all famous tyrants of the 20th–21st centuries inherited the special features of the Nazi dictator. In the modern world, there are notable mutations of the fascist-Nazi regimes into authoritarian, totalitarian and clerical models. The apparent reincarnation of anti-democratic regimes, their open collaboration in the challenges of the 21st century, poses a real threat to modern civilization.

The article emphasizes that a common theme for all dictators is the wars that permanently break out in the geographical spaces of the modern world.

The main author's intention of the publication is to pay attention to the unpredictable scenarios by which modern history moves. Contemporaries are increasingly gripped by the feeling that Hitler's cause is alive. Today's dictators are increasingly attracted by the temptations of world domination, not only economic interests. With a surprising analogy, in the first quarter of the 21st century, humanity found itself on the brink of a new world war.

Key words: *Second World War, III Reich, dictator, Hitler, nazism, authoritarian, totalitarian, clerical models.*

УДК 323.17.(476)(091)“1917/1920“+94(476)“1917/1920”
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/1.21>

Русначенко А.М.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

І ВСЕБІЛОРУСЬКИЙ З'ЇЗД 1917 РОКУ І НАВКОЛО НЬОГО

У статті йде мова про підготовку та хід I Всебілоруського з'їзду який відбувся в грудні 1917 р. в Мінську. Розглядаються передумови зібрання, перешкоди які стояли перед його організаторами і їхнє долаання. Вказується, що ініціаторами конгресу стали Велика Білоруська рада (ВБР), Центральна білоруська військова рада і білоруський виконком Західного фронту. Вони планували скликати цей конгрес з метою утворення Білоруської республіки яка мала бути у складі федеративної Російської держави. Якою має бути ця республіка – тут думки розійшлися вже на з'їзді. Головним політичним питанням називалося питання миру. В ході підготовки до цього зібрання в Росії відбувається переворот і більшовики приходять до влади. В Білорусії вони перебирають на себе командування фронтом (Криленко, потім Мясніков) і формують так звану «Західну область» Росії. Але білоруські діячі таки добиваються скликання з'їзду в Мінську в грудні і наміряються оголосити там автономну радянську Білорусь у складі федеративної Російської республіки. Вони зуміли добитися на це навіть грошової підтримки Раднаркомом РРСФР.

В статті йде мова про передумови з'їзду, дискусії і основні проблеми які планувалися і обговорювалися протягом його проведення. Однак, конгрес був силою розігнаний більшовиками які перебували в Білорусії, мотиви дій яких викладено у статті. Наводиться переписка між більшовицькими керівниками з цього приводу та їхні аргументи з приводу розгону всебілоруського національного зібрання, подано зміст телефонних розмов з приводу з'їзду між представником білоруського руху і наркомом національностей РРСФР Йосипом Сталіним. Розгін конгресу (так називали його чимало учасників), підштовхнув до визрівання радикальніших підходів у справі власної державності в білоруському суспільстві. Незалежність Білорусії була проголошена вже наступного року у вигляді республіки.

Ключові слова: Білорусь, самовизначення, з'їзд, більшовики, війна, окупація, автономія.

Постановка проблеми. Сусідня з нами Білорусь проходила на початках минулого століття подібні до українського етапи національного відродження, але зі значним запізненням відносно України. Білоруський рух в роки I Світової війни і це його особливість (як і українського) був розділений фронтом, в Білорусії найсвідоміша частина території краю опинилася під німецькою окупацією (в Україні – австро-угорською). Його представники були активні в діяльності допомогових товариств, в освіті, змагаючись тут з польськими впливами, а в підросійській частині Білорусії – з російськими. Існувала й релігійна відмінність двох частин Білорусі як і України.

Іншою особливістю білоруського руху протягом I Світової війни було прагнення відновити Білорусько-Литовську державу. Але литовці одразу обрали шлях політичної незалежності своєї батьківщини. Тож і білоруські активісти поволи, але були спонукані ставити спершу питання про автономію Білорусії в складі федеративної Росії-більшість спершу, чи шукати шляхи до самостійності- меншість.

У даній статті прагну показати спроби білорусів вирішити питання національного самовизначення після падіння російської імперії в 1917 р. на I Всебілоруському з'їзді і реакцію на нього більшовиків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Це питання так чи інакше вже піднімалося як активними учасниками подій у спогадах, так і деякими істориками нещодавно, зокрема Данутою Міхалюк, Федором Туруком твори яких згадую в статті. Значна частина цих спогадів, документів та й досліджень зараз недоступна нашому сучаснику, в т.ч. і через нинішню російсько-українську війну, а то й була втрачена ще в ході боротьби за незалежність (документи). В українській історіографії це питання хіба що ледь заторкувалося, для розгляду наступних подій білоруського державотворення.

Постановка завдання. У даній статті викладу початок цих переломних подій вже для більшості білорусів національного спрямування в час підготовки, проведення і внаслідок розгону більшовиками I Всебілоруського з'їзду.

Виклад основного матеріалу. В першій половині листопада 1917 р. у відозві «До всього білоруського народу» виконкому Великої Білоруської ради (ВБР), Центральної білоруської військової ради і білоруського виконкому Західного фронту вказувалося, що зважаючи на тривалу бездіяльність центральних російських властей народи Російської імперії тепер самі беруть місцеву владу в свої руки. Повідомлялося, що 15–24 жовтня 1917 р. в Мінську з'їзди білоруських організацій і білоруських військових Західного фронту з представниками і Північного фронту і Балтійського флоту, що об'єдналися в ВБР постановили прийняти найрішучіші заходи з організації всього білоруського народу для оборони здобутих прав і свобод. «Виконання всіх цих завдань заявлених історією, може тільки влада обрана всім білоруським народом... Щоб створити таку владу в центрі і на місцях скликається 5 грудня 1917 року з'їзд представників усього білоруського народу у м. Мінську». У цій відозві також були висловлені політичні погляди організаторів наступного зібрання: Білорусь мала бути демократичною республікою пов'язаною з Росією й іншими сусідніми республіками Росії на основі федерації... Вся влада в Білорусії має належати крайовій раді, яка вибирається на основі всезагального, рівного, таємного і пропорційного голосування... Краєвій Раді повинна належати право видання місцевих законів, розвиток, розроблення і застосування до місцевих умов законів які видається вищим законодавчим органом Російської демократичної республіки». Найважливішим завдання визнавалося негайне укладання миру і недопущення поділу Білорусії. У її склад зараховувалися Віленська, Вітебська, Гродненська, Мінська і Могилівська губернії, західні повіти Смоленської, і північні повіти Чернігівської губерній. Вимагалася також передача всіх земель трудящим, заборону реквізицій, формування білоруського війська, безплатне навчання, відкриття вищих навчальних закладів. 18 листопада виконком ВБР видав циркуляр «До всього самоврядування Білорусі» в якому роз'яснювалася мета скликання з'їзду, надавалися права різним місцевим організаціям при неможливості проведенні виборів вислати делегатів на з'їзд [4, с. 164].

Білоруська Соціалістична Громада (БСГ) – політична партія, стала на чолі організації цього з'їзду. Частина членів БСГ виступали за створення народної республіки, немало делегатів прагнули «білоруських рад». При цьому вона виступала за продовження війни, підтримку Тимчасового

уряду, бо бачила Білорусь у складі федеративної Росії. На осінь 1917 р. БСГ нараховувала близько 10 тис. членів [10, с. 172].

Але тим часом в Петрограді 7 листопада 1917 р. відбувається політичний переворот. Большевики на чолі з В.Леніним приходять до влади. Наступного дня Мінська рада робітничих і солдатських депутатів перебрала на себе владу і приступає до створення збройних сил. Було створено декілька військових частин на стороні большевиків. Виникає Воєнно-революційний комітет Західного фронту. Большевики досить швидко перебрали владу у містах. II з'їзд військовиків Західного фронту большевики провели 20 [25?] листопада 1917 р. На ньому був обраний новий фронтовий комітет і нового командуючого фронту Александра Мяснікова (справжнє: Мяснікян, вірменин). В кінці листопада був організований обласний виконавчий комітет Західного фронту і області (рос. – *Облвикамзах*). Військові в цьому комітеті переважали представників робітників і селян, залізничників і поштовиків. З'їзд оголосив себе вищою законодавчою владою в Західній області і на Західному фронті [5, с. 24]. Тобто, це було цілком державне утворення. Але в Облвиконзах не було жодного білоруса, як вже зауважувалося І.М. Ігнатенком.

ВБР зуміла домовитися з БАК (Білоруський обласний комітет – укр.) про відміну з'їзду останнього в Рогачові. Мотивації керівників БАК були різними, в т.ч. вони, можливо, хотіли перебрати кермо зібрання вже в Мінську, побоюючись маргінальності свого зібрання. ВБР з того теж скористалася, бо таким чином на з'їзд попадали селяни, на яких ВБР майже не впливала, та й ВБР позбувалася конкуренції. Не в останню чергу було те, що угода з БАК допомагала легалізувати зібрання, бо останній мав угоди з большевицьким урядом який погодився надати на це зібрання 50 тис. рублів [8, с. 160]. Переговори в Петербурзі з цього приводу вів від БАК Євсей Канчар з Леніним і Сталіним. На зустрічі з першим Канчар пропонував (згідно його спогадів від 1924 р.) вирвати білоруський рух з рук буржуазії і сприяти утворенню Білоруської автономної РСР, як про то вже домовлялися зі Сталіним. Приклався до справи і Я. Свердлов, який запевнив Канчара, що «Аблвикамзах» (*білорус.*) і його раднарком – то тільки тимчасова влада. На зустрічі зі Сталіним Канчар заявив (у споминах), що «білоруський національний рух не зупиниться і його треба взяти в руки, інакше Білоруська рада в союзі з Українською радою зміцнить свої позиції і приведе до повстання». Сталін вказав, біло-

руський народ має право на самовизначення, як й інші народи, а з'їзд слід проводити як з'їзд рад революційних робітників солдат, селян. Сталін попередив, що СНК (Совет Народных Комиссаров – *рос.*) Західної області – це російський уряд, а не обласний. При цьому Сталін погодився реорганізувати тимчасовий місцевий Облвикамзах, коли за це висловиться з'їзд працівників Білорусії, тому з Облвикомзахом не треба сваритися. Наслідком переговорів наркома національностей і БАК стала угода з 6 пунктів. Згідно з цим другим пунктом влада в Білорусії повинна була належати Раді робітничих і солдатських депутатів обраних на Всебілоруському з'їзді: пункт тієї угоди гарантував «безумовне і повне право на вільне самовизначення білоруського народу». Влада на місцях мала знаходитися в Радах [4, с. 164].

За спогадами Канстанціна Єзавітава участь в цьому Всебілоруському з'їзді брали 1872 делегати, з яких 1167 мали право вирішального голосу і 705 – з дорадчим. З приводу числа учасників є й інші думки. За спогадами Александра Цвікевіча переважна кількість депутатів з'їзді належала до есерів (центру і правих) чи були безпартійними. Співорганізаторами з'їзду стали також Білоруський обласний комітет у Петрограді при Всеросійській раді селянських депутатів а також Білоруська народна громада в Москві, яку підтримували білоруські організації Гомеля, Могильова і Орші [8, с. 154–155]. Знову ж таки переважна більшість делегатів була селянами. Офіційно з'їзд відкрився після трьох днів попередніх нарад 8 грудня 1917 р. Його відкриття було дуже урочистим. Там були представники і з Петербургу, і з Одеси, Києва. Оголошення відкриття з'їзду було зустрінuto вигуками: «Хай живе вольная Беларусь! Хай живе Армія и Революционная Демократія!» [1, с. 22]. 10 більшовицьких делегатів з Петрограда прибули вже тоді, коли сесії засідань закрилися, тому не могли вплинути на зібрання. Ввечері 7 грудня Рада з'їзду довідалася про арешт більшовиками «місцевої Української Ради» (Українського комітету Західного фронту – *А.Р.*). Рада з'їзду висловила з того приводу так: це досадне непорозуміння, не може бути ворожнечі між демократіями двох братських народів, білоруський народ в особі з'їзду все зробить, аби не допустити такого розбрату смертельного для революції. Наївність таких сподівань була надто великою...

Перший день конгресу (так звуть його сучасники) був відданий привітальним промовамі і оголошенням наказів, наданим різним делегаціям. Засідання відбувалися тоді в будинку Мінського

театру. На дверях будинку засідань стояла почесна варта 1-го Мінського білоруського полку. Сцена була викладена національними стягами і гербом Погоні.

Питання які ставились перед з'їздом були наступні:

1. Сучасне політичне становище Білорусі – по ньому передбачалося розглянути 11 підпитань з відповідними доповідачами.

2. Внутрішнє становище Білорусії з 7-ма підпитаннями.

3. Питання: Організація тимчасової краєвої влади.

4. Фінанси Білорусії.

5. Організація Білоруської Національної армії.

6. Краєві Установчі збори Білорусії.

Всього на з'їзді мали працювати 8 секцій [12].

Наступного дня робота відбувалася вже в будинку Дворянського депутатського зібрання, націоналізоване з'їздом, бо театр не міг вмістити всіх учасників. Присутніми були десь з 500 осіб, як все прибували. Почесним головою з'їзду став професор Євфимій Карський. Першим питанням з'їзду названим І. Середою було: про проголошення Білоруської Народної Республіки і затвердження в її межах народної білоруської влади [5, с. 34]. Рада вказала, що її головною ціллю є з'єднання всіх білоруських земель у Віленській, Вітебській, Гродненській, Мінській і Могилівській губерніях в одну велику сім'ю. Зробити це було не просто, адже чимало, а може й більшість білорусів не вважали себе ними, а звалися себе «тутейші» (можливо це був спосіб зберегти свій звичний життєвий уклад в умовах війни і революції). Революційні події і війна піднесли рівень національної свідомості, але, як виявилось, все ж не на той рівень у більшості, на який сподівалися білоруські громадські і політичні діячі.

На цьому з'їзді були 3 фракції: 1) Білоруської Соціалістичної Громади які сформували соціалістичний блок; 2) безпартійні; 3) ліві з числа есерів і соціал-демократів. Додають ще одну дійсну фракцію-асиміляторів: асиміляторів, з числа більшовиків і монархістів, які змагалися з білоруським політичним рухом, вважає Д. Міхалюк [8, с. 165]. Але було чимало й безпартійних делегатів: з представників земського самоуправління. Був блок соціалістичних партій, есери (праві і ліві) соціал-демократи (більшовики й меншовики), Білоруської народної партії соціалістів, Білоруської партії християнських демократів. З Обер Осту були тільки представники від організацій біженців з тих країв. Як можна зрозуміти з протоколів з'їзду,

делегатами були в абсолютній більшості представники нижчих і середніх верств населення, за винятком двох-трьох осіб.

БСГ мала найбільше делегатів, в ході зібрання до них приєдналися ще чимало осіб, зокрема з партії російських есерів, всі білоруські соціалісти. Найменшим було число правих. Достатньо великим чисельно було ліве крило з'їзду, яке отримало підтримку від «Обласного виконавчого комітету Західної області». Воно складалося з російських військових, різних єврейських політиків і латиських комуністів. Всі вони були неприхильно налаштовані до білоруської справи, але навіть Криленко, який був верховним головнокомандуючим російської армії дав на певних умовах дозвіл на утворення військових білоруських частин. Та обласний виконком Західної області ці частини обеззброював. А. Мясніков ще у травні того ж року, на засіданні виконкому Західного фронту заперечував необхідність створення національних військ [2, с. 326]. Стосовно білорусів- більшовиків, то хоч вони і виступали за введення більшовицьких Рад робітничих і селянських депутатів, але їхні плани передбачали створення більшовицьких рад як органів місцевої більшовицької влади. Це означало, що в склад тих рад мали входити люди місцеві, пов'язані з Білоруссю, а не спрямовані сюди з інших теренів (як це потім сталося і не тільки з білорусами – *А.Р.*). Ця частина більшовиків-білорусів домагалася, аби до скликання Білоруських Установчих зборів і створення Рад, управління Білорусією здійснював Тимчасовий виконавчий комітет обраний на Всебілоруському з'їзді. Ф. Шантир і з ним тому звернулися до більшовиків Західного фронту з пропозицією створення спільної політичної платформи. Але ті сприйняли це як образу і категорично відкинули пропонуване [6, с. 79].

Не дивно ж, що саме облвиконком, в особі прапорщика А. Мяснікова поїхавши в Петербург, наполягав не допустити скликання з'їзду від наркома національностей Й. Сталіна. Але прямо заборонити було незручно політично, тож більшовики постаралися скликати подібний з'їзд в Могилеві за участю своїх прихильників з Білоруського обласного комітету (БАКу). Але з того нічого не вийшло [1, с. 27–28]. Політична незручність більшовиків у Москві полягала в тому, що після виборів до Установчих зборів, вони програли на виборах у Мінську і Могилівському виборчому окрузі [7, с. 17]. Перед ними стояла і проблема розвалу Західного фронту, який був певний час опорою більшовиків. Тому на засіданні Раднаркому

2 грудня 1917 р. в Москві розглядалася «Доповідь т.Сталіна про Білоруську раду і про необхідну фінансову допомогу Білоруському обласному комітету». Останній отримав гроші і технічну підтримку. Сам Мясніков десь після 7 грудня (чи ввечері того дня) того ж року, повертаючись з наради зі Ставки верховного головнокомандування в Могильові, видав телеграму начальнику штабу Західного фронту і начальнику Мінського гарнізону П.М. Полукарову: ««Телеграмма. Западофронт. Полукарову. Сообщите товарищам, чтобы на съезде белоруссов Рады они произвели переворот умов, раскол и выяснили буржуазность её. Это требуется. Главкозап Мясников» [7, с. 20]. Вже висловлювалася думка, що Мясніков видав цей документ під враженням наступу червоних на українську Центральну Раду. Білоруська рада теж була для нього буржуазною і контрреволюційною.

Керуючим органом білоруського з'їзду стала Рада Старшин яка складалася з представників фракцій, секцій і комісій, всього – 105 осіб. Трапилося так, що представник більшовиків, образив національні почуття білорусів, за що отримав кілька ляпасів і був змушений рятуватися втечею від розправи розлючених делегатів [1, с. 31].

Активний учасник з'їзду К. Єзавітав писав потім, що на ньому вимальовувалися 4 концепції. Перша передбачала утворення Білорусії як демократичної республіки у федерації з Росією (БСГ, Білоруський військовий комітет Петроградського гарнізону, Білоруський комітет Балтійського флоту, біженський комітет, освітня і видавнича спілка «Загляне сонця і у наше аконца»). Друга група – то були білоруські автономісти, які хоч і боялися відриву від Росії, але прагнули широкої автономії з власною адміністрацією і краєвою радою. Ці ідеї підтримувала і частина військових, які виступали за білоруське військо. Частина делегатів зі Смоленщини і Могилівщини задовольнилися б створенням Білоруської області в межах Росії і зупинилися б на культурній чи «національно-етнографічній автономії». В цю групу входили і власне, білоруські більшовики на чолі з Ф. Шантиром. Більшовики і монархісти- група асиміляторів які змагалися з білоруським рухом склали четверту сторону на зібранні. На думку сучасного історика Дарути Міхільок ніхто тоді не ще не пропонував ідеї повної незалежності Білорусі [8, с. 164–165]. Власне про це писав і його учасник А. Цвікевіч. Та й делегати з'їзду тяжко розуміли, що воно таке: федеративна республіка.

Велика Білоруська Рада склала свої повноваження перед з'їздом. Тому Рада з'їзду (Стар-

шинська рада) мала заступити Велику Раду до часу створення нової форми представництва [1, с. 30]. В цілому, підбиваючи підсумку Конгресу, його учасник К. Єзавітов вважав, що це був білоруський предпарламент, який рішуче став на ґрунт створення власної білоруської державності у формі республіки. Хоч питання про автономію і незалежність обговорювалося два дні, його вирішили відкласти наостанок з'їзду [11, р. 100].

Водночас зі Всебілоруським з'їздом відбувалися з'їзди білоруських військових в різних частинах. Саме від них були вимоги на створення білоруського війська. Верховний головнокомандувач В.М. Криленко тоді намагався зупинити творення національних частин у прифронтовій полосі. А більшовики (Мясніков) використали це для розправи з білоруськими військовими, щоб не допустити до творення таких білоруських частин. На Всебілоруському ж з'їзді мова якраз і йшла про створення таких частин на засіданні військової секції 11 грудня 1917 р. яке перетворилося на сесію ЦБВР (Центральної Білоруської Військової Ради).

Увечері 17 грудня в залі Дворянського дому в Мінську після дискусій відбувалася процедура прийняття резолюції з'їзду. Перший пункт був проголосований так, що Білорусь мала стати членом Російської федерації:

«...1-й Всебілоруський з'їзд постановляє: невідкладно створити зі свого складу орган краєвої влади в особі Всебілоруської Ради селянських, солдатських і робітничих депутатів, як тимчасово стає на чолі керування краєм, уступаючи в справах дотичних центральній владі, відповідальній перед Радою робітничих, солдатських і селянських депутатів» [9, с. 108].

Було вирішено негайно виділити зі складу з'їзду орган тимчасової влади. Нею мала стати Всебілоруська Рада робітничих, солдатських і селянських депутатів. Творилася вона серед іншого і з метою зав'язання відносин Білорусі з Росією. Для того аби вирішувати загальні питання управління в Білорусі Всебілоруська Рада мала скликати II Всебілоруський з'їзд. Планувалося виведення з теренів Білорусі цією Радою I Польського корпусу і його розформування. Була прийнята постанова про формування білоруських територіальних військ. Тимчасовий білоруський уряд мав делегувати своїх представників в центральний всеросійський уряд, в інші республіки Російської федерації. Представники Білорусі мали взяти участь в мирних переговорах в Бресті,

підкреслюючи неподільність краю і його нерозривність з Росією.

I Всебілоруський з'їзд планував прийняти й інші резолюції, зокрема й з соціальних питань. Найперше - передача землі селянам без викупу земельними комітетами.

14 грудня була проведена розмова по телеграфу голови з'їзду з наркомом Сталіним і доведена до з'їзду. Представник з'їзду Савич запитав Сталіна про долю Білорусії: як вона обговорювалася на переговорах у Бресті з німцями. Сталін відповів, що жодна зі сторін питання про Білорусію не обговорювала, і запевнив, що білоруський народ може висловитися на референдумі, в т.ч. і за повне самовизначення країни. Ці запевнення дістали поодинокі оплески на з'їзді. Тільки професор Карський зауважив тоді: «Чи не передчасні аплодменти? Відповідь двояка» [12]. I це було дійсно так.

Лише 17 грудня взялися до обговорення прийняття кінцевої резолюції з'їзду. Відредагованим і прийнятим виявився тільки перший пункт резолюції який стосувався організації влади зусиллями А. Цвікевича. В ньому стверджувалося:

«...I Всебілоруський з'їзд постановляє: невідкладно утворити зі свого складу орган краєвої влади в особі Всебілоруської Ради селянських, солдатських і робітничих депутатів, яка тимчасово стає на чолі керівництва краю, уступаючи у справах підлеглих центральній владі, відповідальній перед Радою робітничих, солдатських і селянських депутатів» [9, с. 108 – *перекл. А.Р.*]. Це, звичайно, означало, хоч і не прямо висловлено, припинення діяльності Обліскомзау.

Вночі 18 грудня вже зачитувалася резолюція з'їзду і вона мала бути висунута на голосування. Готувалася й резолюція з'їзду з земельного питання, за якою вся земля мала б бути передана селянами селянськими комітетами, а ліси мали бути передані під нагляд місцевої влади. Планувалися й деякі інші важливі законотворчі рішення життя краю. Але так не сталося.

Сама резолюція була компромісом між тими, як прагнули оголосити Білорусь окремою республікою і прихильниками існування Білорусії в рамках державності Росії. Тоді центр краєвої влади виникав як орган Радянської влади. Але згідно тогочасним розумінням принципу самовизначення народів - через Всебілоруський з'їзд. А вже останній мав бути тимчасовою владою, що мала скликати Установчі збори народу. Саме ті збори мали б прийняти рішення про самовизначення і утворення постійного органу влади через

демократичні вибори відповідно до виборчого законодавства [8, с. 169].

Усвідомлюючи це, активна інша сторона тогочасного політичного процесу – більшовицька влада Західної області і фронту прийняла принципове рішення про розпуск Всебілоруського з'їзду вже в період з 8 по 11 грудня 1917 р., ще до від'їзду Мяснікова в Ставку, вважає Р.Р. Лазько [7, с. 21]. Існуюча на той час Рада комісарів Західної області розпустила I Всебілоруський з'їзд. Це відбулося силами рот солдат в ніч на 18 грудня 1917 року, вочевидь, за наказом більшовиків. Командували військом Николай Кривошеїн-начальник гарнізону і Л. Резавській (латиш) з раднаркому Західної області. В час розгону чулися постріли. Президія з'їзду була арештована. Вибрана наступна президія роботу з'їзду в тому залі вже відновити не мала змоги. Спроби білорусів-більшовиків які нарешті прибули в Мінськ додзвонитися до глави советського уряду В. Леніна, як і до наркома Й. Сталіна були безуспішними. Потім з'їзд продовжив роботу в залізничному депо, куди більшовики слати війська не наважилися [5, с. 33].

Газета «Советская правда» від 21 грудня так пояснювала розпуск з'їзду: його організатори звернулися до наркома національностей т.Сталіна за сприянням в його проведенні. Сталін не заперечував, але ставив його проведення у згоді з місцевими радянськими органами. Однак організатори зібрання цієї умови не виконали. Тому Рада Народних Комісарів Західної обл. і фронту постановили:

«Так называемый «белорусский съезд» объявить распущенным и принять меры к ликвидации вновь возникающей контрреволюционной авантюры выступающих под маской белорусских националистов, кадетов, соглашателей [...]».

У телеграмі В. Леніну в Петроград, в Смольний, РНК і газету «Правду» голова Ради народних комісарів Західної області і фронту Ландер писав:

«Керівники Білоруських рад скликали на 1 і 15 грудня всебілоруські з'їзди і під впливом шовіністичних націоналістичних елементів оголосили в краї нову владу, відкинувши і оголосивши скинутим і самозванним вибраний з'їздом Рад робітничих і солдатських, селянських депутатів обласний Центральний Комітет Рад і виділений ними орган Рад народних комісарів Західної області. З'їзд п'ятнадцятого скликаний з порушенням умов угоди з товаришем Сталіним.

Висловившись в принципі за визнання Радянської влади, оскільки вона існує в Росії і за контакт з Центральним урядом Народних Комісарів

з'їзди відкинули встановлену Радами владу для місцевого краю з передачею її вибраному на з'їзді організацій ради органу. У відповідь на це Рада Народних комісарів Західної області і фронту оголосили з'їзд розпущеним, запропонували його президії покинути межі фронту і краю і приступити до ліквідації кадетських організацій, що знайшли прихисток під прапором білоруського національного руху.

Голова Ради народних комісарів Західної області і фронту Ландер» 139 (*перекл. з рос. – мій*) [9, с. 109].

Нема підстав говорити про те, що Всебілоруський з'їзд збирався чинити переворот на території Білорусії яка була на схід від німецько-російського фронту. Більшовики захопили владу на фронті і на прифронтових теренах, а на більшій частині цих білоруських губерній селяни не мали ніякого представництва в більшовицьких органах влади. Та й сама влада там не була ні оформлена, ні представлена. Тому, як виглядає, бажанням організаторів з'їзду було хутчіш узаконити радянську владу, але на основі принципу національного самовизначення. І до того ж на всій території Білорусії, адже більшовики відповідно до угод в Бресті вже уступали німцям Віленщину і Гродненщину [8, с. 170]. Як писав редактор газети «Вольная Беларусь» Язеп Лесік:

«Наше майбутнє в наших руках, і наш Установчий Соїм повинен бути на нашій славній Білоруській землі. Предки наші завжди цуралися Москви і змагалися з нею і наказали нам жити своїм власним білоруським життям, виходячи з дій нашого білоруського Крайового Парламенту (*перекл. з білорус. – А.Р.*)» [3, № 26].

Здається, білоруські діячі надто понадіялися на російський більшовицький Совнарком... Але місцеві більшовики допустити собі суперника не могли. І хоч Мясніков організував собі в Мінську парад перемоги, але звідусіль з Білорусії приходили протести проти розгону з'їзду. Більшовики в Петрограді, аби мати кращий вигляд в час переговорів у Бресті, вирішили таки відпустити арештовану президію з'їзду (пряма вказівка Сталіна Мяснікову), наполягали, що вони виступають за самовизначення народів. Але винних у цій афері вони не покарали [8, с. 173]. Тим самим, більшовики показали на той час, що вони тільки декларують самовизначення народів, але самі прагнуть зберегти російську імперію в цілості, але вже в іншому вигляді.

18 січня 1918 р. таким самим чином – збройно-більшовики оголосили про розпуск всеросійських Установчих зборів.

Висновки. Білоруські національні діячі запізнавалися з проголошенням своїх політичних намірів, більшовики вже захопили владу в прифронтовій зоні, Центрі Росії і були визнані, принаймні країнами німецького блоку, як влада на теренах колишньої імперії. Визнання ж німців у Бресті білоруси не отримали, білоруські представники перебували там тільки в статусі спостерігачів в складі української делегації. Інша при-

чина білоруських невдач – частина теренів країни і активних її діячів перебувала поза межами основних подій на батьківщині – в німецькій зоні окупації.

Та політична діяльність учасників I Всебілоруського з'їзду не припинилася, що й привело, зрештою вже до проголошення БНР в наступному році. І це був найголовніший наслідок з подій I Всебілоруського з'їзду для білоруських політиків.

Список літератури:

1. Архіви Беларускай Народнай Республікі. Вільня-Нью-Ёрк-Менск-Прага-. 1998. Укл. Сяргей Шупа. Т. 1. Книга 1.
2. Великая Октябрьская социалистическая революция в Белоруссии (февраль-октябрь 1917 г.). – Минск, 1957. – Т. 1.
3. Вольная Беларусь.– 1917. № 26.
4. Вячорка Віталь Юр'евіч. I Усебіларускі з'езд. Падрыхтоўка да правядзення// 1917 год у гістарычных лёсах Беларусі. Сbornік матэрыялаў Міжнароднай навуковай канферэнцыі. Мінск, 30 лістапада – 1 снежня 2017 г.
5. Гісторыя Беларусі найноўшага часу у дакументах і матэрыялах.-Вільня, Европейскі гуманітарны ўніверсітэт. – 2008.
6. Игнатенко И.М. Октябрьская революция и самоопределение Белоруссии. – Минск, Академия наук Белоруссии. Институт истории. – 1992.
7. Лазько Р.Р. Усебіларускі з'езд 1917 года: адмовіцца ад ненавуковых штампаў у яго трактоўцы// Дзяржаўнасць Беларусі ў XX стагоддзі. Да 100-годдзя абвяшчэння Беларускай Народнай Рэспублікі і Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі. Зbornік навуковых артыкулаў. Гомель, 2019.
8. Міхалюк Дарота. Беларуская Народная Рэспубліка у 1918–1920 гг. Ля вытокаў беларускай дзяржавнасці.-Смаленск: Інбелкульт, 2015.
9. Турук Ф.Ф. Белорусское движение: очерк истории национального и революционного движения белоруссов: с приложением образцов белорусской нелегальной литературы, важнейших документов белорусских политических партий и национальных организаций и этнографической карты белорусского племени, составленной акад. Е.Ф. Карским / Федор Федорович Турук.- Репринтное издание. – Минск: Минская картографическая фабрика Белгеодезии, 1994. – Выходные данные оригинала: М.: Гос. изд-во, 1921.
10. Шавинская Л.Л.// На путях становлення української і белоруської націй: фактори, механізми, соотносєния. Москва: Институт славяноведения РАН, 2004.
11. 132. Vakar Nicholas V. Belorussia. The making of the nation. Harvard University Press, Massachusetts 1956.
12. Первый Всебелорусский съезд. https://pawet.net/library/history/bel_history/_bnr/00196/Первый_всебелорусский_съезд.html Відвідано 25 лютого 2024 року.

Rusnachenko A.M. FIRST ALL-BELORUSSIAN CONGRESS IN 1917 AND AROUND IT

The article deals with preparation and duration the First All-Belorussian Congress that took place in the December of 1917. The preconditions of the congress, obstacles that stand before its organizers and their overcoming are scrutinized as well as preconditions of the gathering discussions and main problems that were planned and were discussed during time of the congress. The congress' initiators became Great Belorussian Council, Central Belarussian Military Council, and Belarussian executive committee of the Western front. They planned to convict the congress with aim to establish autonomous Belarussian republic into Russian federation. The content of this republic was discussed at the congress. The general political issue of the day was question of peace in the ongoing World war also. In time of the preparation to the congress in the Russian capital took place upheaval and the Bolsheviks came to power. In Belorussia they became the Commander-of-Chiefs of the Western front (Krylenko, Miasnikov). Local Bolsheviks have formed so named "Western region" of Russia. But the Belarussians were able to convict their congress in Minsk and were planning to declare autonomy Soviet Belorussia that would be part of the Russian federative republic. For this congress Belarussians were able to gain support even from the Soviet government in Petrograd. The article depicts preconditions of the Congress, main discussed questions and problems planned and discussed at the gathering. In result, the congress was dispersed by local Bolshevik troops. The motives of this action are stated in the article.

An author present correspondence between the Bolshevik's leaders and their arguments concerning aim to disperse the All-Belarussian national Congress, presented contents of telephone communications between the representative of Belarussian movement and the people's commissar of the RSSFR Y. Stalin. The dispersion of the Congress (it was named in the same way some of its participants) by the Bolshevik's troops pushed on the maturation of more radical approaches to the problem of its own statehood in the Belorussian society. The independence of Belorussia in form of the republic was declared the next year.

Key words: *Belorussia, self-determination, congress, Bolsheviks, war, occupation, autonomy.*

УДК 94:327.5:355.356]:070(567:100)“2003/2011”
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/1.22>

Сокирська В.В.

Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка

Петриченко Я.В.

Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка

ВИСВІТЛЕННЯ ОПЕРАЦІЙ КОАЛІЦІЙНИХ СИЛ В ІРАКУ 2003–2011 РР. НА СТОРІНКАХ МІЖНАРОДНИХ МАС-МЕДІА

Статтю присвячено аналізу публікацій провідних міжнародних мас-медіа на тему операцій коаліційних сил в Іраку 2003–2011 рр. Метою дослідження є аналіз матеріалів провідних міжнародних і вітчизняних мас-медіа щодо висвітлення та оцінки військової операції коаліційних сил в Іраку 2003–2011 рр. та їх впливу на формування суспільної думки. Методологія дослідження базується на принципах науковості, об'єктивності та системності з використанням загальнонаукових методів: аналізу і синтезу, системного аналізу та узагальнення. Авторами застосовано класичний варіант оглядового контент-аналізу загального типу. Для створення інструментарію було визначено категорії проведення контент-аналізу емпіричного матеріалу – публікацій BBC, «The Guardian», «Financial Times», «The New York Times», «Haaretz», «Der Spiegel», «GIGA», «Дзеркало Тижня», які висвітлювали події військової операції коаліційних сил в Іраку 2003–2011 рр. та їх наслідки. Наукова новизна статті полягає в тому, що авторами вперше поставлено завдання дослідження матеріалів провідних міжнародних мас-медіа з висвітлення проблеми операції коаліційних сил в Іраку 2003–2011 рр. У ході дослідження враховувалася тематична спрямованість публікацій, зверталася увага на авторів статей, географію видань. Об'єктом дослідження було обрано публікації з 2002 по 2023 рр. Обраний інтервал дозволив з'ясувати: позицію та мотивацію політичного істеблішменту ключових країн-учасниць – США та Великої Британії – до початку військової операції, вступлення до військової операції в період її перебігу та оцінку наслідків після її завершення.

Висновки. З поміж безлічі медійних ресурсів такого гатунку основну увагу у цій статті авторами сконцентровано на дослідженні матеріалів BBC, «The Guardian», «Financial Times», «The New York Times», «Haaretz», «Дзеркало Тижня», що висвітлювали події військової операції коаліційних сил в Іраку 2003–2011 рр. Кожне медіа мало власне бачення і трактування цих подій, тому вносило свої корективи у сприйняття суспільством інформації та формувало його думку. Вони містять цінну інформацію про міжнародну політичну обстановку на початку військової операції, розкривають її причини та перебіг, реакцію з боку окремих держав, політиків, пересічного населення та підсумовують наслідки даної акції. Мас-медіа продовжують відігравати важливу роль у висвітленні міжнародних подій.

Ключові слова: мас-медіа, Ірак, США, Велика Британія, Близький Схід, військова операція, коаліційні сили.

Постановка проблеми. У сучасному світі ведення війн набуває нетрадиційного формату за допомогою сучасних інформаційних технологій, які радикально змінюють життя людини. Інформаційна зброя стає ефективним засобом, що може як наближати, так і віддаляти перемогу в сучасних війнах. Не дивлячись на стрімкий розвиток цифрових технологій, в сучасному світі видання суспільнополітичного характеру продовжують грати важливу роль та впливати на висвітлення ключових політичних і військових подій, формувати суспільну думку. Піком активності та притягнення уваги до засобів масової інформації часто

стають важливі події міжнародних відносин, що мають вплив на глобальну політику та економіку. До таких подій віднесемо і операцію коаліційних сил в Іраку 2003–2011 рр., її висвітлення на сторінках «глобальних» ЗМІ та вплив на суспільну думку в умовах військового конфлікту.

У системі сучасних міжнародних відносин значно зростає роль засобів масової інформації та комунікації. Завдяки своїй інформативності, авторитету та оцінці важливих подій, міжнародні мас-медіа є важливим джерелом висвітлення й студіювання проблематики міжнародних відносин, ефективного впливу на соціально-економічне

й політичне життя суспільства. Засоби масової інформації завжди були об'єктом пильної уваги історіографів, політологів, соціологів та представників інших наук, що мають безпосередній інтерес до військово-політичного контенту. Преса завжди була і є важливим інструментом для поширення інформації та формування громадської думки. Її сутнісними особливостями є звернення до масової аудиторії, загальнодоступність, періодичність, можливість здійснювати ідеологічний, політичний, економічний або організаційний вплив на думку і поведінку значної кількості людей.

Прогрес в області інформаційних технологій робить мас-медіа, у тому числі й пресу, швидкодоступним соціальним інститутом, спрямованим на вираження ідей, думок і поглядів у контексті внутрішньо та зовнішньополітичних рішень. Засоби масової інформації можуть впливати на сприйняття людиною світу та прийняття відповідних рішень. Мас-медіа часто використовуються державою, політичними та громадськими організаціями, зацікавленими особами для пропаганди, активного просування в суспільстві певних ідей чи цінностей, а також для критики чи захисту окремих політичних груп чи інтересів. «Глобальні» засоби масової інформації формують не лише інформаційний простір, а й виступають інструментом ведення міжнародного культурного діалогу.

Особливо важливого значення такі засоби масової інформації набувають у періоди загострення міжнародних відносин, здійснення військово-політичних акцій та на етапі вирішення важливих міжнародних проблем. З огляду на загострення кризи щодо питання Іраку та формування коаліції, а також проведення там військової операції у 2003–2011 рр. можемо стверджувати, що значний масив важливої інформації широко представлено на шпальтах міжнародних періодичних видань, що надало подіям того періоду особливого резонансу та емоційного забарвлення, а також зберегло їх актуальність і до сьогодні.

Сучасні міжнародні відносини представляють собою систему зв'язків і взаємодій у сфері політики, економіки, соціального життя, культури, права, військових конфліктів, що виникають між різними суб'єктами світового співтовариства. В умовах ускладнення міжнародної ситуації особливої ролі набуває так звана «глобальна» преса, завданнями якої можуть бути як врегулювання проблем, так і їх загострення та розпалювання. Важливими акторами у цих процесах стають провідні світові періодичні видання, що орієнтуються

на широку аудиторію, розкидану по всьому світу, особливо англомовну. Такі медіа здатні відбирати і подавати інформацію та впливати на політику держав, певні групи людей та окремих осіб.

З огляду на загострення кризи щодо питання Іраку та формування військової коаліції, а також проведення операції коаліційних сил у 2003–2011 рр., можемо стверджувати, що значний масив важливого історичного контенту представлено на шпальтах міжнародних мас-медіа. Для формування об'єктивного уявлення про вищезгадані події доцільно звернути увагу на європейські, американські, близькосхідні та українські видання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До сьогодні в українській історіографії проблема висвітлення в міжнародних мас-медіа операції коаліційних сил в Іраку 2003–2011 рр. в означеному авторами цієї статті ключі не ставилася.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз матеріалів провідних міжнародних та вітчизняних видань, їх ролі у висвітленні та оцінці військової операції коаліційних сил в Іраку 2003–2011 рр., а також впливу на формування суспільної думки. З поміж безлічі медійних ресурсів такого гатунку основну увагу у цій статті авторами сконцентровано на дослідженні матеріалів BBC, «The Guardian», «Financial Times», «The New York Times», «Haaretz», «Дзеркало Тижня», що висвітлювали події військової операції коаліційних сил в Іраку 2003–2011 рр. Кожне медіа мало власне бачення і трактування цих подій, тому вносило свої корективи у сприйняття суспільством інформації та формувало його думку.

Виклад основного матеріалу. Операція коаліційних сил в Іраку 2003–2011 рр. мала свою передісторію. Формування такої коаліції держав проти Республіки Ірак розпочалося ще на початку 1990-х рр. І це було не безпідставно, оскільки у серпні 1990 р. армія іракського лідера Саддама Хусейна, ігноруючи вимоги Ради Безпеки ООН, вторглася на територію Кувейту і анексувала його територію. Це змусило США сформувати коаліцію з 35 держав та перекинути війська на територію Саудівської Аравії. Для визволення Кувейту силами коаліції довелося провести три потужні військові операції під назвою «Щит пустелі» (серпень 1990 – січень 1991 р.), «Буря в пустелі» (17 січня – 28 лютого 1991 р.) та «Меч пустелі» (24–28 лютого 1991 р.) [6, с. 24].

Задля запобігання іракській військовій загрози в майбутньому на Ірак було накладено економічні санкції. Організація Об'єднаних Націй призна-

чила інспекцію для пошуку можливого вироблення зброї масового враження, а також для запобігання можливій її появі в майбутньому. Під контроль міжнародних експертів було поставлено практично всі промислові об'єкти Іраку.

Однак усі ці заходи не дали повної переконливості в тому, що Ірак не володіє відповідними технологіями і не розробляє зброю масового враження. Терористичні атаки ісламської організації «Аль-Каїда», здійснені 11 вересня 2001 р. на території США, спонукали офіційний Вашингтон уважно ставитися до політичних режимів, що підтримували міжнародні терористичні організації. Зокрема, у березні 2002 р. США звинуватили Ірак в тому, що він підтримує терористичні угруповання, володіє ядерною зброєю та розробляє балістичні ракети далекого радіусу дії. Відмова офіційного Багдаду надати вичерпні докази своєї непричетності до розробки такої зброї призвела до ескалації та формування нової хвилі протистояння на Близькому Сході. Ірак було оголошено країною спонсором тероризму і загрозою для миру і стабільності в регіоні та світі.

17 березня 2003 р. президентом США Джорджем Бушем-молодшим було надіслано С. Хусейну ультиматум. Небажання з боку іракського істеблїшменту його виконувати призвело до вторгнення в Ірак 19 березня 2003 р. міжнародної військової коаліції. Розпочалася військова операція «Свобода Іраку», очолювана «Коаліцією добрової волі» у складі США, Великої Британії, Австралії та Польщі. Цими країнами було запропоновано США військову підтримку, решта ж європейських країн-членів НАТО не мали однастайності з цього питання [7, р. 468]. Рішення про застосування військової сили проти Іраку підтримали 45 держав, однак військовий контингент виділили 32 держави. Основні військові сили було сформовано з контингентів США та Великої Британії.

Принагідно зазначимо, що із серпня 2003 по грудень 2005 рр. в Іраку перебував і український військовий контингент. За чисельністю українські військові сили були третіми за чисельністю після американських та британських. Станом на початок вересня 2003 р. тут перебувало 1690 українських військових. Головна база українського контингенту, що складався з 19-го окремого батальйону радіохімічнобіологічного захисту та 5-гої окремої бригади сухопутних військ ЗСУ, розташовувалася за 140 км від Багдада. Крім солдат, Україна доставила в Ірак свою військову техніку і допомагала США у військових перевезеннях українськими

літаками-гігантами Ан-225 Мрія і Ан-124 Руслан. За час перебування українського контингенту в Іраку загинули 18 військових, понад 40 отримали поранення [15].

Війну в Іраку, на відміну від попереднього військового конфлікту в Перській затоці, було розпочато без санкцій з боку ООН. Президент США Дж. Буш використав три основних докази для виправдання вторгнення в Ірак: зв'язок С. Хусейна з «Аль-Каїдою», необхідність заміни влади С. Хусейна на демократичний режим для зміни політичної ситуації на Близькому Сході, і – найголовніше – необхідність завадити Іраку створити зброю масового враження, оскільки багато країн погоджувалися, що С. Хусейн понад десятиліття ігнорував резолюції Ради Безпеки ООН [16].

Ще задовго до початку дій коаліційних сил в Іраку преса замайоріла повідомленнями про можливий військовий конфлікт на Близькому Сході в короткостроковій перспективі. Зокрема, заслуговує особливої уваги інтерв'ю Т. Блера для BBC під заголовком «Britain Will Pay Blood Price». Британський прем'єр-міністр заявляв, що офіційний Лондон буде готовий заплатити високу ціну, щоб зберегти свої особливі відносини зі США. Статтю було опубліковано 6 вересня 2002 року, фактично напередодні переговорів британського прем'єр-міністра з президентом США. Це була демонстрація намагання британського уряду завчасно і публічно засвідчити своє бажання підтримки американської зовнішньої політики.

На майбутніх переговорах мало розглядатися питання про можливе введення військ США в Ірак. У цій статті Т. Блер чітко зазначав, що Британія підтримує США в їхній боротьбі з тероризмом і що вона готова співпрацювати з США у будь-яких заходах, які вони вважають необхідними: «Ми будемо стояти пліч-о-пліч зі Сполученими Штатами, яке б рішення вони не прийняли. Ми заплатимо ціну, якщо буде необхідно, і кров'ю» [3]. Британський прем'єр також заявляв, що Британія віддає собі належне про серйозність наслідків цієї операції. Однак, Велика Британія демонструвала свою непохитність у підтримці США в їх боротьбі з міжнародним тероризмом та формуванні міжнародної безпеки.

Ця стаття викликала суспільний резонанс в самій Великій Британії. Частина суспільства підтримувала позицію Т. Блера, вважаючи, що Британія повинна стояти пліч-о-пліч зі США в боротьбі з тероризмом. Інші його критикували, вважаючи, що він нехтує інтересами Британії, а вторгнення в Ірак буде необґрунтованим і небезпечним і для неї самої.

Про зустріч 12 січня 2003 р. британського прем'єр-міністра Т. Блера з американським президентом Дж. Бушем-молодшим та планування початку операції в Іраку інформувало ізраїльська газета *Haaretz* [4]. Видання повідомляло читача про телефонну розмову між прем'єр-міністром Великої Британії і президентом США, у якій Т. Блер просив Дж. Буша відкласти вторгнення в Ірак, щоб дати дипломатам більше часу для вирішення кризи мирним шляхом. Однак американський президент відмовився від прохання Т. Блера, стверджуючи, що дипломатія уже вичерпала себе.

Ще однією не менш цікавою та важливою публікацією BBC того періоду є стаття у *BBC–News–UK* «In quotes: Reasons for the Iraq war», яка являє собою добірку цитат з різних інформаційних джерел [10]. Тут видання намагалося вказати на причини вторгнення США в Ірак у 2003 році. Стаття розпочинається з цитати, взятої з виступу президента США Дж. Буша-молодшого в ООН 13 вересня 2002 р. Пояснюючи позицію офіційного Вашингтона щодо «іракського питання», американський президент заявляв, що Ірак, щоб зупинити бойові дії у 1991 р., взяв на себе низку зобов'язань, яких, як показав час, не дотримується. Цим іракський диктатор демонстрував свою зневагу до ООН та усього міжнародного співтовариства. Американський президент переконливо доводив, що Ірак має програми розробки зброї масового знищення, що становить загрозу для безпеки США та їхніх союзників.

У цій статті також наведено цитати з виступів й інших високопоставлених американських чиновників, які повторювали твердження Дж. Буша про те, що Ірак має зброю масового враження. Зокрема, державний секретар США К. Пауелл, виступачи на Раді Безпеки ООН 5 лютого 2003 р., надав докази того, що Ірак має програми розробки такої зброї.

Видання подає також фрагменти виступів окремих європейських політиків, які також підтримували проведення військової операції в Іраку. Так, наприклад, прем'єр-міністр Великої Британії Т. Блер також заявляв, що Ірак становить відверту загрозу для безпеки Європи і що проведення військової операції є необхідним для її захисту. У цій статті BBC подано і цитату з виступу самого президента Іраку Саддама Хусейна 10 березня 2003 р., де він намагався спростувати усі звинувачення на свою адресу. «Щодо звинувачень у володінні зброєю масового знищення, то це вигадки, народжені в запалених розумах деяких кіл, відомих своєю ненавистю до Іраку та його народу через їхню сліпу упередженість до сіоністської сутності», – заявляв тоді С. Хусейн.

Проведений аналіз цієї статті спонукає до наступних висновків: уряд США використовував твердження про те, що Ірак має зброю масового враження як головну причину для проведення операції сил коаліції проти Іраку. Однак ці твердження були сприйняті з недовірою деякими європейськими країнами, які відмовилися підтримати вторгнення. Це засвідчує відсутність подібної риторики з боку глав держав та урядів інших європейських країн-членів НАТО, окрім Великої Британії.

Варто зазначити, що стаття «In quotes: Reasons for the Iraq war» є цінним історичним документом, який відображає погляди різних учасників подій щодо вторгнення в Ірак. Схожа стаття є і в британському виданні «*The Guardian*» «Suddenly, the Iraq war is very real», опублікована 19 березня 2003 р. [11]. Як і в попередній статті від BBC, тут висвітлюються причини операції військ коаліції в Іраку 2003 р., а також реакція на вторгнення в різних країнах світу. Автор статті в «*The Guardian*» Г. Берр зосереджується на тому факті, як військова операція стала реальністю: «Війна в Іраку, яка досі здавалася чимось далеким і нездійсненним, стала раптом дуже реальною. Уже сьогодні вранці американські війська почали бомбардувати іракські військові об'єкти... Військова кампанія в Іраку розпочалася, спираючись на твердження США про те, що Ірак має зброю масового знищення і пов'язаний з терористичною мережею «Аль-Каїда». Однак ці твердження були поставлені під сумнів багатьма експертами, які вважають, що вони є необґрунтованими» [11]. У цій статті Г. Берр також припускає, як вторгнення може вплинути на Ірак. Він зазначав, що вторгнення призведе до повалення режиму С. Хусейна, але також може призвести і до тривалої та кровопролитної громадянської війни. Фактично ця стаття відображає не лише позицію журналіста, але є й цінним історичним джерелом, у якому відображено реакцію на початок операції в Іраку у 2003 році та прогнозування її наслідків у майбутньому.

Окремий дослідницький інтерес представляє стаття «*The invasion of Iraq: A war against a nation*» в арабській незалежній газеті *Al-Ittihad* від 20 березня 2003 р. [2]. Видання демонструє позицію Об'єднаних Арабських Еміратів щодо операції сил коаліції в Іраку. Автор статті Абдель Халім аль-Мухандис засуджує вторгнення, вважає його

незаконним, оскільки його не було санкціоновано Радою Безпеки ООН, і розцінює це як агресію проти іракського народу. Аль-Мухандис прогнозував і наслідки вторгнення. Він вважав, що вторгнення призведе до численних жертв і руйнування в Іраку та дестабілізації в усьому близькосхідному регіоні. Стаття А. Аль-Мухандиса є відображенням настроїв і реакції країн Близького Сходу на політику США та їх союзників у цій частині світу.

Розбіжності у ставленні до проблеми Іраку згодом знайшли своє відображення і на сторінках європейських видань. Так, у британській «Financial Times» 14 лютого 2005 р. з'явилася журналістська розвідка «Bush needs a strategic partnership with Europe» [8]. Тут автори констатували, що вторгнення США в Ірак було одним з основних факторів, які призвели до погіршення відносин між США та Європою. У статті розглянуто початок вторгнення США в Ірак, позицію країн НАТО на щодо цієї акції та «похолодання» у дипломатичних і політичних відносинах країн Заходу зі Сполученими Штатами Америки. Автори стверджують, що вторгнення в Ірак стало несподіванкою для європейських країн. Цю операцію в європейських політичних колах розцінювали як недостатньо обгрунтоване вторгнення, яке призведе до дестабілізації регіону. Автори статті також стверджували, що вторгнення в Ірак спричинило розкол і всередині НАТО. Деякі європейські країни, такі як Франція та Німеччина, відмовилися підтримати цю військову операцію. Це призвело до напруженості всередині Альянсу. У статті також зазначається, що вторгнення в Ірак мало негативний вплив на американську репутацію і в Європі. Багато європейців вважали, що військова операція стала порушенням міжнародного права, а США не є надійним партнером.

Приблизно у цьому ж ключі у 2006 році в німецькому виданні «Spiegel International» було опубліковано інтерв'ю з Річардом Хаасом – президентом Ради з питань міжнародних відносин [9]. У цьому інтерв'ю Р. Хаас, який був визнаним експертом з питань Близького Сходу, висловлював свою думку про ситуацію в Іраку та на Близькому Сході. Він попереджав, що Близький Схід може стати небезпечним протягом наступних років дванадцяти. Хаас також аналізував доповідь Групи з вивчення Іраку, яку він називає «дивовижно чесною» і вважав, що вона дає адміністрації Буша «найкращий з усіх можливих шанс для досягнення прогресу». Р. Хаас також вказував, що доповідь представляє собою значне переорієнтування в зовнішній політиці США. Зокрема, у ній

звучали заклики до мультилатералізму, акцентувалася увага на дипломатії.

У вересні 2006 р. на сторінках одного з провідних українських видань «Дзеркало тижня» вийшла стаття журналіста-міжнародника, політолога В. Каспрука «Ірак на переході: між обтяжливим сьогоденням і невизначеним майбутнім» [13]. У ній автор аналізує домінуючі суперечності, що розділяють іракське суспільство за релігійним принципом. Знищення в ході військової операції об'єднуючого ядра у вигляді саддамівської партії «БААС», яка в свій час запобігала суспільному розколу, змушувало американську адміністрацію задумуватися над тривалим контролем ситуації в цій країні, аж поки місцевий уряд не отримає стійну підтримку переважного числа жителів Іраку. Сумною була й статистика жертв цієї війни. Журналіст наводить дані ООН, згідно яких за перше півріччя 2006 р. від рук терористів загинуло 14 тис. мирних жителів Іраку. Число жертв щомісяця зростало в геометричній прогресії. Американська армія також мала тут значні втрати. З початку військового конфлікту і до середини 2006 р. США втратили в Іраку уже більше 2500 військовослужбовців.

Журналіст В. Каспрук вказував і на незадоволення американського політичного істеблішменту неможливістю знайти парадигму вирішення «іракського питання». Лідери Демократичної партії США наполегливо зверталися до президента Дж. Буша з пропозицією відправити у відставку міністра оборони Д. Рамсфелда. Така ситуація на американському політичному Олімпі демонструвала помилковість політики Дж. Буша в «іракському питанні».

Згодом на сторінках цього ж українського видання було опубліковано статтю за авторства Г. Шелест «Ірак: десять років, які втратили» [17]. У ній авторка, аналізуючи боротьбу за владу серед іракських релігійно-політичних угруповань, сепаратистські настрої та економічну кризу, намагається знайти відповіді на питання: чи варті були людські жертви й матеріальні втрати? Чи стали події в Іраку поштовхом до зміни політики західних країн на Близькому Сході та в самому арабському світі?

31 серпня 2010 р. було офіційно завершено семирічну американську військову кампанію в Іраку, хоча до кінця 2011 р. на території цієї країни залишався 5-тисячний контингент американських військових, який займався підготовкою іракських сил безпеки.

Час, що віддаляє нас від історичної події, дає можливість більш критичніше і тверезіше поди-

витися на її сутність та наслідки, особливо, якщо подія мала значний міжнародний та регіональний резонанс і актуалізується за сучасного стану міжнародних відносин. Два десятиліття, що відділяють світ від подій початку операції коаліційних сил в Іраку, не залишають байдужими багатьох аналітиків, які вважають, що подвійні стандарти, використані США під час нападу на Ірак сьогодні стримують багато країн від засудження агресивної війни Росії проти України. Такої думки притримується Матіас фон Гайн у своїй статті «Війна в Іраку: брехня та порушення міжнародного права», розміщеній на сторінках німецького «Deutsche Welle» в Україні від 20 березня 2023 р. [14]. Автором проаналізовано причини та наслідки війни в Іраку, підкреслено, що побудова нового, демократичного Іраку виявилася складнішою задачею, ніж політичний клас США уявляв у своїх стратегічних документах. «Причини війни були брехливими», «Виграли війну, але програли мир», – так оцінює автор статті наслідки цієї військової кампанії в Іраку. Окупаційні сили виявилися неспроможними впоратися зі складними етнічними та релігійними процесам в країні. У статті також зазначається, що вторгнення в Ірак з боку сил коаліції було порушенням міжнародного права. Згадуються у статті також воєнні злочини та тортури з боку американських солдатів, зокрема, і в іракській в'язниці «Абу-Грейб», що в подальшому погіршило репутацію США.

У такому ж ключі написана і стаття Г. Декамма «Deeply scarred Iraq still far from U.S.-envisioned liberal democracy» у «The Japanese Time» від 14 березня 2023 р. [5]. У ній автор розглядає ситуацію в Іраку через 20 років після вторгнення коаліційних сил. Як пише видання, хоча режим Саддама Хусейна було повалено, Ірак все ще далекий від «ліберальної демократії», яку планували США. Автор наголошує на тому, що війна, розпочата президентом Дж. Бушем після атак 11 вересня 2001 р., залишила глибокі шрами в пам'яті через тривалий період кровопролитного безладу, що настав в наслідок військової операції сил коаліції. Стаття також згадує про насильство, яке спалахнуло в Іраку після бомбування шиїтського святилища у Самаррі в лютому 2006 р., що спровокувало дворічну громадянську війну.

Підводячи підсумки сьогодні та аналізуючи наслідки операції коаліційних сил в Іраку, варто звернути також увагу на статті Алісси Дж. Рубін «20 Years After U.S. Invasion, Iraq Is a Freer Place, but Not a Hopeful One» в американоїській газеті «The New York Times» [1] та директора Інсти-

туту досліджень Близького Сходу, професора У. Вьорца «Iraq 20 years after the US invasion: challenges and continuity» в німецькому інтернет-виданні «GIGA – German Institute for Global and Area Studies» [12]. Публікація Алісси Дж. Рубін з'явилася 18 березня 2023 р. У ній авторка проводить детальний аналіз та дає оцінку наслідків війни в Іраку: «Сьогодні Ірак – це набагато вільніше суспільство, ніж це було за часів пана Хусейна, і одна з найбільш відкритих країн Близького Сходу з кількома політичними партіями та переважно вільною пресою...» [1]. Однак, авторка стоїть на позиції, що військова операція сил коаліції була серйозною помилкою. Вона призвела до численних жертв, руйнувань та дестабілізації регіону. Ці уроки мають бути вивчені, щоб запобігти подібним помилкам у майбутньому. У статті простежується і бачення авторкою надії на майбутнє Іраку. Країна зробила певний прогрес у післявоєнному відновленні. Однак майбутнє Іраку буде залежати від здатності нинішнього уряду подолати виклики, які залишилися після війни.

Деяко інша оцінка ситуації звучить у статті німецького професора У. Вьорца. Автор побачив наслідки цієї війни в більш ширшому вимірі. Він вважає, що вторгнення і окупація Іраку під керівництвом США у 2003 р. стало переломним моментом у новітній історії. Воно закінчило правління одного із найжорстокіших режимів в регіоні Близького Сходу і Північної Африки. Крім того, ця війна розколола Європу та змістила регіональний баланс сил на користь Ірану, підвищила роль Саудівської Аравії та Туреччини в регіоні. Крім того, на думку У. Вьорца, роки правління С. Хусейна та політика іракської опозиції у вигнанні сприяли появі гібридної системи, яка поєднувала формально демократичні риси з реконструйованим авторитаризмом, що мав сиктантський підтекст [12].

Отже, у системі сучасних міжнародних відносин значно зростає роль засобів масової інформації та комунікації. Завдяки своїй інформативності, авторитету та оцінці важливих подій, міжнародні мас-медіа є важливим джерелом висвітлення й студіювання проблематики міжнародних відносин, ефективного впливу на соціально-економічне й політичне життя суспільства. Особливо важливого значення такі засоби масової інформації набувають у періоди загострення міжнародних відносин, здійснення військово-політичних акцій та на етапі вирішення важливих міжнародних проблем. З поміж безлічі медійних ресурсів такого гатунку основну

увагу у цій статті авторами сконцентровано на дослідженні матеріалів BBC, «The Guardian», «Financial Times», «The New York Times», «Haaretz», «Дзеркало Тижня», що висвітлювали події військової операції коаліційних сил в Іраку 2003–2011 рр. Кожне медіа мало власне бачення і трактування цих подій, тому вносило свої корективи у сприйняття суспільством інформації та формувало його думку. Видання містять цінну

інформацію про міжнародну політичну обстановку на початку військової операції, розкривають її причини та перебіг, реакцію з боку окремих держав, політиків, пересічного населення та підсумовують наслідки даної акції. Мас-медіа продовжують відігравати важливу роль у висвітленні міжнародних подій. Дана проблематика залишається повністю не розкритою та потребує подальших наукових досліджень.

Список літератури:

1. Alissa J. Rubin 20 Years After U.S. Invasion, Iraq Is a Freer Place, but Not a Hopeful One. *The New York Times*. 2023. March 18. URL: <https://www.nytimes.com/2023/03/18/world/middleeast/iraq-war-20th-anniversary.html>
2. Al-Muhandis A.H. The invasion of Iraq: A war against a nation. *Al-Ittihad*. 2003. March 20. Pp. 1–2.
3. Blair E. Britain Will Pay Blood Price. *BBC-News On-line*. 2002. 6 September. URL: http://news.bbc.co.uk/1/hi/uk_politics/2239887.stm
4. Blair to Ask Bush to Delay Iraq War. *Haaretz*. 2003. January 12. URL: <https://www.haaretz.com/2003-01-12/ty-article/blair-to-ask-bush-to-delay-iraq-war/0000017f-eb46-d0f7-a9ff-efc765fb0000>
5. Decame G. Deeply scarred Iraq still far from U.S.-envisioned liberal democracy. *The Japanese Time*. 2023. March 14 URL: <https://www.japantimes.co.jp/news/2023/03/14/world/iraq-still-far-liberal-democracy/>
6. Dennis E. E. The Media at War: The Press and the Persian Gulf Conflict. A Report of the Gannett Foundation. New York, 1991. 116 p.
7. Goole D. (2005). Agency, truth and meaning: junging the Hurton report. *British Journal of Political Science*. 2005. № 35. Pp. 465–485.
8. Gordon P., David Lilly. Bush needs a strategic partnership with Europe. *Financial Times*. 2005. February 14. P. 2.
9. Haass R. Iraq Is Not Winnable. *Spiegel International*. URL: <https://www.spiegel.de/international/spiegel-interview-with-richard-haass-iraq-is-not-winnable-a-447763.html>
10. In quotes: Reasons for the Iraq war. *BBC-News-UK*. URL: [news.bbc.co.uk/2/hi/middle_east/2948068.stm](https://www.bbc.com/news/world-middle-east-2948068)
11. Suddenly, the Iraq war is very real. *The Guardian*. 2003. March 19. URL: <https://www.theguardian.com/theguardian/2013/mar/19/iraq-war-saddam-bush-starts-2003>
12. Woerz U. Irak 20 Jahre nach der US-Invasion: Herausforderungen und Kontinuität. *GIGA-German Institute for Global and Area Studies*. URL: <https://www.giga-hamburg.de/en/publications/giga-focus/iraq-20-years-after-the-us-invasion-challenges-and-continuity>
13. Каспрук В. Ірак на переході: между обременительным настоящим и неопределенным будущим. *Зеркало недели*. URL: https://zn.ua/international/irak_na_perehode_mezhdu_obremenitelnyim_nastoyaschim_i_neopredelennym_buduschim.html
14. Матіас фон Гайн. Війна в Іраку: брехня та порушення міжнародного права. *Deutsche Welle-UK*. URL: <https://www.dw.com/uk/vijna-v-iraku-brejna-ssa-ta-porusenna-miznarodnogo-prava/a-65048573>
15. Саліженко О. Втрати і здобутки України в іракській війні. *Новинар*. URL: <http://novynar.com.ua/analytics/government/131494/>
16. Шелест Г. Ірак: десять років, які втратили. *Дзеркало тижня*. 2013. 22 березня. <https://zn.ua/ukr/international/irak-desyat-rokiv-yaki-vtratile-.html>
17. Шелест Г. Ірак: десять років, які втратили. *Дзеркало тижня*. 2013. 23 березня. URL: <https://zn.ua/ukr/international/irak-desyat-rokiv-yaki-vtratile-.html>

Sokyrka V.V., Petrychenko Ya.V. COVERAGE OF THE OPERATION OF THE COALITION FORCES IN IRAQ 2003–2011 ON THE PAGES OF INTERNATIONAL MASS MEDIA

The article is devoted to the analysis of the publications of the leading international media on the topic of the operation of the coalition forces in Iraq in 2003–2011. The purpose of the study is to analyse the materials of the leading international and domestic publications on the coverage and assessment of the military operation of the coalition forces in Iraq in 2003–2011 and their impact on the formation of public opinion. The research methodology is based on the principles of scientific rigour, objectivity and systematicity, using general scientific methods: analysis and synthesis, systematic analysis and generalisation. The authors used the classic version of the general type of review content analysis. To create the toolkit, the categories of content

analysis of the empirical material were determined – publications of the BBC, The Guardian, Financial Times, The New York Times, Haaretz, Der Spiegel, GIGA, Dzerkalo Tyzhnia, which covered the events of the military operation of the coalition forces in Iraq in 2003–2011 and their consequences. The study took into account the thematic focus of the publications, paying attention to the authors of the articles and the geography of the publications. The research focuses on publications from 2002 to 2023. The chosen period allows us to find out: the position and motivation of the national political establishment of the main participants – the United States and the United Kingdom – before the start of the military operation, the attitude towards the military operation during its course and the estimated consequences after its completion.

Conclusions. Among the many media resources of this kind, the authors of this article focus on the study of the materials of the BBC, The Guardian, Financial Times, The New York Times, Haaretz, Dzerkalo Tyzhnia, which covered the events of the military operation of the coalition forces in Iraq in 2003–2011. Each media outlet had its own vision and interpretation of these events, and therefore made its own adjustments to the public's perception of information and formed its opinion. They contain valuable information about the international political situation at the beginning of the military operation, its causes and course, the reactions of individual states, politicians and the general population, and summarise the consequences of the action. The media continue to play an important role in the coverage of international events.

Key words: *mass media, Iraq, USA, Great Britain, Middle East, military operation, coalition forces.*

ЕТНОЛОГІЯ

УДК 94:069.7:908(477.41-21)

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/1.23>

Дунайна І.Г.

Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав»

Бондаренко М.І.

Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав»

УСНА ІСТОРІЯ СЕЛА ЄРКІВЦІ: ПОЛЬОВІ РОЗВІДКИ

В основу даної статті увійшли польові матеріали авторів, що були записані в 2016 році від мешканців села Єрківці Переяслав-Хмельницького району Київської області (нині Бориспільського району). Метод усної історії, а саме польові розвідки, дозволяють зафіксувати історичну пам'ять народу, реконструювати події такими, якими їх пережили очевидці. На жаль час невблаганно збігає, і залишається все менше тих, хто пам'ятає події свідками або учасниками яких вони були.

Загалом під час експедиції записано матеріал різної тематики: календарна обрядовість (протягом року), родинна обрядовість (народження, сватання, весілля), розважально-ігрові традиції (молодіжні розваги, гуляння, вулиці, вечорниці, досвітки), матеріальна культура (вбрання, хатнє начиння). З напрямку про родинну обрядовість доводиться визнати, що інформація щодо участі в пологах сільської баби-повитухи, яка допомагала породіллі, трапляється все рідше і рідше. Весільна обрядовість зафіксована з основними традиційними етапами. Звичайно, очевидним є вплив радянського періоду на збереження весільного обряду, проте зібрано інформацію про придане, запросини на весілля.

Збереглися спогади про вечорниці, «поцілуйні» ігри та розваги. Подано рацію про ремесла, господарчу діяльність та побут мешканців села. Респонденти, незважаючи на обговорювані теми, переходили до оповіді про воєнне лихоліття (1939–1945 рр.), також зафіксовано оповідь про «розкуркулення», про насильницьку депортацію для трудових робіт у нацистській Німеччині, важке повсякдення в умовах окупаційного режиму.

Дані етнографічні матеріали можуть бути використанні для ґрунтовного вивчення свого краю, свого історичного регіону, своєї держави та подальших досліджень різних ділянок матеріальної і духовної культури українців.

Ключові слова: Єрківці, респонденти, весілля, одяг, прикраси, народні промисли.

Постановка проблеми. Під час експедиційної розвідки в село Єрківці (Переяславщина) 2016 році (20 вересня) було охоплено п'ять дослідницьких ділянок: етносоціальні відомості про респондентів, етнографічні аспекти трудового життя, сімейно-побутову сферу життєдіяльності, матеріальну культуру (одяг, житло), духовну культуру (народні вірування, свята, обряди). Переважна частина респондентів – це сільські мешканці 1918, 1924, 1930-х рр. народження. Шляхом польового інтерв'ювання була зібрана інформація про селянський побут, звичаї, обряди, календарну обрядовість, відомість про рідне село з погляду дитячих та юнацьких спостережень. Автори статті накопичили цінний польовий матеріал з культури і

побуту, а саме, провели етнолінгвістичний аудіозапис, збрали наративи з усної історії, зафіксували дані про народини, весільну обрядовість, фіксації стану матеріальної культури по традиційному вбранні українців, видів господарської діяльності, про воєнне лихоліття (1939–1945 рр.), «розкуркулення», насильницьку депортацію для трудових робіт у нацистській Німеччині, важке повсякдення в умовах окупаційного режиму. До статті увійшли безцінні спогади жителів села Єрківці (Переяславщина) які побудовані у вигляді розповідей-сюжетів зі збереженням стилю мовлення. Наші тільки підрозділи та деякі уточнення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Джерельною базою дослідження даної теми стали

матеріали польових досліджень (усні спогади від мешканців села Єрківці Переяслав-Хмельницького району), зібрані в 2016 році. Вони містять безцінну інформацію про селянський побут, звичаї, обряди, календарну обрядовість, відомості про рідне село з погляду дитячих та юнацьких спостережень. На особливу увагу заслуговує серія книг присвячених історії рідного села Єрківці переяславського краєзнавця М. Гича «Єрковці. Історія села Переяславського краю», яке на сьогоднішній час є одним із перших вагомих досліджень історії даного села.

Постановка завдання. Метою публікації є дослідження українського народного жіночого одягу та українських народних жіночих прикрас на Переяславщині.

Виклад основного матеріалу

Автобіографічні оповіді респондентів. Чайка (уроджена Василенко) Марія Іванівна 1924 р. н., народилась в Єрковцях. Чоловік Петро Юхимович 1925 р. н. Якось в 33 році родину вигнали з хати, я і в школу не пішла. Виганяли ті, хто був у комсомольських групах. Ходили по хатах і вигодили. Нас вигнали за те, що батько не записався у колгосп, бо не захотів. Була у нас конячка одна і корова одна. Більше в нас такого нічого не було. Боялися записатись у колгосп. І так компенсації досі не дали. Цю вже хату ми з чоловіком построїли. А у моїх батьків хата була у селі біля остановки. А цей куток Хутор називався.

Під час війни мене забрали до Германії на роботи. Як прийшла з Германії пішла вчитись зоотехніком у Ржищев. Там три года провчилась, тоді мене послали робить у Коростенський район Житомирської області. Три года проробила, а тоді вишла заміж, і переїхала до себе у село. Чоловік єрковецький, на цьому кутку жив. У мене три сина. Мені пропонували робить зоотехніком тут у селі, але недостатки, то я кинула свою роботу, пішла в лікарню сестрою-хазяйкою, проробила вже до пенсії [1].

Никон Григорій Єрмолайович 1930 р. н., народився в селі Єрковці, куток Кузійовка. Мама і тато з Єрковець. Батько Никон Єрмолай Захарович (1903 р. н.), мама Никон Степанида Григорівна (1904 р. н.). Нас шестеро було. Після армії працював у кузні в Малих Єрковцях. Потім одружився. Народилося двоє синів [2].

Широконіс (уроджена Задорожня) Юхимія Миколаївна 1918 р. н., народилась у селі Ковалин. Вийшла заміж у 1949 році і переїхала у Єрковці. В родині було шестеро дітей, вижило троє. Один у голодовку помер. Визвали у воен-

комат його, зробили прививку, додому пішки ішов, біля Стовп'яг упав і помер. Я у сім'ї була п'ята дитина. Чотири класи закінчила у Ковалині. Матір звали Уляна (по паспорту Юлія) Іванівна Задорожня (уроджена Яковенко), померла в 94 роки. Батько, Задорожній Микола Євграфович, був селянином. Воював дві війни. У царській армії воював. Мати була солдаткою. Получила гроші за нього. Жила з дітьми, хазяйнувала. А тоді прийшов батько, то хазяйнував він. У млині молот, на землі працював. Хліб пекли двічі на тиждень, бо сім'я була велика [3].

Весілля. Усний спогад жительки села Єрківці Чайки (уроджена Василенко) Марії Іванівни 1924 р. н.: *Я в осени виходила заміж, дак уже прохладно було. Одягнута була у вишиту сорочку, карсетку, рясну спідницю, чоботи хромові. Підперезана рушником була тканим, червоним, таким давнішим, я по селу ходила, запрошувала. Зараз він у мене вісить. Ходили зі мною дівчата в лентах, у теремках, стрічок ціла купа, щоб майорили. Стрічок штук десять було, скільки було поначіплюємо. Вінки не в кожного були. Купували на базарі в Переяславі. Коли ходила запрошувати, то казала: «Просить батько, просить мати, прошу і я, приходьте до мене на весілля». Перепієць у мене був замотаний.*

Весільні квітки були, дві зроблені квіточки темно-червоні. Одного кольору була стрічка, скрутили та її позшивали і вийшла квіточка така, як розочка. Вив'язувала платком таким спеціальним, а тоді наверх нього вінок, а тоді стрічки чіпляли всякі. На весіллі заплітали на дві коси. Як вийшла я вже заміж, на свадьбі вже розплели.

Роздавали на свадьбі коровай, шишки молода носила хрещеним, як ходила по селу. В суботу ходили (запрошували), а в неділю, як за столом ми сиділи продавали ж молоду молодому, чи якась подруга, чи небога, дак квітку ту молодому продавали, щоб він купляв. А їй вже подарки давала я, щоб ніхто її не знав, бо хтось другий міг знять, захватить, а треба тільки молодому пришить її. Намисто було, цепка була. Цепку зав'язували на два чи на чотири кінці, в кого яка була. Намиста два понизи було, темно-червоне таке, дрібнесеньке, по десять разочків. Чіпляли більший, потім менший, менший. Два понизи вийде – двадцять штук. Іще один разочок лінтар одівали, крупненьке, жовтуватого кольору, щоб усе забрало (завершення кола). Зверху цепочка з хрестиком. Серезжки у кого були, той і одівав, но у мене не було серезжок. У дівчат були більш такі жолотенькі тудзики, так називали.

На весіллі чоловік був у звичайній сорочці, в костюмі, в картузі, все нове у нього було.

Було на свадьбі люди сходяться, дивляться, як перевозять молоду. В мене скриня не велика була, така середня. Постіль у скрині була, рушники, скатерть, одежа. Рушники були куплені і вишивані. На рушники купували заполоч. Самі їх не ткали, а десь їх ткали. Це вже мати мені їх купляла десь, і так вони мені осталися, червоні. А це ж було, як молода приїде, рушники вивішує, я не робила цього, я не вивішувала. А були такі, що вивішували, і десять, і скільки рушників було. Оце познімає у хаті, а своє повісить. Позастелас і столи, і ряднинки на припічок [1].

Усний спогад жительки села Єрківці Ширококіс (уроджена Задорожня) Юхимії Миколаївни 1918 р. н.: Вийшла заміж у 1949 році, і переїхала у Єрковці. На мені була вишита сорочка довбанкою, карсет, сподниця, платок, чоботи чорні хромові. Сорочку сама вишивала. Вінка не було, бо виходила заміж у 32 роки. Вінки купували у Переяславі. На весілля молода себе заплітала. У неділю прибирали молоду. В скриню входили сорочки, скатерть, рушники, килим (узор «хрести»). Килим купували, ми не ткали. Дівчата виходили заміж коли як. Не всі зразу. Заміж брали по разному – у 17, 20, 25 усяк. Вечорниць не було, у клуб ходили.

Випікали два короваї. Один оставався дома і ламали там дома, другий перевозила сюди, і ламали тут. Пекли короваї жінки нерозводні, обов'язково повинні бути заміжні. Запрошували з короваєм, шишки були на столі. Шишки тоді роздавали дітям. А ходили по селу з короваєм під рукою. Чоловік одружувався у купованій сорочці, піджаку, штанях, картузі [3].

Усний спогад жителя села Єрківці Никона Григорія Єрмолайовича 1930 р. н.: Я, як з армії прийшов, на своє весілля купив костюм. Як робив у кузні в Малих Єрковцях, купив жінці в Мазінках юпку і жакет [2].

Пологи. Хрестини. Усний спогад жительки села Єрківці Ширококіс (уроджена Задорожня) Юхимії Миколаївни 1918 р. н.: Моя мати, Задорожня Уляна, приймала пологи у мене в Коваліні. Могли гукати бабу, та шо пупа відріже. Коли хрестили дітей, брали одну пару кумів [3].

Ткання. Усний спогад жительки села Єрківці Чайки (уроджена Василенко) Марії Іванівни 1924 р. н.: Ткали рядна, дорожки. Килими в селі ткали. Я і моя мама не ткали, а був килим, вона десь замовляла. Тільки як ота куркулізація була, як вигонили із хати, мама комусь поодавала, щоб хтось поховав, а вони не віддали, так килима і не

було. Як ішла заміж, то килим треба обов'язково мати, щоб на стіл застелять, дак у мене вже не було [1].

Усний спогад жителя села Єрківці Никона Григорія Єрмолайовича 1930 р. н.: Мама полотно і скатерті ткала, а жінка дорожки. У хаті стояла снівниця, верстат з начинням і блятом.

Було жлукто, діжка обикновенна без дна, щоб вистірувать. Стелили ряднину таку, щоб вода вибігала. Засипали туди попіл гречаний – відро, чи скільки влізе. Потім мати кип'ятила воду в чавуні в печі, потім заливала у жлукто, і вистірувала. Мила не було. Полотно на берег носимо, білимо, мочимо, а перед вечором витягаємо із води його, щоб просохло. Завтра так само робимо, поки біле не зробиться, таке біле, як стіна. А потім з нього шують сорочки, спідниці, верхню рубашку, нижню рубашку [2].

Усний спогад жительки села Єрківці Ширококіс (уроджена Задорожня) Юхимії Миколаївни 1918 р. н.: Сіяли коноплі і льон на полі. Пучок коноплів, як кукурудза постояв, тоді його на терниці тіпали. Тоді його розчісували на гребені. Пряли тонке на полотно, товщий вал на рядна. Рушники не ткала, вишивала тільки по готовому. Ткала дорожки, полотно.

Стирать, коли угодно. У неділю і празники не прали, не можна. Виварювали в попелі. Попел гречаний був. Гречана солома була, і тоді у печі витоплять, і той попіл збирають у мішок, і як треба тоді набирають. Понатрушувать, виварить як немає мила. Жлукто: з під соломи помостить, поставить у ночви, бо воно ж вода буде витікати. Як літом, то надворі, воно ж не в чомусь так становлять. А як зимою, то в хаті, да ночви, а тоді жлукто, соломи помостять, тоді все туди поскладають і льють окріп. І окріп же той у ночвах. Залізо туди вкинуть. Три дні стояло. Нитки красили в корі та порошках. Пополоскають у воді, і вивісять, щоб висохло [3].

Одяг. Усний спогад жительки села Єрківці Чайки (уроджена Василенко) Марії Іванівни 1924 р. н.: Сорочки сама шила, і мамині були. Вишивали чорним і червоним. Мережка у горі, а тут квіттки такі самі, як і на мережці, по одній квітці по всьому рукаву, три чи чотири ряди. Я тільки хрестиком вишивала, а тож гладдю вишивали. Узор, як в когось понравився, то знимали як ловке. При сліпунці вишивали і бачили все. У мене був пояс, дак я його не носила. Пояси виплітали самі, дак це пряли вовну, а тоді виплітали. Червоні пояси. Були овечки, робили вовну. У чоловіків такі самі були пояси. При мойому життю

чоловіки вже не носили. У бабів пояси були з китицями на краях. У нас не було вже овечок при мені, це вже до мене були овечки.

Маленький називали платочок, а як великі, то хустки. Носили тепліші суконні хустки з торочками, шерстяні, ситцевенькі біленькі, а тоді появились з квітками жовтими. Мама хусткою голову підв'язувала, а у бабусі я не замічу, бабусі своєї я не пам'ятаю. Було, що заготовляли полотняні спідниці. Зимою носили куфайки і кожухи. Мама ходила в кофті і спідниці рясній. Смотри яка матерія. Якщо узенька, то у чотири пілки, якщо широка то і більше. Кохта з облошкою тут на переді, усякі, чи з плисом чи з інакшої матерії, щоб не такої як кохта. Бувало кругом, а бувало тільки на переді обшивали. Карсетку тожже так само шили з матерії, у три усяки ззаду, називалися карсет. Тожже облошка на переді була. Юпки уже моя мати не носила, що ото з усами. Вони були і з матерьяла і суконні, але мати вже не носила. Колись у батька був і кожух, такий довгий-довгий, при мені вже мало одівав. Як з хати вигонювали, то десь ті кожухи подівались. Молодою мама носила кожух, а при мені не носила. Полушубком звався. Чоловіки штани носили вже прями не полотняні [1].

Усний спогад жительки села Єрківці Широкопіс (уроджена Задорожня) Юхимії Миколаївни 1918 р. н.: Сорочка у дві пілки. Вишивали квітки, уставка з квітками. Носили пояс червоний, в'язаний, шерстяний, з китицями, виготовляли самі. Чоботи чорні хромові шили самі. У кожному селі була людина, яка шила чоботи. У Єрковцях шили чоботи, одяг. У Переяславі був чинбар. З верхнього одягу мати мала кожух, юпку із вовняного сукна до трьох усів. Мати носила очіпок, а я платок. Були очіпки полотняні. Він один був на кожен день. Літом ходила боса. Держали овечки у Ковалині. Після війни (50-ті рр.) жінки носили кофти шиті, спідницю, куфайку з вати, плаття. Спідниці шили з німецької палатки. Шили куфайки самі. Куфайки шив чоловік для мене та дітей. Куплялися хустки тернові (бавовняні), шерстяні, суконні. Дівчатка в школу ходили в платочках. Заплітала в будень дві коси.

Дитячого одягу як такого, не було. Як хлопець підросте, то штанину шують. Сорочку якусь шиють з полотна. А дівчина ходить у сорочці.

Валянки, кожух, шапку куповану носив мій батько Задорожній Микола Євграфович [3].

Усний спогад жителя села Єрківці Никона Григорія Єрмолайовича 1930 р. н.: Самі шили чоботи, валянки, куфайки. Купляли на базарі, що могли.

У мене була полотняна сорочка. Мати моя ткала полотно всьому селу. У жіночих сорочках квітки по рукавах вишиті хрестиком. Полотно для спідниць красили у корі ольховій, получалося коричнюве. Моя мама носила все полотняне: спідницю і сорочку. Вона з багатих була, дві скрині привезла, як вийшла заміж. Юпки були, шушуни з овечок, полушубки. Кожух був у батька. Придане мати мала – рушники, полотна, ліжники, юпки. Бабуся очіпок носила, кепур називався. Поверх нього платок зверху зав'язувався. Платки всякі були і шовкові, і тернові (чорні із квіточками), такі на базарі продають, по двадцять рублів був, шерстяні [2].

Прикраси. Усний спогад жителя села Єрківці Никона Григорія Єрмолайовича 1930 р. н.: У матері намиста багато було, попродавала все вона. Червоне коралове, янтарне. Сережки якісь були [2].

Усний спогад жительки села Єрківці Широкопіс (уроджена Задорожня) Юхимії Миколаївни 1918 р. н.: Носили червоне намисто, ліхтарик з янтарю, цепочка без хрестика. У нашій місцевості дукачів не було. Сережки золоті були з бовтиками, як пугвичка видута. Ще як мала була вуші проколювала баба [3].

Календарні свята. Усний спогад жительки села Єрківці Чайки (уроджена Василенко) Марії Іванівни 1924 р. н.: Андрея у нас не дуже якое справляли. Колядки, щедрівки, посипалки на новий год, особливо чоловіки ходили посипали. А тоді зойдуться, да зберуть усе, що надають їм на посипалках, та гуляють, випроводжають святки, або що. На Різдво кутя із сахара і маку. Узвар із сушняка, сливи, груші лимонки, яблука. Варення не було тоді. Капусту (капусняк) готували з м'яса, тиона, капусти. М'ясо тушили, рибу жарили. Хліб пекли самі. Діжа була дерев'яна. Тоді пекли на тиждень хліб. Добріший був, чим з магазину. Залишали кусочок тіста того, або виберуть, або прямо у діжі там оставалось, а тоді розмочували і обратно пекли. Кожен тиждень пекли. Щоб на другий раз його розмочить і підчинить, а потім вранці замісить. Садовили на капустяні листочки або на лопату в піч. Пиріжки пекли з гречаною кашею, із зажареною цибулею і печінкою робили, з квасолею, з маком і сахаром, з капустою тушеною. Була корова у нас. Із сиру налисники робили. Сир отоплювали в печі. Сир добрий такий був. Держали свиню, щоб заколоти на празники, Різдво. Сало солили, зберігали в яцику. Було якое порібрину поселять і в полотняний мішечок її складуть. Тоді літом та порі-

брина така добра. Її жарить і варить не треба, у поле було її брать добре.

На вечорниці ходили – тільки ж так, до кого у хату, до того хто один живе, як одна жінка. У нас на хуторі одна сирота була дівчина, дак до неї ходили на вечорки. Було гуляємо, горілки не пив ніхто тоді між хлопцями і дівчатами. Гуляли у всяких ігор тоді. Найбільше у сраканя, ми так називали, ігра така. Отако лягає, кладе долоні отак назад і тоді хто вдарить, то угадай. Лягаєш закриваєш очі і угадуєш. Як угадаєш то годі, а як не вгадаєш, то знов лягай. Були всякі ігри. Там хто кого поцілує, всякі були видумки. Всякі пісні співали давнішні, свої народні – «Ой посію огірочки», «На горі сухий дуб», «Коло млина кременена зацвіла калина», усякі такі сільські співали у хаті. А як тепло, то на вулиці гуляли. На кутку пособираються, співають, а хлопці ходять, то на той гурт підуть, то на той, де дівчата співають. Вечором. як літо, такі у селі співи на вулиці [1].

Усний спогад жителя села Єрківці Никона Григорія Єрмолайовича 1930 р. н.: Ходили колядувати до своїх. По Узівці ходили, по своєму кутку. Я прийшов до батька-хрещеного свого, колядувати, дак на ті гроші коньки-снігурі купив. На Різдво мама кутю готовила яшну, узвар із груш, яблук, слив, чавуняку таку наварить. У макітри великі пиріжки клала. Сідали вечеряти вечором часів у десять, кутю їмо, холодець, бо раніше свињяку держали.

На Узівці ставили віху, куток так називався. Лату із лісу прив'язуємо до чотирьох велосипедів, а тоді котимо на село. Лепеху, гавір рвали, квітками виражалось, а з самого верху ікона «Матір Божа». Хрест робили здоровий, обмотували його. Бігали комсомольці, не розрешали ставити, валяли. Сторожували, щоб ніхто не звалив її, бо були такі, що можуть звалити, як немає нікого [2].

Усний спогад жительки села Єрківці Ширококіс (уроджена Задорожня) Юхимії Миколаївни 1918 р. н.: Колядували під окно. Хто винесе, то спасибі, а хто ні, то йдемо даліше. На Петра храм. Церкви не було у селі. У Коваліні на Пречисту храм. Віху встановлювали хлопці. На другий день гуляли. Зверху віхи була іконка і рушник. У селі Коваліні ставили хлопці і дівчата. Зверху ставили хрест і іконку. На третій день розбирали ті, хто вбирали [3].

Знахарі. Усний спогад жительки села Єрківці Чайки (уроджена Василенко) Марії Іванівни 1924 р. н.: Були в селі такі бабки, що шептали.

Я свого сина. як був маленький, до однієї баби носила, шептала вона, чи від переляку, чи од чогось такого. Вона тут на цьому краю була, що шептала, помагало [1].

Народні промисли. Усний спогад жителя села Єрківці Никона Григорія Єрмолайовича 1930 р. н.: У кузні я працював молотобойцем. Батько кузнець був, а я помошніком у нього. Кузнець витягає залізо кліщами і показує де бити молотом. За день так набахкаєшся тим молотом. Вози ремонтували, тракторам леміші де плуг прикручували, одклепували, молотилки ремонтували. Батько був трактористом і механіком, і в кузні робив тожже.

Мама катала свічки. Віск розтоплювала в печі, виливала на таке, як бляха, на платок, ріже тоді його, нитку всередину, згортає його, катає, а тоді на сковороду гарячу. Бере тряпку, і по столу качає віск, і він робиться круглий. Усяк було. Каганців не було.

Вітряки були в селі. Тут два було, де Ковалин п'ятеро. Як я був молодший, то і я молов. У млині одні двері були. По ступеньках лізеши, тут мостик, а за тим мостиком барабан такий, як у воза, дірки поверчані і позабивані колочки. На возі привезли мішки. Мішки зачіплять на крючок і тягнуть, крутять, а тоді наверх тягають так само. Барабан не круглий, а шестигранний. Один чоловік стоїть там на горі, а другий внизу, на тому мостику. Зачіплять мішки і тягнуть. Крила кожного вітряка чотири метра, а так вісім метрів навхил. До половини було голе дерево, а тут деревинки чотиригранні забиті, до яких прибивались дошки, іще й довбалися. Чотиригранна ця, іще в яку сторону треба його задовбать. Приміром, як він в ту сторону крутиться, значить в цю сторону довбається, якщо в другу крутиться, туди довбають. Набиваються рейки, дошки, щоб усі однакові були. Четверо крил було. Млин німці спалили як відступали.

Була олійниця і в батьків, і у мене. Олію рижану били. Багато людей і в Коваліні, Дівичках, Мазінках сіяли рижій. Били із соняшників, кользи, з маку. Кольза – маленький горошок, чорний. З маку недобра олія, вонюча якась. Насіння вибивали, висушували, тоді чорнобойка була. Мололи на вальцях – два вальці розмелюють, воно таке, як крупчатка. Тоді в ночвах, тільки дерев'яних, висипають ту масу, розтирають, потім воду виливають, розтирають так, щоб воно тільки чуть вогеньке було, потім на сковороду і жарять його, вижарюють його, щоб було сухе. Тоді ложать його під прес і видавлюють. Ото з одного кувшина – літра, а з рижію півлітра три чвертки ще мають бути.

З насіння соняшника більше олії, якщо іще насіння пузате таке, то виходить трилітрова банка [2].

Усний спогад жительки села Єрківці Чайки (уроджена Василенко) Марії Іванівни 1924 р. н.: Пасічники були. Вони такі обикновенні люди, тільки того, що у них мед був, вони торгували медом. У них купляли віск і робили свічки [1].

Усний спогад жительки села Єрківці Ширококіс (уроджена Задорожня) Юхимії Миколаївни 1918 р. н.: Пасіки у нас не було. У діда була пасіка, звали його Іграк Задорожній. Заможній був, з козаків. Баба була козачка, записано у церковній книзі. Козакам наділи давали. Дід Іграк трьом синам побудував по млину у Ковалині. У них був млин, а тоді колгосп забрав. У діда був ліс, земля, сінокос. Вони свою землю пахали, по заробітках не ходили. У Єрковцях був один млин [3].

Воєнне лихоліття. Трудові роботи у нацистській Німеччині. Усний спогад жителя села Єрківці Никона Григорія Єрмолайовича 1930 р. н.: Під час війни у селі багато було німців. Вбитих багато було, гробів двадцять. Наші грузили їх. Наших також багато було вбито. Було чотири дивізії і ото де Борщев, київське РВД, не видержало і сказали відступать з Києва. Вони поїхали цією харківською дорогою, там ще дороги не було, тільки проект дороги. Наших окружили, і так держали до кінця листопада. Голодні падають, їх розстрілюють. Де корівня, там Трубайло (річка), що вниз іде там, наших було багато поховано. Тоді откопували і сюди перевозили на кладовище. Ховали без нічого, в кого які були рідна то приносили, ложили і так хоронили. Тут багато

було похоронених коло клубу. Багато тоді в клубі померло воїнів. Привозили із-за Дніпра [2].

Усний спогад жительки села Єрківці Чайки (уроджена Василенко) Марії Іванівни 1924 р. н.: Як я їхала у Германію думали там не буде шо вдіть, мені пошили покрашену полотняну спідницю. А там викинули, не нужна була. Мене останню забрали по списку. Свої у сільраді список дали, поліцаї, щоб точно прибув. Бувало шо хтось втече, то другий раз забирали. Я одна тільки була у батьків, то мене позаду забирали. В Германії у хазяїна була. Не погано було мені, не обіжжали, дуже гарна хазяйка була. В одного я була трохи, тоді від нього мене забрали чогось, не положено було держать таких людей, щоб були наймитами, дак до другого. Сад великий був у них, двоє дітей я гляділа. У саду було яблука збираєм, на городі щось помагаєм. Вона хороша була така хазяйка, як стали в лагері собірать наших же, а я в неї була, дак вона мене не віддала. А як стали відступать німці вона мене із собою забрала, до своєї родні, бо могли повбивать. То вона мене забрала, сказала їдь із нами. Як закінчилась війна вона мене віддала в лагерь вже. Потіряла я з нею зв'язок. Город Гюренд. Мені дуже хороша людина попалась [1].

Висновки. Отже, досліджуючи традиції Переяславщини, ми мало знаємо про свою власну історію, звичаї, обряди, селянський побут. Дана розвідка є важливим джерелом подальших досліджень, вивчення історичних та культурних надбань нашого краю.

Список літератури:

1. Польові матеріали авторів. Записано 20.09.2016 р. від Чайки (уроджена Василенко) Марії Іванівни 1924 р. нар., мешканки с. Єрківці Переяслав – Хмельницького району Київської області.
2. Польові матеріали авторів. Записано 20.09.2016 р. від Никона Григорія Єрмолайовича 1930 р. нар., мешканця с. Єрківці Переяслав – Хмельницького району Київської області.
3. Польові матеріали авторів. Записано 20.09.2016 р. від Ширококіс (уроджена Задорожня) Юхимії Миколаївни 1918 р. н., мешканки с. Єрківці Переяслав – Хмельницького району Київської області.

Dunaina I.G., Bondarenko M.I. ORAL HISTORY OF THE YERKIVTSI VILLAGE: FIELD RECONNAISSANCE

This article included the field materials of the authors, who were recorded in 2016 from the inhabitants of the Yerkivtsi village, Pereiaslav-Khmelnytskyi district, Kyiv region (now Boryspil district). The main themes of the research are Ukrainian folk women's clothing and Ukrainian folk women's decorations. The method of oral history, namely field reconnaissance, allows to record the historical memory of the people, to reconstruct events experienced by eyewitnesses. Unfortunately, time is inexorably running out, and there are fewer and fewer people who remember the events as witnesses or participants.

In general, material on various subjects was recorded during the expedition: calendar rites (during the year), family rites (birth, matchmaking, wedding), entertainment and game traditions (youth entertainment, revelries, street parties, evening parties, dawns), material culture (dresses, household utensils). In the birth ritual information about the village midwife, who helped the women give birth, happens less and less often.

The wedding ceremony is fixed with the main traditional stages. Of course, the influence of the Soviet period on the preservation of the wedding rite is obvious, but information about the dowry and wedding invitations has been collected.

Memories of evening parties, «kissing» games and entertainments have been preserved. Information about crafts, economic activities and everyday life of the villagers is provided. Respondents, despite the discussed topics, talked about the war disaster (1939–1945), about repression against the peasantry, about forced deportation for labor in Nazi Germany, difficult everyday life under the conditions of the occupation regime. These ethnographic materials can be used for a thorough study of our land, historical region, state, and further investigation of the material and spiritual culture of Ukrainians.

Key words: *Yerkivtsi, respondents, wedding, clothes, decorations, folk crafts.*

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

UDC 94

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/1.24>

Alyeva S.

Baku State University

STATE STRUCTURE OF THE AZERBAIJAN EMPIRE OF NADIR SHAH IN TURKISH HISTORIOGRAPHY

The aim of this article is to examine the state structure of the Azerbaijani empire of Nadir Shah Afshar based on the works of Turkish historians. From the study of Turkish historiography, it is clear that the Afshar Empire was headed by a padishah with unlimited power. Nadir Shah carried out a number of reforms to create a centralized state. After Nadir Shah Afshar came to power, he created a centralized administrative apparatus and eliminated a number of state institutions that existed during the Safavid era. The feudal class was the social support of the Shah's rule. Nadir Shah abolished the positions of chief vizier and sadr-azam (chairman of elders) that had existed before him during the Safavid period. Traditionally, he appointed people loyal to him to high positions. Abolishing the previous beylerbeylik system that existed during the Safavid era, the beylerbeyliks of Karabakh, Shirvan, Chukhur-Saad and Tabriz, he created a single administrative division called Azerbaijan. Tabriz was the center of united Azerbaijan. His state was divided into 3 khanates with centers in Mashhad, Tabriz and Shiraz. Khorasan was ruled by his son Rzagulu, and Azerbaijan by his brother Ibrahim Khan. Judges and other officials were subordinate to the Beylarbeys; they were appointed directly by the padischa himself. All this is explored in the article on the basis of the works of Turkish historians and the essence of the state structure of the empire of Nadir Shah is revealed.

Methodology and methods. The study used several research and information methods of historical science, such as induction, historicity, comparative analysis and analogy. Scientific works, especially Turkish ones, were used for this purpose.

The novelty of the article lies in the fact that for the first time in Russian literature the specifics of the state structure of the empire of the Azerbaijani Nadir Shah Afshar are considered.

Main results: Thus, from the study of Turkish historiography of the state structure of Nadir Shah's empire, it becomes clear that the Afshar Empire was led by a Shah with unlimited powers. Nadir Shah carried out a number of reforms to create a centralized state. After Nadir Shah Afshar came to power, he created a centralized administrative apparatus and eliminated a number of state institutions that existed during the Safavid period. The feudal class was the social support of the Shah's rule.

Key words: Azerbaijan, Nadir Shah Afshar, Turkish historiography, state structure.

Problem statement. Azerbaijan, which has an ancient and rich history of statehood, is still in the center of attention on the world historical stage with many outstanding statesmen. One of such prominent statesmen is Nadir Shah Afshar, the founder of the Afshar state, a historical figure. The personality of Nadir Shah Afshar was the focus of attention of many countries of the world during his lifetime, numerous studies were conducted about him, and various opinions and considerations were put forward. Many factors determining this attract attention. First of all, Nadir Shah achieved great success as a military commander in a short period of time and recovered almost half of the lost territories of the Safavid

Empire. Second, he stopped the military machine of the Ottoman state that annexed the Middle East to its empire, forced the rapidly growing Russian state to reckon with it, conquered India, Afghanistan and Turkestan, and created its own new empire. From this point of view, the personality of Nadir Shah, his relations with the neighboring states, as well as the newly founded Afshar empire are in the focus of the historians of many countries, including Turkey.

Turkish historians about Nadir shah Afshar and his state structure. One of the attention-grabbing works related to the social and political history of the Nadir Shah Afshar empire, including the state structure, in Turkish historiography is the

translated work “Nadir Shahi-I Avshar” published by Selenge Publications in 2015. This work written by M.R. Arunova and K.Z. Eshrefyan consists of six sections and 257 pages. The first section of the work is the classification of sources, the second section is a brief overview of the history of the Safavid state, the third section is the socio-economic policy of Nadir Shah, the fourth section is the structure of Nadir Shah’s state, the fifth section is the rebellions against Nadir Shah Afshar, and the sixth section is the economic crisis and the fall of Nadir Shah Afshar’s state. Covers. As can be seen from the structure of the work, the state structure of Nadir Shah Afshar empire is covered in the fourth section. It is written in the fourth section of the work: “The state of Nadir Shah was a typical military-feudal state. The Shah’s reign was endless. Although the council of emirs, vizier-ezam, head of guards, head of slaves, head of doorman, head of gunners, head of divanbey, which existed during the time of the Safavid kings, did not have such influence. As soon as Nadir Shah came to the throne, he actually abolished it [5, p. 89]”. The author then describes Nadir Shah Afshar as a despot and writes: “As soon as Nadir ascended the throne, he declared to the Iranians that he wanted to rule the kingdom without partners, and although he established a state council and divided it according to the number of provinces, he ordered them not to make any important decisions without his opinion. Numerous punishments and cruelties testify to Nadir’s lack of mercy [5, p. 90]”. M.S. Ivanov, distinguished in the former Soviet historiography for his research on current issues of Azerbaijan’s history, writes in this regard: “Nadir Shah tried to centralize the country’s administration at the same time. His state was divided into 3 principalities centered in Mashhad, Tabriz and Shiraz. Khorasan was ruled by his son Rzagulu, and Azerbaijan by his brother Ibrahim Khan. Judges and other officials were subordinate to Baylarbeys, they were appointed directly by the king [11, p. 134].” In this regard, Muhammad Kazim writes that the management was centralized so that all economic and political issues were determined by the king, and the revenues received by the king were controlled by the king. The state was divided into four provinces. These were Azerbaijan (all regions of the South Caucasus ruled by the Afshars, except Azerbaijan lands, especially Georgia), Ajam Iraq, Khorasan and Persian regions. Nadir Shah appointed “mustofimemalik” to each province, who controlled the financial situation of their region. After the conquest of India, a new province was established under the leadership of “mustofi-memalik”, who oversees all

income and expenses of India” [10, p. 509]. As can be seen from the data, Nadir Shah Afshar created a centralized administrative apparatus after coming to power and eliminated a number of state institutions that existed during the Safavid era. The shah had unlimited power in the country, the feudal class was the social support of the shah’s power. It should be noted that with Nadir Shah Afshar’s coming to power, Muhammad Kazim also writes that many structures in the state administration apparatus that existed during the Safavid period were abolished: head etc. canceled his duties. However, in the decrees issued on Georgia in 1742 and 1744, it seemed that the positions such as “master of the threshold” and “master of riflemen” still remained [10, p. 509; 1, p. 66; 2, p. 166]. Commenting on the basis of the economic base of the state, M.R. Arunova and K.Z. Eshrefyan write that, as in all feudal societies, the economic basis of Nadir’s state also rested on the small-scale workshops produced by small artisans at their own expense. The army, which was created due to a huge administrative mechanism, the expansion of state territories and continuous wars, was maintained at the expense of the weakened population, especially the peasants [5, p. 89]. The authors further write: “Peasant production began to collapse from the end of the 17th century. Feudal feuds and continuous wars that started even before the fall of the Safavid state, the seven-year rule of Afghan and Turkish invaders, and their struggles over Iran and Azerbaijan accelerated this economic collapse. The robbery suffered by the conquered population by Afghans and Turks deepened it somewhat [5, p. 90]”. However, the authors refer to the works of a number of European and Russian researchers and characterize the first years of Nadir Shah Afshar’s rule as a symbol of an ideal ruler: “He tried to slowly win the love of the people, who were leaning towards him due to his growing fame due to his victories. First of all, he did not want a welcome ceremony to be organized for him in any place he went to, and he did not want the people to incur any expenses for these ceremonies. Nadir rolled up his sleeves to eliminate all irregularities, to stop the dissensions between tribes and classes, to settle the disputes of provincial leaders, high officials, Qazis and other members of this class. Despite their position and past services, he severely punished the culprits. Every day, he went to the city and held hearings about those who harmed the merchants and the population, sometimes one, sometimes several. He was interested in many issues, including solving the problems of families who were dissatisfied with city life and had a hard time [5, p. 90]”. According to the author, such

demagogic actions were aimed at further exploiting the population of Nadir Shah Afshar and breaking his resistance. His policy in this direction was showing itself even before he ascended the throne in 1736. While the poor villagers supported Nadir Gulu Khan in their struggle against the Afghan invaders, they hoped to reduce the tax burden on the shoulders of the hated foreigners and improve their living conditions [5, p. 90]. As it is clear from the data, while on the one hand, the authors portray Nadir Shah Afshar as a strong head of state, on the other hand, they don't even shy away from expressions that vilify him.

The conducted research shows that in Nadir Shah Afshar's empire, there were numerous civil bureaucracy layers of the central and local government apparatus in addition to the military officials. Unlike the military elite, the civilian bureaucracy was indigenous and ethnically diverse. Mirza Mehdi Khan Astrabadi, a descendant of the Safavids, was a representative of this class. He was one of the courtiers who were very close to Nadir Shah, he performed various tasks for him, and for a long time he was his personal scribe.

Within the civil bureaucracy, the positions of "mustoufi al-mamalik", "lashkarnavis", and "minister-i-wirahat" were important. Many representatives of the civil bureaucracy supported the Shah's policy of undermining the power of the military feudal lords of some tribes. Nadir Shah tried to create new civil bureaucracy cadres instead of the old officials. For example, Taghi Khan, who used to be an ordinary tax collector in Persia, was appointed a judge in 1736 [11, p. 102; 12, p. 44].

In order to strengthen his power, Nadir reformed the state administration apparatus. While still in Mughan, Nadir Shah abolished a number of positions, including the post of prime minister. The management of all financial bodies of the state was subordinated to the king [11, p. 102].

In Nadir Shah's state, provincial treasurers were appointed directly by the king, and all financial affairs of the state were under the supervision of inspectors. Later, the collection of taxes in all provinces and regions fell on the governors and chief governors. Cities were the center of financial administration of each region. Like the Safavid kings, Nadir appointed officials from within to collect taxes. For example, mirza-vakil, mir-sufi, etc. [11, p. 102].

It should also be noted from the anonymous work "Tazkiratul-Muluk" written in 1723, which reflects a general view of the Safavid state mechanism and management system, that the first person in the state after the shah was the grand vizier. Appointments

to important positions in the state apparatus, the palace and provinces, and determining their salaries were determined by the "grand minister" and only then sent for the signature of the shah. However, the appointment and dismissal of minor officials was carried out by the "grand minister". All financial transactions related to state taxes, money sent to the treasury from the capital Isfahan were carried out with the signature of the "great minister" [12, p. 106; 9, p. 58].

There was a special notebook on the divan of the Grand Vizier, called a guard. Most likely, this notebook was used to reflect the necessary wishes and demands of the people and to reach the grand vizier. The financial department consisted of two departments. These were divided into treasury revenue department (Serkari-divan) and throne revenue department (Serkari-hasse). The management of these two financial departments was related to two types of territorial ownership, namely, the territories of the state and the shah. "Mustafi al-Mamalik", who was among the great emirs and had many civilians and soldiers, was at the head of the treasury revenue department. The income and output of the Shah's territories was regulated by a kind of "serkari-hasse". No matter how independent the revenues of the treasury and the throne were, the last word was still said by the "grand vizier". To allocate to labor, etc. All decrees came into force with the seal of "Mustafi al-Mamalik", except for cases related to insignificant issues [11, p. 107; 3, p. 54].

It is known from the work "Nadir Shah-i Avshar" that some time after the accession of Nadir Shah Afshar to the throne, most of the government officials who held high positions in the Safavid administration were removed from their positions. Here we read: "Tahmasib Gulu (Nadir Shah) ordered the killing of Safavid gentlemen one after the other under various pretexts, or removed them, if any of the Safavids remained in charge in any region of the country, he never trusted them and did not keep them in their positions [5, p. 108]."

Talking about the state structure of Nadir Shah's Afshar, A. Atesh writes that after making Mashhad the capital of the empire instead of Isfahan, Shah abolished the education of scribes in the harem, which had been going on since the time of Abbas I. He gave his sons positions in the army and administration at a young age. This activity of Nadir Afshar was a step taken on the way to healthy the foundations of the dynasty he founded [2, p. 230]. According to the author, apart from this activity, there were no exceptionally significant state events. That is why

it can be said that the Safavid state organization continued in the same way during the reign of Nadir Shah [2, p. 230].

One of the studies in Turkish historiography that talks about the social and political life of Nadir Shah's empire is Sayed Sadat, the author of the master's thesis "Afghanistan during the period of Nadir Shah". In the fourth chapter of the author's scientific work defended at Sakarya University in 2017, it is possible to learn some ideas about the politics and state management system implemented by the empire in the remote areas. The author writes that the ulema class was assigned to villages as inspectors. Thanks to Afsharli state, these ulema lead a good life, they considered themselves to be shareholders in the economic interests of Afsharli state. The palace of the Afsharli state (in Afghanistan) was not as luxurious and crowded as the palace of the Babur state. Along with soldiers, there were servants, artists, and poets in the country. Nadir Shah's appreciation of artists and poets created conditions for the development of culture and art in central and southern Afghanistan [12, p. 79]. However, the governance of Afghanistan did not change much during Nadir Shah's reign. Because Nadir Shah Afshar, who was involved in military affairs, could not find an opportunity to create state institutions. The administration of the Afghan lands with divans left from the Babur state continued until 1847. These were institutions such as "Divani-Vezarat", "Divani-Vekalat", "Divani-Mustafi", "Divani-Hajci", "Sarai divan", etc. "Divani-Vezarat" works as a chieftaincy, and after the king, the vizier was one of the most powerful people in the Afsharli state. Financial administrations were managed by Sadarat divan. Intelligence and security issues were handled by the king. The spies chosen by Nadir Shah worked in the country as a whole [12, p. 79–80].

Conclusions. Thus, from the examination of Turkish historiography on the state structure of Nadir Shah's empire, it is clear that the Afshar empire was headed by a shah with unlimited powers. Nadir Shah implemented a series of reforms to create a centralized state. After Nadir Shah Afshar came to power, he created a centralized administrative apparatus and eliminated a number of state institutions that existed during the Safavid period. The feudal class was the social support of the Shah's rule. Nadir Shah abolished the position of chief vizier and chairman-ezam, which existed before him during the Safavid

period. Traditionally, he appointed people loyal to him to high positions. By canceling the previous beylarbeylik system existing during the Safavid era, the beylarbeylik of Karabakh, Shirvan, Chukhur-Saad and Tabriz, he created a single administrative division under the name of Azerbaijan. The center of unified Azerbaijan was Tabriz. His state was divided into 3 principalities centered in Mashhad, Tabriz and Shiraz. Khorasan was ruled by his son Rzagulu, and Azerbaijan by his brother Ibrahim Khan. Judges and other officials were subordinate to Baylarbeys, they were appointed directly by the king.

From the researching of Turkish historiography, it is also known that during the Safavid era, the previous powers of the Shiite clerical class, which constituted the highest official class, were reduced. The Mughan congress created a deep gap between the religious section and the representatives of the government. In fact, with this step, Nadir Shah Afshar tried to eliminate the religious divisions that existed before him, tried to reduce the role of his clerical group in the affairs of state administration, and created a normal basis for a healthy environment in social and political life. After the Mughan Congress, in order to further weaken the role of the Shia clerics, who have an important voice in the state administration, the waqf goods were also confiscated, and their wealth was confiscated for the benefit of the state treasury. As a result, the state's revenues increased significantly.

In the empire of Nadir Shah Afshar, one of the main pillars of the shah's kingdom, which had unlimited power, was the army that protected the empire and power. Although Nadir's army consisted of volunteers belonging to different tribes, the supreme command was made up of soldiers-feudal lords of Afshar, Kurds, and some Bayat tribes, which were located among the Qizilbash tribes since the 17th century.

Nadir decided to get rid of the people in important positions in the state, especially Fatali Khan, who served in the palace during the time of the Safavid Shahs and who was the minister of Sultan Hussein. The financial affairs of the state were completely under the command of the Shah, the Ministry of Finance was removed from the center and divided into four large provinces. These were the provinces of Azerbaijan (Georgia, other areas of the Caucasus), Ajam Iraq, Khorasan and Fars. «Mustavfi al-Mamalik», who was the head of these departments, was responsible for the financial affairs of the country.

Bibliography:

1. Adıgüzel, A., Yıldırım A. I. I. Mahmud dönemi (1730–1754) Osmanlı-İran ilişkileri Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Fakültesi dergisi, sayı VII, c. 4, 2017, s. 59–96.

2. Atesh, A. Nadir Şah döneminde Osmanlı-İran siyasi ilişkileri (1720–1747). İstanbul: Cizgi Kitab evi, 2022, 264 s.
3. Atesh, A. Nadir şah Afşarın ölümünden sonra İranda hakimiyet mücadeleleri ve Osmanlı devletinin İran politikası // Afyonkarahisar Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, 2006, cilt 8, sayı 2, s. 53–64.
4. Ateş, A. Avşarlı Nadir Şah ve döneminde Osmanlı-İran mücadeleleri. Basılmamış Doktora Tezi, İsparta, 2001, 156 s.
5. Arunova, M.R., Esrefyan K.Z. Nadir şahı-ı Avşar. İstanbul: Selenge Yayınları, 2015, 275 s.
6. Aktepe, M. Vakanüvüs Raşid Mehmed Efendinin Eşref Han nezdindeki Elçiliği ve buna takaddüm eden siyasi muhabereleler // Tarih Mecmuaları XII, İstanbul, 1954, s. 162–163.
7. Aktepe, M. Patrona isyanı (1730). İstanbul: Altınordu Yayınları, 2016, 160 s.
8. Aktepe, M. I. Mahmud // İslam Ansiklopediyası, c. VII. MEB, İstanbul, 1993, s. 158–165.
9. Aktepe, M. Dürri Ehmed Efendinin İran Sefareti // Belgelerle Türk Tarihi Degisi, İstanbul, sayı 1, 1968, s. 56–84.
10. Mammadova, R. Nadir şah dönemi devlet yönetimi, askeri ve ekonomik yapı // Nadir Şahın Mirası. İstanbul, 2023, s. 509–522.
11. Mahmudov Y., Mustafazade T. Nadir şah Əfşar. Bakı: NPB, 2019, 248 s.
12. Sadat S.S. Nadir Şah Döneminde Afganistan. Yüksek lisans tezi. Sakarya, 2017, 118 s.

Алієва С. ДЕРЖАВНИЙ ПРИСТРІЙ АЗЕРБАЙДЖАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАДІР-ШАХУ В ТУРЕЦЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Метою цієї статті є розгляд державного устрою азербайджанської імперії Надір-шаха Афшара на основі робіт турецьких істориків. З вивчення турецької історіографії видно, що Афшарську імперію очолював падиша з необмеженою владою. Надір-шах провів низку реформ щодо створення централізованої держави. Після приходу до влади Надір-шаха Афшара він створив централізований адміністративний апарат та ліквідував низку державних інститутів, що існували в епоху Сефевідів. Клас феодалів був соціальною опорою шахського правління. Надір-шах скасував посаду головного візира і садр-азама (голови старійшин), що існувала до нього в період Сефевідів. Зазвичай на високі посади він призначав вірних йому людей. Скасувавши колишню систему бейлербейліків, що існувала в епоху Сефевідів, бейларбейліків Карабаха, Ширвана, Чухур-Саада та Тебріз, він створив єдиний адміністративний поділ під назвою Азербайджан. Центром єдиного Азербайджану був Тебріз. Його держава була поділена на 3 ханства з центрами у Мешхеді, Тебрізі та Ширазі. Хорасаном правив його син Рзагулу, а Азербайджаном – його брат Ібрагім-хан. Судді та інші чиновники підкорялися Бейларбеям, їх призначав безпосередньо сам падишах. Все це досліджується у статті на основі праць турецьких істориків та розкривається сутність державного устрою імперії Надір-шаха.

Методологія та методи. У дослідженні використано кілька дослідницьких та інформаційних методів історичної науки, таких як індукція, історичність, порівняльний аналіз та аналогія. З цією метою використовувалися наукові праці, особливо турецькі.

Новизна статті полягає в тому, що вперше у вітчизняній літературі розглядається специфіка державного устрою імперії азербайджанського Надір-шаха Афшара.

Основні результати. Таким чином, вивчення турецької історіографії державного устрою імперії Надір-шаха стає зрозумілим, що Афшарську імперію очолював шах з необмеженими повноваженнями. Надір-шах провів низку реформ щодо створення централізованої держави. Після приходу до влади Надір-шаха Афшара він створив централізований адміністративний апарат і ліквідував низку державних інституцій, що існували під час Сефевідів. Клас феодалів був соціальною опорою шахського правління.

Ключові слова: Азербайджан, Надір Шах Афшар, турецька історіографія, державний устрій.

УДК 94.(470)

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/1.25>**Бакуменко О.О.**

Українська інженерно-педагогічна академія

Тавшунський О.М.

Українська інженерно-педагогічна академія

ІСТОРІЯ РЕГІОНАЛЬНИХ ЗЕМСТВ УКРАЇНИ У ДИСЕРТАЦІЙНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ ДОБИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

У статті розглянуто історіографію діяльності регіональних земств України відображену у дисертаційних дослідженнях доби незалежності. Земські установи, створені внаслідок реформи 1864 р., залишили глибокий слід у вітчизняній історії, значно сприяли розвитку соціально-економічної та культурної сфери життя суспільства. В рамках діяльності установ земського місцевого самоврядування розвинувся земський ліберальний рух, який сприяв формуванню засад громадянського суспільства, толерантності, відповідальності тощо. Не дивно, що діяльність земств як в цілому, так і по окремих губерніях давно привертає увагу дослідників. Дослідження регіональної історії земств поступово стала окремим напрямком в земствознавстві. Довгий час земства українських губерній розглядалися лише в загальному контексті імперського періоду історії та як елемент загальної системи земського самоврядування. Доба незалежності поставила на порядок денний вивчення вітчизняного досвіду функціонування місцевого самоврядування, що відобразилось у появі великої кількості досліджень присвяченим історії окремих земств України.

В статті виділено основні групи досліджень, що розкривають ті чи інші аспекти земської регіоналістики. Визначено, історія земств яких губерній розкрита повніше, які напрямки практичної діяльності земств на сьогодні опинились в полі зору українських дослідників. Робиться висновок, що поряд з традиційними для дослідників попереднього етапу сфер діяльності земств – народної освіти, медицини та статистики, об'єктами дослідження стають і інші – раніше не досліджувані. Такі як, наприклад, діяльність земств по охороні і збереженню історико-культурної спадщини. Показано які нові риси в дослідженні регіональної історії земств з'явилися у порівнянні з попереднім – радянським періодом. Автори статті визначають, що розширюється географічний ареал досліджень, в поле зору дослідників потрапляють і активно вивчаються земства Правобережної України. В цілому доба незалежності стала сприятливим етапом у вивченні історії окремих земств України з якої поступово складається цілісна картина історії земського самоврядування на вітчизняних теренах.

Ключові слова: *місцеве самоврядування, земство, історіографія, регіоналістика, земська діяльність, губернське земство.*

Постановка проблеми. Історіографічні дослідження є важливою частиною сучасної науки, адже здійснюють систематизацію та узагальнення історичного знання. За часи існування незалежної української держави було накопичено величезний доробок історичних праць з найрізноманітніших проблем світової та вітчизняної історії. Їх осмислення та аналіз допомагають краще зрозуміти основні тенденції сучасної української історичної науки. В даній розвідці ми пропонуємо огляд досліджень з регіональної історії українських земств, представлений у дисертаційних роботах часів незалежності. Актуальність цієї теми обумовлена з одного боку, важливістю вивчення земств та їх діяльності для вітчизняної історії,

особливо регіональної, з іншого боку, майже цілковитою відсутністю історіографічних досліджень з цієї проблематики. Дисертаційні дослідження обрані нами в якості предмета вивчення, як підсумок регіональних земствознавчих досліджень, що дозволяють більш менш повно оцінити досягнення та лакуни наукових пошуків в тому чи іншому регіоні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На жаль, кількість історіографічних праць з проблем земського самоврядування вкрай мала. За роки незалежності по суті вони зводяться до робіт І.М. Миколаєнко та О.О. Бакуменко. В дослідженні І.М. Миколаєнко було розглянуто комплекс українських, російських і зарубіжних істо-

ріографічних джерел, який вміщував монографії, брошури, статті, дисертаційні дослідження щодо діяльності земських установ в Україні [1]. В дисертаційному дослідженні та пізнішій монографії О.О. Бакуменко було розглянуто великий комплекс робіт з історії земств в цілому і українських зокрема, з моменту створення земства і до 2000-го року [2]. За останні роки за винятком окремих статей та відповідних обов'язкових історіографічних оглядів у дисертаціях, нових історіографічних досліджень не з'явилося. Між тим обсяг історичних робіт з цієї проблематики значно зріс, особливо у 2000-ні роки і потребує узагальнення.

Постановка завдання. У даній статті робиться спроба проаналізувати основні напрямки дослідження регіональної історії земств України в дисертаційних дослідженнях доби незалежності.

Виклад основного матеріалу. Перші роки після здобуття Україною незалежності кількість досліджень, присвячених історії земства, була відносно невеликою. Переважно вона складалась з статей в періодичних виданнях. Дисертаційні дослідження були поодинокими. Це був час накопичення джерельної бази, обробки матеріалу. І саме цей час став тією базою на якій виростили дослідження 2000-х років. Саме період з 2000 по 2014 рр. став найбагатшим на дослідження, присвячені історії окремих земств України.

Всі дисертаційні дослідження в галузі історії земств цього періоду можна умовно поділити на декілька груп. Перша – це власне роботи присвячені комплексному історичним оглядам окремих земств або груп земств. Такі роботи мали за мету дати цілісний огляд створення та діяльності земських установ певної місцевості у всьому взаємозв'язку. Тут варто відразу виділити появу перших робіт присвячених історії земств Правобережної України. Це знакове явище, адже довгий час в науковому середовищі побувала думка, що оскільки на Правобережжі земське самоврядування було введено пізніше, і було більш контрольоване імперським режимом, то його діяльність була не такою активною, як на Лівобережжі. Такі дослідники, як І.Г. Верховцева, О.В. Огієнко, змогли спростувати цей стереотип. В їх дисертаціях висвітлено господарську та культурно-просвітницьку діяльність земських установ українського Правобережжя протягом всього відносно недовгого періоду їх функціонування. І.Г. Верховцева звернула особливу увагу на внутрішні та зовнішні чинники, які впливали на діяльність земств даного регіону, та зробила висновок про їх значну

роль у громадській активізації населення, вирішенні соціально-економічних завдань краю [3]. О.В. Огієнко проаналізувала політику царської влади щодо органів земського самоврядування українського Правобережжя і зробила висновок, що ця політика була спрямована на запобігання переваги поляків-католиків у земських органах. Авторами цих розвідок було вперше охарактеризовано державно-правовий, організаційний статус самоврядних земських органів Київської, Волинської та Подільської губерній у 1911–1917 рр. та розглянуто особливості фінансового становища та бюджетної політики правобережних земств [4]. Слід зауважити, що на наш погляд, автори цих досліджень переважно зосередились на політико-правових особливостях функціонування земств даного регіону, в той час як соціально-економічна складова відійшла дещо на задній план.

На особливу увагу заслуговує дисертаційне дослідження А.І. Козаченко, здійснене у 2015 р. Воно присвячене комплексному вивченню земського самоврядування у Полтавській губернії. Мабуть це єдине на сьогодні завершене комплексне дослідження історії регіонального українського земства за весь період його діяльності [5].

В дослідженні не лише проаналізовано нормативно-правові, організаційні та управлінські аспекти діяльності органів земського самоврядування на прикладі Полтавського губернського, повітових і волосних земств але й зроблено ряд важливих висновків щодо ролі земств в житті тогочасного українського суспільства. А.І. Козаченко вважає, що земство прагнуло до удосконалення власних структурних підрозділів, порядку діяльності та розширення повноважень. На матеріалах Полтавського земства автор доходить висновку про національний характер земського ліберально-демократичного руху, відзначає досягнення земських установ у галузі охорони здоров'я, освіти, оплати праці, пенсійного забезпечення та формування ринкових відносин у аграрній галузі. У роботі охарактеризовано особливості функціонування земського самоврядування у період Першої світової війни та революційну добу, при чому відзначено його послідовно демократичну позицію.

Проблемам функціонування повітових земств на теренах Донбасу було присвячено дослідження Сараєвої О.В. [6]. Шляхом залучення великої кількості архівних джерел, авторці вдалось відтворити соціальний, етнічний і майновий склад повітових земств Донбасу. Значну увагу Сараєва О.В. приділила персоніфікації земств регіону, охарактеризу-

вала діяльність найбільш впливових представників земської еліти регіону. В поле зору дослідниці потрапили аспекти взаємодії повітових земств із різними колами суспільства, щодо створення лікарських дільниць, стаціонарних лікарень, реалізації протиепідемічних заходів, віднаходження мотиваційних чинників для залучення сільських громад до створення інфраструктури культурно-просвітницького життя, громадського піклування, заходи з популяризації добродійності, підтримку благодійних установ тощо.

На жаль цими дослідженнями комплексні роботи з історії регіональних земств і обмежуються. В усякому разі, ми не знайшли даних про наявність таких робіт. Тож можна зробити висновок, що комплексна історія великих і впливових земств України (зокрема Чернігівського і Харківського) ще чекають своїх дослідників.

Набагато більш репрезентативною стала група робіт, присвячених окремим напрямам практичної діяльності регіональних земств. Цей аспект розглядався як спеціальних суто земствознавчих дослідженнях так і в загально-історичних роботах присвячених розвитку тієї чи іншої галузі життя суспільства певного регіону. З самого початку 2000-х років починається справжній бум подібних досліджень. Лише за даними бібліотеки Вернадського ми нарахували їх понад чотири десятки. Основна їх кількість припадає на 2000–2014 роки. Після 2014 року кількість досліджень з земської тематики значно зменшується, що на наш погляд, пов'язано зі зміною дослідницьких пріоритетів в українському науковому історичному середовищі.

Ще з радянських часів, коли йшлося про практичну діяльність земств, переважно говорили про створення системи народної освіти та охорони здоров'я. Набагато в меншій мірі було розглянуто статистичні дослідження та роботу в сфері сільського господарства. Але наразі ситуація змінилась. Спробуємо визначити які напрями діяльності регіональних земств стали предметом розгляду вчених доби незалежності.

Дуже активній розробці продовжувала піддаватись тема діяльності регіональних земств в галузі освіти та просвітництва. Окрім завершених дисертаційних досліджень майже по кожній українській губернії видано декілька різноманітних статей присвячених різним аспектам земської системи народної освіти. Особлива увага була приділена земствам Лівобережної та південної України, які дійсно займали визначні місця в освітній справі на тлі всієї імперії. Однією з перших дисертаційних робіт доби незалежності

стало дослідження О.І. Мармазової, присвячена просвітницькій діяльності земств Катеринославської, Харківської, Полтавської та Чернігівської губерній, в галузі шкільної та позашкільної освіти. В дослідженні робиться висновок, що саме земства найбільше вплинули на покращення стану освіти в Україні наприкінці ХІХ – початку ХХ століть, але при цьому аналізуються ті негативні фактори, які зменшили можливості та ефективність земських закладів [7].

Освітня діяльність земств Харківської губернії розглядалась в дисертаційних дослідженнях Л.В. Корж та С.М. Жукова. Авторам вдалося визначити етапи зародження, становлення та розвитку земської освіти в Харківському регіоні, встановити важелі впливу органів самоврядування на підвищення ефективності навчально-виховного процесу в народній школі; розкрити організацію, зміст, напрями та форми освітньої діяльності земських установ Харківщини. Окремо підкреслювалась роль земств в духовному розвитку народу, пробудженні його національної самоідентичності [8].

В 2000х роках вийшла ціла серія дисертацій присвячених розвитку земської освіти в південних земствах України. В роботах О.В. Новікової, В.А. Добровольської, С.О. Шукліної, Н.М. Кузовової, М.О. Мінц були досліджені питання створення та функціонування земських шкіл в південних губерніях, на підставі широкого кола архівних джерел проаналізовано етнічний, соціальний, конфесійний, гендерний та віковий склад учнів, виділено особливості, що впливали на народну освіту цих регіонів. Висвітлено причинно-наслідкові зв'язки та залежність освітнього рівня населення від допомоги земств і органів місцевого самоврядування (за повітами). Показано навчально-методичну діяльність земських закладів освіти, розв'язання проблем підготовки вчительських кадрів, фінансування, взаємодії з міськими органами самоврядування, залучення до освіти дорослого населення. До наукового обігу дослідниками південних губерній введено ряд земських видань, архівних матеріалів та інших джерел, які раніше не використовувались, або використовувались обмежено. Вперше на порядок денний винесено розгляд таких аспектів освітньої діяльності земств як гендерна, етнічна та конфесійна паритетність у наданні освітніх послуг [9].

Просвітницько-виховній роботі земств Полтавської губернії було присвячено дослідження С.М. Кікто. Автор визначила основні етапи, напрями, форми та методи просвітницько-вихов-

ної діяльності земств Полтавської губернії і проаналізував можливості використання прогресивних здобутків земств Полтавської губернії досліджуваного періоду в сучасних умовах інноваційного розвитку освіти України [10].

Земські бібліотеки як складову частину системи бібліотечного забезпечення Катеринославщини розглянув в своїй роботі Л.М. Лучка. Автор проаналізував процес формування та розвитку земських бібліотек і народних безкоштовних читалень, міських громадських бібліотек, мережі навчальних бібліотек, що зберігали значні за обсягом і цінні за змістом книжкові та періодичні зібрання за галузевими та мовними ознаками [11]. Маємо зауважити, що за доби незалежності вчені стали більше уваги приділяти національним аспектам народної освіти, гендерним та соціальним аспектам.

Традиційною галуззю діяльності земств, що привертала увагу дослідників ще з радянських часів була медична сфера. Українські вчені доби незалежності продовжили її розгляд по регіонах як у спеціальних, так і в загальних дослідженнях. Серед останніх слід виділити доробок І.Ю. Робак, що аналізуючи історичні умови організації охорони здоров'я в Харкові за імперської доби та специфіку заходів протидії небезпечним захворюванням, простежив розвиток санітарної діяльності в тому числі і земств, виявив закономірності розвитку та місцеві особливості надання медичної допомоги населенню. Дослідником було створено біографічні портрети видатних організаторів харківської охорони здоров'я серед яких було чимало земців [12]. Серед інших губернських земств досліджені медична діяльність у Херсонському (О.А. Майстренко), Київському (Г.О. Андріяка) та Катеринославському (З.Г. Гужва). В кожній з робіт була своя специфіка щодо фокуса дослідження. Щодо Херсонського земства було виявлено особливості земсько-медичної діяльності повітових управ у 1865–1872 рр. та визначено роль губернського земства, показано його вплив на формування стаціонарної системи медичного обслуговування. Для Київського – подано детальну характеристику лікувального напрямку земської медицини (стаціонарної, амбулаторної, акушерської, педіатричної, психіатричної медичної допомоги) і фінансового становища цієї соціальної галузі місцевого господарства. Охарактеризовано функціонування Київського губернського земства у період Великої війни (1914–1918) як складової частини Всеросійського земського союзу в різних напрямках його роботи, акцентуючи увагу

у наданні медико-санітарної допомоги військово-вослужбовцям і цивільному населенню. Що ж до Катеринославської губернії, то більшу увагу було приділено профілактичним заходам земства. Така специфіка визначалась особливостями земської медичної діяльності в цих губерніях [13].

Значна кількість досліджень присвячена різноманітним аспектам соціально-економічної діяльності земств у селі. Тут треба згадати як про загальні роботи, присвячені сільському господарству України цього періоду, і де розбирається вклад окремих земств в розвиток цієї галузі [14], так і спеціальні роботи по цільовій діяльності окремих земств.

Серед другої групи робіт слід звернути увагу на дослідження О.В. Волос та С.В. Горохова, Березняка Я.В. Якщо в дослідженні С.М. Раєвського діяльність земств Лівобережної України в галузі сільського господарства розглядається в комплексі загальних перетворень в аграрному секторі України на межі XIX–XX ст., то в роботі О.В. Волос розглянуто весь комплекс сільсько-господарських заходів Херсонського земства [15] а Я.В. Березняком Таврійського [16] визначено регіональну специфіку діяльності земств Херсонщини та Таврії в сільськогосподарському секторі економіки південної України. Дослідження ж С.В. Горохова охоплювало форми та напрямки земської економічної діяльності у Харківській і Чернігівській губерніях, зокрема такий важливий аспект як допомога земств переселенцям на початку XX ст. Розкрито процес залучення земств до створення переселенських органів, налагодження та постійного вдосконалення соціальної допомоги переселенцям [17].

Незалежно від специфіки роботи цими дослідниками було з'ясовано характер участі земств у модернізації аграрної сфери та наслідки їх діяльності. З'ясовано суспільні та політичні чинники тогочасної епохи, що не дозволили земствам розкрити повністю їх потенційні можливості.

У роботах Т.І. Малєєвої, О.В. Малишева, О.О. Белько, було розглянуто різні напрями діяльності земств в галузі розвитку і популяризації народних промислів та ремесла як в цілому, так і за конкретними напрямками, наприклад гончарним [18].

В цих дослідженнях обґрунтовано основну періодизацію земської діяльності, спрямованої на вдосконалення та розвиток кустарної промисловості, досліджено еволюцію понятійного апарату кустарництва. Визначено форми та методи пропагування та популяризації кустарної промисло-

вості у практиці земств. В роботі Малишева до того ж досліджено систему професійно-ремісничої освіти у Харківській губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. та зроблено позитивні висновки про результати і ефективність її роботи в умовах Харківської губернії кінця XIX – початку XX ст.

Земському кооперативному руху у Подільській, Волинській та Київській губерніях присвячені роботи Магась-Демидас Ю.І., О.В. Двойніної, Б.С. Кузіної [19].

В цих роботах проаналізовано політику органів державної влади і земств до кооперації. Зроблено висновок про важливу роль кооперації в економічному та громадському житті Правобережжя, зокрема, показано її вплив на покращання матеріального становища населення та підвищення його культурного рівня. Автори одноставно зауважують на важливу роль інституту земств на Правобережній Україні у пропаганді та реалізації на практиці кооперативних ідей.

Також серед окремих робіт на економічну тематику можна назвати дослідження присвячені вкладу земств у механізацію сільського господарства (Т.В. Хоменко), продовольче забезпечення населення (Ю.М. Петровська) тощо [20].

Важливим напрямом діяльності земств була статистика. По суті ними було створено абсолютно нову систему обліку, відмінну від державної і набагато більш незаангажованої ніж державна. Матеріали земської статистики мали надзвичайно важливе значення для вивчення життя українського села на межі XIX–XX ст. Тому не дивно, що вона привертала і привертає увагу дослідників. Серед українських науковців доби незалежності до питань діяльності земств в сфері статистичних досліджень звернулись О.О. Петров, О.А. Макієнко, В.В. Бобков, О.В. Герінбург [21]. Об'єктом їх досліджень стала статистична діяльність як земств південноукраїнських губерній – Катеринославської, Таврійської та Херсонської, так і деяких східно-українських. Авторами було досліджено основні риси організації Катеринославського, Таврійського та Херсонського земських статистичних закладів у другій половині XIX – початку XX ст. Проаналізовано головні напрямки та досягнення їх діяльності. Висвітлено відображення виданнями даних закладів місцевих і загальнодержавних процесів стосовно соціально-економічної дійсності у даному періоді. Розглянуто жанрову специфіку статистичних видань, оприлюднених за дорадянських часів. З'ясовано питання, що підлягали вивченню зем-

ськими статистиками регіону. Запропоновано тезу, що праці земських статистиків є формами прояву суспільної думки і справили великий вплив на формування ідеологій та програм лівого спрямування. Також, дослідники відмічають важливу роль земсько-статистичної спадщини у формуванні вітчизняної регіоналістики. Завдяки цим дослідникам систематизовано комплекс маловідомих довідкових і статистичних джерел. У процесі історико-аналітичного дослідження розроблені періодизації діяльності з дослідження аграрної галузі земських статистичних органів Чернігівської, Херсонської, Полтавської, Харківської губерній, як провідних з наукового вивчення сільського господарства краю. Показано вагомість здобутків земських статистиків губерній території сучасної України для розвитку аграрної науки.

Абсолютно новим напрямком вивчення регіональних земств стала оцінка їх вкладу в популяризацію і збереження української історико-культурної спадщини. Саме цей аспект став предметом розгляду у дослідженнях А.А. Гапієнко та Т.О. Гребінник [22]. В цих дослідженнях комплексно проаналізовані основні закономірності та специфіка участі земських установ Лівобережжя та півдня України в історико-краєзнавчому русі. Показані процес створення земських історико-краєзнавчих музеїв, а також участь земств у справі охорони пам'яток старовини і мистецтва. Автори досліджень проаналізували зв'язок між громадськістю і земствами в справі збереження артефактів минулого і відзначили позитивний вплив подібної діяльності на формування національної самосвідомості населення.

Серед окремих аспектів практичної діяльності земств на сьогодні розглянуто сприяння добродійності в Катеринославському земстві [23], розвиток земської пошти на Донбасі [24], протипожежна діяльність земств Лівобережжя [25].

Ще одна група досліджень, що дають нам уявлення про регіональну історію земств – це роботи по персоналіях, в яких зачіпались і питання історії регіональних земств. Більшість видатних місцевих суспільних діячів були діячами і земського самоврядування, адже вбачали в цьому свій громадській обов'язок і користувались повагою серед населення. Вони неодноразово виконували функції гласних губернських та повітових земств або займались певним напрямом діяльності земства. Тож крізь призму їх життєвого шляху можна подивитись на успіхи та невдачі тих земств де вони працювали. Саме так на тлі педагогічної діяльності М.О. Корфа було розглянуто деякі аспекти розви-

тку земської народної освіти у Катеринославській та Таврійській губерніях [26]. Кризь призму наукової та політичної діяльності І.П. Білоконського розвиток ліберальних ідей в земському русі [27], через статистичну діяльність О. Русова розвиток статистики в Харківській та Чернігівській губерніях [28], діяльність Г.О. Милорадовича дозволяє розкрити окремі аспекти діяльності органів місцевого та станового самоврядування Чернігівської губернії, в галузі доброчинності, розгортанні краєзнавчого руху, збереженні та популяризації історико-культурної спадщини регіону [29].

Висновки. Підсумовуючи вищесказане, автори розвідки роблять наступні висновки. Період після здобуття незалежності став дуже плідним для вивчення регіональної історії земств. Умовно можна виділити три періоди в історіографічному процесі цієї галузі: 1990-ті роки – коли відбувалось накопичення і систематизація місцевого матеріалу, 2000–2014рр. – на які приходиться пік досліджень з земської регіоналістики, та від 2014 і до

сьогодні – коли інтенсивність досліджень дещо спадає. Серед принципово нових рис дослідження історії регіональних земств в порівнянні з попереднім (радянським) періодом можна віднести розширення географії досліджень (Правобережна та Південна Україна), хоча все ще більш дослідженими залишаються земства Лівобережжя, розгляд абсолютно нових аспектів практичної діяльності земств при збереженні традиційної тематики, долучення до вивчення історії земств фахівців інших галузей (медики, юристи, педагоги тощо). До наукового обігу введено значну кількість нових архівних документів, опублікованих матеріалів і праць дореволюційної історіографії. Зауважимо, що все ще досить небагато комплексних досліджень історії губернських і майже зовсім відсутні дослідження історії окремих повітових земств. В цілому доба незалежності стала сприятливим етапом у вивченні історії окремих земств України з якої поступово складається цілісна картина історії земського самоврядування на вітчизняних теренах.

Список літератури:

1. Миколаєнко І.М. Історіографія діяльності земських установ України (1864–2001 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / І.М. Миколаєнко ; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. К., 2003. 20 с.
2. Бакуменко О.О. Земства Російської імперії: історіографія проблеми (II половина XIX–XX ст). Монографія/О.О.Бакуменко; Х., 2006. 172 с.
3. Верховцева І.Г. Діяльність земств Правобережної України (1911–1920 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / І.Г. Верховцева; Черкас. нац. ун-т ім. Б.Хмельницького. Черкаси, 2004. 20 с.
4. Земства Правобережної України: організаційно-правовий статус та соціальні функції (1904 – 1917 рр.): Автореф. дис.... канд. іст. наук : 07.00.01/О. В. Огієнко; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. К., 2010. 20 с.
5. Козаченко А.І. Земське самоврядування в Полтавській губернії 1865-1919 рр.: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / А. І. Козаченко ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2015. 38 с.
6. Сараєва О. В. Повітові земства Донбасу: взаємодія з владними структурами і суспільством: автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / О.В. Сараєва; Донец. нац. ун-т. Донецьк, 2012. 22 с.
7. Мармазова О.І. Просвітницька діяльність земств в Україні (кінець XIX – початок XX ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.І. Мармазова; Донец. держ. ун-т. Донецьк, 1998. 16 с.
8. Корж Л.В. Освітня діяльність земств Харківської губернії (В кінці XIX – на початку XX століття): Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Л.В. Корж ; Ін-т педагогіки АПН України. К., 1999. 19 с.; Жуков С.М. Земські школи Харківської губернії (1865–1919 рр.) : Автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01./ С.М. Жуков; ХНУ ім. В.Н. Каразіна, Харків, 2012. 19 с.
9. Новікова О.В. Державна система народної освіти Російської імперії в Криму (кінець XVIII – початок XX ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / О.В. Новікова ; ДНУ ім. О. Гончара. Д., 2009. 19 с.; Добровольська В.А. Історія жіночої освіти Півдня України (1901–1910 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / В.А. Добровольська ; ДнНУ. Д., 2006. 20 с.; Шукліна С.О. Освітня та культурницька діяльність органів місцевого самоврядування й громадськості Таврійської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 17.00.01 / С.О. Шукліна ; КНУКМ. К., 2004. 19 с.; Кузоврова Н.М. Просвітницька діяльність земств Херсонської губернії (60-ті роки XIX – початок XX ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Н.М. Кузоврова ; ХНУ ім. В.Н. Каразіна. Х., 2007. 20 с.; Мінц М.О. Розвиток початкової освіти на Півдні України (1861 – 1917 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / М.О. Мінц ; ЗНУ. Запоріжжя, 2007. 19 с.
10. Кікто Світлана Михайлівна. Просвітницько-виховна діяльність земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX століття) : Автореф. дис...канд.пед.наук: 13.00.01 / Кікто Світлана Михайлівна; НПУ ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2016. 20 с.

11. Лучка Л.М. Бібліотеки у культурно-освітньому просторі Катеринославщини другої половини XIX – початку XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Л.М. Лучка ; ДонНУ ім. О.Гончара Д., 2010. 20 с.
12. Робак І.Ю. Історичні умови організації та специфіка розвитку охорони здоров'я в Харкові (XVIII – початок XX ст.): Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / І.Ю. Робак ; НАН України; Ін-т іст. України. К., 2009. 40 с.
13. Майстренко О.А. Роль Херсонського земства в медичному обслуговуванні населення у 1865 – 1917 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.А. Майстренко ; НПУ ім. М.П.Драгоманова. К., 2006. 20 с.; Гужва, З.Г. Розвиток санітарно-профілактичного напрямку земської медицини Катеринославської губернії (II половина XIX ст. – 1917 р.) : Автореф. дис. ...канд. мед. наук/ З. Г. Гужва. Київ, 2007. 21 с.; Андріяка Г. О. Роль земств у становленні та розвитку медико-санітарного обслуговування населення Київської губернії (1904 – 1917 рр.); Автореф. дис.... канд.іст.наук 07.00.01/ Г.О. Андріяка. КНУ ім. Т.Г. Шевченко: К., 2021. 21 с.
14. Раєвський С.М. Сільське господарство Лівобережної України наприкінці XIX – на початку XX ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01/ С.М. Раєвський; НПУ ім. М.П.Драгоманова. К., 2006. 20 с.
15. Волос О.В. Діяльність земств Херсонської губернії в галузі сільського господарства (остання третина XIX – початок XX століття) : Автореф. дис... к.і.н. : 07.00.01/ О.В. Волос ЗНУ, Запоріжжя, 2014. 20 с.
16. Березняк Я.В. Земські та урядові установи таврійської губернії в сфері сільського господарства (1866–1914 рр.) Дисс. Канд.іст. наук: 07.00.01/ Я.В. Березняк; МНУ ім. В.О. Сухомлинського, Миколаїв, 2017. 224 с.
17. Горохов С.В. Соціально-економічна діяльність земств Харківської та Чернігівської губерній наприкінці XIX – на поч. XX століття: Автореф. дис.канд. іст. наук: 07.00.01/С.В. Горохов; КНУ ім.Шевченка. К., 2008. 16 с.
18. Малєєва Т.І. Діяльність земських установ Полтавської губернії з розгортання традиційних українських промислів у період з 1864 по 1914 роки: Автореф. дис... канд. іст. наук: 09.00.12 / Т.І. Малєєва ; КНУ ім. Т.Шевченка. К., 2002. 21 с.; Малишев О.В. Розвиток кустарної промисловості в Харківській губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.В. Малишев ; ХНУ ім. В.Н.Каразіна. Х., 2005. 17 с.; Белько О.О. Діяльність органів земського самоврядування з розвитку й популяризації гончарного промислу Полтавщини (1876–1919): Автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.05 / О.О. Белько ;Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2016. 24 с.
19. Магась-Демидас Ю.І. Кооперативний рух Правобережної України у 1860-ті – 1914 роки: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01/Ю.І. Магась-Демидас; ЧНУ ім. Б.Хмельницького. Черкаси, 2008.20 с.; Двойнінова О.В. Кооперація в сільському господарстві Правобережної України (1906 – лютий 1917 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.В. Двойнінова ; ПНУ ім. В.Стефаніка. Івано-Франківськ, 2004. 20 с.; Кузіна Б.С. Розвиток споживчої кооперації Поділля в 1861–1914 рр.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01/ Б.С. Кузіна; ЧНУ ім. Ю.Федьковича. Чернівці, 2008. 20 с.
20. Хоменко Т.В. Київське товариство західних земств (1912–1919): науково-організаційні та концептуальні основи функціонування в галузі механізації сільського господарства: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.07 / Т.В. Хоменко; УААН. Держ. наук. с.-г. б-ка. К., 2005. 20 с. Петровська Ю.М. Діяльність земських установ Чернігівської губернії з продовольчого забезпечення населення (друга половина XIX – початок XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Ю. М. Петровська ; ЧНПУ ім. Т. Г. Шевченка. Чернігів, 2010. 20 с.
21. Петров О.О. Діяльність земських статистичних закладів південноукраїнських губерній у другій половині XIX – на початку XX ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01/ О.О. Петров; ДНУ. Дніпро, 2003. 19 с.; Макієнко О.А. Розвиток земської статистики в Херсонській губернії: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.А. Макієнко ; ХНУ ім. В.Н.Каразіна. Х., 2006. 20 с.; Бобков В.В. Розвиток статистичних досліджень в Таврійській губернії в XIX – на початку XX ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / В.В. Бобков ; ДНУ. Дніпро, 2004. 20 с.; Герінбург О.В. Роль Херсонського губернського земства у вивченні демографічної ситуації у другій половині XIX – на початку XX ст.: Автореф. дис ... канд. іст. наук : 07.00.01/ О.В. Герінбург; ДНУ ім. О.Гончара. Дніпро, 2009. 21 с.; Ліневич Г.К. Статистичні дослідження земств для наукового забезпечення розвитку сільського господарства на українських землях (друга половина XIX ст. – 1918 р.) Автореф. дис...канд.іст.наук 07.00.07/ Г.К. Ліневич; Нац. Наук. Сільськогосп. бібліотека НААН, Київ, 2023. 20 с.
22. Гап'єнко А.А. Участь земств Лівобережної України в історико-краєзнавчому русі (1870-ті–1918 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / А.А. Гап'єнко ; НАН України. Ін-т історії України. К., 1999. 19 с. Гребінник Т.О. Земські природничо-історичні музеї Півдня України: організація та природознавча діяльність (60-ті роки XIX ст.-початок XX ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.07 / Т. О. Гребінник; НАН України; Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г.М. Доброва. К., 2002. 20 с.

23. Шихов К.Л. Земська добродійність на Катеринославщині 1866–1913 рр. (комп'ютерні технології обробки та аналізу джерел): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / К.Л. Шихов ; ДНУ. Дніпро, 2003. 16 с.
24. Орехова С.Є. Історія розвитку поштового зв'язку у Донецькій області XIX – XXI ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01/ С.Є. Орехова ; ДонНУ. Донецьк, 2006. 20 с.
25. Сташенко С.І. Протипожежна діяльність земств Лівобережної України: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / С.І. Сташенко ; Черкас. нац. ун-т ім. Б.Хмельницького. Черкаси, 2004. 20 с.
26. Антошак М.М. Громадська та освітньо-наукова діяльність Миколи Олександровича Корфа: автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / М. М. Антошак ; ЗНУ. Запоріжжя, 2010. 20 с.; Лещенко Е.В. Педагогічна діяльність М. О. Корфа в контексті розвитку земств Півдня України (друга половина XIX ст.). : Автореф. дис... к.пед.наук: 13.00.01/ Лещенко Е. В.; Кіровогр. ДПУ ім. Володимира Винниченка. Кіровоград, 2015. 20 с.
27. Панченко В.І. Громадсько-політична та наукова діяльність І. П. Білоконського (1855–1931): Автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / В. І. Панченко ; МОНМС України, ХНУ ім. В.Н. Каразіна. Х., 2011. 19 с.
28. Рахно О.Я. Олександр Русов у науковому і громадсько-політичному житті України (друга половина XIX – початок XX ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.Я. Рахно ; ХНУ ім. В.Н.Каразіна. Х., 2003. 19 с.
29. Громадсько-політична та наукова діяльність Г. О. Милорадовича (1839–1905 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / О. О. Коваленко ; Черніг. нац. пед. ун-т ім. Т.Г. Шевченка. Чернігів, 2011. 20 с.

Bakumenko O.O., Tavshunskiy O.M. THE HISTORY OF REGIONAL ZEMSTVOS OF UKRAINE IN DISSERTATION STUDIES OF THE ERA OF INDEPENDENCE

The article examines the historiography of the activity of regional zemstvos of Ukraine reflected in dissertation studies of the era of independence. Zemstvo institutions, created as a result of the reform of 1864, left a deep mark in national history, significantly contributed to the development of the socio-economic and cultural spheres of society. As part of the activities of the zemstvo local self-government institutions, the zemstvo liberal movement developed, which contributed to the formation of the foundations of civil society, tolerance, responsibility, etc. It is not surprising that the activity of zemstvos both in general and in individual provinces has long attracted the attention of researchers. The study of the regional history of zemstvos gradually became a separate direction in zemstvo studies. For a long time, zemstvos of Ukrainian provinces were considered only in the general context of the imperial period of history and as an element of the general system of zemstvo self-government. The day of independence put on the agenda the study of the national experience of the functioning of local self-government, which was reflected in the appearance of a large number of studies devoted to the history of individual zemstvos of Ukraine.

The article highlights the main groups of research that reveal certain aspects of Zemstvo regionalism. The history of the zemstvos whose provincial history is more fully revealed, which directions of practical activity of the zemstvos are currently in the field of view of Ukrainian researchers, have been determined. It is concluded that along with the traditional for researchers of the previous stage of zemstvo spheres of activity – public education, medicine and statistics, other – previously unresearched – become the objects of research. Such as, for example, the activity of zemstvos in the protection and preservation of historical and cultural heritage. It is shown what new features have appeared in the study of the regional history of zemstvos compared to the previous – Soviet period. The authors of the article determine that the geographical area of research is expanding, the zemstvos of the Right Bank Ukraine are being actively studied in the field of view of researchers. In general, the era of independence became a favorable stage in the study of the history of individual zemstvos of Ukraine, from which a complete picture of the history of zemstvo self-government on the national territory is gradually being formed.

Key words: local self-government, zemstvo, historiography, regionalism, zemstvo activity, provincial zemstvo.

Білик Я.О.

Херсонський національний технічний університет

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ ЯК ІДЕЙНО-КОНЦЕПТУАЛЬНОЇ ТА СОЦІАЛЬНО-КАДРОВОЇ БАЗИ БАГАТОПАРТІЙНОСТІ

Стаття присвячена аналізу джерельної бази НРУ як основи для створення багатопартійності. Важливу складову джерельної бази становлять: архівні матеріали, періодичні видання, відеоматеріали, інтерв'ю учасників подій, мемуарна спадщина. У програмних документах НРУ, УРП, ДемПУ наочно простежується пріоритет національної ідеї, розробленої і сформованої українською інтелігенцією. Рухівці, серед яких було багато науковців, письменників, журналістів залишили широкий масив літератури, завдяки чому джерельна база є достатньо широкою. Українська інтелігенція як носії національних устремлінь, залишили не лише теоретичну спадщину, зокрема, написання провідних документів України, а й неоціненний досвід боротьби з комуністичною ідеологією, відстоювання демократичних і правових цінностей. Науковий, публіцистичний доробок Віталія Дончика, Михайла Гориня, Левка Лук'яненка, Дмитра Павличка, Мирослава Поповича, Леся Танюка, В'ячеслаа Чорновоїла, Володимира Яворівського дає глибоке розуміння процесу державотворення, формування національної ідеї. Завдяки провідним рухівцям, серед яких було багато письменників, науковців, журналістів, джерельна база є достатньо репрезентативною. Джерельну базу з цього питання доцільно поділити на такі групи: офіційні документи, мемуарна література, періодичні видання, відеоматеріали, а також інтерв'ю з учасниками подій. Праці провідних діячів НРУ є фундаментальними для вивчення демократичних перетворень в Україні. Враховуючи те, що масив створеної ними літератури великий і водночас різножанровий, від біографічної до історико-біографічної, підтримуваної документальними свідченнями, а також наукової, дає підстави розглядати їх праці як в історіографічному, так і в джерелознавчому аспекті. На підставі аналізу праць науковців з окресленої теми показано, що, незважаючи на 30-річну історію НРУ, досі залишаються нерозкритими певні її питання.

Ключові слова: Народний Рух України, джерела, національна ідея, багатопартійність, інтелігенція, Українська республіканська партія, Демократична партія України.

Постановка проблеми. Актуалізація уваги до теми увиразнюється на тлі політичних процесів сьогодення, уваги до ролі особистості в історії, висвітлення державотворчої діяльності української інтелігенції, значення гуманітаристики у подоланні соціальних і політичних проблем, в обґрунтуванні концепції національно ідеї. Звернення до аналізу джерельної складової Народного Руху України як бази багатопартійності, його боротьби з комуністичним режимом, Російською Федерацією є ключем щодо розуміння історичних, правових політичних процесів незалежної України. Аналіз джерел з теми дослідження наочно показує виявлення нових матеріалів, їх систематизацію і опрацювання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній вітчизняній історіографії існує багато наукових досліджень, присвячених джерельній базі Народному Руху України. Варто зазна-

чити роль збірника наукових праць «Інтелігенція і влада», де активно протягом 2002 по 2020 рр., виходили статті, присвячені джерельній базі НРУ. Серед них, праці головного редактора «Інтелігенція і влада» професора Григорія Гончарука, в яких фундаментально висвітлюється джерельна база НРУ [3]. Окрема тема джерельної бази НРУ порушувалася у публікаціях Олени Шановської «Джерельна база дослідження історії Народного Руху України» [12], а також Надії Кіндрачук «Значення НРУ в здобутті незалежності України (1989–1991 рр.): джерельна база дослідження» [7], Олени Мардаренко «Джерельна база вивчення українсько-російських відносин у політичній діяльності Народного Руху України (1989–1998 рр.)» [10] та інших. Заслугують уваги публікація Андрія Кожанова й Олени Шипотілової «Джерельна база дослідження історії Народного Руху України на Миколаївщині

(1989–1996 рр.)», де автори дають регіональний аналіз джерельної бази НРУ і здійснюють систематизацію та класифікацію джерел [8]. Сергій Бондаренко у статті «Народний Рух України та його роль у національно-політичному житті наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років: історіографія та джерела» вводить у широкий науковий обіг документи і матеріали [1]. Утім, джерельна база означеної проблеми досі залишається недостатньо вивченою.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз джерельної бази з питання Народного Руху України як основи багатопартійності в Україні у 1989–1992 роках. Систематизація джерельної бази з цієї теми.

Виклад основного матеріалу. Джерельну базу з цього питання доцільно поділити на такі групи: офіційні документи, мемуарна література, періодичні видання, відеоматеріали, а також інтерв'ю з учасниками подій.

Передусім наш інтерес сфокусований на опублікованих офіційних виданнях. Серед них – державні документи, документи НРУ, УРП, ДемПУ (програми, статuti, маніфести), документи КПУ. Документи і розробки проєктів програм і самих програм НРУ дають унікальну можливість вивчення початкової стадії підготовки різноманітних пропозицій щодо вдосконалення та переходу до демократичної політичної, економічної і соціальної сфери в країні.

Особливо значущим джерелом є архівні матеріали, що дозволили ввести в науковий обіг деякі нові, що раніше не публікувалися у вітчизняній науковій літературі, факти. Лівова частина джерел з проблематики дослідження знаходиться у Центральному державному архіві громадських об'єднань України. Зокрема, у фонді «Народний Рух України» зберігаються матеріали про співпрацю НРУ, зокрема з Українською республіканською партією, Демократичною партією України та іншими партіями демократичного спрямування. Співпраця НРУ з іншими демократичними силами відбивається передусім у документах про ініціативу створення республіканського політичного блоку «Демократична Україна» [15], Комітету «Референдум – суверенна Україна» [14], а також про проведення спільних заходів щодо вшанування героїв та знакових подій історії України. Наприклад, встановлення пам'ятного знаку на могилі 359 воякам армії Української Народної Республіки [13]. Значення мають документи щодо ролі НРУ у згуртуванні демократичних сил для протистояння комуністам, зокрема ство-

рення Всеукраїнського антикомуністичного й антиімперського фронту [16], а також звернення щодо недопущення антидемократичних дій з боку влади [17].

Одним з постачальників важливої інформації є стенограми засідань Спілки письменників, Установчих зборів НРУ та Верховної Ради України першого скликання, тези виступів та рішення семінарів з приводу створення НРУ, а також інформаційний матеріал Комісії партійного контролю при ЦК Компартії України ЦК КПУ та ідеологічного відділу ЦК Компартії України, стенограми публічних дискусій та ін.

Стенограми політичних дискусій дозволяють вивчити позиції й аргументи представників демократичних сил і влади, оцінити співвідношення сил між ними, дають унікальну можливість відчувати реальну гостроту того чи іншого питання, допомагають проаналізувати значення національних сил щодо здобуття незалежності. Отже, представляючи багатий матеріал для розуміння боротьби за незалежність, ці джерела дають змогу простежити основні напрями політичної боротьби між правлячою партією й опозицією.

Дискусії, що розгорталися між парламентаріями, дозволяють виявити наявні внутрішньопартійні розбіжності, вивчити позиції й аргументи представників різних партій демократичного спрямування та комуністів з проблеми реформування України.

Велике значення представляють і наявні у стенографічних звітах та протоколах результати голосувань щодо різноманітних питань. Вони наочно показують просування того чи іншого питання, консолідацію Демократичного блоку у Верховній Раді та ін.

Звертає на себе увагу великий корпус спогадів членів НРУ, серед яких було багато письменників, журналістів, науковців, які професійно володіли словом, а також їх політичних опонентів. Книги, публікації В'ячеслава Чорновола, Левка Лук'яненка, Віталія Дончика, Володимира Яворівського, Леся Танюка, Леоніда Кравчука та інших безсумнівно цінні як джерела оцінки політичних подій. Ця література безпосередньо відбиває період боротьби за реформування української політичної системи. Спогади дозволяють крізь призму особистісного ставлення оцінити шлях здобуття незалежності Україною. Втім слід мати на увазі, що політики у своїх спогадах можуть або свідомо, або випадково упустити якісь важливі моменти, намагатися показати свою особисту роль у політичних процесах у найбільш виграш-

ному світлі чи навпаки – приховувати ті факти, які могли б негативно позначитися на їхньому суспільному і політичному іміджі.

Надзвичайно інформативними є спогади безпосередніх учасників подій про політичну діяльність колег. Особливою продуктивністю щодо спогадів відрізняється поміж інших науковців Віталій Дончик. Він, як очевидець і учасник подій, аналізує і констатує внесок письменників та літературознавців у спільну справу – створення НРУ. В його текстах-спогадах наявний автобіографічний аспект. Стаття «Спочатку слово. Але діло теж спочатку» розкриває діяльність В'ячеслава Брюховецького. «Цю статтю чи, мабуть, більшою мірою спогад логічно й природно було б почати з “рухівської” біографії В'ячеслава Брюховецького: бо входив він до трійки, щонайбільше п'ятірки, найбезпосередніших і найактивніших засновників славнозвісної масової організації, і цю частину його діяльності я знаю докладно і впритул – як “співатор” і соратник» [5, с. 130]. Емоційно-чуттєвий тон тексту відбиває «історії душ» фігурантів процесу, передає яскраво почуття, що переживали учасники напередодні схвалення проекту Програми Руху. Віталій Дончик дає можливість відчувати найтонші нюанси подій, передає переживання як власні, так і колег у період пробудження громадської свідомості.

Дмитру Павличку присвячує свій опус Богдан Горинь. Книга «Не тільки про себе» відбиває їх студентські роки і період громадської активності наприкінці 50-х – на початку 60-х років. Богдан Горинь називає Павличка першим у післявоєнні роки натхненним будителем «української національної свідомості, яку поет носив у своєму серці», вважаючи, що він «доклав чимало сил, енергії і часу» до проголошення незалежності України [2, с. 122].

У монографії «Філософія свободи» Мирослав Попович пояснює причини згуртування інтелігенції. «Відповідно цінності групувались навколо ідеї свободи і парламентаризму, національного суверенітету аж до незалежності і боротьби з бідністю на основі ринкового господарства. Всі ці системи цінностей знаходили вираз у різних течіях і зародкових організаціях, як легальних, так і прихованих, що чітко видно було уже в перших кроках так званого Руху на підтримку «Перебудови» [11, с. 261]. Діяльність у Русі ще більше сконсолідувала національну еліту. «З часів Руху ми з Євгеном (Сверстюком – Я. Б.) часто перетинались на громадсько-політичній арені, зокрема в передачах на радіо та телебаченні. Одного разу

після якоїсь передачі я сказав, що приємно здивований тим, що наші позиції в оцінці політичних явищ завжди збігаються, принаймні тоді, коли треба щось підсумувати і прийти до спільного знаменника, хоча в світоглядних питаннях у нас розходження досить глибокі» [11, с. 262].

Судження політичних опонентів наявне і в книгах Леоніда Кравчука. Втім, слід зауважити, що воно є не оцінкою вчинків певної людини, а являє собою особистісне ставлення до певного опонента. Так Леонід Кравчук зазначає: «Мені легше й простіше вести предметну розмову з тими депутатами, які відстоюють національну позицію. От, наприклад, прихильником побудови національної держави є Михайло Горинь. Він справді вкладає у це поняття розумні принципи, з урахуванням, що держава об'єднує різних людей не лише за принципом національної приналежності, а й за територіальним принципом. З Горинем я можу говорити, сперечатися, доводити. Інша справа – Степан Хмара. Та, певно, потрібні у парламенті і такі депутати, якщо його обрали» [9, с. 99–100]. Не приховував Леонід Кравчук і ставлення до В'ячеслава Чорновола. «Він має повне право говорити, говорити не криючись про своє бачення України, про її минуле, сьогодення й майбутнє. Він це право завоював. Але він не має права переходити межу порядності, не повинен піддаватися спокусі фальсифікувати факти. Він не повинен говорити безвідповідально...» [9, с. 104]. На запитання журналіста Сергія Кичигіна до Леоніда Кравчука про те, що міг би стати В. Чорновіл лідером масштабу Сахарова? Президент відповів: «Люди неповторні й можливості у них різні. Я ніде й ніколи не виступав проти Чорновола з дрібниць. Він віддана Україні людина, але часто переходить межу, не може зволодати емоціями» [9, с. 105]. Звертає на себе те, що Леонід Кравчук не дає характеристику поведінці В. Чорновола, не наводить конкретних фактів.

Вельми корисним є матеріали періодики. На шпальтах з'являлися доленосні для України заяви, проекти і програми громадських організацій і партій. Видання, які наприкінці 1980-х років очолювали ідеологічні прибічники радянського режиму, цікаві для вивчення механізму створення міфу щодо діяльності демократичних сил та поширення брехні. Вони є наочним негативним прикладом відсутності свободи слова, маніпуляції свідомістю людей і політичної культури в тоталітарній державі. Розбираючи їх під критичним кутом зору, можна побачити як працювала комуністична влада з опонентами.

Серед журналів варто виділити видання «Слово і Час», де якраз у період демократичних зрушень головним редактором був громадський і політичний діяч Віталій Дончик. Через тісний зв'язок з НРУ, написання програмних документів, а згодом активну діяльність у Демократичній партії України, Віталій Дончик публікував спогади як про власну участь, так і колег у розбудові держави. Відомо, що письменники і науковці-гуманітарії були фундаторами Руху, тому незважаючи на науково-теоретичну направленість часопису, як органу передусім літературознавства, журнал знаходився у полі зору й істориків, оскільки на його сторінках вміщений значний масив інформації щодо становлення незалежності в Україні, зокрема діяльності письменників і літературознавців у зародженні і діяльності НРУ. Микола Жулинський до 75-річчя журналу писав: «Попри всі ці заборони, репресії, нещадну партійну критику, грубі втручання в науково-редакторську діяльність творців журналу, він зберіг своє наукове обличчя і вже з перших днів перебудовного періоду – ще до проголошення незалежності України – чітко і принципово почав утверджувати на своїх сторінках національно-демократичні позиції. Навіть зміна назви журналу на «Слово і Час» (тобто СІЧ – Я. Б.) засвідчила рішуче оновлення (передусім завдяки ініціативній діяльності головного редактора В. Дончика) проблемно-тематичного спрямування часопису як науково-теоретичного, так і загально-культурологічного, науково-популярного видання» [6, с. 4]. Доктор філологічних наук Павло Гриценко з нагоди ювілею часопису підкреслив про «уписаність літератури й науки про літературу в процес суспільного творення» [4, с. 7].

Безпосереднім учасником політичних процесів, літописцем історії боротьби за незалежну державу, суспільно-політичні перетворення був журнал «Сучасність». На його шпальтах друкувалися і скрупульозний опис подій, і інтерв'ю очевидців та учасників політичних процесів у країні, детально розглядалися позиції громадсько-політичних партій та рухів. У рубриці «Документація. Публікації» журнал протягом 1989–1991 років

публікував документальні матеріали демократичних сил: Статутні принципи Української Гельсінської спілки, Маніфест Демократичної партії України, Статут асоціації демократичних рад народних депутатів України та демократичних блоків у Радах, Ухвалу Других всеукраїнських зборів Руху, Установчу конференцію Товариства української мови імені Тараса Шевченка та ін. Грудневий випуск 1989 року повністю присвячений «Установчому з'їзду Народному Руху України за перебудову» з виступами та співдоповідями учасників з'їзду.

Журнал до 1992 року видавався у Мюнхені, тому вирізняється поміж решти джерел вільнодумством. Рубрика «Голоси з України» приділяла увагу думкам політв'язнів, дисидентам, які представляли патріотичні сили країни. У даній рубриці друкувалися Степан Хмара, Іван Дзюба, Богдан Горинь та ін. Важливий інформаційний матеріал представлений мемуарною літературою. Завдяки тому, що переважну більшість діячів НРУ, УРП, ДемПУ становила інтелігенція, яка володіла належним чином усним і писемним словом.

Висновки. Значний масив джерел становлять документи, опубліковані в офіційних виданнях. Сьогодні здійснена істориками й архівістами, партійними лідерами НРУ робота щодо доступності багатьох документів (програми, статuti, маніфести), які знаходяться у вільному доступі. Ці тексти обґрунтовують, по-перше, методологічні засади аналізу НРУ, по-друге, демонструють основні концептуальні точки зору лідерів НРУ на певні політичні процеси. Джерельну базу складають опубліковані й неопубліковані архівні матеріали, періодичні видання, відеоматеріали, а також інтерв'ю учасників подій, мемуарна спадщина. Аналіз джерел дає підстави говорити про їх важливість щодо вивчення НРУ. Завдяки провідним рухівцям, серед яких було багато письменників, науковців, журналістів, джерельна база є достатньо репрезентативною. Враховуючи те, що масив, створеної ними літератури великий і водночас різноаспектний та різножанровий, від біографічної до історико-біографічної, підтримуваної документальними свідченнями.

Список літератури:

1. Бондаренко. С. Народний Рух України та його роль у національно-політичному житті наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років: історіографія та джерела. Україна–Європа–Світ. Вип. 3: *Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. 2009. С. 190–204.
2. Горинь Б. Не тільки про себе: [Павличко Д.], *Дзвін*. 2006. № 2. С. 120–122.
3. Гончарук Г. Народний Рух України. Історія: 1989–1996 рр. Одеса: Астропринт. 2014. 336 с.
4. Гриценко П. Журналу «Слово і Час» – 75 років. *Слово і Час*. 2013. № 12. С. 43–56.

5. Дончик В. Спочатку слово. Але діло теж спочатку. Той, хто відродив Могилянку : зб. до 60 (століття В. Брюховецького. Київ. : Вид. дім. «Києво-Могилян. Академія», 2007. С. 130–140.
6. Жулинський М. Журналу «Слово і Час» – 75 років. *Слово і Час*. 2013 № 12. С. 4.
7. Кіндрачук Н. Значення НРУ в здобутті незалежності України (1989–1991 рр.): джерельна база дослідження. *Інтелігенція і влада*. 2012. Вип. 25. С. 232–239.
8. Кожанов А, Шипотілова О. Джерельна база дослідження історії Народного Руху України на Миколаївщині (1989–1996 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія. 2018. Вип. 1. Ч. 2. 190 с. С. 167–174.
9. Кравчук Л. Останні дні імперії... Перші роки надії / Запис бесід С. О. Кичигіна. Київ : Видавництво «Довіра», 1994. 230 с.
10. Мардаренко. О. Джерельна база вивчення українсько-російських відносин у політичній діяльності Народного Руху України (1989–1998 рр.). *Інтелігенція і влада*. 2013. Вип. 29. С. 129–134.
11. Попович М. Філософія свободи ; упоряд.: Л. Артюх, Н. Вяткіна ; передмова Н. Вяткіної. Харків: Фоліо, 2018. 524 с.: іл.
12. Шановська О. Джерельна база дослідження історії Народного Руху України. *Інтелігенція і влада*. 2003. Вип. 15. С. 186–190.
13. ЦДАГО України. Ф. 270. Народний Рух України. Оп. 1. Спр. 101. Лист голови Секретаріату НРУ В. Бурлакова головному редактору газети «Вечірній Київ» стосовно розміщення оголошення про проведення заходу встановлення пам'ятного знаку на могилі 359 вояків армії Української народної республіки Народним рухом України та Українською республіканською партією, 20 листопада 1990 р. Арк. 159.
14. ЦДАГО України. Ф. 270. Народний Рух України. Оп. 1. Спр. 113. Положення про Комітет «Референдум – суверенна Україна». Арк. 1.
15. ЦДАГО України. Ф. 270. Народний Рух України. Оп. 1. Спр. 121. Протокол про наміри. Прийнятий на нараді представників політичних партій громадських організацій України. Арк. 1.
16. ЦДАГО України. Ф. 270. Народний Рух України. Оп. 1. Спр. 178. Звернення. Центрального проводу Народного Руху України до керівників політичних партій та громадських організацій демократичного спрямування. 1 арк.
17. ЦДАГО України. Ф. 270. Народний Рух України. Оп. 1. Спр. 178. Народний Рух України. Заява. Звернення. Народний Рух України закликає громадян, яким не байдужа доля України, прийти до Верховної Ради 20 січня 1993 року о 12 годині щоби висловити свій рішучий протест проти спроби комуністичного заклоту 19 січня 1993 року. Арк. 3.

Bilyk Ya.O. THE SOURCE BASE OF NARODNYI RUKH OF UKRAINE: IDEOLOGICAL-CONCEPTUAL AND SOCIAL-PERSONNEL BASE OF MULTIPARTY SYSTEM

The author of the publication analyses the source base of the NRU as a basis for the creation of a multi-party system. The study includes sources, namely: archival materials, periodicals, videos, interviews with participants, memoir heritage. The program documents of NRU, URP, DPU were analysed, where the priority of the national idea, developed and formed by the Ukrainian intelligentsia, has been revealed. Rukhivtsy, among whom there were many scientists, writers, journalists, left a wide array of literature, so the source base is quite wide. Vitalii Donchuk, Mykhailo Horyn, Levko Lukianenko, Dmytro Pavlychko, Myroslav Popovych, Les Taniuk, Viacheslav Chornovil, Volodymyr Yavornivskyi as bearers of national aspirations, left not only a theoretical legacy, in particular, the writings of leading documents of Ukraine, but also invaluable experience in combating against the communist ideology, upholding democratic and legal values. The source base on this issue should be divided into the following groups: official documents, memoirs, periodicals, videos, and interviews with participants in the events. Their scientific and journalistic achievements give a deep understanding of the process of state formation, the formation of the national idea.

The works of leading figures of the NRU are fundamental for the study of democratic transformations in Ukraine. The investigation takes into account the fact that the array of literature created by those leading figures is large and at the same time diverse, from biographical to historical-biographical, maintaining documentary evidence, as well as scientific, that gives grounds to consider their work in historical, graphical and source aspects. Based on the analysis of the works of scientists on this topic, it is shown that, despite the 30-year history of the NRU, some of its issues still remain unsolved.

Key words: *Narodnyi Rukh of Ukraine, sources, national idea, multiparty system, intelligentsia, Ukrainian Republican Party, Democratic Party of Ukraine.*

Гордієнко В.В.

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

Гордієнко Г.М.

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

ІСТОРІЯ ПОВСЯКДЕННОСТІ ЯК ДИСКУРС І ДОСЛІДНИЦЬКА ПРОГРАМА В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ ІСТОРІЄПИСАННІ

Стаття присвячена характеристиці важливих елементів техніки дослідження минулого, які застосовуються в межах актуального напрямку сучасної історіографії історії повсякденності («Alltagsgeschichte»). Зазначено, що історія повсякденності виникла під впливом методологічних новацій французької історичної Школи «Анналів» на основі німецької історіографічної традиції. Вказано, що історія повсякденності завдяки науковим зусиллям Альфа Людтке набула статусу продуктивної дослідницької програми у вивченні недавнього минулого, зокрема, німецького суспільства в період нацистського панування. У статті обґрунтовано універсальні можливості історії повсякдення як способу історичної реконструкції соціальних практик. Доведено, що історія повсякденності є однаково продуктивною у застосуванні її для вивчення великих соціальних спільнот у часи війни і миру як у Німеччині, так і в радянській Україні.

Проаналізовано зміст і потенційні дослідницькі можливості категорії «Eigensinn», запровадженої у науковий обіг Альфом Людтке. Виявлено її когнітивні перспективи як при застосуванні для вивчення виробничого повсякдення робітників на промислових підприємствах, так і для дослідження колгоспного селянства в радянській Україні. У статті вказано на позитивні результати застосування українськими істориками технології історії повсякденності а також на поступове розширення її предметної сфери в радянській дійсності. Вивчення військового повсякдення і реалій колгоспного побуту на основі методології «Alltagsgeschichte» відкриває можливості для переосмислення радянського способу життя. Окреслено маловивчені сфери соціальних практик радянської дійсності, які потребують новаторських методів дослідження.

Ключові слова: історія повсякденності, *Alltagsgeschichte*, Альф Людтке, соціальні практики, *Eigensinn*, колгоспники.

Постановка проблеми. Європейська історична наука у ХХ ст. зазнала потужного впливу з боку французької історичної Школи «Анналів». У межах національних історіографій відбулося продуктивне освоєння провідних ідей Школи і формування під їх впливом власних сучасних систем пізнання минулого. Унікальність цих систем значною мірою визначалася соціокультурними умовами післявоєнної дійсності, яка настала після перемоги над нацизмом. Звісно, нові напрями історичної науки в країнах Європи та Північної Америки були закорінені у власні національні традиції історієписання, проте, саме новаторський і, водночас, оптимістичний заряд французьких істориків стимулював тамтешні методологічні пошуки. Всі ці національні варіанти рецепції ідей Школи прийнято позначати одним терміном – «історична антропологія». Втім, у науковому середовищі безпосередньо прославилися «італійська мікроісторія», британська «соці-

альна антропологія», американська «культуральна історія» тощо. Осібне місце в цьому ряду нових історіографічних концепцій займає німецька історія повсякденності – «Alltagsgeschichte». Її становлення розпочалося у ФРН у середині 70-х рр. минулого століття і було пов'язане з науковою творчістю німецького історика Альфа Людтке [6; 7].

Значною мірою цей процес був зумовлений потребою німецького суспільства краще пізнати своє недавнє минуле, переосмислити досвід існування простих людей в умовах панування нацистів. Якщо політична історія «третього рейху» була на той час вивчена достатньо ґрунтовно, тобто пізнання минулого, так би мовити, «зверху», дало свої плідні результати, то всебічного дослідження мотивації дій «пересічного німця» в скрутний період історії країни, або вивчення німецького суспільства в недавньому минулому «знизу», ще не було проведено.

Вже перші спроби вивчення повсякденних практик німців в умовах нацистського режиму дали несподівані і навіть парадоксальні результати. Зокрема, з'ясувалося, що гітлерівцям так і не вдалося запровадити тотальний контроль за німецьким суспільством, а німецькі робітники – прогресивний та інтернаціональний, з точки зору марксистів, клас, у своїй переважній більшості підтримав націонал-соціалізм. Гасло послідовників Маркса «Пролетарі всіх країн єднайтеся!» в нацистській Німеччині виявилось симулякром. Втім, застосування нових підходів в історієписанні одразу ж вийшло далеко за межі досліджень німецького суспільства періоду нацистського панування. Невдовзі було встановлено, що методи вивчення структур повсякденності, які дали стільки позитивних результатів при дослідженні німецького суспільства в «третьому рейху», є достатньо продуктивними при застосуванні їх для вивчення інших спільнот у різних історичних епохах. З огляду на це повсякденність українського суспільства в умовах радянського режиму цілком може виступати предметом вивчення із застосуванням технології «Alltagsgeschichte».

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питання когнітивного потенціалу дослідницької програми історії повсякденності розглядали відомі нині в європейській історіографії фахові історики, серед яких виділяються імена знаних науковців Ш. Фіцпатрик [7], О. Удада [4; 5], М. Коляструк [2]. Так, Ш. Фіцпатрик, досліджуючи повсякденні практики радянського селянства, розкрила специфіку пристосування його до аграрної політики радянського режиму і навіть способи використання колгоспного ладу у власних інтересах більшістю колгоспників. Український дослідник О. Удод вказав на такі аспекти історії повсякденності як олюднення побуту, психологізація щоденного життя, ставлення індивіда до побутових проблем, до влади і суспільства через призму власного світобачення і світосприйняття. О. Коляструк, аналізуючи перспективи застосування техніки дослідження історії повсякденності в Україні, визначила такі тенденції як поєднання мікроісторичного рівня аналізу соціальних практик в минулому з макроісторією, відмова від описового побутовізму, залучення до предмету вивчення ментальних рис пересічного індивіда в умовах буденності, розкриття культурних смислів речей повсякденного побуту, моделей поведінки і спілкування [2, с. 21]. Загалом, науковці обґрунтували універсальний характер методології історії повсякденності, оскільки з її допомогою можна

реконструювати соціальні практики не тільки німецького суспільства епохи панування нацистів, але й буденне життя народів СРСР під гнітом комуністичного режиму.

Постановка завдання. Метою статті є характеристика окремих елементів технології пізнання минулого історії повсякденності в її німецькому варіанті («Alltagsgeschichte»), а також виявлення сфер їх застосування для вивчення соціальних практик у новітній історії України.

Виклад основного матеріалу. Нині загально-визнаним є твердження про те, що німецька історія повсякденності слугує доповненням до давно відомих методологічних підходів до вивчення соціальної спільноти робітництва – марксизму і структуралізму. Вона відкриває більші перспективи вивчення минулого, оскільки подає бачення соціальних практик, так би мовити, «знизу», тобто з того рівня, на якому й відбуваються реальні життєві процеси. Одномірність класового і структурного підходів для історичної реконструкції життя робітництва була виявлена ще у першій половині ХХ ст. Спосіб вивчення історії робітників, який запропонував Альф Людтке, дав можливість подолати абстрактність соціологічних схем дослідження суспільного життя, а також відстань між історією правлячих верств та історією «пересічних людей». Німецькому дослідникові вдалося показати складність і динамізм соціальних процесів, які відбуваються на низовому рівні суспільного організму. Було встановлено, що прості робітники ніколи не були безвідмовними «гвинтиками» вертикальних владних структур. Це твердження, на нашу думку, є істинним і щодо українського селянства.

Однією із найважливіших категорій німецької історії повсякденності, зокрема, робітничої, які ввів у науковий обіг Альф Людтке, вважається категорія «Eigensinn». Німецький термін виявився досить складним для перекладу на слов'янські мови, у тому числі й на українську мову. Приблизно, «Eigensinn» перекладається як «норовлива впертість», яка завжди була властива робітникам на виробництві. Це поняття можна доповнити такими значеннями як «робітниче хитрунство», «собі на умі», «робітниче чванство», «робітнича впертість», «майстрівщина» тощо. Щоправда, з цим поняттям асоціюються й такі аспекти менталітету робітника як «робітнича гордість» і «робітнича вправність». Категорія «Eigensinn» з'явилася внаслідок нового погляду істориків на працю, яка сприймається безпосередніми учасниками виробничого процесу інакше, ніж державою, адміні-

страцією чи власниками підприємств. Дослідники виявили, що для робітника праця – це не тільки абстрактне виробництво продукції і отримання заробітної плати для життєзабезпечення себе і своєї родини, а ціле поле розмаїтих структур – комунікативних, соціально-статусних, морально-психологічних. Ці структури тісно пов'язані з мотивацією до праці. Їх детальне вивчення відкриває шлях до більш об'ємної історичної реконструкції соціальних практик побутового та виробничого повсякдення.

Німецька історія повсякденності як дослідницька програма вже застосовується для дослідження минулого робітничого класу в національних історіографіях пострадянських країн. Вивчення соціальних практик «знизу», звісно, передбачає застосування мікроісторичного підходу і залучення джерел відповідного типу. Спосіб історичної реконструкції повсякдення робітництва, яку започаткували в Німеччині Альф Люттке і його послідовники, виявився цілком придатним для дослідження чи не найважливішої сфери радянського способу життя. Одержавлена економіка, заборона приватного підприємництва, тотальний контроль над громадською активністю в СРСР зумовили те, що завод, фабрика, колгосп, радгосп стали для радянської дійсності основними осередками життя. На підприємствах відбувалася виробнича, навчальна, побутова, соціально-захисна і навіть громадсько-політична діяльність. Від дирекції заводу, чи правління колгоспу залежали не тільки оплата праці, але й інші види винагороди: премії, отримання дефіцитних товарів, продуктивних «пайків», купівля автомобіля і навіть отримання безплатної квартири. Отож, всі нюанси виробничого повсякдення, помічені і досліджені німецькими представниками «Alltagsgeschichte» мали місце і в радянській дійсності і були навіть більш рельєфно виражені. Йдеться, передусім, про фабрично-заводський патерналізм, структуру «патрон – клієнт».

Окремі елементи дослідницької програми історії повсякденності в інтерпретації Альфа Люттке нині застосовують українські історики, вивчаючи соціальні практики ранньомодерної та радянської України. За словами О. Удода, «... Методологічна (наукова) актуальність історії повсякденності полягає в необхідності реалізації двох суперзавдань: по-перше, подолати відставання вітчизняної історичної науки від зарубіжної (європейської) і, по-друге, використати досвід власної історіографії (особливо XIX – початку XX ст.) щодо людинознавчої тематики, що переключається сьогодні з методологією історії повсякденності»

[5, с. 18]. Так, недавно, у 10-х рр. в Україні було оприлюднено низку колективних видань з матеріалами результатів дослідження різних аспектів повсякденності. Це дві частини «Нарисів повсякденного життя радянської України в добу непу», три частини «Повоєнної Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)». А в 2012/2013 рр. вийшов у світ двотомник «Повсякдення ранньомодерної України». Альманах «Соціум» за 2017 р. містив окремий розділ «Історія повсякдення». Варто наголосити, що дослідницькі технології «Alltagsgeschichte» розроблялися і були застосовані, передусім, до соціальної групи німецького робітництва в особливий період історії – період світових війн і революцій XX ст. Вказані вище видання засвідчили достатньо успішне освоєння вітчизняними істориками новітніх історіографічних ідей.

Особливо плідною дослідницька програма історії повсякдення є у випадку її застосування до радянської дійсності в Україні. Заяложений пропагандою термін «радянський спосіб життя» через призму історії повсякденності наповнюється цілком науковим змістом. За словами О. Коляструк, «... в усі історичні часи люди прагнули задовольнити свої потреби цивілізовано і відкрили універсальні способи організації життя, до яких відносять мову, гру, працю, одяг, житло, харчування. Поруч з універсальними для всіх суспільств і етносів були вироблені й локально-історичні способи організації життя: міфи, вірування, ритуали, традиції та звичаї. З'ясовується, що як перші, так і другі виробляються і проявляються у щоденних практиках» [2, с. 39].

Слід зазначити, що в українській історіографії Другої світової війни вже започатковано застосування технології історії повсякденності для вивчення та історичної реконструкції взаємодії між вояками РСЧА у межах невеликих контактних груп, підрозділів (взвод, відділення, батарея). Про невідомі історичній науці аспекти військового повсякдення, спираючись на спогади Ромбаха – вояка Вермахту на Східному фронті, писав Альф Люттке: «Він уперто прагнув бути хорошим солдатом і добре виконати свою роботу, але саме ці прагнення, зрештою, відштовхнули його від армії. Після майже двох років служби на передовій, він більше не міг терпіти того, що йому здавалося недоліком професіоналізму і мужності з боку його начальства... Його пригнічував зростаючий відчай з приводу некомпетентності і безвідповідальності офіцерів, які командували його підрозділом» [6, р. 27].

Бойовому повсякденню радянських фронтовиків присвячена спільна публікація українських науковців Т. Вронської і О. Лисенка [1]. Автори статті, спираючись на свідчення єгодокументів, виявили головні чинники формування особливих стосунків між військовими на фронті. На їхню думку, це були, передусім, важкі випробування на полі бою, специфічна армійська організація з її жорсткою субординацією і дисципліною, почуття обов'язку і колективізму. Завдяки цьому, доводили історики, досить швидко формувалися консолідовані соціальні групи, що органічно поєднували вихідців із різних спільнот і верств. Підрозділи були здатними не тільки виконувати бойові завдання, але й забезпечували збереження морального і психічного здоров'я. Проте, слід зазначити, що до аналізу вітчизняними дослідниками повсякденних практик українських комбатантів на фронті, для яких війна – це, передусім, застосування специфічного бойового ремесла, унікальних фахових навичок, справа ще не дійшла. Отож залучення повного спектру техніки дослідження армійського повсякдення в українській історіографії на основі нових джерел ще чекає свого часу. Актуальність такого роду досліджень посилюють обставини нинішньої війни українського народу за свою незалежність з новітнім агресивним державним утворенням фашистського типу Російською Федерацією.

Свідченням поступового переходу від «традиційної» історії повсякденності як історії побуту до історії повсякденності як до еволюції соціальних практик радянської дійсності з їх специфічними способами виживання є монографія про повсякдення радянського села в Україні В. Лисак. Зокрема, історикиня у розділі, присвяченому аналізу структури доходів колгоспників і ролі оплати праці в них, звернула увагу на так звані «невраховані надходження з колективного господарства натуральної продукції» [3, с. 107]. Йдеться про крадіжки селянами різноманітної продукції з колгоспу для потреб свого індивідуального господарства (зерно, картопля, буряки, кукурудза, овочі, сіно, солома, силос). За словами Ш. Фіцпатрик, «... тягли з колгоспу все, що могли, виявляючи тим самим цілковите несприйняття думки, ніби суспільна власність якою-небудь мірою є їхньою власністю, а не державною. Вони уникали прямої конфронтації зі своїми господарями, але пускалися у всілякі хитрощі та обман, демонстрували нарочиту дурість, щоб не виконувати розпоряджень» [8, р. 129]. В. Лисак, на основі офіційних документів навіть визначила відсотки

індивідуальних господарств колгоспників, які у 50 / 60-х рр. минулого століття таким способом поповнювали бюджети власного господарства.

Втім, на жаль українська історикиня приділила цій проблемі дуже мало місця, очевидно, вважаючи її невдячною, тобто, такою, що показує українського селянина з темного боку. Нам же видається ця тема вартою окремого дослідження, оскільки тут можна застосувати категорію «Eigensinn» із арсеналу дослідницьких технологій німецьких істориків. Звісно, архівні матеріали містять інформацію про крадіжки в колгоспах, але подають її як певне відхилення від норми. Нині ж можна стверджувати, що колгоспне злодійство у післясталінські часи набуло масового характеру і мутувало в структуру колгоспного виробничого повсякдення. Цікавими для дослідників могли б стати своєрідні «технології» функціонування цієї структури, унікальні соціальні зв'язки горизонтального і вертикального характеру на селі, які виникали під її впливом, формування специфічного ціннісного ставлення до цього явища і, зрештою, до соціалістичної власності як такої. Під іншим кутом зору можна розглянути й боротьбу радянського режиму в особі колгоспного керівництва з масовим злодійством, яка еволюціонувала від репресій із застосуванням статей сумнозвісного Закону про «п'ять колосків» (Постанова ЦВК й РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності» від 7 серпня 1932 року) до поблажливого ставлення багатьох голів колгоспів до природного бажання колгоспників забезпечити належну кормову базу своїй домашній худобі і птиці за рахунок громадського господарства. Значна частина тодішніх колгоспних керівників, яка дивилася крізь пальці на це явище, добре знали, що вкрадене з колгоспного поля буде досить раціонально використане селянами задля відгодівлі власної великої рогатої худоби, свиней, овець, кіз, домашньої птиці. Голови колгоспів могли бути упевненими, що більшість отриманої у власних господарствах надлишкової продукції колгоспники за низькими цінами все одно будуть продавати заготівельним організаціям і, часто, самим колгоспам, сприяючи таким чином виконанню річних та п'ятирічних планів виробництва.

Перспективною для нинішніх дослідників сільського повсякдення може стати поки що недостатньо вивчена проблема соціальної диференціації колгоспників на так звані «білі комірці» (голова, члени правління, бухгалтер, обліковець, брига-

дири, завскладом/комірник, завклубом, зоотехнік, ветеринар, об'їзник – наглядач-сторож колгоспних угідь), «сині комірці» (трактористи, шофери, ковалі, слюсарі, теслярі, столяри, електрики) та інших – рядових колгоспників. Останні, за означенням Ш. Фіцпатрик, це «колгоспний люмпен-пролетаріат, який не мав кваліфікації, яка б мала яку-небудь цінність за межами господарства, ні доступу до благ конторської служби або керівної посади» [8, р. 141]. До «люмпен-пролетаріату» австралійська історикиня відносила об'єднаних в «ланки» жінок-колгоспниць, які були зайняті в рільництві, колгоспників – жінок і чоловіків, які працювали на молочно-товарній фермі або на свинофермі (доярки, телятниці, свинарки, фуражири), а також різноробочих. Технологія історії повсякденності особливо є доречною для дослідження таких явищ колгоспної дійсності як непотизм, корупція, фаворитизм, алкоголізм. Потенційно продуктивним могло б стати застосування її потенціалу для історичної реконструкції соціальних статусів і ролей, механізмів адаптування до колгоспної системи, шляхів соціальної мобіль-

ності як всередині зазначених верств селянства, так і між ними у післявоєнній Україні і більш глибокого осмислення сутності радянської повсякденності.

Висновки. Отже, зростання числа досліджень в галузі історії повсякденності в українській історіографії, яке спостерігається упродовж останніх років, свідчить про інтегрованість нашої історичної науки у світовий історіографічний процес. Водночас, через низку об'єктивних причин українська історія повсякденності значною мірою залишається у традиційному руслі вивчення побуту різних соціальних груп і спільнот у минулому. Хоча в публікаціях, число яких постійно зростає, можна побачити досить плідне використання новітніх дослідницьких технологій, зокрема, елементів дослідницької програми «Alltagsgeschichte», все ж існує потреба більш активного їх використання, особливо, для історичної реконструкції радянського способу життя в його українському варіанті, його специфічних соціальних практик у радянському місті і в колгоспному селі.

Список літератури:

1. Вронська Т., Лисенко О. «Окопне братство»: фронтовий мікросоціум у контексті воєнної повсякденності. *Сторінки воєнної історії України*. 2012. № 15. С. 8–25.
2. Коляструк Ольга. Розділ І. Теоретико-методологічні аспекти вивчення повсякденного життя. *Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія. [Відп. ред. С. В. Кульчицький]: В 2 ч. Ч 1*. К.: Інститут історії України НАН України, 2009. 445 с. С. 5–46.
3. Лисак В. Ф. Повсякденність українських селян в умовах радянської дійсності (1950 – 1960-ті рр.): монографія. Донецьк: ТОВ «Східний видавничий дім», 2013. 341 с.
4. Удод О. Історія повсякденності: питання методології, історіографії та джерелознавства. *Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст.* К.: Інститут історії України. НАН України, 2004. Т. 2. 425 с. С. 286–313.
5. Удод Олександр. Історія повсякденності: питання методології та історіографії. *Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.). У 2-х книгах, 3-х частинах. Кн. 1, ч. 1–2*. [Відп. ред. В. М. Даниленко]. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. 351 с. С. 17–39.
6. Alf Lüdtke, ed. *Everyday Life in Mass Dictatorship. Collusion and Evasion*. Palgrave Macmillan London, 2016. 260 p.
7. Alf Lüdtke, ed. *The history of everyday life. Reconstructing historical experiences and ways of life*. Princeton university press. Princeton, New Jersey, 1995. 319 p.
8. Sheila Fitzpatrick. *Stalin's peasants: Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization*. New York: Oxford University Press, 1994. 386 p.

Hordiyenko V.V., Hordiyenko H.M. HISTORY OF EVERYDAY LIFE AS DISCOURSE AND RESEARCH PROGRAM IN MODERN UKRAINIAN HISTORY WRITING

The article is devoted to the characterization of important elements of the technique of studying the past, which are used within the current direction of modern historiography of the history of everyday life («Alltagsgeschichte»). It is noted that the history of everyday life (daily routine) arose under the influence of methodological innovations of the French historical School «Annals» on the basis of the German historiographic tradition. It is indicated that the history of everyday life, thanks to the scientific efforts of Alf Ludtke, has acquired the status of a productive research program in the study of the recent past, in particular, German society during the period of Nazi rule. The article substantiates the universal possibilities of the history of everyday life as a way of historical reconstruction of social practices. Authors prove that the history of

everyday life is equally productive in its application to the study of large social communities in times of war and peace both in Germany and in Soviet Ukraine. The content and potential research possibilities of the category «Eigensinn», first introduced into scientific vocabulary by Alf Ludtke, are analyzed. Its cognitive prospects are revealed both when applied to the study of industrial everyday life of workers in industrial enterprises, and for the study of collective farm peasantry in Soviet Ukraine. The article points out the positive results of the application by Ukrainian historians of the technology of the everyday life history, as well as the gradual expansion of its subject sphere in Soviet reality. The study of military everyday life and the realities of collective farm life on the basis of the «Alltagsgeschichte» methodology opens up opportunities for rethinking the Soviet way of life. It outlines poorly studied spheres of social practices of Soviet reality, which require innovative methods of research.

Key words: *history of everyday life, Alltagsgeschichte, Alf Ludtke, social practices, Eigensinn, collective farmers.*

Запорожченко Ю.В.

Університет митної справи та фінансів

ТРАНСДИСЦИПЛІНАРНИЙ ВИМІР ІСТОРІОГРАФІЇ «ГІБРИДНОЇ» ВІЙНИ. 2014–2024 РР.

У статті висвітлено зарубіжну та національну історіографію з вивчення гібридної війни в трансдисциплінарному вимірі. З'ясовано, що в середовищі іноземних авторів існує декілька підходів щодо визначення дефініції та сутності війни. Автори низки гуманітарних напрямків звертаються до української історичної регіоналістики, аналізуючи історію окремих регіонів, шукаючи відповідь на актуальні питання, пов'язані з причинами та наслідками окупації Криму, Луганщини та Донеччини. В статті доведено, що реконцептуалізація регіональної історії вітчизняними істориками розпочалася з 2014 р., що сприяло поповненню історіографічного фонду новими аналітичними висновками та науковими результатами.

Підкреслено, що вивчення історіографії гібридної війни в історичній науці є доречним крізь призму опанування крос-дисциплінарної методології, оскільки неконвенційність війни зумовлює гуманітаріїв переосмислювати попередні підходи, поглиблюючи їх висновками вчених політологів, філологів, філософів, економістів

Вивчаючи історіографію «гібридної» війни, вдалося з'ясувати, у чому полягає підхід до інтерпретації зарубіжною й українською гуманітаристикою військових подій і окупації, наслідків війни для усіх сфер життєдіяльності (сприйняття населенням захоплених територій російських дій у 2014 та у 2022 рр.; розуміння російської риторики, яка й досі спрацьовує на певних територіях; підкреслення досвіду спротиву українців, питання «мовного коду», національної ідентичності тощо.

Ключові слова: гібридна війна, історія України, історіографія, компаративістика, трансдисциплінарність, регіоналістика, Крим, Луганщина, Донеччина, Україна.

Постановка проблеми. Воєнна декада боротьби українців (2014–2024 рр.) за існування власної нації та держави заклала не лише парадигмальні зміни в формуванні національного гранд-нарративу, а й спонукала до стрімких наукових зрушень у формуванні регіональної історії крізь призму нових методологічних орієнтирів в контексті центр-периферійного та націєтворчого аналізу. Оскільки військова агресія Росії проти України століттями супроводжувалася спотворенням історичних реалій нашої держави крізь призму продукування великодержавних імперських постулатів та неоімперського історіографічного продукту, беззаперечно актуалізується необхідність у створенні сучасної історіографічної бази з історії Криму й Донбасу за 2014–2024 рр. з метою формування когнітивної політики та використання конструктивного методологічного інструментарію в осягненні ворожого ідеологічного курсу та вироблення стратегій трансляції перебігу регіональних та державних подій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В національній історіографічній динаміці станом на 2014 р. історія Криму, Луганщини й Донеч-

чини привертала увагу суто регіональної плеяди дослідників. Але з початком війни тема регіонів стала пріоритетною навіть серед низки зарубіжних істориків, що вивчають Україну як в контексті дослідження історії Східної Європи на пострадянському просторі, так і висвітлюють напад Росії на Україну в 2014 р., історію регіональної та мовної ідентичності Півдня та Сходу держави. В Україні проблема набула загальнодержавного значення та висвітлення лише з 2014 р., що було спричинено: 1) евакуацією дослідників регіону та зосередженням тимчасово переміщених закладів освіти в різних містах держави, актуалізацією інтересу серед науковців різних сфер; 2) необхідністю реконцептуалізації етнонаціональної історії, регіональних соціогуманітарних досліджень, розширенням поля вивчення взаємовідносин між центром та регіонами в теоретичному контексті академічними інституціями Національної академії наук України (далі – НАНУ) з практичним обґрунтуванням пропозицій для представників влади.

Оскільки сучасна історична наука, на ряду з істориками військових навчальних закладів, все більше охоплює історіографічний аналіз доробку

з історії війни в Україні [15; 19], постає необхідність в дослідженні нових механізмів побудови історіографічного фронту в історієписанні. Нині історики вдаються й до активного дослідження російської історіографії та їхнього варіанту української історії, коли риторика ворога є діаметрально протилежною українській тощо [12, с. 106–122; 17; 20, с. 214–215].

Постановка завдання. Метою розвідки є аналіз декількох тематичних напрямків зарубіжної та вітчизняної наукової бази, які доповнили фонд наукових студій з 2014 по 2024 рр., а саме: трансдисциплінарна історіографія з історії гібридної війни Російської Федерації проти України, представлена монографіями, статтями у сфері економіки, філософії, лінгвістики, права, історії тощо, фокусом вивчення яких є світовий, загальноукраїнський та регіональний вимір проблем порубіжних регіонів в рамках націєтворчої політики та сучасних теорій погранич і рубіжності, що можуть слугувати важливим матеріалом в науковому історичному аналізі.

Виклад основного матеріалу. В контексті сучасних світових методологічних підходів, регіональні та національні стратегії набувають більш популярних обертів в Україні. Аналіз історіографічного доробку відповідно до того чи іншого тематичного напрямку, на нашу думку, не є повним без використання методології трансдисциплінарності. Представники соціогуманітарних досліджень по-різному трактують події в Україні, надаючи визначення та дефініції, репрезентуючи передумови війни крізь призму власних наукових переконань. Так, наприклад, правники з Шотландії та США, опублікувавши статтю в німецькому юридичному журналі щодо анексії Криму в 2014 р. та охарактеризувавши Конституцію України щодо неподільності української території, окреслили незаконне загарбання українських земель «кримською кризою», хоча й пояснили дії Росії як силову агресію, репрезентуючи її поетапну історичну ретроспективу під час окупації та анексії [5].

Інші ж науковці (Н. Кент та В. Самохвалов), аналізуючи роль Криму в трикутнику «Росія-Україна-Захід» та розмірковуючи над подіями в Україні з 2014 р., задалися питанням визначення російсько-української війни холодною. Попри те, в розвідці репрезентовано історію стосунків держав з IX ст. по початок війни як «кризисні взаємовідносини між Україною та Росією», хоча в 2014 р. частина українських земель де-факто опинилися під окупацією, а Крим було незаконно

анексовано країною агресором, що вже цілком підпадає під дефініцію «гібридна» війна. Дослідники зконцентрувалися на аналізі безпекових моментів, якими, на їхню думку, нехтували на Заході та в українському політичному істеблішменті, представивши власні висновки з приводу цього [4]. Попри актуалізацію ними проблеми, на думку М. Козельського, вченого з Університету Південної Алабами, науковець Н. Кент в роботах, присвячених ним історії України та Криму, користується застарілою радянською історіографією з вираженими проросійськими наративами, майже не спираючись на сучасні дослідження українських істориків. То ж, згідно його опінії, вченим й досі складно розібратися в причинах та наслідках 2014 р. [3].

Про долю татарського населення в історії Криму та на початку анексії репрезентовано й у виданні Б. Вільямса «Кримські татари: від радянського геноциду до завоювання Путіним» [1], Автор, аналізуючи рішення кримськотатарського керівництва залишитися на боці України, мітинг татар проти приходу російської влади, об'єктивно підкреслив, що більшість татар пов'язали вторгнення росіян з історичним досвідом як часів Катерини II, так і періоду радянської депортації, а деякі місцеві жителі за дослідженням автора, боялися, що з приходом росіян могла б утворитися «нова Югославія».

Серед праць політологів, на нашу думку, доречно виокремити роботу Т. Кузьо [13], в якій автор пише про нову «холодну війну», якій передують події в Криму та на Донбасі, дійшовши висновку, що війна Росії проти України є найбільша криза в Європі з часів II Світової війни, підґрунтям якої є неспроможність російської влади справитися з втратою імперії. Що ж до України, науковець поглиблює свої висновки про сприйняття українцями Росії країною агресором (таких українців у відсотковому відношенні за даними автора 71,8% на третьому році війни), обумовлюючи це змінами в національній ідентичності, що, на думку автора, пояснюється трьома чинниками: занепад проросійського політсектору, зростання українського патріотизму в центральній-східній країні, переоцінка ставлення українців до Росії.

Сукупність інтерпретацій тем з історії України крізь призму історії спостерігаємо й серед спеціалістів філологічного напрямку в зарубіжній історіографії. У 2019 р. Видавництво Кембриджського Університету опублікувало статтю С. Куделі та Дж. Ван Зиль про вплив регіональної ідентичності на ставлення громадян під час збройного

конфлікту на Донбасі. Звертаючись до історичного коріння проблеми, автори влучно підкреслили, що Донецький регіон мав унікальні риси ідентичності через імперське минуле, порівняно з рештою України, що вплинуло на його політичну орієнтацію [2].

Міждисциплінарність проблеми корениться в необхідності дослідження війни як в глобальному вимірі, так і в аналізі останньої кризи політики пам'яті, ідентифікаційних аспектів. У квітні 2022 р. вийшла друком доповідь Дж. Манкофа «Війна Росії в Україні: ідентичність, історія та конфлікт» [10], в якій автор привертає увагу до подій останніх років в Україні та зростання індексу національної ідентичності з моменту початку війни навіть у двомовному регіоні Донбас. Автор доповіді прогнозує, що, попри ситуацію на полі бою, Росія зазнає поразки у своєму намаганні встановити тривалий контроль над своїм сусідом, чому передує цілком слушна думка пана Дж. Манкофа про те, що в Україні в демократичній свободі виросло зовсім інше покоління. Автор підводить до того, що в росіян розмите розуміння парадигми єдності українців та, що останніми роками Україна дедалі більше «українізується», адже російські посадовці та аналітики не помічали (внутрішніх – *авт.*) змін. Доповідь супроводжується відображенням історичних аспектів формування української ідентичності, трансформацію рухів за боротьбу України на всіх фазах формування української державності у революційні події періоду незалежності та війну, що розпочалася проти України у 2014.

В зарубіжній соціогуманітаристиці та публіцистиці, аспектам «гібридної» війни, зокрема питанням захоплення українських територій в тому числі, присвячено низку праць істориків. Зокрема в розвідці «Шлях до несвободи. Росія, Європа, Америка» американського історика Т. Снайдера [21], автор в контексті глобальних проблем пише про революцію гідності в Україні, незаконну анексію Криму, вторгнення Росії на Донбас, що вкладаються в хронологічні межі дослідження науковця, а саме 2011–2016 рр. в контексті трансформаційних політичних процесів, що сталися в той час в Росії, Україні, Європі та США.

Під керівництвом канадського історика Д. Р. Марплз світ побачила колективна монографія «Війна в українському Донбасі: витоки, контексти та майбутнє» [8], в якій, окрім сучасних подій в Україні та Східній Європі періоду 2013–2020 рр., звернено увагу й на історичні зміни на Донбасі,

проаналізовано особливості регіону, його відчуженості у 2014 р., поглибленою впливом революції гідності на ситуацію, що склалася. Автори колективної праці звернулися до аналізу витоків війни, проаналізували визначення «гібридної» війни, мотиви росіян щодо Донбасу та гібридні стратегії в Азовському морі; досліджено життя та настрої місцевих жителів псевдореспублік протягом перших років окупації, а також внутрішньо переміщених осіб.

На думку історикині Є. Горюнової, задля майбутніх процесів деокупації, потребує комплексної систематизації узагальнення історико-політичних та соціально-економічних наративів щодо визначення ролі Криму в складі незалежної України як важливого чинника, що сприяє забезпеченню соборності Української Державності, адже попередньо кримська тематика була до 2014 р. предметом вивчення регіонального рівня [9]. Подібного переосмислення зазнала й регіональна історія Донеччини та Луганщини. Нову актуальність в методології історичних досліджень представляють також питання кордонів, що є предметом вивчення багатьох складових історичної науки – історичної лімології, історії державності, військової історії, історіології тощо. Вивчаючи це питання, Я. Верменич наголошує на нагально існуючій проблемі в нашій державі – формуванні власної кордонної стратегії [6]. Не менш актуальними питаннями, до студіювання яких вдаються сучасні науковці історики – осмислення ідентифікаційних та ментальних протистоянь та роль простору в регіональній ідентичності [7].

Досить активним та глибоким аналізом проблеми «гібридної» війни займаються економісти. Автори монографії «Донбас і Крим: ціна повернення» стверджують, що «гібридна» війна, яку продовжує РФ, суттєво вплинула на соціально-економічні та соціокультурні процеси в Україні» [11, с. 95], висвітлюючи історичні події початку війни та анексії, додаючи стратегічні прогнози щодо повернення регіону та звертають увагу на глобальні виклики світового масштабу й проблеми глобальної та національної безпеки.

За загальною редакцією В. Горбуліна у 2017 р. вийшла друком ще одна монографія «Світова гібридна війна: український фронт», в якій науковці відображають трансформації ведення гібридної війни Росії проти України з 2014 по 2017 рр., звертаючи увагу на глобальний безпековий механізм і вплив на нього нових методів ведення війни. При цьому, як влучно підкреслюють автори, Україна опинилася в умовах військово-

вої агресії в безпековому вакуумі. На відміну від вищепроаналізованих висновків філософів та політологів, в даній монографії наголошено, що гібридна війна не може призвести до повернення холодної війни, адже вона змінює холодну війну, як нова форма протистояння, таким чином звертаючи увагу на сутність та феномен останньої. Визначаючи історичне коріння гібридної війни, колектив авторів вбачає його передісторію в революційних подіях 1917–1920-х рр., наголошуючи, що «такий тип війни... веде початок від традицій більшовицької радянської практики...» [18, с. 19, 59]. В той же час, науковці запропонували розгляд сценаріїв повернення та реінтегрування регіону Донбас в безпековому, політико-інформаційному, соціальному вимірі, фінансово-економічних та галузево-секторальних пріоритетів. Вважаємо, що праця, безумовно, є актуальною й для фахівців істориків, адже представляє аналітичні дані та прогнози, які, на жаль, й досі не почали збуватися, однак, пропозиції можуть бути враховані й у другій фазі війни, що розпочалася з лютого 2022 р. повномасштабним вторгненням в країну.

В національній соціогуманітаристичній на філософському науковому фронті питанням гібридної війни присвячено праці фахівців, які порушують також аспекти її передумов, що стали маніпулятивним інструментом та, в подальшому, вплинули на початок першої мілітарної стадії [22]; дефініцію «гібридна» війна характеризують як таку, що вирізняється на тлі конвенціональної (звичайної) війни шостого покоління новими інструментами та засобами ведення й впливу на свідомість мас, які піддаються швидким зрадницьким настроям проти власної держави на сході України [23]. Отже, як зарубіжні, так і вітчизняні фахівці різних наукових сфер однозначно заявляють про кардинальні зміни у підходах до ведення війни неklasичного типу, представляючи нові визначення, які історики можуть порівнювати й залучати до наукових досліджень в компаративному контексті.

Вітчизняний філологічний напрямок вивчення проблеми супроводжується дослідженням «гібридної» війни та її існування на прикладі двох асиметричних модусів – фізичного та дискурсивного, де інтерпретуються як її локальний вимір (у військовому сенсі), так і глобальний рівень (дискурсивний) [24]. Наукова колаборація вчених філософів та філологів сприяла появі монографії «Онтологія війни і миру», присвяченій когнітивному розумінню дискурсу війни, що однозначно

визначається глобальним; безпековим механізмам та стратегіям, аспектам гібридної війни, ролі ідентичності й мови; дихотомію та зв'язок між війською й миром тощо [14]. Весь аналіз здійснено в контексті досвіду протидії Україною гібридній війні з боку Росії. Концептуальна методологія допомогла авторам дійти висновку щодо наявності двох модусів існування війни – глобального й локального (регіонального).

Інша філософсько-філологічна співпраця вилася в аналітичну записку Інституту стратегічних досліджень, автори якої залучають й аналіз історичного контексту базових російських наративів, де війна визначена як тригер змін міжнародної безпеки. Цікавим є підхід авторів до визначення терміну «рашизм». Аналізуючи питання кримського міфу, науковці доводять роль сакральності півострову у володінні ним, з чим російська влада пов'язує імперську ідентичність Росії [16, с. 23, 45]. На нашу думку, подібні транслювання до сучасних компаративних історичних підходів відкривають нові площини вивчення проблеми а рецепції методів та підходів авторів аналітичної записки можуть допомогти зрозуміти комплексно не лише витoki війни, а й російські бази форми формування неімперського проекту сучасної Росії, що, на думку науковців, можна поламати, ліквідувавши імперську самоідентифікацію росіян та в результаті знешкодити російську загрозу.

Висновки. Отже, попри те, що боротьба за українську державність та ідентичність з сусідом-агресором триває століттями, наразі ми боремося й за національну історію. 10 років, що промайнули з моменту незаконної анексії Російською Федерацією Криму та початку військових дій на теренах Донбасу, привернули увагу зарубіжних вчених, які розмірковують над визначенням статусу війни, її передумов та перебігу. В національному середовищі науковий продукт збагатився доробком, що продукує переосмислення взаємовідносин України з Росією та світом, її новосформованої ідеології; в необхідності розуміння й вивчення локальної історії, що влучно вкладається в відому тезу «Міркуй глобально, дій локально». Акцентування уваги істориків на Кримському регіоні, Донеччині та Луганщині, дозволило розв'язати низку питань щодо української національної ідентичності, поглибити історіографію новими висновками з історії війни та комплексно розширити формат дослідження регіонально-периферійного характеру в системі глобального розуміння історії.

Список літератури:

1. Brian G. Williams. The Crimean Tatars. From Soviet genocide to Putin's conquest (New York: Oxford University Press, 2016. 217 p.
2. Kudelia, S., & Van Zyl, J. (2019). In My Name: The Impact of Regional Identity on Civilian Attitudes in the Armed Conflict in Donbas. *Nationalities Papers*, 47(5), 801–821. doi:10.1017/nps.2019.68// Published online by Cambridge University Press: 27 November 2019. Pp. 801–821.
3. Mara Kozelsky. Review of Kent, Neil, *Crimea: A History*. H-War, H-Net Reviews. September, 2018. URL: <https://www.h-net.org/reviews/showrev.php?id=52193>
4. Neil Kent and Vsevolod Samokhvalov, "The Ukrainian crisis: a Russian-European cold war?" *Journal of Intelligence and Terrorism Studies*, 2016, pp. 1–11.
5. Yaniv Roznai & Silvia Suteu. The Eternal Territory? The Crimean Crisis and Ukraine's Territorial Integrity as an Unamendable Constitutional Principle. URL: <https://typeset.io/pdf/the-eternal-territory-the-crimean-crisis-and-ukraine-s-2hvujaore.pdf>
6. Верменич Я.В. Феномен пограниччя: Крим і Донбас в долі України / Відповідальний редактор В.А. Смолій. К.: Інститут історії України НАН України, 2018. 369 с.
7. Верменич Ярослава. «Війни ідентичностей»: українсько-російське цивілізаційне протистояння у когнітивно-дискурсивному вимірі. Нарис / Відповідальний редактор В.А. Смолій. К.: Інститут історії України НАН України, 2023. 87 с.
8. The War in Ukraine's Donbas: Origins, Contexts, and the Future. URL: <https://dokumen.pub/the-war-in-ukraines-donbas-origins-contexts-and-the-future-9789633864203.html>
9. Горюнова Є.О. Крим в контексті української соборності. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. Серія: Історичні науки. 2023. Т. 34 (73). №1. С. 34–41.
10. Джефрі Манкоф «Війна Росії в Україні: ідентичність, історія та конфлікт». URL: https://sis-web-site-prod.s3.amazonaws.com/s3fs-public/publication/220422_Mankoff_RussiaWar_Ukraine.pdf?tGhbFT.eyo9D-dEsYZPaTWbTZUtGz9o2_
11. Донбас і Крим: ціна повернення: монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна, О. С. Власюка, Е. М. Лібанової, О. М. Ляшенко. К.: НІСД, 2015. 474 с.
12. Дуднік О. Окупація Криму 2014 року: історико-бібліографічний аналіз російських досліджень. // *Крим у координатах історії: збірник матеріалів другого наукового семінару* / Упорядники: І. Степанець, О. Машевський, О. Купчик. К.: ВПЦ «Київський університет», 2021. 262 с.
13. Кузьо Тарас. Війна Путіна проти України. Революція, націоналізм і криміналітет / Пер. з англ. Андрія Павлишина. К., 2018. 560 с.
14. Парахонський Б.О., Яворська Г.М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл: монографія / Борис Олександрович Парахонський, Галина Михайлівна Яворська. Київ: НІСД, 2019. 560 с.
15. Попович К. В. Гібридна війна як сучасний спосіб ведення війни: історичний та сучасний виміри. *Науковий вісник Ужгородського університету*, серія «Історія», вип. 2 (35), 2016. С. 75–79;
16. Російська війна проти України як тригер змін міжнародної безпеки: базові наративи : аналіт. доп. / [Б. О. Парахонський, Г. М. Яворська]. Київ: НІСД, 2024. 49 с.
17. Російські підручники з історії: школа ненависті і ворожнечі. Аналітична записка / Відп. ред. В.А. Смолій; авт. колектив: О.А. Удод (керівник), С. В. Віднянський, Ю. В. Грищенко, О. О. Лаврут, О.Є. Лисенко, Ю.Б. Малієнко, В.О. Мисан, П.В. Мороз, О.І. Пометун, Т.О. Ремех, Л.Д. Якубова, В.П. Яремчук, О.В. Ясь. Київ: НАН України. Ін-т історії України, НАПН України. Ін-т педагогіки, 2023. 57 с.
18. Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна. Київ: НІСД, 2017. 420 с.
19. Сегеда С.П., Шевчук В.П. Гібридна війна Росії проти України: історичний вимір // *Наука і оборона* 1'2019. С. 31–35.
20. Сілантьєва-Папп, К. В. Історіографія гібридної війни РФ проти України: погляд російських дослідників [Текст] / К. В. Сілантьєва-Папп // *Науковий вісник Ужгородського університету* : Серія: Історія / відп. за вип. Н. П. Керецман. Ужгород: Говерла, 2019. Вип. 1 (40). С. 211–217 с.
21. Снайдер Т. «Шлях до несвободи. Росія, Європа, Америка». К., Човен 2020 р. 392 с.
22. Стругацький В. Агресорний технологічний вплив на масову свідомість на тлі східноукраїнського конфлікту. Підготовка ґрунту і перші міфи. *Схід*. № 3 (143). 2016: 101–109.
23. Требін М.П. Гібридна війна, як нова українська реальність / М.П. Требін // *Український соціум*. 2014. № 3. С. 113–127.
24. Яворська Г.М. Гібридна війна як дискурсивний конструктор // *Стратегічні пріоритети*. Серія: Політика. 2016. №4. С. 41–48.

Zaporozhchenko Yu.V. TRANSDISCIPLINARY DIMENSION HISTORIOGRAPHY OF “HYBRID” WAR. 2014–2024

There has been scrutinized the foreign and national historiography on hybrid war across the transdisciplinary approach. It has been found out several foreign authors' approaches according to the defining the war, realizing its essence. The authors of the raw of humanitarian researches turn to the Ukrainian regionalism historical methodology, having analyzed the history of individual regions for to reply the topical questions, related to the reasons and outcomes of the Crimean, Luhansk and Donetsk occupation. The article proves that the reconceptualization of regional history by domestic historians began in 2014. It has been contributing the replenishment of the historiographic fund with the new analytical conclusions and scientific results.

There has been underlined that researching the hybrid war historiography by history is appropriate by the prism of mastering the cross-disciplinary methodology. Unconventional status of the war makes the representatives of the humanitarian studies to rethink previous approaches, deepening them with the conclusions of the political scientists, philologists, philosophers, economists, etc.

Studying the historiography of “hybrid” war it has been found out the scientific approaches of both foreign and Ukrainian humanitarian studies according to the interpretation of military events and occupation, the consequences of the war for all the spheres of life (the realizing of Russian actions by the population of the occupied territories in 2014 and in 2022; understanding of the enemy's rhetoric that still works in certain territories; emphasizing the experience of resistance of Ukrainians; the issue of ‘language code’, national identity, etc.).

Key words: *hybrid war, history of Ukraine, historiography, transdisciplinary methodology, regionalism methodology, Crimea, Lugansk, Donetsk, Ukraine.*

Калінович О.І.

Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав»

Коркач С.О.

Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав»

АСПЕКТИ АТРИБУЦІЇ ПОРЦЕЛЯНОВИХ ВИРОБІВ ЗАВОДУ А. М. МИКЛАШЕВСЬКОГО ТА МЕЖИГІРСЬКОЇ ФАЯНСОВОЇ ФАБРИКИ ФОНДОВОЇ ЗБІРКИ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОГО ЗАПОВІДНИКА «ПЕРЕЯСЛАВ»

У колекції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» зберігаються цікаві зразки фарфорових і фаянсових виробів XIX – початку XX ст. Ця збірка досить різноманітна за складом і репрезентована унікальними виробами вітчизняного та європейського виробництва, зокрема, мануфактури А. М. Миклашевського та Києво-Межигірської фаянсової фабрики. У представлених творах яскраво відображаються розвиток мистецьких стилів і напрямків у формах та орнаментиці, їх зміни в контексті орієнтування на краєці європейські зразки й водночас стала присутність характерних особливостей національної культури, що й зумовлює їх самобутність та унікальність.

Дослідження української порцеляни особливо актуалізується в сучасних умовах руйнації українського фарфорового виробництва, що, в свою чергу, торкається надважливої проблеми збереження традицій, яка гостро ставить питання про визначення місця порцеляни як мистецького явища в культурному аспекті розвитку та функціонування країни.

Авторами статті розглянуто проблеми атрибуції виробів Межигірської фаянсової фабрики і мануфактури А. М. Миклашевського із колекції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Вищевказана колекція формувалася впродовж 1954–1990-х років шляхом передачі предметів із Державного музею українського мистецтва (зараз – Національний музей українського народного декоративного мистецтва) та закупівлі у приватних осіб. На жаль, наукова атрибуція предметів на той час не проводилася, тому в книгах надходжень, інвентарних книгах та інвентарних картках є тільки їх короткі малоінформативні описи. На сьогоднішній день співробітниками науково-фондового відділу ці предмети більш детально досліджено, відповідно складені науково-уніфіковані паспорти, де міститься нова, значно ширша інформація, дані котрої наводяться у нашому дослідженні.

Наукова новизна дослідження полягає у введенні до наукового обігу раніше не оприлюднених результатів наукового опрацювання музейних предметів із фондової колекції НІЕЗ «Переяслав».

Фактичний матеріал може бути використаний в подальших наукових розвідках, сприятиме дослідникам, краєзнавцям, науковим співробітникам у атрибуції виробів Межигірської фаянсової фабрики і мануфактури А. М. Миклашевського як важливого об'єкту мистецької спадщини та джерела історико-культурної матеріальної спадщини України.

Ключові слова: колекція, порцеляна, фаянс, збірка, паспорт, атрибуція, дослідження.

Постановка проблеми. Колекція фарфору та фаянсу XIX – початку XX ст. в Національному історико-етнографічному заповіднику «Переяслав» є невеликою, однак за змістом, умовами побутування та надходження, вона унікальна.

Різнманітна за складом і репрезентована унікальними виробами як вітчизняного виробни-

цтва – Києво-Межигірської фаянсової фабрики і мануфактури А. М. Миклашевського, так і продукцією Імператорського фарфорового заводу, заводів Ф. Я. Гарднера, братів Корнілових, О. Попова, Трегубова, Кузнецових і європейських виробництв – Meissen, Villeroy&Boch, Tielsch Altwasser, Rosenthal, Bavaria Schumann, Josiah Wedgwood, Bordeaux [1, с. 438].

Виокремлення та розгляд предметів із порцеляни та фаянсу, що нині зберігаються в музеях України, надає широкий простір для збирання та належної систематизації додаткових відомостей, вкрай необхідних музеям з огляду на політичну й соціальну ситуацію в державі.

Надзвичайно актуальним є питання повноцінної атрибуції, мистецтвознавчої експертизи пам'яток та подальша фіксація їх результатів у межах сталого музейного наукового проєкту. Це дозволить системно ввести в науковий обіг та музейну комунікацію важливу частку матеріальної культурної спадщини України.

Аналіз досліджень і публікацій. На даний момент існує безліч досліджень з історії мистецтва української порцеляни, де основна увага приділяється виробам Волокитинської мануфактури та Києво-Межигірської фаянсової фабрики, котрі знаходяться в музейних колекціях. Проте колекція порцеляни та фаянсу НІЕЗ «Переяслав» була досліджена лише частково науковцями Заповідника І. Дунайною у статті: «Фарфор та фаянс Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: формування та предметний склад колекції» та Т. Музиною у праці «Збірка українського фарфору та фаянсу ХІХ – поч. ХХ ст. у Національному історико-етнографічному заповіднику «Переяслав». Волокитинський фарфор». Проблематика атрибуції музейних предметів у даних працях не розглядалася.

Постановка завдання. Метою даного дослідження є уточнення атрибуції музейних предметів із колекції НІЕЗ «Переяслав» фондів інвентарних груп «Кераміка», «Музейні предмети основного фонду Переяслав-Хмельницького історичного музею», науково-допоміжного фонду та введення її результатів до наукового обігу як важливого джерела вивчення матеріальної історико-культурної спадщини України ХІХ – початку ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Колекція фаянсу та порцеляни Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (далі НІЕЗ «Переяслав») формувалася впродовж 1954–1990-х років шляхом передачі предметів із Державного музею українського мистецтва (зараз Національного музею українського народного декоративного мистецтва – НМУНДМ) та закупівлі у Дирекції художніх виставок України і приватних осіб. Вона нараховує близько 2000 предметів, складається переважно з різноманітного столового, чайного та кавового посуду, ваз, декоративних тарелів, кашпо, статуєток тощо.

Безумовно, гордістю фондового зібрання НІЕЗ «Переяслав» є зразки посуду заводу А. М. Миклашевського – одного з кращих виробництв фарфору на території України другої третини ХІХ ст. Стрімкий успіх волокитинського фарфору майже через рік після заснування фабрики не був випадковим. Фундатор виробництва зразу орієнтувався на створення комерційного підприємства, продукцію якого реалізував через власні магазини у Петербурзі, Москві, Києві, Чернігові, Харкові, Полтаві. Фарфор Миклашевського постачали до імператорського двору, є свідчення про його продаж за кордон.

Художниками на фабриці Миклашевського працювали кріпаки. За короткий час, засвоївши мистецтво розпису фарфору, вони створювали прекрасні роботи, які відзначалися на виставках срібними та золотими медалями. Особливо славилися волокитинські розписувальниці – талановиті селянські дівчата, що внесли у продукцію виразні національні мотиви. Фабрика існувала всього 22 роки – до 1861 р. Зі скасуванням кріпосного права фабрикант втратив дармову робочу силу, а виробництво не змогло пристосуватися до нових економічних умов [2, с. 5].

Фарфорові вироби Миклашевського яскраво свідчать про характерну для середини ХІХ ст. еkleктичність у декоративно-художньому оздобленні кераміки. Молочники, вази, супники, тарілки, цукерниці, чайники, глеки, вазони, статуєтки – обов'язкові елементи вбрання панських кімнат того часу. Вони вирізняються вигадливістю і різноманітністю форм, якістю фарб, насиченістю кольорів, декоративністю та високою якістю [3].

Під час відбору музейних предметів з метою створення виставок та оформлення відповідної документації були виявлені маленькі вазони для квітів, виготовлені у ХІХ ст. на Волокитинській порцеляновій мануфактурі, про що свідчили марки, які добре збереглися. В інвентарних картках, інвентарних книгах та книгах надходжень відсутній повний опис цих предметів та не вказано місце виготовлення – отже, не була належним чином проведена атрибуція музейних предметів.

Також є предмети, які за існуючими описами ідентифіковані як такі, які виготовлені на фабриці А. М. Миклашевського, але в картках та книгах про них міститься тільки коротка малозмістовна інформація. На сьогоднішній день ці предмети більш детально вивчено та опрацьовано. Нові результати атрибуції зафіксовані в науково-уніфікованих паспортах, із значно ширшою, доповненою та оновленою інформацією, дані котрої наводяться у нашому дослідженні.

У колекції НІЕЗ «Переяслав» зберігаються вази-ароматниці, вази для квітів, молочник та вазончики, виготовлені майстрами Волокитинської мануфактури.

Наводимо описи вазончиків, які не були ідентифіковані за місцем виготовлення, за інвентарною книгою «№ 2 Переяслав-Хмельницького історичного музею» та відповідні тексти науково-уніфікованих паспортів:

№ 1908 КН-265 Вазончик для квітів салатний з коричневим орнаментом. 7 см. Київ. Муз. У. Мист. Акт 20/II 1954 [4].

№ 1908 КН-265 Вазончик. Світло-салатового кольору, оздоблений візерунком з горизонтальних та навісних ліній, крапок та «кривульок» темно-коричневого кольору. Вінця вигнуті назовні, в центрі денця круглий отвір. На денці – клеймо у вигляді переплетених літер «АМ» червоного кольору. Порцеляна, фарби, полива, ручний розпис, промислове виробництво. 8,2х6,6х5,5 см. Фарби зблякли. Волокитинська порцелянова мануфактура, 2 третина XIX ст. Переданий Державним музеєм Українського мистецтва, акт від 20.02.1954 р.

№ 1909 КН-265 Вазончик для квітів білий з зигзагоподібним оранжевим кв. орнаментом. 7 см. Київ. Муз. У. Мист. Акт 20/II 1954 [4].

№ 1909 КН-265 Вазончик. Білого кольору, оздоблений візерунком з переплетених ліній та крапок чорного і оранжевого кольору. Вінця вигнуті назовні, облямовані чорним обідком, в центрі денця круглий отвір. На денці – клеймо у вигляді переплетених літер «АМ» червоного кольору. Порцеляна, фарби, полива, ручний розпис, промислове виробництво. 8,2х6,6х5,5 см. Фарби зблякли. Волокитинська порцелянова мануфактура, 2 третина XIX ст. Переданий Державним музеєм Українського мистецтва, акт від 20.02.1954 р.

№ 1910 КН-265 Вазончик для квітів білий з українським орнаментом оранжевого і чорного кольору з зобр. дрібних дзвоників. 7 см. Київ. Муз. У. Мист. Акт 20/II 1954 [4].

№ 1910 КН-265 Вазончик. Білого кольору, оздоблений візерунком із 4-пелюсткових квітів, вписаних у ромби. Між ромбами – крапки, розміщені у вигляді хрестиків. У нижній частині ромбів – стилізовані лілії та гілочки з 3-ма листочками, що чергуються. Композиція виконана в оранжевому та чорному кольорах. Вінця вигнуті назовні, облямовані чорним обідком. 8,4х6,9х5,6 см. Жовті плями, потертий, фарби зблякли. Вінця вигнуті назовні, в центрі денця круглий отвір. На денці – клеймо у вигляді переплетених літер «АМ» черво-

ного кольору. Порцеляна, фарби, полива, ручний розпис, промислове виробництво. 8,2х6,6х5,5 см. Фарби зблякли. Волокитинська порцелянова мануфактура, 2 третина XIX ст. Переданий Державним музеєм Українського мистецтва, акт від 20.02.1954 р.

№ 1911 КН-265 Вазончик білий з укр. орнаментом, зобр. вигнуті лінії і крапки. 4,5 см. Київ. Муз. У. Мист. Акт 20/II 1954 [4].

№ 1911 КН-265 Вазончик. Білого кольору, оздоблений візерунком із навісних та горизонтальних ліній, крапок та кружечків чорного, оранжевого та сірого кольору. 6,3х4,6х4,4 см. Фарби зблякли. Вінця вигнуті назовні, в центрі денця круглий отвір. На денці – клеймо у вигляді переплетених літер «АМ» червоного кольору. Порцеляна, фарби, полива, ручний розпис, промислове виробництво. 8,2х6,6х5,5 см. Фарби зблякли. Волокитинська порцелянова мануфактура, 2 третина XIX ст. Переданий Державним музеєм Українського мистецтва, акт від 20.02.1954 р.

Описи предметів, розглянутих у працях науковців НІЕЗ «Переяслав», та визначених як такі, що виготовлені на фабриці А. М. Міклашевського, за інвентарними книгами та новими науково-уніфікованими паспортами:

№ 1912 КН-265 Молочник білий з синіми та рожевими квітами. 8,5 см. Сколотий у двох місцях. Київ. Муз. У. Мист. Акт 20/II 1954 [4].

№ 1912 КН-265 Молочник. У формі маленького глечика з рельєфними вертикальними смугами, широкими вінцями та вигнутим носиком, ручка висока, вигнута. На білому тлі – дрібні синьо-блакитні та коричнево-рожеві квіточки з жовто-зеленими листочками. Вінця та денце облямовані синьою смужкою, ручка оздоблена орнаментом синього кольору у вигляді ліній та стилізованих дрібних листочків. У верхній частині – смуга дрібних півкілець синього кольору. На денці – марка «АМ» червоного кольору. Порцеляна, фарби, полива, ручний поліхромний надполив'яний розпис. 10,5х4,8х7 см. У 2-х місцях – сколи. Мануфактура А. М. Міклашевського. 1839–1862 рр. Переданий Державним музеєм Українського мистецтва, акт від 20.02.1954 р.

№ 1913 КН-265 Вазочка декоративна біла з ліпними трояндами та синіми квітами. 18 см. Київ. Муз. У. Мист. Акт 20/II 1954 [4].

№ 1913 КН-265 Ваза. Тло – жовто-біле, фрагменти ручок яскраво-коричневого кольору, поверхня рельєфна, оздоблена золотистим стилізованим рослинним орнаментом. На білому тлі з одного боку – зображення букету з рожевої тро-

янди, дрібних яскраво-коричневих та фіолетово-синіх 5-пелюсткових квітів з жовто-зеленими листочками, з другого – зображення букету дзвіночків синьо-блакитного кольору з жовто-зеленими листям, на шийці – дрібні букетики з яскраво-коричневих та синьо-фіолетових квіточок. Вінця фігурні, у вигляді 4-пелюсткової квітки, широкі, вигнуті назовні, рельєфні, оздоблені розписом золотистого кольору. Підставка жовтого кольору, широка, вигнута, з фігурним краєм та рельєфним золотистим оздобленням. На денці – марка «АМ» червоного кольору. Порцеляна, фарби, полива, ручний поліхромний надполив'яний розпис фарбами і золотом. 19x7x7,5 см. Фарби зблякли, вінця потерті. Мануфактура А. М. Миклашевського. 1839–1862 рр. Передана Державним музеєм Українського мистецтва, акт від 20.02.1954 р.

№ 1914 КН-265 Ваза для квітів біла з жовтим рельєфним листям та ліпними квітами. 21 см. Київ. Муз. У. Мист. Акт 20/II 1954 [4].

№ 1914 КН-265 Ваза. Білого кольору, грушоподібної форми, вінця великі, у вигляді загострених пелюсток, вигнуті назовні. Оздоблена 2-ма рельєфними квітами бордово-рожевого кольору з 2-ма пуп'янками, стеблом та листям жовтого кольору з вкрапленнями оранжевого, коричневого і зеленого кольорів. Ліпні квіти розміщені на рельєфних вертикальних смугах. Між ними з обох боків зображено по одній багатопелюстковій бордово-рожевій маленькій квітці з жовтими листочками та стеблом в обрамленні випуклої віньетки синього кольору. Підставка висока, з ліпним рослинним орнаментом у вигляді пишного листа жовтого і коричневого кольорів з зеленими вкрапленнями. Марка відсутня. Порцеляна, фарби, полива, ручний поліхромний надполив'яний розпис. 21,5x11x9,6 см. Фарби зблякли. Мануфактура А. М. Миклашевського. 1839–1862 рр. Передана Державним музеєм Українського мистецтва, акт від 20.02.1954 р.

№ 1915 КН-265 Ваза столова з кришкою, з обох боків ліпні квіти, ще з двох боків – квіти та птахи. Київ. Муз. У. Мист. Акт 20/II 1954 [4].

№ 1915 КН-265 Ваза-ароматниця з елементами неокласицизму. Білого кольору, орнаментована, оздоблена позолотою, 4-гранна, кришка з 4-кутними високими гофрованими вінцями, підставка у вигляді 4-х стилізованих лев'ячих лап із ліпним акантовим орнаментом у верхній частині. Вінця вази фігурні з ліпним орнаментом з листя аканту і пальмет та акцентовані золотом завитки. Кожен бік вази оздоблений: 1) рельєфний букет із рожевої та білої троянд, блакитних та синіх квітів з

пуп'янками та живописне зображення 2-х метеликів рожево-бузкового кольору; 2) зображення 2-х пташок у синьо-рожевій кольоровій гамі на гілці з листям і плодами; 3) рельєфний букет із жовтої та рожевої троянд, різнокольорових багатопелюсткових квітів з листям та пуп'янками, у верхній частині – зображення жовто-коричневого метелика; 4) зображення 2-х птахів у жовто-синій кольоровій гамі на сливовій гілці з листям і плодами. Кожна композиція облямована потрійною квадратною рельєфною рамкою, наведеною золотом. По кутах вази – широкі вертикальні смуги золотом. Кришка квадратна, з отвором у центрі у вигляді квадрата з заокругленими кутами, навколо вінець – 12 маленьких круглих отворів для проникнення аромату. Облямована золотою смугою. Вона прикрашена живописними гілками у вигляді 4-х букетів троянд, квасолі, сон-трави і фіалки триколірної з листям та пуп'янками, розділених діагональними золотистими смужками. Марка в масі у вигляді літер «АМ» у колі з короною та написом. Порцеляна, фарби, полива, ручний поліхромний надполив'яний розпис, золочіння, ліплення, промислове виробництво. Кришка 13,5x13,3x2,7 см, 21x17x15 см. Фарби зблякли, фрагменти ліпних пелюсток квітів втрачені, фрагмент однієї ніжки втрачений. Мануфактура А. М. Миклашевського. 1839–1862 рр. Передана Державним музеєм Українського мистецтва, акт від 20.02.1954 р.

№ 1920 КН-265 Вазочка для квітів жовта, на бочках букети квітів на білому тлі. На місці ручок – козли, нижче козлів – птахи. 17 см. Київ. Муз. У. Мист. Акт 20/II 1954 [4].

№ 1920 КН-265 Ваза. Світло-жовтого кольору, вінця фігурні, широкі, загнуті всередину, у вигляді 4-пелюсткової квітки, підставка широка, з фігурним рельєфним краєм. У центрі з лицьового та тильного боків – рельєфні віньетки білого кольору, в центрі яких – букети квітів рожевого, синьо-блакитного, блідо-бірюзового та яскраво-коричневого кольору з жовто-зеленими стеблами та листям. Віньетки облямовані вигнутими лініями золотистого та синього кольору, така ж облямівка на вінцях, підставці та на ручках. Ручки у вигляді скульптурних зображень голови козла у верхній частині та змії у нижній. На денці – марка «АМ» червоного кольору. Порцеляна, фарби, полива, ручний поліхромний надполив'яний розпис фарбами і золотом. 9,5x9,2x17,5 см. Фарби зблякли. Мануфактура А. М. Миклашевського. 1839–1862 рр. Передана Державним музеєм Українського мистецтва, акт від 20.02.1954 р.

К-82 КН-2890 Цукорниця фарфорова біла квадратна, кришка з виступом-отвором з круглими дірочками. На цукорниці, де входить кришка, бордюр із позолотою та лініями, що створює враження ажурного мережива. На двох боках кольорові краєвиди, а на двох – ліпні квіти. Чотири ніжки схожі на лапи звіра і позолочені. У 1907 році цукорницю подарував Безсмертному Михайлу князь Горчаков, коли Безсмертний працював у Ташані в охоронній сотні чеченців. Передала дочка – Безсмертна Віра Михайлівна. Фарфор, фабр. в-цтво. 17 см. Дві ліпні квітки відбиті зовсім, в багатьох відбиті частини, місцями облізла позолота, в 3-х місцях відбито мереживо, ніжка відбита і відсутня. Акт №213 від 1966 р., куплено за 30 крб. [5].

К-82 КН-2890 Ваза-ароматниця з елементами неокласицизму. Білого кольору, орнаментована, оздоблена позолотою, 4-гранна, кришка з 4-кутними високими гофрованими вінцями, підставка у вигляді 4-х стилізованих лев'ячих лап з ліпними пальметами у верхній частині. Вінця вази фігурні з ліпним орнаментом з листя аканту і пальмет та акцентовані золотом завитки. Кожен бік вази оздоблений. На 2-х стінках – рельєфні букети квітів синього, рожевого, зеленкуватого і білого кольорів з коричневими стеблами та жовто-зеленими листочками, на інших 2-х стінках – пейзажі: зображення стовбура дерева, кущів, квітів та листя у зелено-коричневій гамі на біло-блакитному тлі. Зображення вписані у рельєфні потрійні рамки, оздоблені смугами золота. Ніжки рельєфні, у вигляді лев'ячих лап. Кришка декорована зображеннями 4-х букетиків квітів рожевого, жовтого і фіолетового кольорів зі стеблами та листям зеленого, жовтого і бірюзового кольорів. Має 15 маленьких круглих отворів для проникнення аромату, розміщених довільно. У центрі кришки – квадратний отвір з високими рельєфними вінцями, оздобленими золотистими смужками. Марка в тісті у вигляді літер «АМ» у колі з короною та написом. Кришка 13,5x13,3x2,7 см, 20,8x17,2x17,2 см. Фарби зблякли, ліпні квіти та їх фрагменти втрачені, позолота частково втрачена, одна ніжка втрачена. Порцеляна, фарби, полива, ручний поліхромний надполив'яний розпис, золочіння, ліплення. Мануфактура А.М. Миклашевського. 1840-ві рр.

У 1907 році вазу подарував Безсмертному Михайлу князь Горчаков, коли Безсмертний працював у Ташані в охоронній сотні чеченців. Передала його донька – Безсмертна Віра Михайлівна. Акт №213 від 1966 р., куплено за 30 крб.

У фондівій колекції Заповідника зберігаються також чудові вироби Києво-Межигірської фаянсової фабрики, які теж свого часу не були належним чином досліджені та атрибутовані.

Це перше на Лівобережжі підприємство з виготовлення фаянсу було засноване у 1798 р. біля Києва на території Спасо-Преображенського Межигірського чоловічого монастиря. Поштовхом для її створення стало знайдення значних покладів каоліну (білої глини) німецьким інженером Краніхом у місцевості між Вишгородом та селом Новими Петрівцями. Було вирішено виготовляти саме фаянсові вироби, так як вони мали попит серед набагато ширшого кола населення, ніж порцелянові, які за вартістю були доступні не кожному. Фаянсове виробництво було і більш прибутковим [6.]

1800 року відбувся перший випуск зразків, а 1811 року для оздоблення виробів почали застосовувати друк. Використання цієї техніки давало можливість створювати продукцію високої якості за відносно невисокою ціною [6].

Асортимент виробів був дуже різноманітний: чайний, кавовий і столовий посуд, вази, кашпо, набори для письма, набори для вмивання, рамки для портретів, свічники, прес-пап'є, менажніці, форми для бланманже, кронштейни, садові стільці, предмети сакрального призначення, скульптура.

У декоруванні значним досягненням межигірських майстрів були друковані малюнки з пейзажними мотивами, військовою тематикою, побутовими сценами. У 1840 – на початку 1860-х років на фабриці випускали декоративні тарілки з портретами Т. Шевченка, П. Куліша, М. Костомарова та інших [7, с. 264].

Велику групу складають вироби з кольоровою поливою і рельєфним декором у вигляді листя хмелю, виноградної лози, стилізованого соняшника. На виробках з блакитною або зеленою поливою використовували рельєфний орнамент з дрібних квітів, так званий «mille fleurs», який щільно вкривав тло посуду. Цей декор і мотив виноградної лози вважають найбільш характерними для межигірських виробів.

На фабриці працювали професійні гравери, художники, технологи. У 1811 році вперше в Україні тут почали використовувати метод декорування шляхом друку з мідних гравійованих пластинок. Творчі та технічні розробки працівників фабрики широко використовувалися підприємствами, що займалися фаянсово-порцеляновими виробами. Києво-Межигірська фаянсова фабрика

проіснувала майже 80 років. Незважаючи на те, що продукція підприємства виготовлялася під впливом західноєвропейських зразків, місцевим майстрам, завдяки своєрідному формотворенню і системі декорування, вдалося створити свій власний неповторний стиль [6].

№ 1822 КН-257 Тарілка фаянсова 19 ст. жовта. Акт 10/ХІ 1953 Київ. Держ. Іст. Муз. [4].

№ 1822 КН-257 Таріль декоративна. Жовтого кольору, орнамент рельєфний у вигляді стилізованого соняшника. Денце оздоблене багатопелюстковими дрібними квітами, вписаними у квадратики з ліпних «намистин», облямоване смугою трикутників з кружечками. Вінця широкі, розлогі, орнаментовані великими стилізованими пелюстками соняха. Марка в тісті «Києвъ». Фаянс, кольорова полива, ліплення, промислове виробництво. 24x2,5 см. На денці невеличкі щербини. КМФФ, середина ХІХ ст. Передана Київським державним історичним музеєм, акт від 10.11.1953 р.

№ 1905 КН-265 Вазон білий з рельєфними квітами (трояндами). 17 см. Київ. Муз. У. Мист. Акт 20/ІІ 1954 [4].

№ 1906 КН-265 Підставка до вазона біла.

№ 1905, 1906 КН-265 Вазон для квітів з підвазонником. Білого кольору, 8-кутної форми, грані оздоблені ліпними букетами квітів – трояндами, дзвониками, майорами, гілочками яблуневого цвіту з пуп'янками та листям. Квіти рожевого, блакитного, оранжевого, бузкового, жовтого, фіолетового, синього та оранжевого кольору. Вінця прямі, облямовані обідком чорного кольору, як і підвазонник. У центрі денця круглий отвір. На дні підвазонника марка в тісті «Києвъ». Фаянс, полива, фарби, ліплення, про-

мислове виробництво. Вазон 18x17,3x13,5 см. Підвазонник 17x2,5 см. Потерті, фарби зблякли. Передані Державним музеєм Українського мистецтва, акт від 20.02.1954 р.

Описи за Книгою обліку науково-допоміжного фонду №1 шифр «НДФ» та науково-уніфікованим паспортом:

НДФ-2234 Сливочник голубий з тисненим квітковим орнаментом. Акт № 224 [8].

НДФ-2234 Чашка «mille fleurs». Блакитного кольору, покрита ліпним орнаментом з дрібних 5-пелюсткових квітів, гілочок та листочків. «Вушко» загнуте доверху, заходить на внутрішній бік вінець. Вінця широкі, вигнуті назовні. Є фрагментом сервізу. На денці марка в тісті «Києвъ», напис «237. генъваря». 10,7x7x7,2 см. На дні щербини. Передана у 1982 р. жителькою м. Переяслава-Хмельницького А. В. Литвишко, акт № 224.

Незважаючи на те, що зібрання НІЕЗ «Переяслав» має невелику кількість зразків продукції Волокитинської порцелянової мануфактури та Києво-Межигірської фаянсової фабрики, вони посідають певне місце серед її зразків в музейному фонді України в цілому і є безцінною частиною надбання історико-культурної та художньо-мистецької спадщини українського народу, а також справжньою окрасою музейних експозицій Заповідника. Уведення до наукового обігу оновленої, доповненої інформації по вищевказаних музейних предметах, зафіксованої в науково-уніфікованих паспортах, є актуальною частиною дослідження української порцеляни як важливого об'єкту мистецької спадщини та джерела історико-культурної матеріальної спадщини України.

Список літератури:

1. Дунайна І. Фарфор та фаянс Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: формування та предметний склад колекції. *Сіверщина в історії України*. 2018. Вип. 11 С. 437–440.
2. Федевич Л. Порцеляна Волокитинської мануфактури Андрія Миклашевського. Каталог колекції Сумського художнього музею. Суми, 2006. 32 с.
3. «Великодні мережива Межигір'я», або виставка розкішного фаянсу». URL: <https://artmuseum.lebedyn.org/mystetskyj-proekt-art-prostir-chastyna-41>. (дата звернення: 15.03.2024).
4. Фонди Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Інвентарна книга № 2 шифр «Переяслав-Хмельницький історичний музей».
5. Фонди Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Інвентарна книга № 1 шифр «Кераміка».
6. Подвезько А. Фарфор Волокитинської мануфактури А. Миклашевського (1839–1861). URL: <https://photo-lviv.in.ua/velykodni-merezhyva-mezhyhir-ya-abo-vystavka-rozkishnoho-fayansu>. (дата звернення: 15.03.2024).
7. С. В. Кульженко. Києво-Межигорская фаянсовая фабрика. Киев. Тип. «С. В. Кульженко». [1910?]. С. 255–320. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr00000126959mm>. (дата звернення 15.03.2024).
8. Фонди Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Книга обліку науково-допоміжного фонду № 1 шифр «НДФ».

Kalinovych O.I., Korkach S.O. ASPECTS OF THE ATTRIBUTION OF THE PORCELAIN PRODUCTS OF THE A. M. MIKLASHEVSKY FACTORY AND THE MEZHYYHIRSK FANCY FACTORY OF THE FUNDS COLLECTION OF THE NATIONAL HISTORICAL AND ETHNOGRAPHIC RESERVE «PEREIASLAV»

The collection of the National Historical and Ethnographic Reserve «Pereiaslav» contains interesting samples of porcelain and earthenware from the 19th – early 20th centuries. This collection is quite diverse in its composition and is represented by unique products of domestic and European production, in particular, the manufactory of A. M. Miklashevskiy and the Kyiv-Mezhygir faience factory. The presented works vividly reflect the development of artistic styles and trends in forms and ornamentation, their changes in the context of orientation towards the best European models, and at the same time the presence of characteristic features of national culture, which determines their originality and uniqueness.

The study of Ukrainian porcelain is especially relevant in the modern conditions of the destruction of Ukrainian porcelain production, which, in turn, touches on the pressing problem of preserving traditions, which acutely raises the question of determining the place of porcelain as an artistic phenomenon in the cultural aspect of the country's development and functioning.

The authors of the article considered the problems of attribution of the products of the Mezhyhirsk faience factory and the manufactory of A. M. Miklashevskiy from the collection of the National Historical and Ethnographic Reserve «Pereiaslav».

The above-mentioned collection was formed during 1954–1990s through the transfer of objects from the State Museum of Ukrainian Art (now the National Museum of Ukrainian Folk Decorative Art) and purchases from private individuals. Unfortunately, scientific attribution of objects was not carried out at that time, so in the books of receipts, inventory books and inventory cards there are only their short, uninformative descriptions. To date, the employees of the scientific fund department have researched these subjects in more detail, accordingly compiled scientific unified passports, which contain new, much broader information, the data of which are presented in our research.

The scientific novelty of the study consists in the introduction into scientific circulation of previously unpublished results of scientific processing of porcelain museum objects from the stock collection of the NHER«Pereiaslav».

The actual material can be used in further scientific investigations, it will help researchers, local historians, researchers in the attribution of porcelain products of the Mezhyhirsk Faience Factory and Manufactory of A. M. Miklashevskiy as an important object of artistic heritage and a source of historical and cultural material heritage of Ukraine.

Key words: collection, porcelain, earthenware, collection, passport, attribution, research.

Кіосов Д.Д.

Бердянський державний педагогічний університет

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ЗАКЛАДІВ ГРОМАДСЬКОГО ХАРЧУВАННЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті проводиться глибокий аналіз правової основи, на якій функціонувала система громадського харчування в Російській Імперії протягом другої половини ХІХ – початку ХХ століття. Вивчення цього періоду, що характеризується значними соціальними, економічними та культурними змінами, дозволяє нам зануритися у складний світ громадського харчування, який виступав не лише місцем споживання їжі, але й значущим соціальним інститутом.

Дослідження базується на аналізі повного зібрання законів Російської Імперії, що відкриває перед нами різноплановість правового регулювання та його вплив на розвиток інституту громадського харчування. Стаття висвітлює, як у межах розвитку міської культури і повсякденного життя, заклади громадського харчування стали невід'ємною частиною сфери дозвілля, тісно переплетені з культурою розваг, театром, цирком, розважальними садами та кінематографом.

Автором підкреслено, що ці заклади не лише задовольняли основні потреби в харчуванні, але й відігравали роль у формуванні соціальних взаємодій та культурних практик, впливаючи на соціальну структуру та культурні звички населення. Особлива увага приділяється взаємозв'язку між правовим регулюванням та соціокультурним контекстом епохи, який виявляється у формуванні різноманітних економічних моделей громадського харчування, соціальних практик та культурних аспектів цієї сфери.

Аналіз демонструє, як правове середовище стимулює розвиток нових підходів до громадського харчування, що відповідають вимогам часу та потребам суспільства. Автори аргументують, що цей вплив перевищує економічні рамки, впливаючи на формування культурного ландшафту та соціальних взаємодій. Такий підхід до дослідження дозволяє розширити розуміння процесів еволюції громадського харчування і його вплив на суспільство.

Ключові слова: трактир, правове регулювання, громадське харчування, ресторанна справа, повсякденність, дозвілля.

Постановка проблеми. Висвітлення правових основ залишається завжди актуальним, оскільки їх з'ясування сприяє визначенню об'єктивної оцінки нововведень, спостереженню за змінами, що відбуваються з тими представниками суспільства, кому доводиться стикатися з ресторанною справою (виробниками послуг, споживачами, обслуговуючим персоналом). Для кожного з цих представників соціальних зрізів характерна своя культура, традиції, які можуть стати об'єктом спеціального дослідження. Додамо до цього і сукупність історичних, соціокультурних, історико-економічних зрізів ресторанної справи, що дають можливість поглянути на ресторани більш глибоко і різнобічно – з точки зору історика, культуролога, економіста.

Історія повсякденного життя не може існувати без історії харчування та напоїв. Сфера громад-

ського харчування є тим полем, де переплітаються харчові та кулінарні традиції, споживча культура та дозвілля, підприємництво та правове регулювання. Проте, ці аспекти залучали увагу дослідників у різній мірі. Якщо соціокультурний аспект трактирів, харчевень та ресторанів часто ставав об'єктом аналізу, то їхнє правове становище розглядалось менш активно. Такий нерівномірний інтерес може створювати спотворене уявлення, приписуючи культурним нормам те, що насправді було результатом правового регулювання. Часто питна культура виступає на передньому плані, залишаючи в тіні столову, кулінарну та повсякденну культуру харчування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наприкінці ХІХ – початку ХХ століть з'являються статі, що присвячені історії ресторанної справи досліджуваного нами періоду, роз-

міщених в різних періодичних виданнях. Інтерес до історії закладів харчування (і до ресторанного бізнесу взагалі) був обумовлений насамперед економічним бумом, який відбувся в сфері сервісу. Існувала також необхідність осмислити все те, що відбулося в ресторанній справі з часів реформ 1860–1870-х років. В контексті нашого аналізу зроблена спроба дослідити фундаментальні скалдкові правового поля на основі Повного Зібрання Законів Російської імперії.

Постановка проблеми. Метою даного дослідження є аналіз правових основ, на яких функціонували заклади громадського харчування в Російській Імперії у другій половині ХХ – першій половині ХІХ ст.

Виклад основного матеріалу. На нашу думку, правові рамки є невід’ємною частиною соціокультурного контексту. Вони формували межі, в яких розвивався сектор громадського харчування. У певному сенсі, правові обмеження закреслювали деякі потенційні шляхи розвитку системи харчування. Звісно, ефективність цих заборон тестувалася через повсякденну практику. Реакція на цю практику могла варіюватися від повного дотримання встановлених правил до їх адаптування або навіть повного ігнорування. Однак, перш ніж досліджувати дії та мотиви учасників сфери громадського харчування, важливо розуміти, з якими обмеженнями вони зіштовхувалися, що вони відкидали і що приймали.

Отже, до середини ХІХ ст. склалися системи питних закладів і закладів трактирного промислу, з складною ієрархією тих та інших. У 1850-х рр. «місцями продажу питва» вважали: питні будинки; штофні крамниці; тимчасові виставки; горілчані крамниці або льохи. До закладів трактирного промислу зараховували готелі, ресторації, кав’ярні, трактири, харчевні; столи без подачі напоїв, кафе – ресторани. Діяли також заклади, які не зараховували до промислу, але виконували ті самі функції: таверни, заїжджі двори, їстівні крамнички, кухмістерські столи, кав’ярні, буфети при театрах.

З точки зору правової еволюції цих систем у другій половині ХІХ ст. дуже важливо підкреслити, що власне питні заклади ніколи не були пов’язані з трапезою. Основними серед цих закладів завжди був питний дім: шинок, кружечний двір зміна назв пов’язана з реформами організації питного збору. Він існував як тип закладу принаймні з ХІХ ст. до 1885 р. Можливість з’їсти гарячої їжі законодавчо допускалася лише одного разу: за відкупними умовами 1835–1839 рр. і тільки в повітових питних будинках; в інші періоди холодні

закуси допускалися на розсуд відкупника або виганялися зовсім. У 1861 р. в питних будинках, шинках і виставках дозволяється мати для закуски тільки хліб. Таким чином, шинок ніколи не був місцем, де їли. Але саме в питних будинках до 1861–1863 рр. подавали основний алкогольний напій: «хлібне вино» – «просте», «подвійне», потім, у другій половині ХІХ ст., «столове» і «очищене». Вхід до питних будинків законодавчо не обмежувався для жодних категорій населення, крім нижніх військових чинів. У цих закладах заборонялися пісні, музика, карткова гра.

Отже, у 1861–1863 рр. проведено дві взаємопов’язані реформи, що змінили вигляд як сфери громадського харчування, так і споживання алкоголю. Положення про питний збір 4 липня 1861 р. [1] ліквідувало відкупи, запроваджувало акцизну систему за умови вільного виробництва і продажу алкогольних виробів. Відповідно до цього змінювалося і становище закладів трактирного промислу. Положення про трактирні заклади [2] у повному обсязі запроваджували з 1 січня 1863 р. Воно скасовувало наявну систему трактирних відкупів, обмеження на кількість самих закладів і на асортимент напоїв та страв, що подаються. Уперше законодавчо запропоновано визначення: «Трактирний заклад є відкритим для публіки приміщенням, у якому або віддають у найм особливі покої «зі столом», або здійснюють продаж страв і напоїв». Цікавим є перелік елементів системи громадського харчування, що показує, з одного боку, підсумок її розвитку в першій половині ХІХ ст., а інший – новий етап її еволюції: готелі; подвір’я; мебльовані квартири (у столицях), які віддають зі столом, якщо в одного господаря віддають понад шість кімнат; корчми; ресторації; кавові будинки; кафе-ресторани і кухмістерські столи для тих, хто завітав; харчевні; буфети при театрах, балаганах, пароплавах, на пароплавних пристанях, станціях залізниць, у клубах і публічних зборах різного роду; міські галереї з правом тримати стіл і продавати напої, і намети, що відкриваються на весь літній час на гуляннях [2]. Цим закладам дозволялося мати для вживання на місці і на винос: «страви всякого роду, десертні припаси і кондитерські вироби» і безалкогольні напої. Тільки на місці повинні подаватися виноградні вина, спиртні напої, портер, пиво і мед; також на місці повинні вживатися тютюн і сигари [2]. Крім перерахованих видів закладів, Положення згадувало заїжджі двори і їстівні крамнички «в міських поселеннях, для надання дешевого притулку і їжі простому

народові, до потреб і звичок якого ці заклади і повинні бути пристосовані» [2]. У цих крамничках могли подавати гарячу їжу, але не продавали чаю і спиртного.

Замість колишньої ієрархічної регламентації розваг, Положення в загальній формі констатувало: «Утримувачам трактирних закладів не забороняється мати більярди і дозволені законом ігри, а так само музику; але в харчевнях не дозволяється гра в карти» [2].

Торгівля готовим їстівним і гастрономічними продуктами включала також торгівлю на винос і з крамниць. Положення 1863 р. про мита за право торгівлі допускало роздрібну торгівлю вареним, солоним і копченим м'ясом або рибою, «всякими готовими простими їстівними припасами», печеним хлібом, булками, пряниками та «іншими селянськими смаколиками», збитнями і квасом [3]. Свідоцтво на дріб'язковий торг із крамниць давало змогу продавати серед багатьох чого іншого оливки, каперси, ікру, різну солону й сушену рибу; фрукти сухі, фрукти свіжі місцевого походження, апельсини, лимони, пастилу, різні варення й пряники та різні селянські ласощі, апельсини, лимони, пастилу, різні варення й пряники і різні селянські ласощі...».

Таким чином, уже в 1860-ті рр. функціонували всі елементи системи громадського харчування – від швидких закусочних до закладів, розрахованих на витончений смак.

Наступним важливим перетворенням у цій сфері виявилася ліквідація питних будинків у 1885 р. За новими Правилами про роздрібний продаж напоїв «питний дім» з 1 січня 1886 р. зникав із громадського побуту, основним місцем продажу алкоголю ставали винні крамниці, які торгували тільки на винос (відкорковування посуду всередині крамниці категорично заборонялося) [4]. Водночас право виносної торгівлі отримали трактирні заклади, станційні буфети, заїжджі двори. Це, ймовірно, і послугувало підставою для того, що і в побуті, і в офіційній звітності корчми стали зараховувати до питних закладів. Однак своєрідними спадкоємцями шинків стали не корчми, як іноді можна прочитати в літературі, а пивні крамниці. Їм дозволялося торгувати пивом, портером і медом із подачею тільки холодних закусок. У випадку, якщо власник крамниці бажав додати і гарячу їжу, він мав оформити дозвіл на трактирний промисел – зі сплатою всіх належних цьому промислу податків [5].

Головним предметом регулювання діяльності закладів трактирного промислу була «алкогольна

складова» їхнього меню. Саме право продавати міцні спиртні напої вводило корчми до числа закладів із «роздрібним продажем питва» і відповідних до цього обмежень. Причому заборонні заходи могли запроваджуватися не тільки загальним законодавчим порядком, а й циркулярами Міністерства фінансів, Міністерства внутрішніх справ, Міністерства шляхів сполучення, Головним управлінням неокладних зборів і казенного продажу питва, розпорядженнями губернатора, поліцейських органів влади та міських дум (у межах компетенції кожного). Заклади з роздрібним продажем міцних напоїв не можна було відкривати ближче ніж за 40 сажнів від храмів, монастирів, каплиць, молитовних будинків, мечетей і цвинтарів, а також від будівель, що їх обіймають казарми, в'язниці, навчальні заклади, лікарні та богадільні, волосні правління та етапні будинки (якщо тільки вони не перебувають в орендованих приміщеннях). З 1868 р. те саме правило застосовано щодо палаців імператорської родини та імператорських театрів [6]. Не можна було відкрити заклад ближче 50 сажнів від граничної межі залізниць (О некоторых изменениях в действующих правилах, о производстве питейной торговли. 8 января 1886 г. [7] або 100 сажнів від рейок (О воспрещении открывать питейные заведения близ линии железных дорог, 13 июля 1864 г., № 41063.) Надалі торгівля обмежувалася відстанню не ближче двохсот п'ятдесяти сажнів від сільських сходів і волосних судів [8] Торгівля спиртним заборонялася в Страсний тиждень, у перший день Великодня і в перший день Різдва Христового. Ці правила постійно уточнювали: обумовлювали заборону на час хресних ходів, а також у недільні та табельні дні – до закінчення Божественної літургії. З 1866 р. діяла заборона на відкриття корчмових закладів при народних гуляннях на Сирному тижні.

Важливо підкреслити: заборона торгівлі спиртним в урочисті дні означала для трактирників не заборону на відпуск спиртного, а повне закриття цих закладів у встановлений час. Водночас від усіх цих заборон традиційно, з XVIII ст., звільнялися заклади, що обслуговують мандрівників, – готелі та буфети при станціях і вокзалах.

Набагато скромніший у правових актах вигляд має їстівна складова меню. «Страви, що продаються з трактирних закладів, повинні бути зі свіжих припасів». Дозволялося здійснювати торгівлю всякого роду припасами, крім міцних напоїв, із п'ятої години ранку, у містах – до одинадцятої години, а поза міськими поселен-

нями – до десятої години вечора. Цей продаж міг здійснюватися за вільними цінами; але власники закладів зобов'язані мати таблицю з перерахуванням цін усім предметам шинкарського промислу; вона повинна бути вивішена в загальних покоях. Час роботи міг регулюватися міськими думами, поліцією і губернаторами. Так само міське самоврядування мало здійснювати санітарний контроль і регламентацію.

Треба зауважити що з 1861 р. заклади трактирного промислу мали право відкривати фактично люди всіх станів: купці всіх гільдій, міщани, селяни, які торгують за торговими свідоцтвами. Обмеження могли бути тільки в разі минулих судимостей передбачуваного власника. Не зборялося одній людині мати кілька трактирних закладів – різних або однотипних.

Порядок відкриття загалом зберігався протягом усього XIX – початку XX ст. з деякими новаціями. Дозвіл на відкриття закладу трактирного промислу в будь-яких містах давали міські думи (або органи, що їх замінюють). Це свідоцтво на право торгівлі мало оновлюватися щороку. І тут вирішальним знову-таки було питання – чи буде заклад, що відкривається, торгувати алкоголем. Відкриття в міських поселеннях питного продажу в закладах корчмового промислу допускається не інакше, як за попереднім оглядом приміщення закладу поліцією, за участю акцизного нагляду та особи, призначеної від міського управління. Патент на торгівлю алкоголем видавався на три роки спочатку наглядачем за акцизними зборами (або його помічником); у 1885–1894 роках присутністю в питних справах; із запровадженням казенної монополії в 1894–1904 роках – в акцизному управлінні. Відповідальність за наявність безпатентного спиртного в закладі закон покладав на господаря, навіть якщо воно було принесено відвідувачами [10]. При цьому саме по собі отримання такого патенту не гарантувало схвального рішення міської думи – вона мала право «відмовити в дозволі на відкриття трактирного закладу з продажем міцних напоїв у випадку, коли це визнано буде таким, що відповідає інтересам міського благоустрою» [10]. Таким чином, для відкриття міського закладу були потрібні санкції трьох різних інстанцій, які, треба сказати, і в подальшому житті трактиру відігравали визначальну роль. Усі ці інстанції мали право контролю в межах свого відомства – за правильністю продажу напоїв, за санітарним станом, годинами роботи і за внутрішнім порядком (благочинням). У разі виявлення порушень складався поліцей-

ський протокол, але покарання встановлював мировий суддя або з'їзд мирових суддів.

Заїжджі двори та їстівні крамнички за Положенням 1861 р. оподатковували однаковим збором без розкладки, «визначеним, щороку, міською громадою, під час складання розпису міських доходів і витрат». Його вносили за рік наперед. Позаміські корчми за Положенням 1861 р. виплачували щорічний фіксований Положенням внесок до казенної палати відповідно до трьох класів закладів. Розподіл місцевих трактирів за класами робила казенна палата.

Положення про трактирний промисел 1893 р. не змінювало розкладочної системи загалом, але внесло суттєві зміни. Тепер міська дума розділяла загальну суму трактирного збору на дві частини: одна підлягала розкладці між закладами з продажем міцних напоїв, інша – без такого продажу.

Заклади трактирного промислу поза міськими поселеннями (крім заїжджих дворів) повинні були платити особливий трактирний збір у повітовий земський збір, а там, де не було земств, – у губерньський.

Податок за право торгівлі змінювався протягом другої половини XIX – початку XX ст. За Положенням про мита за право торгівлі та інших промислів 1863 р. мита стягувалися за торговельні або промислові свідоцтва. Промислові свідоцтва – більш традиційні, їх видавали на дріб'язкову, розвізну, розносну торгівлю, на міщанські промисли і купецьким прикажчикам. При цьому деякі види розносної торгівлі, зокрема «продаж їстівних припасів, фруктів і ласощів усякого роду» від мит звільнялися. Для торговельних свідоцтв Положення 1863 р. передбачало новий тип – купецькі, або гільдійські (першої гільдії для оптового торгу і другої гільдії для роздрібного) [11]. Така новація давала змогу користуватися перевагами купецького звання без переходу у власне купецький стан. «Свідоцтва, як купецькі, так і промислові, можуть бути видавані особам обох статей російським підданим усіх станів та іноземцям». Оновлювати їх потрібно було щороку.

Закон про державний промисловий податок 1898 р. запроваджував поділ місцевостей на класи, а торговельних і промислових підприємств та особистих промислових занять – на розряди. Цей поділ, а також розмір окладів основного промислового податку встановлювали розписами і відомостями законодавчим порядком і підлягали перегляду через кожні п'ять років. З усіх типів закладів громадського харчування від державного податку звільнялися підприємства, що утримува-

лися без надання в оренду земськими, міськими та становими установами для сприяння народному продовольству – народні їдальні, чайні тощо. їдальні, чайні та буфети, які влаштовували піклування, комітети та товариства народної тверезості; їдальні, чайні та буфети, які містилися при військових частинах, у урядових, громадських та станових установах і при навчальних закладах, якщо господарство в них ведуть без віддачі в оренду і без продажу продуктів стороннім особам; офіцерські економічні товариства, що влаштовувалися при частинах військ, військових установах і закладах, які мали незначні обороти; буфети при благодійних заходах; складування їстівних припасів для робітників [12]. Розвізну і розносну торгівлю їстівним «у сирому або виготовленому для споживання вигляді» від сплати загальнодержавного податку звільняли.

Правове регулювання стосувалося й інших сторін функціонування закладів громадського харчування. Деякі з них були акціонерними товариствами, деякі – товариствами з пайовою участю. Крім того, професійні громадські об'єднання власників і службовців трактирів підпорядковували їх своїм правилам. Рішення цих спілок, за всього їхнього локального характеру, мали для учасників обов'язковий характер, статутами товариств передбачалися санкції за непокору.

Дуже цікавими є правові аспекти внутрішнього порядку закладів громадського харчування. Всупереч усталеним уявленням, що в кожному ресторані грав оркестр, а в кожному корчмі – грамофон, дозвіл на оркестри, грамофони, а тим паче концертні програми треба було просити в поліції. Ці дозволи давалися неохоче. Більш категорично влада ставилася до трактирної «самодіяльності». Гра на гармошці, спів пісень, танці вважалися порушенням громадського порядку, були не тільки приводом для притягнення поліції, складання протоколів і подальших розглядів у мирового судді, а й підставою для закриття закладу.

Гра в більярд з XVIII ст. була предметом ретельного регулювання. Дозвіл потрібно було отримати на кожен більярдний стіл. Під час продажу закладу з більярдом покупець зобов'язаний був оформляти дозвіл заново (і міг його не отримати). Переведення більярду з одного закладу в інший дозволявся також тільки за спеціальним дозволом поліцейського начальства.

Правова регламентація могла стосуватися і дрібніших деталей побуту закладу. Так, московське товариство пивоторговців допустило в пивних крамницях розставлення квітів і плакатів на

підвіконнях, посилаючись на те, що в обов'язкових постановках міської думи це не заборонено.

Новацією в житті трактирів і особливо ресторанів стала поява в їхньому правовому полі зобов'язань, пов'язаних з авторськими правами. Стосовно механічних відтворювальних пристроїв Положення про авторське право 1911 [12] вимагало вживання продукції тільки від фірм-виробників. У складнішому становищі опинилися ресторани з дивертисментом, де вимагали врахування авторських прав під час виконання оркестрової музики, вокальних творів, фейлетонів і куплетів. Закон звільнив від отримання згоди автора музично-драматичних творів тільки в разі благодійного виконання або виконання на народних святах. Ситуація ускладнювалася тим, що в Положенні не містилося прямих вказівок, хто саме відповідальний за виплату гонорару автору в разі виконання його твору в концертах на кшталт ресторанного дивертисменту – виконавець чи власник закладу. І саме жанр куплету – здавалося б, легкий і одномоментно гострий за змістом – породив конфлікти між авторами та рестораторами.

Питання, яке дуже цікавило власників і керівників, – чи можлива законна відмова відвідувачеві в обслуговуванні або навіть у допуску до закладу? Юристи того часу наголошували на такому: за точною буквою закону в заклади, що торгують міцним алкоголем, не допускають тільки повій, нижні військові чини, особи напідпитку, малолітніх; а для «безпитейних» закладів і цих обмежень немає. Тому навіть відвідувача в брудному одязі – небезпечному для інших гостей – ресторани службовці не можуть вигнати «своїми силами», а зобов'язані звернутися до поліції. Взагалі у всіх випадках порушення громадського порядку власник зобов'язаний звертатися по допомогу до поліції, «і тільки тоді, коли така допомога не може бути подана негайно (напр., далеко поліцейський пост), а безлад не припиняється, утримувач заведення або його прикажчик може самотужки вжити заходів до припинення безладу». Зрозуміло, що це формулювання передбачає серйозні випадки. У всіх інших конфліктах між відвідувачами й адміністрацією передбачалося складання поліцейських протоколів. Деякі ресторатори пропонували в 1914 р. порушити особливе клопотання про недопущення відвідувачів у гримі або «екстраординарному вбранні». Якщо гість знаходив зіпсованою їжу чи напій, то наслідком протоколу була експертиза і рішення мирового судді (штрафи або тюремне ув'язнення).

Війни і революції зробили актуальним такий тип підприємства громадського харчування, як громадська їдальня, що перебувала до цього в тіні приватних кухмістерських і трактирів. Такі їдальні в другій половині XIX – на початку XX ст. створювали громадські об'єднання або органи місцевого самоврядування на засадах самокупності (на відміну від благодійних їдалень і пунктів харчування). Статус їх був пільговим: вони звільнялися від промислових податків і тим паче трактирного збору. Найчастіше їхня «цільова аудиторія» – учні, але були й їдальні професійні.

Висновки. В ході нашого дослідження правового положення закладів громадського харчування в Російській Імперії у другій половині XIX ст. – першій половині XX ст. вдалося підкреслити взаємозв'язок між правовими нормами та соціокультурним контекстом цієї епохи. Виявлено, що правове регулювання суттєво впливало на розвиток громадського харчування, формуючи його економічні моделі, соціальні практики та культурні аспекти. Закони та адміністративні розпорядження не лише обмежували діяльність закладів, але й стимулювали певні тенденції їхнього розвитку, водночас відкриваючи простір для інновацій та адаптації.

Ключовим висновком є те, що правове поле громадського харчування було тісно переплетене з соціальними та культурними процесами того

часу. Воно не тільки відображало економічні та політичні реалії Російської Імперії, але й впливало на формування побутових звичок, культурних практик та соціальних взаємодій.

Основна мета дослідження – виявити вплив правових рамок на розвиток громадського харчування – була досягнута. Результати дослідження підкреслюють значення комплексного підходу до аналізу історії громадського харчування, що включає вивчення як правових, так і соціокультурних аспектів. Це дозволяє глибше зрозуміти, як правові норми та регуляції формували сферу громадського харчування, а також їхній вплив на повсякденне життя людей в Російській Імперії.

Співвідношення традицій та новацій у ресторанному бізнесі другої половини XIX – початку XX століть дозволяє стверджувати, що лібералізація діяльності закладів харчування поступово охоплювала всі сфери: від правового поля до відстоювання цивільних прав персоналом закладів.

Враховуючи вищевикладене, стає очевидною необхідність подальшого глибокого дослідження історії громадського харчування не лише як економічного та соціального явища, але й як важливого елементу культурної ідентичності та міжкультурного діалогу. Такий підхід дозволить краще зрозуміти механізми взаємодії між різними сферами життя суспільства та вплив державної політики на ці процеси.

Список літератури:

1. Положение о питейном сборе 4 июля 1861 г., ПСЗ. Собр. II. Т. 26. 1861 г. № 37197.
2. Положение о трактирных заведениях 4 июля 1861 г., ПСЗ. Собр. II. Т. 36. 1861 г. № 37198.
3. Положение о пошлинах за право торговли и других промыслов 1 января 1863 г., ПСЗ. Собр. II. Т. 38. 1863 г. № 39118.
4. Правила о раздробительной продаже напитков 14 мая 1885 г., ПСЗ. Собр. III. Т. 5. 1885 г. № 2946.
5. Новая редакция статей Устава о питейном сборе 18 июня 1868 г., ПСЗ. Собр. II. Т. 43. 1868 г. № 46003. Ст. 333.
6. О применении правил относительно устройства мест раздробительной продажи крепких напитков не ближе 40-саженного расстояния от христианских храмов, казарм и т. п., к устройству тех же заведений близ дворцов императорской фамилии и зданий императорских театров. Именной, объявленный Сенату Министром внутренних дел 31-го декабря 1868 // ПСЗ. Собр. II. Т. 43. 1868 г. № 46594.
7. Собр. Узак. 1886 г. января 24, ст. 80), ПСЗ. Собр. III. Т. 6. 1886 г. № 3450.
8. О воспрещении открывать питейные заведения близ линии железных дорог. 13 июля 1864 г. Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, опубликованное 31-го того же июля, ПСЗ. Собр. II. Т. 39. 1864 г. № 41063.
9. Об изменении и дополнении узаконений по казенной продаже питей. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета 12 июня 1900 г. (Собр. Узак. 1900 г. июля 20, ст. 1754), ПСЗ. Собр. III. Т. 20. 1900 г. № 18860. П. 6.
10. Новая редакция статей Устава о питейном сборе. 18 июня 1868 г., ПСЗ. Собр. II. Т. 43. 1868. № 46003. Ст. 278.
11. Высочайше утвержденное Положение о пошлинах за право торговли и других промыслов. 1 января 1863 г., ПСЗ. Собр. II. Т. 38. 1863 г. № 39118. Ч. 1. С. 3–15.

12. Об авторском праве. Высочайше утвержденный одобренный Государственным Советом и Государственной Думою закон (Собр. Узак. 1911 г. Марта 30, отд. I, с-т. 560). 20 марта 1911 г. Положение об авторском праве 20 марта 1911 г., ПСЗ. Собр. III. Т. 31. 1911. № 34935.

Kiosov D.D. LEGAL REGULATION OF THE ACTIVITIES OF PUBLIC CATERING INSTITUTIONS OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE SECOND HALF OF THE XIX – THE BEGINNING OF THE XX CENTURIES

The article provides an in-depth analysis of the legal basis on which the catering system operated in the Russian Empire during the second half of the 19th and early 20th centuries. The study of this period, characterized by significant social, economic and cultural changes, allows us to immerse ourselves in the complex world of catering, which was not only a place of food consumption, but also a significant social institution.

The study is based on the analysis of the complete collection of laws of the Russian Empire, which reveals the diversity of legal regulation and its influence on the development of the institution of public catering. The article highlights how, within the framework of the development of urban culture and everyday life, catering establishments have become an integral part of the sphere of leisure, closely intertwined with entertainment culture, theater, circus, amusement gardens and cinema.

The author emphasized that these institutions not only satisfied basic nutritional needs, but also played a role in shaping social interactions and cultural practices, influencing the social structure and cultural habits of the population. Special attention is paid to the relationship between legal regulation and the socio-cultural context of the era, which is manifested in the formation of various economic models of public catering, social practices and cultural aspects of this sphere.

The analysis demonstrates how the legal environment stimulates the development of new approaches to public catering that meet the requirements of the times and the needs of society. The authors argue that this influence exceeds the economic framework, affecting the formation of the cultural landscape and social interactions. This approach to research allows to expand the understanding of the processes of the evolution of public catering and its impact on society.

Key words: *tavern, legal regulation, catering, restaurant business, everyday life, leisure.*

Петрович В.В.

Волинський національний університет імені Лесі Українки

Чарікова І.В.

Волинський національний університет імені Лесі Українки

Петрович В.С.

Волинський національний університет імені Лесі Українки

КАПЕЛАНСТВО В УКРАЇНСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ ФОРМАЦІЯХ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті висвітлено процес виникнення, становлення та розвитку інституту військових капеланів в Україні у період ІХ–ХVІІІ століть. Доведено, що цей процес став результатом довготривалих практичних кроків та теоретичного переосмислення ролі та значення функціонування капеланства у формуванні духовно-моральних якостей і задоволенні духовно-релігійних потреб військових. На основі аналізу історичних джерел та наукових публікацій дослідників, можемо із впевненістю стверджувати, що капелани-духівники в українському війську з'являються за перших київських князів – Аскольда та Діра. Священники супроводжували князя і дружинників у військових походах за часів Київської та Галицько-Волинської держави, періоду входження українських земель до складу Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. З'ясовано роль та значення українського війська та капеланства у козацьких повстаннях першої половини ХVІІІ ст. й особливо у Національно-визвольній війні під проводом гетьмана Богдана-Зиновія Хмельницького. Звернуто увагу на матеріальну та духовну підтримку козацтва зі сторони Церкви. Існувала система духовної опіки козаків, яку здійснювало військове духовенство, постійно перебуваючи на Січі та супроводжуючи козаків у сухопутних походах. Визначено, що основними завданнями діяльності капеланів під час війни в Україні в різні історичні періоди є душпастирська опіка над військовослужбовцями, які постійно перебувають в екстремальних умовах, віддалені від близьких та рідних. Основними способами підтримки військовослужбовців є молитва та живе спілкування. Наголошено, що для впровадження активізації практичного досвіду підтримки морального духу в обороноздатності країни, українське суспільство має спиратися виключно на свої традиції, звичаї та культуру в контексті національної ідентичності українського народу.

Ключові слова: капелан, душпастирська служба, військове капеланство, військові формації, духовно-моральні якості, Церква.

Постановка проблеми. Становлення та піднесення української державності в різні історичні періоди відбувалося й через наявність військової опори. Міцне військо можливе завдяки морально-духовній підтримці влади, всього народу та священнослужителів. В умовах повномасштабної агресії російської федерації набуває потужної сили процес відродження інституту військового капеланства, що став результатом довготривалих практичних кроків та теоретичного переосмислення ролі капеланів у формуванні духовно-моральних якостей і задоволенні духовно-релігійних потреб військовослужбовців. Кожен етап історичного становлення інституту військового капеланства характеризується специфікою виявлення ініціативи з боку Церкви та держави,

Церкви та військових. Історичні аспекти цих взаємовідносин визначають пріоритетність здійснювати глибокі дослідження історичного та практичного досвіду в організації та служінні військових священників-капеланів

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Функціонування сучасного капеланства обумовлює значну неусталеність поглядів на проблему дослідження організації та діяльності капеланської служби українських військових формацій. Ці питання знайшли відображення в історичних працях і публікаціях вітчизняних науковців К. Вергелеса, С. Горбика, Р. Коханчука, С. Литвина та С. Соколюка, В. Михалевича, В. Мойсеєнка, І. Шостка, Н. Тарченко, А. Романік, Ю. Токарської, В. Шуляка та інших, де вони опосередко-

вано торкаються історії виникнення, становлення та розвитку інституту капеланства в контексті вивчення історії українського війська. Досвід релігійно-духовної опіки військовослужбовців України досліджують переважно релігієзнавці. Проте історичний аспект цієї проблеми лишається малодослідженими. Тому й досі не створено цілісної картини діяльності військових капеланів в різні історичні періоди. Саме тому у статті розглянуто історію, випробуваний часом шлях діяльності військових капеланів у IX–XVIII століттях.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою дослідження є характеристика капеланської служби та визначення основних етапів його розвитку в IX–XVIII століттях. Для досягнення цієї мети у статті вирішуються завдання: розкрити історію та основні етапи становлення капеланської служби; показати трансформації розвитку інституту капеланства та окреслити його вплив на формування духовно-моральних якостей і задоволення духовно-релігійних потреб військових.

Виклад основного матеріалу. С. Литвин і С. Соколюк С., спираючись на численні дослідження, зокрема таких авторитетних українських істориків як М. Брайчевський [2, с. 578, 592] та Н. Полонська-Василенко [19, с. 92], вважають, що одними із перших, хто серед військових прийняв християнство, були дружинники Аскольда, під час першого походу на Візантію 860 року. Це й не дивно, оскільки першими християнами були київські князі – брати Аскольд і Дір [13, с. 75].

Починаючи з часів Київської держави у війську князя були священники. У «Повісті минулих літ» та інших історичних джерелах знаходимо свідчення про те, що вони супроводжували дружинників й у військових походах. Великим князівським походам завжди передував молебень. Захищаючи рідну землю, українські вояки просили у Бога допомоги й захисту на полі битви.

У давньому Літописі під 1103 р. знаходимо слова, які стверджують, що перед битвою з половцями «князі й вояки молили Бога й обіти давали Богу і Пречистій Його Матері – одні кутею, другі милостинею для бідних, інші жертвами на монастирі» [14]. Під 1111 р. у Літописі зустрічаємо свідчення про те, що духовенство було у війську під час походу на половців 1111 р., коли князь Володимир Мономах «приставив попів своїх, щоб їхали наперед війська і співали тропарі та кондаки Чесного Хреста і Канон Святої Богородиці» [14].

Діяльність руського капеланства демонструє ілюстративний матеріал, що міститься в Радзиві-

лівському літописі, зокрема малюнок, який зображає молитву війська перед боєм, а також вигляд похідної церкви. Ці моменти є вагомими доказами присутності військового священника в житті руської дружини [5].

Істориками особливо відзначається активна участь священників та ченців православних монастирів Київської держави в її обороні під час татарської навали в XIII ст., коли православні храми перетворювалися на останні твердині оборони від агресора. Свідченням цьому були трагічні події 1240 р. із руйнуванням Києва. Вони, на думку О. Комара, показали тісний зв'язок Церкви, держави і війська, адже останніми форпостами оборони від ординців ставали саме храми, зокрема Десятинна церква [8].

1253 р. у місті Дорогочині (сучасна РП) відбулася коронація і помазання галицько-волинського князя Данила Романовича королівською короною. За тодішньою традицією, королівський титул міг надати лише Папа Римський. Князь Данило отримав корону із рук нунція Папи Інокентія IV – абата Опізо. Цим кроком він сподівався організувати хрестовий похід західних правителів для звільнення Русі з під монголо-татарського іґа. Важливим наслідком коронації стало б надбання рівних прав із іншими коронованими особами Європи. Проте, цей політичний акт зазнав невдачі, а разом із ним наслідки укладання угоди, які сприяли б розвитку відносин Руської церкви із Римом, що невідмінно вплинуло б на розвиток руського військового капеланства [1].

Новий етап в історії руського капеланства розпочався із часу входження українських земель до складу Великого князівства Литовського. Ймовірно, у битві руської знаті та литовських князів, які спільно звільняли землі від ординського іґа на р. Сині води 1362 р., у війську могли бути їхні особисті священники.

Свідченням участі православних архієреїв і священників у політично-військовому житті Великого князівства Литовського є московсько-литовська війна розпочата проти Московського князівства 1500 року. Під час облоги Смоленська 1502 р. московськими військами свою особисту хоробрість продемонстрував майбутній київський митрополит о. Йосип Солтан (на той час єпископ Смоленський). Він не тільки особисто був на мурах міста, але й zorganizував для оборони всіх священників та монахів околиць. За свої військові заслуги святий був нагороджений трьома маєтками, які згодом подарував Супрасльському православному монастирю [5]. На нашу думку та

К. Вергелеса, швидше за все о. Йосип особисто не брав участі у бойових діях, оскільки капеланам і священникам заборонено використовувати зброю. Тут йдеться про моральну підтримку та поради від отців церкви [3, с. 9].

Важливим етапом капеланського служіння був період союзу Великого князівства Литовського з королівством Польським. До цього періоду належить і знаменита перемога у битві під Оршею 1514 р., де польсько-литовсько-руське військо розбило війська московського князівства. Про вплив капеланського фактору під час цих подій В. Гуцул у своїй науковій розвідці подає опис державного, політичного, військового діяча Польського королівства, засновника міста Тернополя Яна Амора Тарнавського. Зокрема, йдеться про необхідність присутності у війську князя капелана. Ян Тарнавський «нагадує, що перемога є виключно справою Божої милості до статечних людей. Дисципліна потрібна для того, аби не гнівити Господа» [6, с. 12–13]. На продовження В. Гуцул зауважує, що для Яна Тарнавського «поняття справедлива війна», «Божя ласка» і воєнне щастя, надіслане Божим промыслом, такі самі чіткі поняття, як професійний досвід, освіта або військова компетентність» [6, с. 12–13]. Дана інформація підтверджує факт існування, підтримки і забезпечення функціонування капеланського служіння у війську руських князів.

Варто зауважити, що у цій битві сили були нерівні. Як зазначає Л. Войтович, за приблизними підрахунками військо українців, литовців і поляків під командуванням славетного князя Костянтина Острозького – 15 тисяч, московська орда – 80 тисяч [4, с. 19–21]. Будь-який військовий тогочасний аналітик дав би невтішний прогноз для армії Костянтина Острозького. Утім, полководець, будучи щиро віруючою людиною, вирушав в похід з молитвою. Мав у своєму війську духовних наставників, котрі молитвою святою благословили. Воїни пішли в бій, маючи хрести на прапорах і завдали московитам нищівної поразки. Тому часто на війні вирішальним є не сила зброї, а сила віри і сила молитви. А коли сила зброї поєднується з силою молитви і віри – це є запорукою того, що перемога буде.

Значний вплив на розвиток капеланства мали події Люблінської унії 1569 р., коли у результаті об'єднання Великого князівства Литовського та Польського королівства, постало нове державне утворення – Річ Посполита. Українські землі вперше за кілька століть опинились в складі однієї Корони. Берестейська унія 1596 р., ознаменувала

появу нової греко-католицької церкви, тим самим поставив православних у скрутне становище. Єрусалим знаходився надто далеко і розраховувати на велику підтримку з його боку, була марна справа. Константинополь, захоплений владою турецького султана, взагалі не міг бути центром для підтримки православних вірян. Все це призвело до поглиблення зв'язків з московським царством, що зрештою мало негативні наслідки. Проте, захисники української православної Церкви, на чолі з козацьким гетьманом Петром Конашевич-Сагайдачним, заручившись підтримкою Єрусалимського патріарха, у 1620 р. відновили православну ієрархію на українських землях. В. Шуляк зауважує, відродження православної ієрархії піднесло престиж Києва як православної духовної столиці і він знову став колискою Православ'я в Україні. Події 1620 р. через 28 років надали величчю урочистому в'їздові Богдана Хмельницького у Київ [25].

На виборному сеймі 1632 р. православна ієрархія домоглася визнання польським урядом. Головною особою в цій події з боку православних був Петро Могила, який згодом буде обраний митрополитом Київським, Галицьким і Всієї Русі [23]. Отець Юрій Мицик, розглядаючи постать Петра Могили, звертає увагу на те, що він «мав і військовий досвід – брав участь у Цецорській битві 1620 р. та в Хотинській битві 1621 р.» [17].

Погоджуємося з думкою С. Горбика, що вищезазначені події зробили свій внесок у майбутнє історії України, українського війська та капеланства, адже священники православної церкви займуть державницький прокозацький табір у повстаннях першої половини XVII ст. й особливо у Національно-визвольній війні під проводом гетьмана Богдана-Зиновія Хмельницького. У цій війні, зокрема, простежуємо перші згадки про козацьке капеланське служіння [5].

Факт зміцнення козацького стану до такого рівня, що зумів заявити про себе як про захисників православної віри, ілюстративно представлений у науковій розвідці А. Харлана. Зокрема, науковець демонструє малюнки-реконструкції козацьких церков, які у зібраному стані на колесах були підготовлені до походів. Це в свою чергу означало про матеріальну та духовну підтримку козацтва зі сторони Церкви, зокрема і на полі бою [24, с. 87–88].

У часи козацтва при куренях (яких в часи розквіту Запоріжжя було 38) і на Січі постійно перебували духівники, які супроводжували козаків у сухопутних походах. Р. Коханчук зазначає, всюди, де розташовувалась Січ, будувався храм на честь

Покрови Пресвятої Богородиці, свято якої було днем Запорізького війська. Існувала система духовної опіки козаків, яку здійснювало не лише військове духовенство, але й монахи з «козацьких» монастирів – Межигірського, Самарського та інших [9, с. 177–189].

У дослідженнях, присвячених богословським та історико-церковним аспектам святості – агіологіях і творах, у яких описується життя святих – агіографіях, містить багато фактів благословення війська перед битвою і їх перемогу, молитви і духовні подвиги за успіхи в обороні вітчизни, освячення прапорів, прийняття хрещення військовими, їх сповідь і причастя, благочестиве сімейне життя після вінчання, вимоги козаків до підбору гарних церковних хористів і освічених священників з Межигірського монастиря, прийняття військовими чернецтва та священства тощо. У 1690 р. Варшавським сеймом було впроваджено військове священство з утриманням з королівської казни 36 капеланських ставок [20].

Козацькі ради проходили біля церкви і в присутності священника. Про це свідчать козацькі літописи: Літопис Самійла Величка, Літопис Самовидця, Літопис Григорія Грабянки та інші історичні документи, що стали джерельною базою та основою комплексу козацької історіографії.

В. Мойсеєнко, І. Шостка, Н. Тарченко звертають увагу, що козаки підкорялися духовній владі служителів віри. Але водночас і зі свого боку ставили до них певні вимоги. Передусім вимагали живого спілкування, щоб проповіді не читалися з папірця, і – українською мовою. Священнослужителям, особливо дяконам, слід було мати гарний голос та не зловживати спиртним. На Січі передбачалася щорічна ротація духовенства – щоб священнослужителі не завели тісних зв'язків зі старшиною та не впливали на політичні рішення. Священнослужителі приймали присягу на вірність Кошу [18, с. 68].

У козацьку добу нашої історії бачимо активну участь військових духівників упродовж Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького 1648–1654 років. Зокрема, про діяльність душпастирів митрополит Іларіон Огієнко у своїй монографії «Українська Церква за Богдана Хмельницького 1647–1657» зазначав, що «багато тогочасних звісток свідчать, що православні священники працювали навіть у самому війську, – звичайно, тільки, як особи духовні» [15, с. 18]. Я. Дзира на основі ґрунтовного аналізу козацького реєстру 1649 р. доводить факт участі у визвольній війні «багатьох представників

національного духовенства кількох поколінь різних санів» [7, с. 7]. Ю. Тис-Крохмалюк наводить дані про всі «суспільні прошарки українського громадянства», що входили у склад українського війська – «запоріжці, реєстрові, селяни, міщани, шляхта й духовенство – напливали до військових частин або ставали на службу військовій справі» [22, с. 19].

Д. Присяжний наводить приклад самовіданого служіння духовних осіб. Зокрема, митрополит Йосип Коринфський був капеланом при гетьмані Богданові Хмельницькому. Загинув у битві під Берестечком. Перед смертю архієрей встиг посповідати гетьмана та козацьку старшину, а також подарував Б. Хмельницькому меча освяченого на Гробі Господньому в Єрусалимі [21, с. 10]. В. Михалевич вважає, що така позиція православних пастирів пояснюється їх глибокою спорідненістю з народом, уболівання за долю рідної землі [16, с. 129].

Слушною є досить об'єктивна оцінка ролі духівників у козацькому війську дана польським дослідником доби Хмельниччини К. Шайнохою: «... не можна описати тої користі для загальної мети, яку принесли в козацьке військо українські духівники, які за чергою з'являлись тут. Особливо стали відомими два ієромонахи, які були свідками битви при Жовтих Водах та Корсуні. Того часу усю Польщу охопили страх та загальний переполох. Річ Посполита опинилась відразу без короля, без війська, без провідників і воєвод перед лицем потужного ворога (тобто козаків). Всі думали, що вже настала загибель для держави... Сила слова козацького духовенства була великою, тому робила ворога безстрашним» [26].

У часи гетьманування Івана Мазепи відбувся подальший розвиток православного українського військового капеланства. У Центральному державному історичному архіві міста Києва зберігається в оцифрованому вигляді два листа гетьмана, у яких йдеться про судові розбірки Івана Мазепи з військовим капеланом Лаврентієм. Один лист від 25 листопада 1689 р. у справі з назвою «Лист гетьмана Івана Мазепи до архімандрита Чернігівського Єлецького монастиря Феодосія Углицького з приводу відібрання військовим капеланом Лаврентієм млина, наданого ним раніше монастиреві» [11]. Другий лист від 26 листопада 1689 р. у справі з назвою «Лист гетьмана Івана Мазепи до військового капелана Лаврентія, з вимогою дати пояснення з приводу відібрання млина, наданого ним раніше Чернігівському Єлецькому монастиреві» [12]. У вище-

названих архівних документах знаходимо підтвердження наявності у козацькому війську офіційної посади капелана з державним фінансуванням, його значущості та впливу на тогочасне державне й суспільно-релігійне життя.

В. Шуляк зазначає, що й за останніх часів свого існування (1734–1775 рр.), козаки також мали підтримку з боку православного духовенства, яке, навіть за умов реформування царською владою церковної системи і скасування посади Патріарха, «зберігало духовний контроль і тактичне керівництво над подіями в Україні» [25].

Насамкінець, на нашу думку, слухним буде навести твердження низки істориків, що написали під загальним керівництвом І. Крип'якевича «Історію українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.)», щодо створення та розвитку військового капеланства: «вся історія дер-

жавності України тісно пов'язана з утворенням і розвитком тих чи інших військових формацій, які забезпечували державний лад, захист та безпеку громадян як від зовнішніх агресорів, так і від внутрішніх дестабілізуючих факторів [10].

Висновки. Увесь історичний процес становлення та запровадження інституту військового капеланства в Україні характеризується специфікою виявлення ініціативи з боку Церкви та держави. Переосмислення активної, діяльної ролі капеланів спряло формуванню, зміцненню та задоволенню релігійних потреб воїнів-захисників. Для впровадження активізації практичного досвіду підтримки морального духу в обороноздатності країни, українське суспільство має спиратися виключно на свої традиції, звичаї та культуру в контексті національної ідентичності українського народу.

Список літератури:

1. 1253 – коронація князя Данила. Український Інститут національної пам'яті. URL: <https://uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/zhovten/7/1253-koronaciya-knyazyu-danyla>.
2. Брайчевський М. Вибране : в 2 т. Т. 2 : Хозарія і Русь. Аскольд – цар Київський. К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2009. 816 с. URL: <http://surl.li/rhkww>.
3. Вергелес К. М. Православ'я в умовах україно-російської війни в контексті української капеланської служби. *Софія. Гуманітарно-релігієзнавчий вісник*. 2023. № 1(21). С. 8–12. URL: <http://surl.li/rjvknk>.
4. Войтович Л. В. Військова діяльність князя Костянтина Івановича Острозького. *Військово-науковий вісник*. 2019. Вип. 32. С. 17–32.
5. Горбик С. Наші попередники: Служимо Богу і Україні. Київське православ'я : міжнародний науковий проект «Православного Духовного Центру апостола Івана Богослова». URL: <http://kyiv-pravosl.info/2017/10/16/nashi-poperednyku/>.
6. Гуцул В. Іконографія харизми: Образ князя Константина Острозького (1460–1530) в документальній баталістиці першої третини ХVI ст. *Острозька давнина*. 2014. Вип. 3. С. 7–20.
7. Дзира Я. Автопортрет Нації. *Літературна Україна*. 23 січня 1997. Ч. 3(4721). С. 7.
8. Комар О. Міфи і правда про Десятинну церкву. Історична правда. 02 березня 2011. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/03/2/28460/>.
9. Коханчук Р. М. Душпастирська опіка військових. / Вид. 2-е розш. і доп. К., 2004. 220 с. URL: <https://www.kapelanstvo.ugcc.ua/istoriya/>.
10. Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З., Думін О., Шрамченко С. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). Львів : Світ, 1992. 702 с. URL: <http://surl.li/rhmib>.
11. Лист гетьмана Івана Мазепи до архімандрита Чернігівського Єлецького монастиря Феодосія Углицького з приводу відібрання військовим капеланом Лаврентієм млина, наданого ним раніше монастиреві. Центральний державний історичний архів у місті Києві (ЦДІАК України), ф. 157, оп. 1, спр. 29, арк. 1-2. URL: https://cdiak.archives.gov.ua/spysok_fondiv/0157/0001/0029/.
12. Лист гетьмана Івана Мазепи до військового капелана Лаврентія з вимогою дати пояснення з приводу відібрання млина, наданого ним раніше Чернігівському Єлецькому монастиреві. Центральний державний історичний архів у місті Києві (ЦДІАК України), ф. 157, оп. 1, спр. 27, арк. 1. URL: https://cdiak.archives.gov.ua/spysok_fondiv/0157/0001/0027/.
13. Литвин С., Соколюк С. Похід київського князя Аскольда 860 року на Константинополь. *Воєнна історія*. 2012. № 1(61). С. 66–76.
14. Літопис руський. Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця ; Відп. ред. О. В. Мишанич. К. : Дніпро, 1989. 591 с.
15. Митрополит Іларіон Українська Церква за Богдана Хмельницького 1647–1657. Вінніпег : Українське наукове православне Богословське товариство, 1955. 178 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/1432/file.pdf>.

16. Михалевич В. Духівництво у військових структурах: історичний досвід і сучасність. *Волинь і волиняни у Другій світовій війні* : зб. наук. пр. 2012. С. 128–132.
17. Мицик Ю. Святий Петро Могила. Харків : Бібколектор, 2015. 119 с.
18. Мойсеєнко В. О., Шостка І. П., Тарченко Н. В. Становлення та роль душпастирства в історії українського війська. *Українські медичні вісті*. 2023. Т. 15. № 3–4 (96–97). С. 67–71.
19. Полонська-Василенко Н. Історія України : У 2 т. Т. 1. До середини XVII століття. 3-е вид. К. : Либідь, 1995. 588 с. URL: <http://surl.li/rhkyg>.
20. Поради військовим священикам – капеланам. Сайт Протоієрея Миколая Візера. URL: <https://archive.ph/20160407122432/https://sites.google.com/site/vizermukola/kapelanstvo#selection-375.2-375.42>.
21. Присяжний Д. Зі зброєю в руках – з молитвою на устах. Київ : Ярославів Вал, 2019.
22. Тис-Крохмалюк Ю. Бої Хмельницького. Військово-історична студія. Мюнхен : Видання Братства кол. вояків І-ої Української Дивізії УНА, 1954. 194 с. URL: https://spadok.org.ua/books/Boi_Khmelnyskooho.pdf.
23. Токарська Ю. Акція православно-католицького замирення в 1623–1628 роках. *Сіверянський літопис*. 2022. № 1. С. 37–47. DOI: 10.5281/zenodo.6753217.
24. Харлан А. В. До питання локалізації місцезнаходження та архітектурно-містобудівних особливостей храмів села Романково. *Січеславський альманах*. 2014. № 7. С. 85–98. URL: <http://sa.nmu.org.ua/pdf/2014/Harlan.pdf>.
25. Шуляк В. Православне духовенство і українське козацтво. *Гетьманат*. URL: <https://getmanat.org/ru/pravoslavne-duhovenstvo-i-ukrayinske-kozatstvo-2/>.
26. Szajnocha K. Dwa lata dziejów naszych (1646–1648 pp.). *Biblioteka Warszawska*. Т. 1–2. Lwów, 1865. 69 s.

Petrovich V.V., Charikova I.V., Petrovich V.S. CHAPLAINCY IN UKRAINIAN MILITARY FORMATIONS: A HISTORICAL ASPECT

The following article examines the process of emergence, formation, and growth of the military chaplaincy in Ukraine from the ninth to the eighteenth century. The article asserts that the development of chaplaincy was a result of both practical steps and theoretical understanding of the role of chaplains in shaping the spiritual and moral qualities of the military, as well as satisfying their spiritual and religious needs. Historical sources and research publications demonstrate that the first chaplains in the Ukrainian army were present during the time of the first Kyivan princes, Askold and Dir. They accompanied the prince and his retinue on the military campaigns during the Kyivan and Galician-Volynian states period, as well as the Ukrainian lands' incorporation into the Grand Duchy of Lithuania and the Polish-Lithuanian Commonwealth. The role and significance of the chaplaincy in the Cossack uprisings of the seventeenth century and the National Liberation War led by Hetman Bohdan-Zynoviy Khmelnytsky have been also discussed, as well as the Church's support for the Cossacks. Military clergy provided spiritual care for the Cossacks, who were constantly in extreme conditions and far from their families and friends. The article emphasizes that pastoral care of military personnel who were constantly in extreme conditions, away from their families and friends, was the essential task of the chaplaincy during the war in Ukraine in different historical periods. The primary means of the support included prayer and live communication. Finally, the article highlights that to enhance practical experience in the morale support for the country's defense capability, Ukrainian society should depend solely on its traditions, customs, and culture in the context of the national identity of the Ukrainian people.

Key words: a chaplain, pastoral service, military chaplaincy, military formations, spiritual and moral qualities, Church.

Тавиунський О.М.

Українська інженерно-педагогічна академія

Бакуменко О.О.

Українська інженерно-педагогічна академія

ЕКОТУРИЗМ ЯК НОВА ФОРМА КРАЄЗНАВЧО-ТУРИСТИЧНОЇ РОБОТИ

У роботі розглядається екотуризм як нова форма краєзнавчо-туристичної роботи.

Мета роботи полягає в тому, щоб уточнити визначення понять краєзнавчо-туристичної роботи та екотуризму, враховуючи різні підходи вітчизняних та закордонних дослідників, а також розкрити особливості екотуризму як форми краєзнавчо-туристичної роботи.

При визначенні суті краєзнавчо-туристичної роботи більшість дослідників робить акцент на краєзнавчій складовій та вихованні, лише деякі пов'язують краєзнавчо-туристичну роботу з актуальними питаннями соціально-економічного розвитку, культурно-духовного відродження народу України, а також згадують про відпочинок, спорт та суспільно-корисну працю. Також серед важливих складових краєзнавчо-туристичної роботи називають гармонійний розвиток, оздоровлення, соціалізацію, активну діяльність.

Запропоноване таке визначення: туристсько-краєзнавча робота – це комплексна науково-пізнавальна, освітньо-виховна, оздоровча спільна діяльність дітей і дорослих, яка інтегрує основні освітні області та сприяє безперервності освіти. Саме при подорожах за межі населеного пункту краєзнавча робота може перерости у щось більше – краєзнавчо-туристичну діяльність, новою формою якої має стати екотуризм, який був виділений в окремий вид туризму на початку 1990-х рр.

На основі аналізу поняття екотуризм можна зробити такі висновки: цей вид туризму базується на дбайливому використанні природних ресурсів, враховує економічний і соціальний вплив на місцевих мешканців, формує екологічний світогляд, хоча і має на меті отримання економічної вигоди.

Екотуризм як форма краєзнавчо-туристичної роботи – це туристські походи і подорожі по рідному краю, орієнтовані на природу, що мають на меті формування екологічного світогляду і отримання економічної вигоди, під час яких свідомо мінімізується негативна дія на природу шляхом раціональної організації маршрутів. Така активна форма краєзнавчо-туристичної роботи стимулюватиме місцевих мешканців та сприятиме збереженню природи і власне об'єктів туризму.

Концепція екотуризму або екотуристичний світогляд має стати основою краєзнавчо-туристичної роботи під час туристських походів і подорожей по рідному краю, зокрема, при взаємодії з природою.

Ключові слова: екотуризм, краєзнавчо-туристична робота, природа, пізнавальна діяльність, рекреація.

Постановка проблеми. Концепція екотуризму сформувалася відносно недавно як відповідь на широке коло екологічних проблем та перетворення туризму на масове явище. Розвиток краєзнавства та туризму є пріоритетами державної політики, але самі ці поняття є комплексними, тому доволі складно визначити поняття краєзнавчо-туристичної роботи, а тим більше її окремі форми.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Зв'язки між туризмом та краєзнавством вивчали

М. Ю. Костриця, М. П. Крачило, О. В. Тімець, Т. З. Маланюк, Б. П. Пангелов.

Більшість науковців виділяло природу як один з об'єктів дослідження краєзнавства [7], як наочний матеріал, що доповнює теоретичні знання, здобуті під час навчання [4], як середу, яка зміцнює фізичне та психологічне здоров'я тих, хто активно займається краєзнавчо-туристичною роботою [6].

Екотуризм досліджували О. Ю. Дмитрук, О. М. Данілова, Т. В. Ємчук. Вони підкреслю-

вали тісний зв'язок екологічного туризму з природою, необхідність збереження та раціонального використання природних ресурсів, заохочення до цього як туристів, так і місцевих мешканців [2; 3].

Постановка завдання. Мета роботи полягає в тому, щоб уточнити визначення понять краєзнавчо-туристичної роботи та екотуризму, враховуючи напрацювання вітчизняних та закордонних дослідників, а також розкрити особливості екотуризму як форми краєзнавчо-туристичної роботи.

Виклад основного матеріалу. Одним з перших у вітчизняній науці є визначення туристсько-краєзнавчої роботи, запропоноване М. Ю. Кострицею (1985), що розглядав її як науково-дослідну роботу, об'єктом якої є вся сукупність особливостей певної території, яку потрібно представити як «комплексну генетичну картину життя усієї території у природно-історичному і соціально-економічному відношеннях» [Цит. по 6, с. 39]. В подальшому до такої ж думки дійшов Б. П. Пангелов (2010) [7, с. 20]. У цьому визначенні безперечно перевага надається краєзнавчій складовій, а про туристичну взагалі не згадується.

М. П. Крачило (1994) наголошував на тому, що «взаємопов'язаний і комплексний розвиток туризму і краєзнавства» є основою туристсько-краєзнавчої роботи, а розвиток краєзнавства потребує «туристських подорожей, походів та екскурсій по рідному краю», які є «школою життя для зростаючого покоління, розвивають спостережливість дітей, уяву».

Він же особливу увагу приділяв зв'язкам туристсько-краєзнавчої роботи з природою, через взаємодію з якою «учні вчаться розкривати причинно-наслідкові зв'язки, краще усвідомлюють та розуміють окремі явища і закони природи» [4, с. 5].

У подальшому М. Костриця та В. Обозний (1995) виділили ще й соціально-економічний аспект краєзнавчо-туристичної діяльності, розглядаючи її як «об'єктивну потребу суспільства», що пов'язана з підготовкою учнів до суспільно-корисної роботи і трудової діяльності» [Цит. по 6, с. 39], а О. Тімець (1999) виокремила оздоровчу функцію активних форм туристично-краєзнавчої діяльності [6, с. 48].

А. Максютов (2013) вважав туристсько-краєзнавчу роботу активним видом навчально-пізнавальної діяльності, що сприяє моральному, фізичному, трудовому, естетичному, екологічному вихованню особистості, розширює світогляд і формує стійку життєву позицію [5, с. 105].

Місцеві осередки краєзнавства розглядають туристсько-краєзнавчу роботу як роботу

з вивчення природи рідного краю, виховання любові до своєї Батьківщини, розвитку самостійності та відповідальності дітей, а ще й спосіб формування творчої думки, ініціативи та допомоги при виборі майбутньої професії [10].

На думку К. Давиденко, О. Гринюк (2022) туристсько-краєзнавча робота полягає у вивченні, усвідомленні та збереженні особливостей рідного краю, а саме природи, культури, історії [1, с. 34].

Тож більшість дослідників робить акцент на краєзнавчій складовій та вихованні, лише деякі пов'язують краєзнавчо-туристичну роботу з питаннями соціально-економічного розвитку, культурно-духовного відродження народу України, а також згадують про відпочинок, спорт та суспільно-корисну працю. Також серед важливих складових краєзнавчо-туристичної роботи називають гармонійний розвиток, оздоровлення, соціалізацію, активну діяльність.

Підсумовуючи вищевикладене, пропонуємо таке визначення: туристсько-краєзнавча робота – це комплексна науково-пізнавальна, освітньо-виховна, оздоровча спільна діяльність дітей і дорослих, яка інтегрує основні освітні області та сприяє безперервності освіти. Вона відноситься до видів діяльності, що інтенсивно розвивають в її учасниках такі якості як відповідальність, самостійність, повагу прав людини, інтерес до оточуючих і до власної країни, відчуття приналежності до рідного краю, його історії, природи, людей. Туристсько-краєзнавча діяльність допомагає пов'язати завдання навчання із завданнями розвитку людини, забезпечує зайнятість значного числа дітей у вільний час при відносно невеликих витратах.

Найбільш повно особливості краєзнавчо-туристичної роботи відображають її активні форми – туристичні подорожі, екскурсії, експедиції тощо, які відбуваються на природі та мають її за предмет вивчення. Враховуючи це, ми можемо поглянути на екологічний туризм як форму краєзнавчо-туристичної роботи.

Екотуризм виокремився відносно недавно, хоча його паростки відносяться до сивої давнини, коли розвиток людської цивілізації і пов'язана з цим урбанізація почали руйнувати зв'язки людини з природою.

Уперше про екотуризм заговорили на Заході в др. пол. ХХ ст., причому спочатку з'явилося поняття екотуру, яке пов'язують з поїздкою Канадою, а в подальшому екотуризм виділився в окремий вид туристичних подорожей [11].

Початком формування сучасної концепції екотуризму вважають 70–80-ті роки ХХ сто-

ліття, коли вперше з'явилися дослідження на цю тему.

У публікації Г. Цебаллоса-Ласкурейна (1987) дано одне з перших визначень екотуризму як подорожі у відносно недоторкані місцевості для ознайомлення з природою, зразками флори та фауни, а також культурними пам'ятками, що розташовані на даних територіях [12].

У 1990 році вже була створена Міжнародна організація екотуризму (TIES, 1990), яка дала йому наступне визначення: «екотуризм – відповідальна подорож у природні зони, області, що зберігає навколишнє середовище і підтримує добробут місцевих мешканців» [Цит. по 2, с. 254]. У тому ж році Всесвітня туристська організація визнала екологічний туризм і відтоді в рамках цієї організації постійно організуються конференції з відповідної тематики.

Проте до тепер не існує загальноприйнятого визначення екотуризму, для позначення якого використовують багато споріднених і взаємопов'язаних понять і термінів, крім того, існує і регіональна специфіка екотуризму. Останнім часом саме поняття починає еволюювати через новітні наукові дослідження.

Найбільш загальне визначення екотуризму запропонував О. Ю. Дмитрук (2004), який розглядав його як форму активного відпочинку з екологічно значущим наповненням, яка об'єднує різних людей та природу на основі взаємної вигоди, взаємоповаги та взаєморозуміння. Туристи отримують запас міцності та здоров'я, природа швидко відновлюється, а місцеві мешканці отримують соціальні та економічні стимули для її збереження та традиційного природокористування [3].

Доволі близьким до визначення екотуризму є поняття зеленого туризму, як його розуміють Пилипенко Г. М., Прушківська Е. В., Кусакова Ю. О. (2016), тобто «будь-який вид туризму, пов'язаний з гармонійною взаємодією туриста з природою, активною участю туристів в охороні навколишнього середовища» [8, с. 146].

Сьогодні «традиційне» розуміння екотуризму доповнюється ще й педагогічним змістом. Так екотуризм визначається як «відповідальна подорож до природних областей, що зберігає навколишнє середовище, підтримує благополуччя місцевих людей і включає роз'яснення й освіту» (TIES, 2015). Освіта має охоплювати як працівників, так і гостей [13].

А відповідно до Всесвітньої туристичної організації (UNWTO, 2019) екотуризм – це вид туристичної діяльності, орієнтованої на природу,

в якій основна мотивація відвідувача полягає у спостереженні, навчанні, відкритті, досвіді та оцінці біологічного та культурного різноманіття, відповідально ставлячись до захисту цілісності екосистеми та сприяння добробуту місцевої громади. Екотуризм підвищує обізнаність щодо збереження біорізноманіття, природного середовища та культурних цінностей як серед місцевого населення, так і серед відвідувачів, і вимагає спеціальних процесів управління для мінімізації негативного впливу на екосистему [14].

Спробуємо визначити особливості сучасного екотуризму.

По-перше, екологічний туризм слід відмежовувати від природо-орієнтованого туризму, який охоплює всі форми відпочинку, що базуються на використанні природних ресурсів. Головним критерієм для поділу є ступінь впливу на довкілля, його мінімізація.

По-друге, окрім екологічної складової потрібно враховувати соціально-економічний вплив на місцевих мешканців. Людина – частина екосистеми, і населення, що будує своє життя на використанні місцевих природних ресурсів, в разі приїзду туристів також повинно отримувати певну користь від туризму.

По-третє, справедливо вважати, що екологічний туризм – це види, напрями і способи організації туризму, метою яких є формування екологічного світогляду і отримання економічної вигоди. Екотуризм – це частина сучасного туризму, який виник на основі комерційного інтересу, але це і форма екологічної освіти, що має виховувати відповідний світогляд.

Екотуризм є сучасною формою природокористування (як будь-який вид людської діяльності, здійснюваний у природі) і, тому, також впливає на довкілля. Відмінність цього виду туризму від інших в тому, що в турпродукті, що реалізовується, свідомо мінімізується негативна дія на природу шляхом раціональної організації маршрутів.

І, нарешті, по-четверте, екологічний туризм – це певний стандарт туризму. Стандарт, який повинен витримуватися в будь-якому виді туризму, оскільки будь-який вид туризму має бути екологічним, тобто таким, що зберігає природу і власне об'єкти туризму.

Таким чином, до екологічного туризму відноситься рекреаційно-пізнавальна діяльність на природі, що супроводжується технологіями екологічного менеджменту та освіти.

Поки досягнення екотуризму є лише зразками для наслідування і ще чимало треба зробити, тим

паче, що кількість туристів продовжує зростати, і уряди багатьох країн прагнуть широко застосовувати принципи екотуризму, як і уряд України.

Екотуризм відповідає загальним пріоритетам розвитку краєзнавства в Україні, до яких відносять зміну парадигми національної краєзнавчої освіти з посиленням у ній активних форм пізнання рідної землі, активізацію масового краєзнавчо-туристичного руху, розширення мережі природно-заповідного фонду України та національної екомережі, розробку й інфраструктурне забезпечення національної мережі краєзнавчих стежок та турмаршрутів тощо.

У 2013 році Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України започаткувало Всеукраїнську краєзнавчу експедицію учнівської молоді «Моя Батьківщина – Україна», мета якої, зокрема, полягає у залученні дітей та молоді до активної діяльності з вивчення історичної та культурної спадщини, природного різноманіття рідного краю, ознайомлення з об'єктами заповідного фонду України [9].

З шести напрямів експедиції «Моя Батьківщина – Україна» два – «Геологічними стежками України» та «Географія рідного краю» – пов'язані з вивченням навколишнього середовища. Учасниці й учасники експедиції:

- вивчають природу рідного краю;
- виявляють, обліковують пам'ятки природи;
- досліджують природні ресурси, унікальні ландшафти певного регіону України;
- досліджують природне середовище з урахуванням антропогенних змін, окреслюючи про-

блеми раціонального природокористування і охорони природи;

– описують територіальні особливості розміщення промислового виробництва, сільського господарства, населення, транспорту тощо.

Концепція екотуризму або екотуристичний світогляд має стати основою краєзнавчо-туристичної роботи під час туристських походів і подорожей по рідному краю, зокрема, при взаємодії з природою.

Висновки. Туристсько-краєзнавча робота – це комплексна науково-пізнавальна, освітньо-виховна, оздоровча спільна діяльність дітей і дорослих, яка інтегрує основні освітні області та сприяє безперервності освіти. Вона відноситься до видів діяльності, що інтенсивно розвивають в її учасниках такі якості як відповідальність, самостійність, повага до прав людини, інтерес до оточуючих і до власної країни, відчуття приналежності до рідного краю, його історії, природи, людей. Туристсько-краєзнавча діяльність допомагає пов'язати завдання навчання із завданнями розвитку людини, забезпечує зайнятість значного числа дітей у вільний час при відносно невеликих витратах.

Екотуризм як форма краєзнавчо-туристичної роботи – це туристські походи і подорожі по рідному краю, орієнтовані на природу, що мають на меті формування екологічного світогляду і отримання економічної вигоди, під час яких свідомо мінімізується негативна дія на природу шляхом раціональної організації маршрутів. Така активна форма краєзнавчо-туристичної роботи стимулюватиме місцевих мешканців та сприятиме збереженню природи і власне об'єктів туризму.

Список літератури:

1. Давиденко К.Д., Гринюк О.Ю. Функціонування туристично-краєзнавчого гуртка на базі криворізької спеціалізованої школи №74. *Конструктивна географія та раціональне використання природних ресурсів. Випуск 2 (2)*. 2022. С. 32–34.
2. Данілова О.М., Ємчук Т.В. Заповідна справа та організація туристично-рекреаційної діяльності на територіях природно-заповідного фонду: навч. посібник. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2019. 350 с.
3. Дмитрук О.Ю. Екологічний туризм: Сучасні концепції менеджменту і маркетингу. Навчальний посібник. 2-е вид., перероб і доп. К.: Альтерпрес, 2004. 192 с
4. Крачило М.П. Краєзнавство і туризм: навч. посібник. К.: Вища школа, 1994. 180 с.
5. Максютов А.О. Стан патріотичного виховання студентів вищих навчальних педагогічних закладів засобами туристсько-краєзнавчої роботи. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Педагогіка і психологія*. 2013. № 39. С. 105–108. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzvdpu_pp_2013_39_25
6. Маланюк Т.З. Краєзнавство і туризм: навчальний посібник. Івано-Франківськ, 2010. 205 с.
7. Пангелов Б. П. Організація і проведення туристсько-краєзнавчих подорожей : навч. посіб. К. : Академвидав, 2010. 248 с.
8. Пилипенко Г. М., Прушківська Е. В., Кусякова Ю. О. Компаративний аналіз розвитку зеленого туризму в Україні та світі. *Економічний вісник Нац. гірничого ун-ту*, 2016. № 3. С. 145–153.
9. Положення про Всеукраїнську краєзнавчу експедицію учнівської молоді «Моя Батьківщина – Україна». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0287-13#Text>

10. Твій орієнтир майбутнього. URL: <https://libraryskad.blogspot.com/2013/12/>
11. Oxford English Dictionary. URL: <https://www.oed.com/?tl=true>
12. Sirakaya, E., Sasidharan V., and S. Sönmez (1999). Redefining Ecotourism: The Need for a Supply Side View. *Journal of Travel Research*, 38(2): 168–172. URL: https://www.researchgate.net/publication/249700583_Redefining_Ecotourism_The_Need_for_a_Supply-Side_View
13. The Definition. URL: <https://ecotourism.org/what-is-ecotourism/>
14. World Tourism Organization (2019), UNWTO Tourism Definitions, UNWTO, Madrid, DOI: <https://doi.org/10.18111/9789284420858>.

Tavshunskiy O.M., Bakumenko O.O. ECOTOURISM AS A NEW FORM OF LOCAL HISTORY AND TOURISM WORK

The work considers ecotourism as a new form of local history and tourism work.

The purpose of the work is to clarify the definition of the concepts of local history and tourism work and ecotourism, taking into account the different approaches of domestic and foreign researchers, as well as to reveal the peculiarities of ecotourism as a form of regional tourism work.

When defining the essence of local history and tourism work, most researchers emphasize the local history component and education, only a few connect local history and tourism work with current issues of socio-economic development, cultural and spiritual revival of the people of Ukraine, and also mention recreation, sports and social – useful work. Harmonious development, health improvement, socialization, and active activity are also among the important components of local history and tourism work.

The following definition is proposed: tourism and local history work is a complex scientific and cognitive, educational and recreational joint activity of children and adults, which integrates the main educational areas and contributes to the continuity of education. It is when traveling outside the settlement that local history work can grow into something more – local history and tourism activity, the new form of which should be ecotourism, which was split into a separate type of tourism in the early 1990s.

Based on the analysis of the concept of ecotourism, the following conclusions can be drawn: this type of tourism is based on the caring use of natural resources, takes into account the economic and social impact on local residents, forms an ecological outlook, although aims to obtain economic benefit.

Ecotourism as a form of local history and tourism work is tourist hikes and trips to the native land, oriented towards nature, aimed at forming an ecological worldview and obtaining economic benefits, during which the negative impact on nature is deliberately minimized through the rational organization of routes. Such an active form of local history and tourism work will stimulate local residents and contribute to the preservation of nature and tourism objects.

The concept of ecotourism or the ecotourism worldview should become the basis of local history and tourism work during tourist trips and trips to the native land, in particular, when interacting with nature.

Key words: *ecotourism, local history and tourism work, nature, cognitive activity, recreation.*

Чеканов В.Ю.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

ПРОСТІР І ЧАС ВІЙНИ У ВІДОБРАЖЕННІ ЇХ ЗАСОБАМИ ІСТОРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті розглядаються два питання, що мають різний ступінь актуальності у поточній ситуації російсько-української війни. Перше з них пов'язане з потребою знайти дослідний інструментарій, застосовний щодо прогнозування розвитку ситуації. Вирішення цього питання формулюється на прикладі порівняння з аналогічними ситуаціями двох світових війн. Друге питання є теоретичним і зв'язане з визначенням граничних можливостей історичної науки щодо прогнозування розвитку ситуації.

Обидва питання вирішуються за рахунок введення розрізнення між поточним та історичним часами. Перший з них, застосовний в політичній аналітиці, характеризується розімкненістю ситуації в часі і невизначеністю її просторового контексту. Другий використовується в історієписанні і застосовується щодо ситуацій, замкнених в минулому часі і у визначеному просторовому контексті. У статті показується, що відмінності в прийомах історичного дослідження і політичного прогнозування не існує, але різниця полягає саме в тому, до якого з різновидів часу відноситься розглядувана ситуація.

Відповідно до висновків теоретичної частини статті пропонуються певні висновки щодо прогнозування перебігу російсько-української війни. Вони характеризуються запровадженням розрізнення тих аспектів ситуації, щодо яких є чи нема усталеного просторового контексту (масштабу подій), який у найвищому ступені впливає на точність аналізу. Інша частина висновків стосується теоретичної сторони проблеми. Розрізнення аспектів, зв'язаних чи незв'язаних з простором, збільшує нашу обізнаність на тому бекграунді, який визначає апріорну незастосовність науково-історичного інструментарію до прогнозування розімкнених у майбутнє ситуацій, допомагає зрозуміти, з чого побудована історія.

Ключові слова: війна, поточний час, історичний час, прогнозування, простір.

Постановка проблеми. Актуальність досліджень воєнної тематики та вірогідність отриманих результатів перебувають у зворотній взаємозалежності: чим більш нагальними є питання аналізу поточної воєнної ситуації, тим менш точними є результати цього аналізу. У першому наближенні вони виглядають як апріорі неповні через недоступність інформації, хаос перебігу подій і т. і. Вірогідні висновки щодо бойових дій, їх впливу на зовнішню та внутрішню політику держав-учасниць війни, міжнародні відносини навколо них стають можливими лише на відстані часу, який не можна визначити директивно. Таким чином, війна набуває свого усталеного характеру не зразу, а по завершенні періоду, котрий можна назвати стабілізаційним. Поняття «стабілізація» тут пов'язане з визначенням характеру, який отримують бойові дії на великому часовому проміжку. У різних війнах цей період може бути різним: наприклад, у Першій світовій війні він сягав півроку (від початку бойових дій на Західному фронті у серпні до кінця 1914 р., коли обмін ударами воюючих сторін, відомий як «біг до мор», показав неми-

нучість набуття маневреною війною небажаного для учасників позиційного характеру). На інших фронтах тривалість періоду коливалася: від півроку на Східному фронті до невизначеного періоду на Близькосхідному, де постійні політичні зміни навколо театру війни впливали на її характер: зокрема, активізація саудівського короля Фейсала на боці англійців (поштовх до успішних наступів Антанти в Леванті), ліквідація проницьких угруповань в Ірані внаслідок введення туди російських військ (яке вплинуло на перехід турецьких військ до оборони в сусідньому Іраку) тощо [9]. Зауважимо, що наступальні дії на всіх фронтах не вщухали до 1918 р., але ніде вони не змінили усталеного характеру війни як позиційної. Тільки наступ військ Антанти у Франції восени 1918 р. примусив Німеччину до політичного рішення – погодитися на мирні переговори.

На відміну від Першої, Друга світова війна на жодному з фронтів не набула позиційного характеру. Це пов'язано з тим, що на першому її етапі (до червня 1941 р.) бойові дії представляли собою низку короткотривалих кампаній, у кожній з яких

засоби маневреної війни приводили до перемоги раніше, ніж наставав момент стабілізації. Від 1941 р. характер війни змінився: жодна з кампаній, що велися на той момент, не була завершена так само швидко, як попередні, і всі вони – і на Східному фронті, і на Північно-африканському, і на Тихоокеанському театрах війни – розтяглися в часі, але не міняли при цьому маневреного характеру бойових дій [10].

Отже, аналіз двох світових війн показує, що в обох діяли різні закономірності стабілізації. При цьому ми залишаємося «на поверхні» явищ, котрі сприймаємо як обставини (а не зсередини) [6, с. 46]. Тому обидві війни ми розглядаємо не як процеси, залежні від неповторних констеляцій вчинків чи рішень політиків чи воєначальників, а як втілення закономірностей, видимих на поверхні. Тоді в першому випадку позиційний характер війни визначається двома чинниками:

– Обмежене коло країн-учасниць та їхня залежність від загальної політики свого блоку щодо ведення війни (навіть у революційній Росії 1917 р. відхід від цієї політики не розглядався, що спричинило «ноту Мілюкова» і загострення внутрішньополітичної кризи раніше, ніж настали критичні зміни на фронті);

– Переважання засобів оборони над засобами її прориву.

У другому випадку спостерігаємо наступне:

– Ширше коло країн-учасниць, відсутність до 1943 р. загальноблокових політик (наприклад, західні союзники Польщі, оголосивши у вересні 1939 р. війну Німеччині, не наважилися на активні бойові дії на франко-німецькому кордоні, що викликало феномен «дивної війни»; так само, Німеччині у 1942 р. не вдалося схилити союзу її Японію до удару по СРСР на Далекому Сході);

– Переважання засобів прориву оборони над оборонними засобами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика теоретичної історії в тому аспекті, що стосується видів часу та їх впливу на характер історичної нарації, досі в історіографії практично не порушувалася. Тому наша розвідка носить оригінальний характер, спираючись на окремі положення Ф. Анкерсміта і Є. Топольського. Застосування нашої концепції часу до аналізу російсько-української війни також є оригінальним та актуальним засобом верифікації гіпотези з площини теорії історії шляхом прикладення її до поточних подій.

Постановка завдання. Що спільного є між отриманими висновками, начебто протилеж-

ними? Це часова відстань і спричинене нею розуміння просторового контексту обох світових війн як глобальних явищ, як чинників впливу екстраординарного масштабу. Якщо порівняти з ними наші можливості аналізу поточних ситуацій, то навіть у разі застосування аналогічних засобів до таких чинників, як діяльність ООН, ОБСЄ, зовнішня політика США тощо, ці можливості не спрацьовують. По-перше, щодо актуальних подій ми не маємо змоги потрапити «під поверхню» подій через секретність. Тому доведеться залишатися на рівні безособових закономірностей, адже він спільний як для минулих, так і для поточних ситуацій.

Будь-яка минула ситуація має над будь-якою поточною перевагу, яку можна охарактеризувати як *замкненість у часі*. Якщо пояснювати це так, що, мовляв, прогнозування майбутнього неможливе «за визначенням», все ж таки залишається питання: чому? Чому історичний досвід ніколи не може трансформуватися у вірогідне прогнозування майбутнього? Висунемо робочу гіпотезу: при аналізі минулих та поточних ситуацій застосовуються два різні види часу: *історичний* у першому випадку і *поточний* у другому. Запровадження їх розрізнення і аналіз їх придатності щодо дослідження історичних подій і прогнозування поточних становить *мету статті*.

Виклад основного матеріалу. В нашому дослідженні ми виходимо за тематичні межі тих студій теоретиків історії, де запроваджуються різні види історичного часу [6, с. 127–128]. Для нас їх висновків недостатньо, тому що історичний час *реконструюється*, а поточний *проживається*. Щодо першого вистачить дослідних процедур, але він не має того екзистенційного виміру, котрим володіє другий. Тому простіше спочатку визначитися з ним.

Користування поточним часом не є привілеєм лише фахівців – він у кожного «на годиннику». Цей вид часу є індивідуальним. Події в ньому доступні нам лише поверхнево – з газет чи Інтернету. Цей час також характеризується невключеністю у широкі просторові контексти. Ми, залишаючись індивідами, можемо апріорі приписувати рішенням ООН глобальний масштаб, але не можемо передбачити відмову певних країн від виконання цих рішень і наслідки цього. Ми можемо самостійно спрогнозувати можливий масштаб події, але не можемо передбачити його зменшення / збільшення.

На відміну від нього, історичний час не є часом лише індивідів. У нього глибший рівень

інтерпретації – не лише прагматичний, а й психологічний [6, с. 47], на який ми можемо вийти внаслідок доступу до персоналій. Крім того, йому властиве постійне сталє сполучення із просторовими контекстами: локальними, регіональними, глобальними. Визначення масштабу минулих подій внаслідок замкненості у часі характеризується *незворотністю*, яку нам психологічно зручно називати *точністю*, оскільки замкнені в часі ситуації спокушують розглядати їх як *завершені*.

Але завершеність ніколи не може бути однозначно доведеною: по-перше, картина історії залежить від істориків та їхнього суб'єктивізму [8, р. 75–76], тому однозначність досяжна лише для односторонців. По-друге, певні ситуації (проголошені завершеними) можуть розвиватися і надалі чи повторюватися. Точність, досяжна для нас, є насправді фікцією. Що це, взагалі, таке – точність? Точність є властивістю т.зв. *точних наук*, в яких вона досягається застосуванням математичних засобів і повнотою індукції, що характеризує дію фізичних законів. Обидва ці параметри встановлюються методами *розрахунку* та *експерименту*, які в принципі незастосовні в історії.

Рисою, яка відрізняє фізичні закони від т.зв. *законів історичного розвитку*, є повнота індукції. Вона гарантує, що за визначених умов фізичні закони діють незмінно. Такої гарантії ніде не простежується в історії. Суспільний розвиток керується насправді *закономірностями*, дія яких може порушуватися втручанням невизначених (будь-яких) чинників за невизначених (будь-яких) умов. Точність визначення подій в історичному часі є психологічною зручністю, потреба в якій задовольняється через ототожнення точності з *незворотністю* і присвоєння цій останній уявної *завершеності*. «Закон історичного розвитку» проголошується доведеним (підтвердженим) саме через розгляд ситуації як завершеної. Втім, єдина досяжна для істориків точність – фактографічна. Це точність опису, а не розуміння. За Є. Топольським, можливість розуміння залежить не від самих істориків, а від типів нарації – наприклад, від того чи в діахронному чи в синхронному викладі побудована лінійна послідовність подій [6, с. 127–128].

Тобто, ніякої точності визначення моменту в часі, коли ситуація стає завершеною, не існує. Це була б *точність розуміння*, а вона недосяжна. Завершеність – це результат концептуалізації низки подій, об'єднання їх у комплекс, що включає *процес, передумови, наслідки* тощо. Напри-

клад, теза «Всі імперії розпадаються» у 1991 і 2024 рр. мала різні значення: у 1991 р. вона звучала як підтвердження «закону історичного розвитку»: доба імперій здавалася завершеною в часі. Але зараз усе інакше, і це не вперше в історії. Це спричиняє психологічні впливи на її репрезентацію і такі явища як неспівпадіння висновків історичних і неісторичних тверджень, бодай подібних за семантичною структурою [8, р. 5–7, 45]. Тут немає нічого спільного з точністю фізичних законів, які не потребують для роботи гарного настрою у фізиків і дозволяють у будь-якій ситуації спрогнозувати незмінність своєї дії.

Фактографічна ж точність досяжна при описі будь-яких подій, навіть тих, що перебувають у поточному, розімкненому в майбутнє часі. Різниця між поточними та історичними подіями може бути в статусі засобів їх концептуалізації. Якщо до подій в історичному часі прикладаються історичні закономірності, то з аналогічними цілями в поточному часі створюються *гіпотези*. Щодо гіпотез варто зауважити, що не існує принципової їх відмінності від прийомів аналізу історичних подій. Визначення моменту завершення історичної події є таким само гіпотетичним, хоча може переслідувати інші цілі – наприклад, надання форми проміжкові часу [8, р. 72]. Для цього, наприклад, створюються твердження, хронологічні межі яких не збігається із межами подій, що визнавалися до втручання істориків. Наприклад, в СРСР планова економіка і ті, хто в ній жив, користувалися п'ятирічками як маркерами часу, але з пострадянської історіографії подібні маркери зникають. Наскільки це правильно? Воно вкладається у вимоги декомунізації, але руйнує контекст. Є. Топольський називав це «іграми з часом», «річникарською історією» [6, с. 129]. Отже, твердження, параметри яких не збігаються з подіями, є такими саме гіпотетичними, як і твердження щодо майбутнього. І з поточним, і з історичним часом ми працюємо однаково непевними засобами, тоді звідки ж береться наша певність щодо другого?

Точність аналізу підвищує стабілізація події в часі. Точність вища для подій віддаленого минулого: так, теза про завершеність «холодної війни» звучить менш вірогідно, ніж, наприклад, про завершеність наполеонівських війн. Тому наполеонівські війни гарантовано стабілізовані в часі як завершена подія, а «холодна війна» у 2024 р. знов сприймається як незавершена [5].

Відмінністю підтверджених гіпотез є їхнє розташування у замкненому часовому контурі, що

дозволяє тлумачити їх як закономірності, от і все. По суті, запровадження понять на кшталт «зако-нів історичного розвитку», «історичних закономірностей» є виявом застосування гіпотез щодо подій не у поточному, а в історичному часі. Це «річникарська історія», але від достовірної її уже не відділити. Опис явища як малодослідженого неодмінно включає і опис проблем, а не тільки результатів їх розв'язання [7, с. 87–89].

Події минулого нездатні «зреагувати» на довільне застосування щодо них «річникарських» гіпотез. Якщо у сьогоденні гіпотези розташовуються у часі, розгорнутому в майбутнє, і виступають як прогнози (що часто не реалізуються), то події минулого беззахисні перед волонтаризмом дослідників – їхні схеми не можуть бути відкинуті, навіть якщо ми усвідомлюємо апріорну довільність аналітичних процедур. Те ж, що певні гіпотези логічні і відповідають фактам, робить їх прийнятними для істориків, але не точними в сенсі, властивому точним наукам. Нагадаємо, точність тут можлива лише щодо фактографії. Однак наслідки бувають несподівані. Наприклад, гіпотези істориків щодо античності виглядають логічними і відповідними фактам, коли враховують *увесь* масив відомих фактів, часто фрагментований через незадовільний стан джерел. Навіть не помічають, що врахувати 100% відомих фактів античної історії і 100% фактів сучасної історії – це дві різні дослідні процедури, між якими немає чіткої кореляції. Немає ж її, оскільки немає чіткої відповіді, чи збереглися від античності саме істотні факти, що гарантують точність узагальнення. Якщо замість незбережених фактів історики вимушено враховують *будь-які* інші, гарантія точності теж стає *будь-якою*. Для сучасності, від якої ми володіємо повнотою фактів, такої проблеми не існує.

Якщо повернутися до воєнної тематики і розглянути проблему на тлі дослідження війн, особливо 2022–2024 рр., можна зробити деякі висновки.

По-перше, завжди зберігається можливість точного прогнозування поточної ситуації, яке можливе у разі врахування повноти фактів. Однак поточна воєнна ситуація має свою специфіку. Вона пов'язана із секретністю, яка і вилучає з відкритого доступу частину фактів, і занепащає інформаційний простір хибними даними в рамках інформаційної війни. Створюється ситуація, в якій неможливо розрізнити справжню і фейкову інформацію, неможливо отримати ту повноту даних, яка дозволить розглядати поточну ситуацію як подібну до історичних.

По-друге, ситуація є тотально розімкненою у майбутнє. Наприклад, СВО, залежно від того, хто намагається спрогнозувати подальший перебіг війни, розглядається як потенційна причина: 1) розгрому та зникнення України, 2) ослаблення та розпаду Росії, 3) посилення глобальної нестабільності та ядерної небезпеки, 4) зміни світового порядку, ерозії і краху демократії як неефективного політичного режиму. В інформаційному просторі всі ці перспективи, попри те, що вони належать до різних нарративів, можуть споживатися як єдиний інформаційний продукт, а факти, присутні в ньому – тлумачитися як складники фактографічної точності.

Факти, приналежні до різних нарративів, можна об'єднувати в єдину схему, відділяти від інтерпретацій, піддавати верифікації, порівнюючи їх у різні способи. При цьому аналітики стикаються з тією ж проблемою, що робить неперевірюваними гіпотези істориків. Адже фактографічна точність, доступна історикам, не є точністю узагальнень. Прогнози ніколи не верифікуються в інший спосіб, крім стабілізації в часі, яка робить один з наявних сценаріїв достовірним через невідворотність розвитку ситуації.

Будь-які спроби аналізу та прогнозування поточної ситуації наражаються на те, що єдиним критерієм точності стає замкненість в часі. До моменту, поки ситуація не розімкнеться в майбутнє, вона сприймається як завершена. Однак при цьому зовсім не звертається увага на те, що до завершених ситуацій застосовується не поточний час, а *історичний*.

Основну відмінність між ними ми вище описали як різне відношення до просторового контексту. Історичний час є часовою структурою, нерозривно пов'язаною з простором. В описі історичних подій просторові впливи визначаються чітко, тоді як в описі поточних ситуацій – ні. Наприклад, російсько-українську війну, що йшла з 2014 р., політики і аналітики Заходу не розглядали як війну взагалі (або плуталися у визначеннях на кшталт «елементів громадянської війни»); повномасштабне вторгнення 2022 р. розглядали або як дії щодо відновлення СРСР, або як намагання анексувати і приєднати до РФ низку областей України. А з кінця 2023 р. у медійному просторі стали з'являтися публікації про те, що, ймовірно, справжня мета Росії – переформатування світового порядку, ослаблення НАТО і знищення «колективного Заходу» як такого [2; 4].

Отже, ми бачимо методологічну беззбройність щодо аналізу розімкненої в майбутнє ситуації,

виявом якої є плутанина з масштабуванням події. До неї, виявляється, можна одночасно прикладати три різні масштаби, не порушуючи при цьому точності опису. Ми можемо підозрювати, що з трьох можливих варіантів опису подій реалізується лише один або, щонайбільше, два (наприклад, відновлення СРСР може проходити у формі анексії окремих областей). Однак у нас немає жодного критерію для визначення, які саме варіанти реалізуються в подальшому.

Таким чином, історичне і політичне мислення засновуються на принципово відмінних часових структурах. Політичне мислення спирається на час, розімкнений у майбутнє. Причиною апріорної непевності політичних прогнозів є не гіпотетичність подальшого розвитку ситуації (історичне мислення так само «річницьке», гіпотетичне), а її специфічне відношення до просторових структур. Вони абсолютно впливають на історичне мислення і ніяк – на політичне. Специфіка політичного мислення в тому, що його суб'єкти сперечаються щодо масштабу подій, який виражається простором, залученим до розвитку ситуації. Проблема у виборі масштабу: залежно від того, чи є теперішня ситуація локальною, регіональною чи глобальною, вона просуватиметься у напрямі, котрий виключить інші альтернативи.

На межі 2023–2024 рр. ситуація навколо війни в Україні розглядалася із застосуванням трьох можливих масштабів: 1) локальна війна України за незалежність, у якій колективний Захід виступає як добровільний партнер України та захисник принципів ООН і демократичних цінностей (але не є воюючою стороною), 2) регіональна війна за відновлення СРСР за рахунок країн, пов'язаних з безпековими та політичними структурами, створеними колективним Заходом, і 3) глобальна війна (подейкують терміни «проксі-війна», «фрагментована світова війна»), в якій Україна виступає як гібридна зброя колективного Заходу, підтримка якої є для нього засобом не воювати безпосередньо [1; 5].

Відповідно, у першому варіанті розгром і зникнення України є для колективного Заходу іміджевою, ціннісною (але не політичною) поразкою, в другому – політичною, у третьому – і політичною, і військовою. Перші дві ситуації можна охарактеризувати як «прорахунки» чи «помилки» лідерів колективного Заходу і тільки третя є для нього реальною поразкою. Відповідно, з прагматичної точки зору сам Захід тяжітиме до першого варіанту [3].

Ідентифікація поточних подій безпосередньо зв'язана з їх масштабуванням. У перших двох варіантах залучення Заходу має частковий характер.

Тільки у третьому він ідентифікується як воююча сторона. Відповідно, у ньому капітулянтська позиція країн Заходу знаменує його поразку, тоді як у перших двох є лише поразкою України, а для Заходу теоретично зберігаються можливості політичного маневру, «збереження обличчя». У переддень Другої світової війни частина тогочасних міжнародних конфліктів так само не розглядалися в такому однозначному контексті: локальні конфлікти 1931–1939 рр. ідентифікувалися як вогнища майбутньої війни не усіма політичними спільнотами та аналітиками. Навіть аншлюс Австрії у березні 1938 р. все ще не розглядався як така загроза, і лише восени 1938 р. криза навколо Чехословаччини привернула до себе увагу лідерів «колективного Заходу» на найвищому рівні [10]. Але, потрапивши в історичний час, усі ці події розглядаються нині як ланки того ланцюга, який привів до розв'язування світової війни. Для сучасників же ці події розміщувалися в інших просторових контекстах, відтак, в інших системах причинно-наслідкових зв'язків.

Висновки. Проведене дослідження повертає нас до старого питання: чого вчить історія? Ми називаємо це питання «старим», адже його нерозв'язаність давно вилучила його з переліку нагальних завдань історичної науки. У сучасній теорії історії їй не надається завдань з прогнозування майбутніх ситуацій, але чому?

Подібні прогнози для істориків були б можливі лише за аналогіями з попередніми ситуаціями, але наукова цінність умовиводів за аналогією щонайменше сумнівна. Додамо, що основним засобом умовиводів в історії є побудова гіпотез, на які минулі ситуації уже не реагують. Оцінка таких гіпотез – лише верифікація їхньої логічності та відповідності фактам. Їх «річницький» характер давно не сприймається як негатив.

Наші гіпотези щодо майбутнього вибудовуються за допомогою того ж інструментарію. Здатність теперішніх ситуацій реагувати на прогнози є наслідком їх розташування в поточному часі, а не застосування відмінної методології. Отже, засоби побудови концепцій поточного і історичного розвитку нічим між собою не розрізняються – і там, і там у нас на озброєнні гіпотези як специфічний засіб розташування фактичного матеріалу, його концептуалізації, узагальнення та виведення на теоретичний рівень опису.

На цьому рівні гіпотези застосовуються як щодо минулого, так і щодо майбутнього часів. Відповідно, концептуалізація минулого і прогнозування майбутнього є інтелектуальними операціями, подібними за засобами здійснення. Відмінність між

історичним і політичним мисленням лежить не в площині відмінності між інтелектуальними операціями. Вона в тому, що гіпотези в історичному і політичному мисленні, будучи подібними за будовою, спрацьовують по-різному через використання їх в різних контекстах: *історичному*, який характеризується сталою взаємодією між часом і простором ситуації, і *політичному*, в якому саме визначення просторового контексту наражається на неможливість однозначного визначення масштабу. На прикладі двох світових війн ми пересвідчилися, що визначення масштабу жодної з них не було можливим у політичній ситуації (в момент, коли аналітик перебуває «всередині»), а стало

можливим лише в історичній перспективі. Засобом його в аналізі війни є стабілізація воєнної ситуації (позиційної чи маневреної). Стосовно ситуації 2022–2024 рр. можна сказати, що прогнозування тут ускладнюється тим, що кампанії 2022 і 2023 рр. істотно відрізнялися між собою, адже перша з них більше нагадує Другу, а наступна – Першу світову війну. Однак на початку 2024 р. очевидним стали безпрецедентна технологізація засобів ураження противника поряд із намаганням «колективного Заходу» посилити роль дипломатичних засобів у розв'язанні російсько-українського конфлікту. Як виглядає просторовий контекст такої оновленої війни? Знак питання.

Список літератури:

1. Карпець Олександр. Захід програє Москві гонку озброєнь. Про Україну і говорити нічого. URL: <https://enovosty.com/uk/service-ukr/topnews-ukr/full/0212-zaxid-prograye-moskvi-gonku-ozbroyen-pro-ukrainu-i-govoriti-nichogo> [дата звернення 12.01.2024]
2. Карпець Олександр. У запеклій війні України проти російської агресії першим капітулює Захід. URL: <https://enovosty.com/uk/service-ukr/topnews-ukr/full/2811-u-zapeklij-vijni-ukraini-proti-rosijskoi-agresii-pershim-kapitulyuye-zaxid> [дата звернення 12.01.2024]
3. Касьянов Юрій. Гарантії війни. URL: https://censor.net/ua/blogs/3466904/garant_vyini [дата звернення 12.01.2024]
4. Пекар Валерій. Сценарії майбутнього. URL: https://censor.net/ua/blogs/3466251/stsenar_maybutnogo [дата звернення 12.01.2024]
5. Пекар Валерій. Що робити західним елітам? URL: https://censor.net/ua/blogs/3446379/scho_robiti_zahdnim_eltam [дата звернення 12.01.2024].
6. Топольский Єжи. Як ми пишемо і розуміємо історію. Таємниці історичної нарації. Київ: К.І.С., 2012. 400 с.
7. Чеканов Всеволод. Фемний лад у Візантії в історіографії: проблема «малодослідженості». *Київська старовина*. 2010. № 3. С. 83–90.
8. Ankersmit F.R. Historical Representation. Stanford: Stanford University Press, 2001. 317 p.
9. World War I. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/World_War_I [дата звернення 12.01.2024].
10. World War II. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/World_War_II [дата звернення 12.01.2024].

Chekanov V.Yu. WAR SPACE AND TIME IN REFLECTION OF THE MEANS OF HISTORICAL RESEARCH

The article deals with two issues simultaneously which possess the different level of importance nowadays under conditions of Russian-Ukrainian war. The first one is connected with the need to find out research toolkit to foresee situation's development. The solution is searched in comparison with two previous world wars. The second one is theoretical and dedicated to the need of identification of borders accessible for prognoses made with means of historical instruments.

Both issues are considered from the view point of difference between current time and historical time. The first one is featured with the openness into the future and non-finished character of the situation along with non-specified space context. The second one is used in historical narration and is featured with enclosure into finished situation with specified space context. Thusly, there's no difference between research toolkits used in both situations (both are highly dependent upon hypothetical provisions), but the difference is between two kinds of time belonging to current and past situations.

According to the conclusions made in theoretical part there are some recommendations made concerning the Russian-Ukrainian war. The most important one is linked with the necessity to discern situations where space context is / isn't known. Some situations cannot be specified because its scale is arguable. The other part of conclusions deals with theoretical background of history. The discerning situations with / without precise scale influences the quality of our research greatly. It influences by the way our a priori disbelief in prognostic function of historical studies. On whole, the article is no breakthrough in such prognoses but it is useful in improving our knowledge about what history is made of.

Key words: war, current time, historical time, prognosis, space.

ІСТОРИЯ НАУКИ Й ТЕХНІКИ

УДК 62-092.2(477.75)»19»

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/1.34>

Ворошилін М.В.

Державний університет інфраструктури та технологій

Ткаченко О.В.

Державний університет інфраструктури та технологій

Михайлов О.В.

Державний університет інфраструктури та технологій

ЖИТТЯ І НАВЧАННЯ ГРИГОРІЯ ПЕРЕДЕРІЯ: ВІД СТУДЕНТА ДО ВЧЕНОГО

Стаття розглядає життєвий та навчальний шлях Григорія Передерія, від його вступу до Інституту інженерів шляхів сполучення до досягнень наукового та професійного розвитку. Зокрема, розглядаються умови навчання, методи вивчення, а також вплив викладачів на формування його професійної кар'єри. Особлива увага приділяється взаємодії з професором Л.Ф. Ніколаї та її впливу на подальший розвиток Передерія як вченого. Також описується перехід від студентства до наукової діяльності, зокрема, отримання ступеня ад'юнкта та підготовка дисертації. Розкриваються ключові події, які визначили його науковий шлях, та відзначаються основні особистості, що впливали на нього у різні періоди життя.

Додатково, стаття розглядає важливі моменти в кар'єрі Передерія, зокрема, його перехід до роботи асистента на кафедрі мостів та подальші зусилля в отриманні вченого звання. Висвітлюється його співпраця з колегами та вплив на наукову спільноту у сфері інженерії. Наводяться деталі професійних досягнень та внесок у розвиток галузі, які відображають його значущість як науковця та практика. Загалом, стаття пропонує докладний огляд ключових етапів життя та кар'єрного шляху Григорія Передерія, розкриваючи його значення для інженерної спільноти та наукового світу.

Ключові слова: Григорій Передерій, навчання, Інститут інженерів шляхів сполучення, наукові досягнення, вчений, професійний розвиток.

Постановка проблеми. Необхідність дослідження полягає в розкритті процесу навчання та професійного розвитку відомого інженера Григорія Передерія у контексті Інституту інженерів шляхів сполучення та його подальшої наукової кар'єри. Ця проблема стосується не лише особистої історії Передерія, але й важливих аспектів навчально-виховного процесу та впливу викладачів на студентів у період формування їхньої професійної ідентичності. Важливість такого дослідження полягає у встановленні факторів, що впливали на професійний розвиток відомого інженера, та їхнього значення для сучасної інженерної освіти та науково-технічного прогресу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Існує обмежена кількість публікацій, що розгля-

дають життєвий та професійний шлях Григорія Передерія. Деякі з цих публікацій [1–2] зосереджуються на окремих етапах його кар'єри, таких як навчання в Інституті інженерів шляхів сполучення або робота асистентом на кафедрі мостів. Більшість публікацій акцентують увагу на історичному значенні внеску Передерія в інженерну науку, особливо в контексті мостобудування та інших галузей інженерії. Існує потреба у подальших дослідженнях, що ретельніше аналізували б життєвий та професійний шлях Григорія Передерія, враховуючи його вплив на сучасну інженерну освіту та практику. Такі дослідження могли б допомогти краще зрозуміти процеси формування професійних ідентичностей у інженерній галузі та виявити ключові фактори успіху у цій сфері.

Постановка завдання. Мета статті полягає в дослідженні життєвого та професійного шляху Григорія Передерія, зокрема, його навчання в Інституті інженерів шляхів сполучення та подальшого наукового розвитку.

Виклад основного матеріалу. Нами виявлені «Спогади професора Г.П. Передерія», які є надзвичайно важливим архівним документом, підготовленим як кажуть «з перших рук» [1]. Звичайно, у нас немає можливості передати його повністю. Однак інформацію про студентські роки та його педагогічну діяльність ми все ж опублікуємо.

До Інституту інженерів шляхів сполучення Г.П. Передерій вступив у 1892 році, витримавши великий конкурс. На 1-му курсі стало 140 осіб, частина з яких була прийнята поза конкурсом – згідно розпорядження Міністра шляхів сполучення царської Росії. Це був особливо великий набір, викликаний розгортанням будівництва нових залізниць і, що головне, будівництвом Транссибірської магістралі. На старших курсах їх поменшало, а 5-й курс взагалі закінчило 50 студентів. Проживали студенти по кілька осіб в одній кімнаті середньої величини, яка вечорами освітлювалася гасовими лампами, від яких температура у кімнаті ставала настільки високою, що студенти не могли займатися підготовкою занять.

Як свідчить Г.П. Передерій, дисципліна в Інституті була на належному рівні. Директором Інституту шляхів сполучення в Санкт-Петербурзі в цей час був Герсеванов, який користувався повагою як серед студентів, так і серед чиновників Міністерства шляхів сполучення. Він інколи демонстрував деяку незалежність у питаннях оцінки поведінки студентів у політичних справах, не ладив із жандармами і таємною поліцією. Він був похилого віку, мешкав в Інституті, поряд з колонним залом, в якому була бібліотека. Щоденно обходив навчальне приміщення і якщо бачив студентів не на лекціях, поважно пропонував негайно йти на заняття.

Студенти курсу, на якому навчався Г.П. Передерій, займалися дуже активно. Відбір їх при вступі проявився дуже відчутно. З його курсу при закінченні Інституту на мармурову дошку в залі Інституту були записані 3 особи. За висотою оцінок вони не поступалися один одному, тоді як звичайно відраховувалися один, інколи двоє.

Г.П. Передерій вчився охоче, його більше тягнуло до будівельної справи. Він мріяв ще при вступі до Інституту про будівництво залізниць, мостів. Його батько будував великі вітряні млини і тому з дитинства молодий Григорій залучався до деяких будівельних робіт [3].

Приблизно з вересня 1892 р. розпочалося посилене вивчення фахових дисциплін. Дуже чудово було поставлене викладання математики. Директор прикладав усіх зусиль, щоб на кафедрах в Інституті працювали найкращі викладацькі сили тодішньої столиці і зокрема з Петербурзького університету. Математику читали професори: Поссе, Граве, Іванов.

На 1-му курсі, в 1-му семестрі читалася аналітична геометрія. Її читав професор Граве, читав дуже добре, чітко, зрозуміло. Слухати його було не втомливо. Для молодого Григорія ця дисципліна була новим предметом із неочікуваним змістом. Він звик проводити паралелі та перпендикуляри циркулем і лінійкою, а тут враз це робилося за допомогою формул та рівнянь. Абсолютно новий метод вирішення геометричних завдань, зображення ліній рівняннями і всілякі маніпуляції з ними вимагали великої уваги, напруження думки, уявлення, щоб їх осягнути. Цьому дуже допомагала постановка викладання, яка постійно заслуговувала повної уваги.

В кінці кожної неділі, у суботу, студенти першого курсу повинні були пройти «репетицію» з якогось одного предмета, тобто часткові екзамени в обсязі прослуханого відрізка курсу. Не з усіх предметів, а з найважливіших: математики, фізики, геодезії, не більше 4–5 предметів. Таким чином, з аналітичної геометрії доводилося здавати своєрідний іспит через кожні 4–5 тижнів. Випробовування здійснювалося у групі із 20–25 осіб і полягало у вирішенні задач, рідко задавався теоретичний висновок. Щоб успішно здавати ці «репетиції», слід було студентам працювати дуже регулярно.

У неділю, понеділок та вівторок, після повернення з Інституту додому, у свою кімнату, в якій Григорій Передерій жив разом з товаришем, він міг розпоряджатися своїм часом як хотів. В інші дні, він активно вчився. Працював він за допомогою конспектування, цьому він навчився ще до Інституту, працював повільно, детально продумуючи весь зміст. І так крок за кроком. Він не прагнув запам'ятовувати, він не вирішував великої кількості завдань, а старався їх зрозуміти і запам'ятати зміст того, чому навчався. Те, що він здобував з книги читанням і роздумами, він записував у конспект, іноді словами, іноді формулами з підкреслюванням та іншими знаками виділяв суть. Йдучи на «репетицію», Г. Передерій перелистувал опрацьований матеріал, раніше вивчений, а якщо заглядав у конспект, то без натиску, тому роль конспекту зводилася до систематизації його нових знань, до їх формулювання своїми словами і в поєднанні з іншими знааннями, до засвоєння, а не до повторення [4].

Таким методом навчання, при середніх здібностях, Г. Передерій сягав блискучих результатів. Отримавши на екзамені завдання, він не підбирав у пам'яті схожу, відому йому задачу, а вирішував її по суті самостійно, використовуючи теорію. Вирішував повільно, крок за кроком, але завжди вірно.

З інших предметів Г. Передерій охоче слухав лекції з хімії професора Коновалова. Особливо цікавими були лекції про великі узагальнення щодо будови речовини, про загальні закони хімії, про систему Менделєєва і ін., що заводило його в глибини науки про природу.

На старших курсах Г. Передерію, починаючи з 3-го курсу, все більше і більше надавалася свобода розпоряджатися часом. На 3-му курсі «репетицій» вже не було, давалися домашні завдання, семестрові і річні екзамени. Гуртки та нові знайомства відкидали на інший план почуття обов'язку у свідомості студента Г. Передерія і усвідомлення необхідності активно навчатися. Він залишив метод роботи з конспектами і став вивчати усі предмети – як вдасться.

На 4-му курсі, наприклад, він повинен був слухати курс «Мости». Читав цей курс проф. Л.Ф. Ніколаї, людина з вигляду сувора, недоступна, але по суті дуже добра і ввічлива. Професор багато працював за своєю спеціальністю, користувався повагою і великою любов'ю у студентів. Він дуже багато часу проводив зі студентами у креслярській кімнаті дипломників: перевіряв їхні розрахунки, разом з ними обговорював деталі. До нього було важко потрапити на консультацію, особливо студенту, який завершував свій дипломний проект. На жаль Григорію Передерію не вдавалося потрапити на його лекції, які професор читав з 9 до 11 ранку (він так рано не міг потрапити до Інституту). На консультацію з дипломного проекту одного разу він потрапив до нього. Коли Ніколаї побачив, що Передерій визначив зусилля по довгих лініях, які він недолюбливав, і не довіряв достатній продуктивності нового методу, він взявся перевіряти його розрахунки за допомогою способу Ріттера. Як тільки Григорій це зрозумів, він поспішив звільнити його від цього, пообіцявши, що зробить цю перевірку вже сам. Відтак Г. Передерій зустрічався з професором на перехідних екзаменах з 4-го на 5-й курс, та при завершенні Інституту на захисті дипломного проекту та на екзамені, який супроводжував проект. Таким чином, курс «Мости», як і інші спеціальні предмети, такі як «Порти», «Внутрішні водні комплекси», «Машинознав-

ство» та ін. доводилось опанувати самому за допомогою книг та проектів, при дуже незначній допомозі наукового персоналу. Дуже багато було свободи, а дисципліни не вистачало. І тому результат був посередній. В житті, потім, мости він став вивчати самостійно, вже на практиці. Врешті-решт, як зазначає сам Г.П. Передерій, може це було й непогано. Він вийшов з Інституту без «традицій», які не завжди мають цінність [5].

Дипломний проект про мости Г. Передерій виконував згідно такого завдання: проект мосту довжиною 120 м, консольної системи за типом мосту через р. Варту (в Німеччині). Називалося це проектом мосту, а по суті справи мова йшла винятково про прогінну будову. Яка ріка, які ґрунти, горизонти води, льодоходу? Який отвір мосту, як він ділиться на прогони? Чому потрібно застосувати консольну систему і чому за типом моста через р. Варту? Усі ці капітальні питання проектування мосту залишилися з боку, або не задавалися. Так викладали в Німеччині, так викладали і в Російській імперії. Г.П. Передерію залишалося тільки за нашими навантаженнями і нашими допусками напруг знайти зусилля і поєднання розрахунком, і за конструкцією, яка застосовувалася на мосту через р. Варту, накреслити креслення ферм. Дипломних проектів в Інституті тоді було чотири, часу на це відводився цілий рік. Однак, більша кількість проектів призводила до того, що кожний з них за обсягом представляв щось наповоді вправи. Інженерний дипломний проект стосовно мостів, і за обсягом, і за глибиною розробки значно перевершував старий проект.

Стосовно студентського співтовариства, то за складом свого характеру, Г.П. Передерій обмежив себе колом знайомих студентів. Його однокурсники відразу розбились на групи. Група, у якій працював Григорій, була однією з найбільш демократичних. На 1-му і особливо на 2-му курсах Г.П. Передерій крутився у позаінститутських угрупованнях, в земляцтвах, і, зокрема, серед студентів-технологів, близьких до революційних гуртків того часу. В цей час (1892–1894 рр.) революційні гуртки технологів переходили на вивчення соціал-демократичної літератури: Плеханова, Каутського і Маркса. Ще до Інституту Г.П. Передерій читав народницьку літературу і перейти до вивчення Маркса не спішив. Читав «Історичні листи» Лаврова, праці Карєєва, Михайловського, а загалом «плавав без керма, і без вітрил», займаючись в основному інститутським навчанням. Весною 1894 р. у нього було проведено обшук, який завершився благополучно. За декілька днів до цього, Г.П. Передерій щось конспектував

із заборонених творів Льва Толстого. Закінчивши роботу і забравши певну підпільну літературу, він відніс це куди слід і після півночі повернувся додому. Зайшовши до себе в кімнату, він застав обшук, який вже завершували.

Забрали у нього щоденники, листи, «Капітал» К. Маркса французькою мовою (який в той час вільно продавався у магазині Вольфа, в Гостинному дворі). Запропонувавши йому зайти до них вранці, непрохані гості попрощались. Справа закінчилася попередженням.

Приблизно в цей час гурток технологів розпався, хтось був висланий, інші зайнялися навчанням. Після канікул на 3-му курсі, коли часом студенти могли розпоряджатися більш вільно, колійники, осіб з 10, створили гурток для вивчення «Капіталу». Опрацювали ґрунтовно, але далі цього справи не пішли. Зайнялись колійними науками.

Усі ці роки студентських заворушень не було. Лише одного разу, на 5-му курсі були студентські виступи з приводу самоспалення революціонерки Ветровой в Петропавловській фортеці, але групу, де навчався Передерій це вже не цікавило. Вона з головою поринула в підготовку дипломних проєктів. У 1897 р. Г.П. Передерій закінчив курс і 10 років працював на залізницях [2].

Весною 1907 р. він безробітним переїхав з Москви до Петербурга. Професор Л.Ф. Ніколаї запропонував йому роботу асистентом у нього на кафедрі мостів. Невдовзі Григорій Передерій подав одну з друкованих своїх праць в якості дисертації на ступінь ад'юнкта Інституту. Ця ступінь давала право зайняти кафедру з обраної спеціальності. Від екзаменів Рада Інституту його звільнила, тому що він мав вже декілька друкованих праць. Відгук про дисертацію Рада зобов'язала дати професору Ніколаї. Однак через його велику завантаженість ця справа затримувалася. Однак, Григорій зустрівся з ним, він згадав про дисертацію і сказав йому, що скоро цю справу зрушить з місця. Але на жаль це була його остання зустріч з професором Ніколаї – невдовзі він помер. Кафедру очолив Солов'йов, дуже скромний, щиросердечний і працелюбний науковець, але без особливих амбіцій.

Час йшов. У Політехнічному інституті відкрили два нових факультети. Один з цих факультетів називався Інженерно-будівний – програми в ньому співпадали з програмами Інституту шляхів сполучення. Г.П. Передерію запропонували захищати дисертацію там. Однак, потрібно було здати ще два іспити, оскільки Політехнічний Інститут за рідкісним винятками не звільняв від екзаменів.

У 1909 р. Г.П. Передерій успішно захистив дисертацію, став завідувачем кафедри «Мости», розгорнув активну діяльність стосовно викладання методом проєктів. Писав підручник «Курс мостів». Запропонований ним метод складання варіантів і ескізного проєкту, в якості основи для вивчення курсу, давав дуже хороші результати при вивченні курсу студентами. В цей же час Г.П. Передерію захотілося впровадити свої ідеї і в Інституті інженерів шляхів сполучення, де він колись навчався і продовжував бути викладачем.

Рада Інституту погодилася надати Г.П. Передерію можливість впроваджувати в навчальний процес його ідеї. Він вважав це прийнятним і з захопленням взявся за роботу. На заняттях у нього було багато студентів, робота йшла успішно. І потім він став помічати, що студентів стає все менше і менше. Нарешті жодного. У чому ж справа? Ось як пояснює це сам Г.П. Передерій: «І тут я визнаю, що студенти вже вправи зробили і отримали залік... у мого співробітника, старого викладача курсу «Мости», який вважав мою затію невіглаством, яка ніби-то заперечувала довгорічну працю старих викладачів. Він не стидався висміювати мої настанови, хвалив студентів, ставив п'ятірки і за одним проєктом, який передавався студентами один одному, пропускав десяток студентів. Я переконався, що, не маючи достатніх прав, реформувати викладання мостів не вдасться і пішов з Інституту» [2].

У 1920 р. до Г.П. Передерія з'явилася делегація студентів Інституту шляхів сполучення і запропонувала виставити його кандидатуру на вільну кафедру мостів. Делегати запевнили, що він буде мати підтримку у студентства та й деякої кількості молодих викладачів. Професура уся була проти цього рішення.

Г.П. Передерій погодився. І, справді, був обраний на кафедру «Мости». Однак до нього дійшли слухи, що і частина студентства була незадоволена його обранням. Григорій Петрович вирішив «порозумітися» з цією частиною студентства. І прочитав в Актівому залі Інституту, переповненому студентами, доповідь про метод викладання, якого він планував дотримуватися. В якості прикладу про практичні результати він навів результат конкурсу стосовно проєкту Саратовського мосту через р. Волгу. Він навів проєкт з вагою погонної споруди 14 тонн на погонний метр, замість 21 тонни у своїх конкурентів (що на 50% більше). Він показав під час доповіді, що це не випадково так вийшло. Уся справа у методах роботи над проєктом:

новий метод досліджень, яким він користувався, докорінно відрізняється від тих методів, якими користувалися його конкуренти. Зібрання схвалило його настанови.

Через півроку в Інституті шляхів сполучення розпочалися перевибори ректора. Ректор, тобто керівник Інституту, згідно діючого тоді статуту, обирався Радою Інституту. Рада ця складалася більш ніж із 100 осіб. Була тут велика кількість представників студентства. Вони висунули кандидатуру Г.П. Передерія. Стара професура була ущемлена загрозою виборів Г.П. Передерія в ректори і прикладала усіх зусиль, щоб його провалити. Однак молодь отримала верх всього декількома голосами.

Інститутом керувала Рада через обране ним Правління із 7 осіб під керівництвом ректора. Стара професура зазнала поразки на виборах ректора, проте їй ніхто не перешкодив обрати Правління на свій розсуд. Туди увійшли люди, які були не задоволені результатом виборів і люди, які крокували за тими, хто сильніший. З таким Правлінням Г.П. Передерій повинен був управляти справами Інституту. До інтриг він смаку не мав, витратити енергію на боротьбу з інтригами, на пошуки підтримки в тих, чи інших колах, Г.П. Передерій не був схильний. Він був готовий працювати по суті великих питань, які вже радянська влада поставила перед вузами. Робота важлива, потрібна, корисна. І Г.П. Передерій взявся за роботу. Правління Інституту всіляко її гальмувало. Наприклад, потрібно було відкрити робфак при Інституті. Завдання, яке поставив уряд держави ще до обрання Г.П. Передерія ректором. Рада Інституту доручила цю справу одному із представників остзейської аристократії – фон Пістолькероу. Прошло декілька місяців, він нічого не робив, тому що «не міг знайти приміщення», тобто 5 кімнат для занять, а сам мешкав на такій площі, яку займала у свій час нижня столова Інституту. Г.П. Передерій пропонує Правлінню Ради Інституту доручити своєму заступнику проректору підшукати приміщення. Через декілька днів Григорій Петрович визнає, що цих кімнат не може знайти і проректор. Довелося самому йти і шукати. Знайшов, при цьому ще одну кімнату взяли із приміщень, які перебували у користуванні кафедри геодезії.

Тут же було вирішено розпочати заняття на Робфаці з 3-го жовтня. Але 3-го жовтня до Президії з'явився завідувач Робфаком і повідомив, що заняття неможливо починати, немає кімнат. Проректор не приготував приміщень, як було домовлено. Були негайно прийняті рішучі заходи і заняття

почалися 3-го жовтня. А через 2 дні до Інституту з'явилася Комісія Виконкому з'ясувати стан справ з Робфаком. На перше ж запитання – чи почалися заняття? – було дано позитивну відповідь. Таким чином вдалося відвести удар від Правління, який готувався проректором, у якого у Петроградській профосвіті працювали друзі із професорів Інституту. Зате йому вдался другий напад. У відсутність Г.П. Передерія Президія під головуванням проректора проф. В'яземського анулювала постанову Президії про надання житлової площі студентам із Робфака, які приїхали на навчання, у 3-му гуртожитку. Студенти опинилися на вулиці і пішли скаржитися до Петропрофосвіти.

Г.П. Передерій дивувався вишуканості своїх ворогів, наглості їх дій, організованості. В той час як Григорій Петрович працював над реформою викладання, над новими планами, вони видумували «гостророзумні» плани з метою дискредитувати його працю.

З приводу кімнати, взятої для робфаку у кафедрі геодезії, 10 жовтня до Правління з'явився завідувач кафедрою і усно у різкій і наглій формі заявив протест, грозючи виходом у відставку. Відняття кімнати від кафедри викликало б усілякі незручності в заняттях, що йому про це пізно повідомили. А повідомити йому повинен був його товариш, все той же проректор.

Навіть завідувач канцелярією робив спробу вказувати Г.П. Передерію як йому діяти. Довелося його звільнити. Проректор також був знятий зі своєї посади. Але замінити його було ніким. Г.П. Передерій запропонував поставити студента – не пройшло. Довелося висунути кандидата із розпливчатою лінією поведінки.

Атмосфера накалялась. На сцену виступило Правління, яке після виступу професора з геодезії запропонувало Г.П. Передерію поставити на чергове засідання Ради Інституту питання про довіру Правлінню. Він поставив, але себе виключив. Це, звичайно, було не те, що потрібно було його ворогам, які задумали цей маневр. Деякі члени Ради Інституту пробували говорити на тему про недовіру, головним чином, ректору. Г.П. Передерій запропонував не торкатися цього питання, так як воно не було в порядку денному. Довелося закрити засідання Ради.

Звичайно, він зробив помилку, погодившись прийняти обрання на ректора. Опори у нього не було. Серед студентів ще не було комуністів, були есери, меншовики та ін. Його прямолінійний радянський курс не був по душі і їм. Скоро справа дійшла до конфлікту з їх представниками у Раді.

Треба було йти у відставку. Підійшли чергові перевибори і Г.П. Передерій склав свої повноваження, пропрацювавши на посаді ректора всього 8 місяців.

Під час громадянської війни і майже повної відсутності дисципліни студенти вузу були представлені самі собі. Стара професура вузів Петрограду організувала якусь об'єднану Раду, яка і давала директиви Правлінням. Ректори тримали з ними зв'язок. Г.П. Передерій від цього ухилився.

Після закінчення громадянської війни, в кінці 1920 р., студентство багатьох наборів повернулося до Інституту завершувати навчання. Радянський уряд взяв курс на поступове оволодіння вузами і приведення їх роботи у порядок. Оволодіння в різних вузах відбувалося різними темпами. Особливо повільно йшло воно в Інституті шляхів сполучення. Лише поступово, обережно студенткомуністи стали прибирати Інститут до своїх рук. Своєю опорою вони тримали професорів Пузиревського і Арнольда, а Г.П. Передерія студенткомуністи Інституту цивільних інженерів запросили на роботу, а згодом і провели в ректори до свого інституту, де він пропрацював 4 роки.

Висновки та пропозиції. Стаття пропонує докладний огляд життєвого та професійного

шляху відомого інженера Григорія Передерія, який відіграв значну роль у розвитку інженерної науки та практики. Через аналіз умов навчання, методів вивчення та впливу викладачів в Інституті інженерів шляхів сполучення, стаття висвітлює ключові аспекти формування професійної ідентичності Передерія.

Зокрема, виявлено, що Інститут став важливим місцем для розвитку майбутнього вченого, де він отримав як теоретичні, так і практичні знання в інженерній сфері. Вплив професорів, зокрема Л.Ф. Ніколаї, на формування професійних навичок та наукову діяльність Передерія був значний.

Дослідження також підкреслює важливість наукових досягнень Передерія, особливо в галузі мостобудування, які внесли суттєвий вклад у розвиток інженерної науки. Його наукова спадщина залишається актуальною і впливовою навіть у сучасних дослідженнях.

У цілому, стаття підкреслює важливість дослідження життєвого та професійного шляху видатних інженерів для збагачення розуміння історії науки та техніки, а також для вдосконалення сучасної інженерної освіти та практики.

Список літератури:

1. Стрелко О.Г. Внесок академіка Г.П. Передерія в розвиток мостобудування і будівельної механіки. Збірник наукових праць Державного економіко-технологічного університету транспорту: Серія «Транспортні системи і технології». 2009. Вип. 14. С. 191–196.
2. Стрелко О.Г. Г.П. Передерій як історик науки і техніки. Історичні записки: 36. наук. праць. 2009. Вип. 24. С. 218–225.
3. Передерій Г.П. // Українська радянська енциклопедія. – Київ, 1980. Т.8. С. 18.
4. Передерій Григорій Петрович // Українська загальна енциклопедія: Книга знання в 3-х томах / Під голов. ред. І. Раковського. Львів – Станіслав – Коломия: Рідна школа, 1932–1935. Т.1. С. 286.
5. Передерій Г.П. // Український радянський енциклопедичний словник. 1967. Т. 5. С. 136.

Voroshilin M.V., Tkachenko O.V., Mykhailov O.V. GRIGORIY PEREDERIY'S LIFE AND EDUCATION: FROM STUDENT TO SCHOLAR

The article examines the life and educational journey of Grigoriy Perederiy, from his admission to the Institute of Railway Engineers to his achievements in scientific and professional development. Specifically, it discusses the learning conditions, study methods, and the influence of instructors on shaping his professional career. Special attention is given to his interaction with Professor L.F. Nikolayev and its impact on Perederiy's subsequent development as a scholar. Additionally, it describes the transition from studenthood to scientific activity, including obtaining the rank of adjunct and dissertation preparation. The article highlights key events that defined his scientific path and acknowledges the significant personalities that influenced him throughout different periods of his life.

Furthermore, the article examines important moments in Perederiy's career, such as his transition to work as an assistant at the bridges department and his efforts in attaining academic recognition. It elucidates his collaboration with colleagues and his impact on the engineering community. Details of his professional achievements and contributions to the field's development are provided, reflecting his significance as a scholar and practitioner. Overall, the article offers a detailed overview of the key stages in Grigoriy Perederiy's life and career path, revealing his importance to the engineering community and the scientific world.

Key words: Grigoriy Perederiy, education, Institute of Railway Engineers, scientific achievements, scholar, professional development.

УДК 94(410)»17/19»

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/1.35>**Ісаєнко Р.В.**

Державний університет інфраструктури та технологій

Ворошилін М.М.

Державний університет інфраструктури та технологій

Бердничекно Є.О.

Державний університет інфраструктури та технологій

ПРОМИСЛОВА РЕВОЛЮЦІЯ: ТЕХНІЧНИЙ ТА НАУКОВИЙ ПРОГРЕС У XVII–XIX СТОЛІТТЯХ

Стаття досліджує період промислової революції, який охоплював кінець XVII – початок XX століть. Проаналізовано два етапи цієї революції, їхні основні характеристики та вплив на технологічний та науковий прогрес. Перший етап відзначився переходом від ручного до машинного виробництва, зокрема у текстильній промисловості, та впровадженням парових машин. Другий етап відрізнявся впровадженням більш потужних парових машин, що змінили усі сфери виробництва. Стаття також звертає увагу на зростання ролі наукового й технічного розвитку у цей період, які визначали нові завдання для промисловості та суспільства в цілому.

Також в статті розглядається перехід від домонополістичного капіталізму до імперіалізму та панування монополістичного капіталу у другій половині XIX століття, що стало викликом для подальшого прогресу. Виділено важливу роль технічного та наукового розвитку у сферах видобувної та переробної промисловості, транспорту та сільського господарства, що сприяло швидкому технологічному зростанню. Досліджено взаємозв'язок між технічними потребами і науковими дослідженнями та їх вплив на прогрес суспільства у цей період історії. Завершальні висновки статті розглядають промислову революцію як перехідний етап у розвитку суспільства, який сформував основи для подальшого технічного та наукового розвитку і відображається в сучасних технологіях та економічних системах.

Ключові слова: промислова революція, технічний прогрес, науковий розвиток, парова машина, машинне виробництво, суспільний прогрес.

Постановка проблеми. Промислова революція, що охопила кінець XVII – початок XX століть в Англії та Франції, відіграла ключову роль у технологічному та економічному розвитку суспільства. Однак, разом зі своїми досягненнями, вона поставила перед суспільством низку нових проблем. Серед них варто відзначити перехід від домонополістичного капіталізму до імперіалізму, зростання ролі монополістичного капіталу та його вплив на подальший прогрес, а також виклики, пов'язані з розвитком технічного та наукового потенціалу, які супроводжували промислову революцію. Ці проблеми вимагають уважного аналізу та розуміння, щоб зрозуміти їх вплив на суспільство того часу та на подальший технологічний та економічний розвиток.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останні дослідження та публікації в галузі промислової революції та її впливу на суспільство

[1–3] надали нові погляди та деталізацію ключових аспектів цього історичного періоду. Дослідники акцентують увагу на ролі технічних інновацій у розвитку промисловості та науки, а також на важливості розуміння економічних та соціокультурних змін, що відбувалися у зв'язку з промисловою революцією.

Постановка завдання. Метою є отримання більш глибокого розуміння промислової революції як ключового етапу у розвитку людської цивілізації та виявлення його впливу на сучасний світ.

Період промислової революції в Англії і у Франції [1], або як іноді його називають промисловий переворот, охоплював кінець XVII – початок XX ст. В цей час відбулися ті корінні перетворення в техніці, які активно впливали на характер її подальшого розвитку [2].

Промислова революція XVIII ст. ділиться на два етапи.

Перший з них полягає у переході від ручного способу виробництва до машинного, що було спочатку здійснено в текстильній промисловості Англії. В результаті цього у цю промисловість впровадилися технологічні машини або машини-знаряддя, які замінили функції ручної праці людини. Другий етап полягав у поширенні в промисловості і на транспорті універсального двигуна – парової машини. Поява технологічних машин дозволила підвищити продуктивність праці робітників і задовольнити запити ринку в текстильних виробках.

У справу створення технологічної бази для переходу до великої машинної індустрії величезний вклад зробили вітчизняні і зарубіжні новатори. Все почалося з впровадження робочих машин в текстильній промисловості. Промисловий переворот охопив енергетику (створення і поширення універсального парового двигуна), металургію (застосування кам'яного вугілля замість деревного, створення пудлінгових печей), металообробку (створення машин для виробництва техніки). Все це в результаті призвело до інтенсивного розвитку природознавства і технічних наук в кінці XVIII–XIX ст. [4].

Величезні масштаби капіталістичного виробництва вимагали переміщення на великі відстані сировини і виробів промисловості. Найважливішим ринком збуту служили колонії, які, як правило, знаходилися далеко від метрології. Для збуту виробів потрібен був розвиток мореплавства, а значить і кораблебудування. Для задоволення потреб ринку, а також для забезпечення промисловості сировинного зростання потреби і в наземних засобах пересування [5]. Таким чином, виникла необхідність використання парової машини у залізничному транспорті, що проходив етап становлення. Ці фактори стали свідченням промислового перевороту XVIII ст. До них слід додати і ще одну обставину. Поширення технологічних машин і все більш зростаюче в об'ємі виробництво парових двигунів призвело до зародження в кінці 30-х років XIX ст. машинного виробництва. Таким чином, промисловий переворот призвів до перетворення техніки в широкому змісті.

Другий етап промислової революції полягав у впровадженні в виробництво більш могутнього, ніж водяне колесо, двигуна – парової машини. Фундаментом промислової революції на другому її етапі стала машина, винайдена слюсарем і ковалем з Дортмунда Ньюкоменом, яка була найбільш близькою попередницею парової машини Уатта. Машина (насос) Ньюкомена пропонувалася для

відкачування води в рудниках. У порівнянні з іншими машинами такого роду, вона мала основну перевагу – давала односпрямоване крутіння валу [6].

Удосконалюючи машину Ньюкомена, механік лабораторії університету в Глазго, Джеймс Уатт дійшов до ідеї про загустіння пари у спеціальному конденсаторі. Саме відділення конденсатора від парового двигуна є одним з головних удосконалень, внесених Уаттом в машину Ньюкомена і проклав шлях для підвищення коефіцієнта корисної дії парової машини.

Машина Уатта була створена ним у 1775 р., невдовзі стала використовуватися в Англії у промислових цілях і вже на кінець XVIII ст. знайшла тут широке поширення. На початку XIX ст. цей двигун отримав визнання у Франції, Бельгії і Німеччині.

Однак, слід зазначити, що даний історичний період (друга половина XIX ст.) характеризується переростанням домонополістичного капіталізму в імперіалізм і пануванням монополістичного капіталу, коли із суспільства, що дало могутній імпульс розвитку виробничих сил, капіталізм перетворився в перешкоду для прогресу [6].

Даному періоду в значній мірі властивий характер взаємозв'язків технічного і наукового розвитку. Саме технічні, виробничі потреби, як правило, ставили нові завдання перед прикладними, точними і природничими науками. Визначну роль тут відігравав прогрес у техніці і технології матеріального виробництва – видобувній і переробній промисловості, транспорту, сільського господарства.

Різні галузі техніки на певному етапі суспільного розвитку і утворюють взаємозв'язану сукупність, яку називають укладом техніки, як складової частини виробничих сил даної суспільно-економічної формації. Причому найбільш рухливої і такої, що революціонізує виробництво [7].

Розвиток техніки у 1870–1917 рр. слід розглядати у тісному зв'язку з технологіями, тобто операціями, з яких складається виробничий процес. При цьому техніка основних сфер матеріального виробництва характеризується разом з усім комплексом соціально-економічних відносин даного періоду. На розвиток техніки і технології промисловості, транспорту, сільського господарства і інших областей впливали основні господарські і політичні ознаки імперіалізму: концентрація виробництва і капіталу, утворення фінансового капіталу, вивіз капіталу, економічний і політичний

розподіл світу і початок боротьби за його переділ. В цей час велика увага приділялася милітаризації техніки, яка різко підсилася у зв'язку з переходом капіталізму до своєї останньої фази – імперіалізму [8].

З іншого боку нам дуже важливо охарактеризувати в хронологічних рамках до 1917 р. переверт у природознавстві, який почався у кінці XIX ст. і в кінцевому результаті створив передумови для науково-технічної революції. В цей час наука перетворилася в безпосередню виробничу силу, яка почалася ще в попередньому історичному періоді. Прискорення розвитку техніки не могло здійснюватися без широкого використання результатів наукових досліджень.

Відкриття, зроблені в різних галузях природознавства у кінці XIX ст. все більше впливали на розвиток провідних галузей промисловості. Так, результати вивчення природи електрики стали теоретичною основою електротехніки, зробили можливим застосування електроенергії у системах зв'язку, у привідних пристроях робочих машин і в багатьох технологічних процесах металургійних, машинобудівних і хімічних підприємств (плавка, рафінування і зварювання металів, виготовлення металопокриттів, промислове отримання водню, хлору і т.п.). Досягнення органічної і неорганічної хімії визначили виникнення і розширення промислового виробництва штучного волокна, синтетичного рідкого палива, пластмас і т.п. Успіхи механіки сприяли корінним покращенням конструювання машин та інженерних споруд. Аеродинаміка зробила можливим створення літальних апаратів, які важчі за повітря. Відкриття Г. Герцем нового виду електромагнітних хвиль змусило винахідників зайнятися питанням створення на основі використання цих хвиль бездротового зв'язку, що і було здійснено Поповим.

У 70-х роках XIX ст. і до початку XX ст. техніка розвивалася в умовах переростання домонополістичного капіталізму в імперіалізм, а відтак в умовах монополістичного капіталізму. Для цього періоду характерним був більш швидкий розвиток виробництва засобів виробництва у порівнянні з виробництвом засобів споживання [5].

Мілітаризм призвів до величезного зростання озброєнь. Виготовленням цих зруйновних засобів в першу чергу займалися різні галузі важкої промисловості.

Усе більше проникнення капіталізму в усі куточки земної кулі, колоніальні захоплення, використання нових сировинних районів і ринків збуту стимулювали посилене будівництво заліз-

ничних колій і парового флоту, спорудження каналів і тунелів, зведення величезних мостів, промислових і транспортно-торговельних будівель (вокзалів, магазинів і ін.), а також прокладку телеграфних і телефонних кабелів. До початку XX ст. засоби транспорту і зв'язку стають особливою формою вивозу капіталу.

В сфері залізничного транспорту раніше від усіх з'являються державно-монополістичні тенденції (державне залізничне будівництво і т.д.), що сприяє ще більш швидкій концентрації капіталу і виробництва. Засоби транспорту відіграють винятково важливу роль в колоніальній політиці великих держав, у їхній боротьбі за розподіл і переділ світу.

Капіталістичний ринок пред'являв все більші вимоги на машини, метал, енергію, хімічну сировину, паливо, вантажні перевезення. І галузі, які виробляли ці види товарів, машинобудування і приладобудування, металургія, енергетика, горна справа, хімічна промисловість, транспорт – виступають на перший план, стають провідними в усіх відношеннях, в тому числі і в технічному прогресі [4].

Концентрація і централізація виробництва і банків підготували на початку XX ст. основу для створення могутніх монополістичних об'єднань капіталістів, що захопили основні важелі в економіці і політиці. Світова економічна криза 1873 р. стала тією межею, коли капіталізм вступив на свою вищу і останню стадію – імперіалізм, який став основним джерелом агресивних війн.

Монополії підпорядковують собі і процес технічної творчості. На другий план відступає фігура одинака-винахідника або вченого, що працював на свій страх і ризик над тим або іншим нововведенням. Значна доля винаходів контролюється і спрямовується тепер особливими науково-дослідними інститутами або відділами могутніх фірм. Талановиті винахідники, що мають засоби для самостійної роботи, змушені були йти на службу до таких організацій. Їхня творчість знеособлюється, їх ім'я замінюється назвою монополістичного об'єднання: «Стандарт-ойл», «Ройал Дотч Шелл», «ІГ-фарбеніндустрі» і т.д. Зустрічалися, правда, і винятки. Іноді ім'я винахідника (наприклад, А. Белла) встигало отримати таку відомість, що монополіям було вигідно зберегти це ім'я, як марку даної фірми. Окремим новаторам техніки вдавалося відстоювати свою незалежність, якщо вони, володіючи достатньою підтримкою багатих бізнесменів, зуміли організувати власні могутні компанії.

Багато трестів спеціально тримали у себе інженерів для розвитку техніки, завданням яких було винаходити нові приклади виробництва і випробувати технічні покращення. Подібне усупільнення винахідництва в межах окремого монополістичного об'єднання не тільки не знищувало анархії, нерівномірності і протиріччя технічного розвитку у масштабі всього капіталістичного суспільства (і навіть окремої країни), але і різко їх загострювало. Монополія, що створювалася в окремих галузях промисловості, підсилювала і загострювала хаотичність, властиву всьому капіталістичному виробництву в цілому.

Доручаючи своїм конструкторським бюро з їх «інженерами для розвитку техніки» розробку нових удосконалень, монополії розвивали їх лише там і стільки, де це давало вигоду. Коли з тих або інших міркувань фінансовим магнатам та їх уря-

дам було не вигідно допускати застосування нових винаходів, останні взагалі не здійснювалися або не виходили за рамки лабораторних досліджень.

Висновки та пропозиції. Промислова революція, що охопила кінець XVII – початок XX століть в Англії та Франції, стала ключовим етапом у розвитку людського суспільства, вплинувши на всі аспекти економіки, технології, соціальних відносин та культури. У нашій статті ми проаналізували останні дослідження та публікації, що дозволило виявити нові погляди та підходи до цього історичного періоду.

Промислова революція служить не лише історичним феноменом, а й надзвичайно важливим етапом у формуванні сучасного світу. Розуміння її причин, наслідків та впливу є ключем до більш глибокого розуміння сучасних економічних, соціальних та технологічних процесів.

Список літератури:

1. Clark G. The Industrial Revolution. *European Review of Economic History*. 2006. Vol. 10, no. 1. P. 111–137.
2. Crafts N. British Economic Growth During the Industrial Revolution. *Oxford Economic Papers*. 1994. Vol. 46, no. 2. P. 294–306.
3. Allen R. C. The British Industrial Revolution in Global Perspective. *Cambridge Journal of Economics*. 2010. Vol. 34, no. 1. P. 73–93.
4. Бесов Л.М. Історія науки і техніки. 3-є вид., переробл. і доп. Харків: НТУ ХПІ, 2004. 382 с.
5. Дерев'янкін Т.І. Промисловий переворот на Україні: Питання теорії та історії. Київ: Наук. думка, 1975. 279 с.
6. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. Київ: Вид-во Акад. наук УРСР, 1962. 580 с.
7. Бесов Л.М. Історія суспільства. 3-є вид., переробл. і доп. Харків: НТУ “ХПІ”, 2010. 276 с.
8. Михайличенко О.В. Історія науки і техніки: навч. посіб. Суми : СумДПУ, 2013. 346 с.

Isayenko R.V., Voroshilin M.M., Berdnychenko Ye.O. INDUSTRIAL REVOLUTION: TECHNOLOGICAL AND SCIENTIFIC PROGRESS IN THE 17TH–19TH CENTURIES

The article explores the period of the Industrial Revolution, which spanned from the late 17th to the early 20th centuries. It analyzes the two stages of this revolution, their main characteristics, and their impact on technological and scientific progress. The first stage was marked by the transition from manual to mechanized production, particularly in the textile industry, and the introduction of steam engines. The second stage saw the implementation of more powerful steam engines that revolutionized all spheres of production. The article also highlights the increasing role of scientific and technological development during this period, which posed new challenges for industry and society as a whole.

Additionally, the article examines the transition from pre-monopolistic capitalism to imperialism and the dominance of monopolistic capital in the second half of the 19th century, which presented challenges for further progress. It emphasizes the crucial role of technical and scientific development in the extractive and processing industries, transportation, and agriculture, which contributed to rapid technological advancement. The interrelation between technical needs and scientific research and their impact on societal progress during this period of history is investigated.

The concluding remarks of the article view the Industrial Revolution as a transitional stage in societal development that laid the groundwork for further technological and scientific advancement, reflected in modern technologies and economic systems.

Key words: industrial revolution, technological progress, scientific development, steam engine, mechanized production, societal progress.

УДК 930.25:66(091)

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/1.36>**Савчук О.М.**

Державний університет інфраструктури та технологій

Іваненко Д.А.

Державний університет інфраструктури та технологій

ІСТОРІЯ ЙОГАНА ЗЕГА: ВІНАХІДНИК В ПРОМИСЛОВІЙ НАФТОПЕРЕРОБЦІ ТА ФАРМАЦЕВТИЦІ

Стаття розглядає життя та наукові досягнення Йогана Зега (1817–1893), одного з піонерів та винахідників промислової нафтопереробки. Відомий своїм внеском у фармацевтику та винахідництво процесу промислової нафтопереробки, Зег отримав прізвисько «Аладін». Стаття зазначає, що історичні дані про вченого обмежені через втрату багатьох документів під час пожеж у період його життя. Зег народився у Ланьцуті, Галичина (сучасна Польща), у сім'ї аптекаря. Він вперше ознайомився з нафтою працюючи в аптеці, де експериментував з дистиляцією нафти. Стаття розповідає про його освіту, включаючи навчання у Віденському університеті та співпрацю з іншими науковцями, такими як Лейбою Штієрман, щоб зробити нафтопродукти доступними для фармацевтичних потреб. Досягнення Зега полягали у вдосконаленні процесів дистиляції та очищення нафти, що призвело до створення високоякісних продуктів, в тому числі фармацевтичних препаратів.

Стаття детально описує процеси експериментування та вдосконалення, які здійснював Зег, зокрема зазначається, що на початку його досліджень існували значні труднощі через відсутність наукового обладнання та знань у цій галузі. Однак завдяки наполегливості та таланту, Зег зміг успішно очистити та фракціонувати сирі нафтопродукти, що дозволило отримати високоякісні матеріали для різноманітних цілей, включаючи освітлення та фармацію. Його внесок у розвиток промислової нафтопереробки та фармацевтики виявився значним, незважаючи на обмеженість доступних джерел інформації про його діяльність. Крім того, стаття відзначає Йогана Зега як ключову постать у формуванні промислового сектора, який мав велике значення для подальшого розвитку технологій нафтопереробки та фармацевтики.

Ключові слова: Йоган Зег, промислова нафтопереробка, фармацевтика, Галичина, аптекар, експеримент.

Постановка проблеми. Життя та наукова діяльність Йогана Зега, піонера промислової нафтопереробки та фармацевтики, є об'єктом історичного дослідження, яке стикається з рядом викликів. Одним із головних викликів є обмежена доступність документальних матеріалів про цю постать, що спричинене втратою архівних джерел під час пожеж та інших природних катастроф. Це ускладнює реконструкцію історії діяльності Зега та повністю оцінку його внеску в розвиток нафтопереробної та фармацевтичної галузей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз доступних джерел про життя і діяльність Йогана Зега, піонера промислової нафтопереробки та фармацевтики, свідчить про обмеженість історичних документів та архівних матеріалів. Деяка частина інформації про Зега зберіглася у формі різноманітних джерел, таких як старі публікації, наукові статті, а також архівні записи. Ана-

ліз джерел також виявив різноманітні варіанти написання та транслітерації імені Йогана Зега, що ускладнює пошук та збір інформації. Однак, з врахуванням доступних джерел та ретельного аналізу, можна скласти вичерпний огляд життя та діяльності цього видатного вченого.

Постановка завдання. Мета статті полягає у висвітленні життя, наукової діяльності та внеску Йогана Зега в розвиток технологій нафтопереробки та фармацевтики, а також у збагаченні загального розуміння суспільства про його досягнення.

Виклад основного матеріалу. Використання нафти і газу та продуктів після їх переробки почалося досить давно, проте саме нафтовидобувна промисловість почалася лише близько 150 років тому, а газовидобувна близько 100 років.

Не дивлячись на доволі «молодий» вік, нафта та газ стали і є одним з основних факторів розви-

тку економіки багатьох країн і навіть всього світу, розвитком фінансових ринків, політичних систем та добробуту багатьох країн.

Усе, що стосується нафтогазової промисловості часто є в центрі підвищеної уваги суспільства з цікавістю і інтересом багато хто спостерігає за розвитком і перспективами нафтогазовидобування і переробки, так як це впливає на повсякденне життя людей.

Нафтова і газова промисловість була визначальною для розвитку індустріальної епохи, надавши прогресу можливість винайти двигуни внутрішнього згорання та інші пристрої з використанням бензину, дизельного палива, гасу, мастила, парафіну і т. д. За період від початку нафтогазової промисловості науковці зробили різноманітні відкриття, якими людство користується й досі, постійно покращуючи та вдосконалюючи їх.

В період зародження нафтової промисловості на території сучасної України землі західної України були осередком одного з нафтових регіонів, які започаткували світову нафтову індустрію. Першими районами масштабного промислового видобутку нафти стали східні й південні Карпати, де нафта та нафтопродукти були відомі століттями.

В праці [1] автори зазначають «Першу письмову згадку про «чорне золото» Карпат знайдено у «Хроніці Длугоша» (XV ст.), про використання галицької нафти в медицині зазначається у «Книзі Фалінера» (1534 р.), найдавніша інформація про організований видобуток нафти на Прикарпатті датована 1617 р. і належить вона львівському медику та мандрівнику Еразму Сиксту. У 1853 р. у Львові вперше був винайдений гас і гасова світильна лампа (Й. Зег, І. Лукасевич), що сформувало нові масштабні потреби в нафтопродуктах для освітлення осель і міських вулиць, спричинивши перший промисловий бум нафтовидобутку (Галичина й Румунія були піонерами гасового освітлення міст)».

Одним з піонерів і винахідників промислової нафтопереробки був Ян Зег (1817–1893). Його часто називають Аладін і він відомий своїм вкладом у фармацевтику та винахідництво процесу промислової нафтопереробки.

Доволі мало історичної інформації опубліковано про видатного вченого, так як багато документів було втрачено в кількох пожежах впродовж періоду життя Зега.

Йоган Зег, народився 2 вересня 1817 року в місті Ланьцуті у західній Галичині сучасна Польща у сім'ї Йогана та Христини. З інформа-

Рис. 1. Йоган Зег

ції яка дійшла через роки до нашого часу він був швидше за все з угорської родини.

В архівах [2] чи то в друкованих працях [3–5] ми бачимо різні варіанти написання імені і прізвища Йогана Зега: польською Jan Zech, Zeh, німецькою Johan, Johann Zeh, Zech, Ze, Ceh, латинською Joannes Zeh, та українською Іван Зег.

Його батько був аптекарем і це схоже вплинуло на майбутній вибір Яна у житті.

Навчався Йоган Зег у гімназії в Самборі і в Дрогобичі. В 1830 році, у віці 13 років, працював учнем в аптеці в Самборі, де вперше і ознайомився з нафтою і нафтопродуктами. Вперше в цю аптеку привіз нафту місцевий житель з Борислава на прізвисько Байтала. Він дистильовав сиру нафту примітивно в каструлі і використовував модифікований ствол рушниці у якості радіатора для цього.

Як згадував Зег, йому не вдалося взяти як звали цього чоловіка і де саме він розташував дистиларню, але сам пристрій цей Байтала носив за собою на плечах, як переносний. Дистилляція проходила при температурі 100–120 градусів Цельсія і отримувалася безбарвна, легкозаймиста рідина з нестепним запахом, але покупці не скаржилися, бо використовували це як ліки для овець. Як видобуток нафти, навіть краще назвати це збір нафти, так і дистилляція лише зароджувалися.

Університетське навчання Йоган Зег проходив з 1843 року у Відні в Віденському університеті, де в 1846 році успішно захистив ступінь магістра фармації.

Досліджуючи фото копію оригіналу статті, яка зберігається в Кракові та видана у Варшаві в 1935 році ми бачимо, що точну дату народження Зега вдалося автору статті знайти за записами в Віденському університеті про атестат зрілості, де було місто народження Ланьцут. Також у цій записці вказана лише професія батька, але не має даних чи він був власником аптеки чи працював в аптеці. А сам Йоган Зег був записаний як бідний. Йоган Людвіг Зег, батько Йогана, був власником будинку, в якому народився Ян лише до 1844 року, що може свідчити про продаж будинку для оплати навчання сина в університеті.

В той час у Львові не було ще факультету фармацевтики і тому було прийнято рішення навчатися у Відні, це було велике місто, яке вимагало великих витрат, але й давало вичерпні знання [5]. До Львова Зег переїхав після отримання ступеня магістра в університеті та влаштувався в аптеку Петра Міколаса «Під золотою зіркою».

В 1852 році до Львова привіз разом із своїм спілником Лейбою Штієрманом (L. Stierman) [6] кілька бочок дистильованої нафти, дві з яких купив Петр Міколас (близько 112 кг). Зег тоді займався очищенням і розділенням цього надзвичайно смердючого дистилату. Він хотів отримати вітчизняну сировину для фармації, препарат, який б міг замінити дуже дорогий, привезений з Італії «Oleum Petrae album», тому за вказівкою і підтримки Міколаса було необхідно отримати фармацевтичний препарат. Було для цього зроблено нескінченна кількість спроб використовуючи сиру нафту та примітивний дистилат.

Після довгих спроб, подолання багатьох труднощів, так як це була ще невідома повністю наука, не існувало обладнання для спроб і експериментів, особливі властивості легкозаймистої рідини, в першу чергу в перших фракціях дистилату з надзвичайно смердючим запахом не приваблювало працювати з цією сировиною.

Але Зегу все ж таки вдалося цей дистилат Шрайнера очистити і фракціонувати так, що його продукт був безбарвним у порівнянні з початковим дистилатом та не поступався якістю найкращим Італійським продуктам «Oleum Petrae album» і був прекрасним матеріалом для освітлення.

Потрібно зауважити, що дослідження проводилися разом з Ігнасієм Лукасевичем і є суперечливі дані хто саме з них був основним дослідником,

та можемо зауважити, що саме Ян, так як він був старшим і більш досвідченим.

Таким чином Йоган Зег після отримання високих результатів своєї кропіткої наукової роботи згідно [7–8] 27 травня 1853 р. подає у м. Львові до цісарсько-королівського губернаторського управління (k. k. Landesgubernium) заяву про винахід з проханням видачі йому привілею на пріоритетність. У заяві, що написана на офіційному аркуші, із зображенням відтиснутого державного герба та вартості документа у 30 крейцерів, Й. Зег писав: «Високошановне цісарсько-королівське губернаторське управління. Я, мешкаючи у Львові, № 9, перший квартал, повідомляю цим самим належним чином про здійснене нове відкриття, яке, по суті, полягає у очищенні гірської нафти (Berg-Naphta), яка добувається у місцевих землях хімічним способом, що робить її готовою для безпосереднього використання у технічних цілях.

Точний опис, складений згідно з положеннями §12 найвищого патенту від дня 15 серпня 1852 року, подається у додатку та уклінно прошу про збереження таємниці вище згаданого.

На цей повідомлений та згідно з вимогами описаний винахід, який я, нижче підписаний прохач привілею, перебуваючий у доброму здоров'ї та при здоровому глузді, вважаю за підлягаючий новому привілеюванню згідно з положеннями вище згаданого найвищого статуту і тим самим на мій власний ризик та відповідальність здобуття привілею за відповідаючий закону, клопочу про привілей на вказаний винахід такого виду, у якому він представлений у доданім захищеному печатками описі, згідно з положеннями та умовами закону на два роки, також мною покритється повністю збір за привілей, який виникає згідно з §11 вище згаданого найвищого патенту, у сумі 40 гульденів конвертованою монетою (Conventionelle Münze), а також подається прохання про виготовлення урядового сертифікату для забезпечення моїх претензій на пріоритетність. Львів, 27 травня 1853. Йоган Зег. Магістр фармації» [9–10].

Подаючи опис свого винаходу на офіційному аркуші із зображенням відтиснутого державного герба та вартості документа у 10 крейцерів, з вхідним реєстраційним № 3952, Й. Зег пише: «Гірська нафта (Berg-Naphta) знаходиться у цьому краю в її природному стані, змішана з асфальтом та іншими бітумінозними субстанціями, і в цьому стані непридатна для безпосереднього використання у технічних цілях.

Сутність мого винаходу полягає в тому, що вище згадана гірська нафта повністю очищається

шляхом простого хімічного процесу від домішок і таким чином вона стає безпосередньо придатною для технічних цілей.

Цей метод полягає у наступному:

1. Спочатку піддається дистиляції (Distillation) гірська нафта у звичайному дистиляційному апараті та дистилюється до того часу, доки її питома вага не досягне 0,790. Цей дистилят змішують з сірчаною кислотою у відношенні 1/6–1/4 маси дистиляту та залишають на 6–8 днів з частим перемішуванням. Після того, як чорна маса осяде на дні, верхню прозору рідину змішують з гідроокисом кальцію до зникнення запаху сірчаного ангідриду, після цього ще раз очищають водою.

Таким чином, одержаний продукт у всіх показниках заміняє терпентинову олію та цілковито подібний до італійської скельної олії (Petroleum).

2. Дистиляція продовжується до питомої ваги 0,870. Цей дистилят знову змішують з 1/6–1/4 сірчаної кислоти, залишаючи на декілька днів при частому перемішуванні, після цього видаляють утворений сірчаний ангідрид за допомогою гідроокису кальцію, і одержаний продукт може бути використаний для освітлення в лампах, змашування шкіри і т. п.

3. Залишки у дистиляторі можуть бути застосовані для обробки дерева з метою захисту від вологості й тим самим збільшення його стійкості».

Й. Зег одразу ж у касі губернаторства сплачує 40 гульденів на видачу йому привілею, і на це йому видають офіційну документальну розписку (квитанцію) про прийняття грошей. У цьому невеликому заповненому канцеляристом бланку із зображенням відтиснутого державного герба та вартості документа у 6 крейцерів написано:

«З цісарсько-королівської каси у Львові. Запис з щоденного реєстру № 3953/184 від 27 травня 1853 р. Квитанція. Ми, вкінці підписані, засвідчуємо тим самим, що сьогоднішнього числа Паном Йоганом Зегом, мешкаючим у Львові № 9 ¼, сплачено сорок гульденів конвертованою монетою готівкою при касі, як збір за привілей терміном на два роки, за очищення гірської нафти хімічним способом, з метою одержання останньої для технічних цілей. Засвідченням тому є наші власноручні підписи. Львів, вище вказаного 1853», та два власноручних підписи працівників ц. к. каси.

Усі ці три документи були направлені Й. Зегом до високошановного губернаторського управління у м. Львові, де на звороті одного з документів було зроблено канцеляристом записи про що і з якою метою подані документи. Там з гори до низу читаємо: «Поступили до вхідної пошти 27 травня 1853 року о 11 год. ранку. До Високошановного цісарсько-королівського губернаторського управління. Йоган Зег, магістр фармації, мешкаючий у Львові № 9 ¼ просить про надання привілею на очищення звичайної гірської нафти хімічним методом терміном на два роки, із захищеним печатками описом та збором за привілей у розмірі 40 флоринів конвертованою монетою». Також на документі внизу зазначено вхідний № 22000/3025» [9–11].

З наведених детальних даних історичних документів ми бачимо, що Ян Зег є першим, хто винайшов хімічний метод дистиляції і очистки сирової нафти. Важливо, о він розділив її на три фракції, одна для освітлення, а дві інші для технічних цілей.

Рис. 2. Гасові лампи

Рис. 3. Прототип лампи Йогана Зега виготовлений Братковським

Шрайнер А. в той ж час, у своїй методиці, тільки одній дистиляції одержував тільки одну фракцію (напівпродукт), яку пропонував для використання, а залишки після дистиляції просто викидав.

Винахід Зега дав значний і в той ж час перший такий сильний поштовх для розвитку нафтової промисловості.

Ці основи технології переробки нафти, які напрацював і винайшов Зег використовуються і надалі навіть в наш час.

Цікавий факт, що у США дослідження хімічного складу нафти було вперше зроблено та оприлюднено професором хімії Беняміном Сілліманом з університету у м. Яле тільки 16 квітня 1855 р.

У бляшаній лампі, можемо називати її гасовою лампою, яку виготовив львівський бляхар Адам Братковський «запалав» чи то дав світло набагато яскравіше ніж 10–20 свічок результат винаходу

Йогана Зега. Нафтопродукт, який також називали нафтою застосований для освітлення. Це мало неабиякий вплив на життя людей. Відомий факт, що у тому ж році в головній Львівській лікарні на вулиці Личаківській розпочалося освітлення за допомогою таких ламп Братковського і дистиляту нафти Зега. Вперше вночі лікарем Заорським в лікарні було проведено складну хірургічну операцію завдяки даному освітленню.

Після цього гасові лампи почали дуже широко використовувати у Львові, Відні та інших містах.

Через іноді неправильне його використання виникали пожежі, так як продукт є дуже легко займистим. В одній з таких пожеж, яка виникла в результаті пошкоджені бочки з якої витікав гас, загинула дружина Йогана Зега та його сестра.

Таке важке життєве випробування зламало Зега і він покинув Львів переїхавши в Борислав де працював в аптеці та продовжував науково дослідну діяльність.

Помер видатний новатор в 1897 році.

Висновки та пропозиції. Дослідження про Йогана Зега відображає важливість його внеску у розвиток промислової нафтопереробки та фармацевтики. Незважаючи на обмеженість доступних джерел інформації через втрату архівних документів, дослідження пропонує вичерпний огляд життя та діяльності цього видатного вченого. Ретельний аналіз наявних джерел дозволяє краще зрозуміти значення Йогана Зега як піонера технологій, які мали велике значення для подальшого розвитку промисловості та науки. Відзначаючи його внесок, стаття сприяє підвищенню усвідомлення про його важливість в історії науково-технічного прогресу.

Список літератури:

1. Білецький В. С., Гайко Г. І., Орловський В. М. Історія та перспективи нафтогазовидобування: Навчальний посібник. Київ: ФОП Халіков Р. Х., 2019, 302 с.
2. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДАЛ). Ф. 146, оп. 63, спр. 712, арк. 3.
3. Estreicher T. Jan Zeh zapomniany pionier przemysłu naftowego. Ilustrowany Kurier Codzienny z dnia 17. IX. 1934 г.
4. Estreicher T. Jan Zeh zapomniany pionier przemysłu naftowego. Kronika farmaceutyczna. R. XXXIII. № 20. 16.10.1934. С. 328.
5. Estreicher T. Jan Zeh zapomniany pionier przemysłu naftowego. Warszawa, 1935. S. 9.
6. Копія листа від доцента, д-ра Франца Галля (F. Gall) з архіву Віденьського університету за № 522/73 від 02.08.1973 р. до магістра фармації Софії Гургули, завідувачої аптеки-музею у м. Львові.
7. Микулича О. Життєва і творча діяльність Йогана Зега. / Іван Зег. Серія: Видатні постаті у нафтовій історії міста Борислава. Дрогобич, 2008. С. 5–71.
8. Микулич О. Іван Зег – піонер промислової нафтопереробки. Нафтовик Борислава. № 23 (7307), 26 березня 2003 р. С. 2.
9. Pabis T. Jan Zeh. Wynalazca nafty. Tuchów, 2004. S. 5.
10. ЦДАЛ. Ф. 146, оп. 80, спр. 90, арк. 174–175.
11. ЦДАЛ. Ф. 146, оп. 80, спр. 90, арк. 176.

Savchuk O.M., Ivanenko D.A. THE STORY OF JOHANN ZEG: INNOVATOR IN INDUSTRIAL OIL REFINING AND PHARMACEUTICALS

The article examines the life and scientific achievements of Johann Zeg (1817–1893), one of the pioneers and inventors of industrial oil refining. Renowned for his contributions to pharmaceuticals and the invention of the industrial oil refining process, Zeg earned the nickname Aladdin. The article notes that historical data about the scientist are limited due to the loss of many documents during fires throughout his lifetime. Zeg was born in Lancut, Galicia (modern-day Poland), into a family of pharmacists. He first encountered oil while working in a pharmacy, where he experimented with oil distillation. The article discusses his education, including his studies at the University of Vienna, and his collaboration with other scientists, such as Leib Stierman, to make oil products available for pharmaceutical purposes. Zeg's achievements lie in refining and purifying oil processes, leading to the creation of high-quality products, including pharmaceutical preparations.

The article provides detailed descriptions of Zeg's experimental processes and improvements. It mentions the significant challenges he faced initially due to the lack of scientific equipment and knowledge in the field. However, through perseverance and talent, Zeg succeeded in purifying and fractionating raw oil products, resulting in high-quality materials for various purposes, including illumination and pharmaceuticals. Despite the limited availability of information about his activities, Zeg's contribution to the development of industrial oil refining and pharmaceuticals was significant. Additionally, the article highlights Johann Zeg as a key figure in shaping the industrial sector, which played a crucial role in furthering the advancements in oil refining and pharmaceutical technologies.

Key words: *Johann Zeg, industrial oil refining, pharmaceuticals, Galicia, pharmacist, experiment.*

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Алієва С.** – докторант історичного факультету Бакинського державного університету (Азербайджан)
- Бакуменко О.О.** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри краєзнавчо-туристичної роботи, соціальних і гуманітарних наук Української інженерно-педагогічної академії
- Бердничекно Є.О.** – аспірант Державного університету інфраструктури та технологій
- Білик Я.О.** – доктор філософії, старший викладач кафедри загальноосвітніх гуманітарних та природничих дисциплін Херсонського національного технічного університету
- Біліченко Л.С.** – магістр історії, випускник Чорноморського національного університету імені Петра Могили
- Бондаренко М.І.** – науковий співробітник Музею народного одягу Середньої Наддніпрянщини Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»
- Вароді Н.Ф.** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії та суспільних дисциплін Закарпатського угорського інституту імені Ференца Ракоці II
- Ворошилін М.В.** – аспірант Державного університету інфраструктури та технологій
- Ворошилін М.М.** – аспірант Державного університету інфраструктури та технологій
- Гордієнко В.В.** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
- Гордієнко Г.М.** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
- Діденко К.В.** – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
- Дояр Л.В.** – кандидатка історичних наук, доцентка, завідувачка Державного архіву друку Книжкової палати України імені Івана Федорова
- Дунайна І.Г.** – старший науковий співробітник Музею декоративно-ужиткового мистецтва Київщини Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»
- Жильцов С.Ю.** – курсант навчальної групи 132 МП факультету бойового застосування військ Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного
- Запорожченко Ю.В.** – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії та теорії держави і права Університету митної справи та фінансів
- Звонко І.М.** – ад'юнкт штатний науково-організаційного відділу Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного
- Зиза М.М.** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»
- Іваненко Д.А.** – аспірант Державного університету інфраструктури та технологій
- Ілляшенко Ю.Ю.** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії та права Черкаського державного технологічного університету
- Ісаєнко Р.В.** – аспірант Державного університету інфраструктури та технологій
- Калінович О.І.** – старший науковий співробітник відділу науково-фондової роботи Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»
- Кикоть С.М.** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник НДВ «Меморіальний музей академіка В.Г. Заболотного» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»
- Кіосов Д.Д.** – здобувач ступеня доктора філософії кафедри історії та філософії Бердянського державного педагогічного університету
- Коркач С.О.** – молодший науковий співробітник науково-дослідного відділу «Музей Заповіту Т.Г. Шевченка» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»
- Куцька О.М.** – доктор історичних наук, професор, начальник кафедри воєнної історії Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного
- Лаврут О.О.** – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри суспільно-гуманітарної та медійної освіти Донецького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти
- Левітас Ф.Л.** – доктор історичних наук, професор кафедри громадянської та історичної освіти інституту післядипломної освіти Київського столичний університету імені Бориса Грінченка
- Лисенко А.І.** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії та права Черкаського державного технологічного університету

- Літинський В.В.** – аспірант, старший лаборант кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін історичного факультету Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського
- Михайлов О.В.** – аспірант Державного університету інфраструктури та технологій
- Мілютін С.Ю.** – вчитель історії КЗ «Ліцей «Науковий» Кропивницької міської ради»
- Никифоров О.В.** – аспірант кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького
- Очеретяний О.О.** – аспірант кафедри філософії та історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
- Петрик Т.В.** – магістрантка кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- Петрик Ю.Б.** – докторант Інституту історії Університету Яна Длугоша в Ченстохові
- Петриченко Я.В.** – магістрант Навчально-наукового інституту історії, права та міжнародних відносин Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка
- Петрович В.В.** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри музеєзнавства, пам'яткознавства та інформаційно-аналітичної діяльності Волинського національного університету імені Лесі Українки
- Петрович В.С.** – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної роботи та педагогіки вищої школи Волинського національного університету імені Лесі Українки
- Проданюк Ф.М.** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії та культурології Київського національного університету технологій та дизайну
- Рамазанов Ш.Ш.** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
- Русначенко А.М.** – доктор історичних наук, доцент кафедри філософії й історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
- Савчук О.М.** – аспірант Державного університету інфраструктури та технологій
- Сокирська В.В.** – доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії, міжнародних відносин та методики навчання історичних дисциплін Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка
- Тавшунський О.М.** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри краєзнавчо-туристичної роботи, соціальних і гуманітарних наук Української інженерно-педагогічної академії
- Ткаченко О.В.** – аспірант Державного університету інфраструктури та технологій
- Тоцька С.І.** – аспірантка 3 року навчання кафедри давньої і нової історії України та методики навчання історії Запорізького національного університету
- Турченко Г.Ф.** – доктор історичних наук, професор, завідувачка кафедри давньої і нової історії України та методики навчання історії Запорізького національного університету
- Чарікова І.В.** – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри англійської філології Волинського національного університету імені Лесі Українки
- Чеканов В.Ю.** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри філософії та історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
- Чучалін О.П.** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
- Шишко О.Г.** – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри філософії, політології, психології та права Одеської державної академії будівництва та архітектури
- Яшан О.О.** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії та права Черкаського державного технологічного університету

НОТАТКИ

Науковий журнал

**ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Серія: Історичні науки

Том 35 (74) № 1 2024

Коректура • *Н. Славогородська*

Комп'ютерна верстка • *О. Молодецька*

Адреса редакції:

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

м. Київ, вул. Джона Маккейна, 33

Електронна пошта: editor@hist.vernadskyjournals.in.ua

Сторінка журналу: www.hist.vernadskyjournals.in.ua

Формат 60×84/8. Гарнітура Times New Roman.

Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 26,78. Ум. друк. арк. 29,03. Зам. № 0424/307

Підписано до друку 24.05.2024. Наклад 150 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»

65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1

Телефони: +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08

Е-mail: mailbox@helvetica.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 7623 від 22.06.2022 р.